

Ўзбекистон тарихи

**Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси**

Ўзбекистон тарихи

**«Akademiya»
Тошкент 2010**

Муаллифлар:

проф. Р.Х.Муртазаева, т.ф.д. Б.Эшов, доц. Х.Юнусова, доц.
Ў.Мавлонов, доц.Н.Полвонов, доц. А.Одилов, доц. М.Тожиева,
доц. М.Хайдаров, т.ф.н. И.Шамсиева, доц. С.Холбоев, доц.
Б.Жолдасов, т.ф.н. Д.Ўроқов, е.и.х И.Абдувосидова

Тақризчилар:

проф. М.Исҳоқов, т.ф.д. Р.Ҳолиқова, т.ф.д. Н.Мусаев

Муаллифлар гуруҳи. Ўзбекистон тарихи. –Т.: Akademiya, 2010.

Ушбу қўлланма Ватанимизнинг қадимги тош даври тарихидан бугунги кунгача бўлган даврига оид муҳим воқеалар ҳақида бирламчи манбаларга таяниб ёзилган. Шунингдек, Ўзбекистон тарихига оид сўнгги тадқиқот хулосаларидан фойдаланилган.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси тингловчилигига номзодлар, тингловчилар, раҳбар кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курслари, олий ўқув юртлари талабалари, профессор-ўқитувчилари ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Ўқув қўлланма Академиянинг Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи кафедраси ва Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази йиғилишида кўриб чиқилиб, нашрга тавсия қилинган.

Кириш

Ўзбекистон тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш масаласини Президент И.А. Каримов асарларида алоҳида таҳлил қилиниб, Ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги бой аъёнларни тадқиқ этиш долзарб муаммо тарзида таъинланди¹. Президент белгилаб берган муҳим вазифалар ва тарихчи олимлар олдига қўйилган масалалар шундан иборатки, асл манбаларга таянган ҳолда мавзуга аниқча ёндашиб, қадимги даврлардан то бизнинг замонамизгача бўлган тарихий жараёнлар ва воқеаларни ўрганишимиз зарур.

Ҳар бир халқнинг тарихини ўрганиш нафақат илмий-назарий, балки чуқур маънавий-руҳий аҳамиятга эга бўлиб, ҳар биримизда она заминимиз билан мустаҳкам алоқадорлик ҳиссини ривожлантиради.

Ўзбек давлатчилиги тарихига янгича ёндашиб, унинг турли жараёнлари ва воқеаларига ҳолисона баҳо бериш, энг қадимги даврлардан то бизнинг замонамизгача бўлган бой тарихий ўтмишимизни тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Ўзбек халқи тарихи бой ўтмишга эга. Бу тарих энг қадимги даврлардан бошлаб кўп минг йиллар давомида ривож топган аждодларимиз ва халқимиз тарихи сифатида таъинланган. Чуқур таҳлил ва илмий мавзунини умумлаштиришнинг ўтмишини изчил ўрганиш, унинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш, тараққиёти қонуниятларини тушунишга имкон яратди.

Буюк ўрганишларни асрлар давомида орзу қилган халқимизнинг қўҳна тарихига бўлган муносабати тубдан ўзгарди. Даро, Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек: "Ўш тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ".² Айниқса, бугунги мураккаб глобаллашув даврида маънавият соҳасида вужудга ке-

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Шарқ", 1998.

² Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2000. -Б.4.

лаётган долзарб муаммолар, халқимиз маънавиятини ас-
раш ва янада юксалтириш, ёш авлоднинг қалби ва онги-
ни турли парарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақ-
лаш ва ҳимоя қилишда Ватан тарихини ҳар томонлама
ва чуқур тадқиқ этиш, бирламчи манбаларга таяниб тал-
қиб этиш, келажак авлодга ҳақиқий тарихимизни ўқитиш
орқали уларни юксак маънавиятли шахслар этиб тарби-
ялаш долзарб аҳамият касб этади.

Матълумки, инсониятнинг пайдо бўлиши, шакллани-
ши ва ривожланиши тадқиқотчилар томонидан тинмай
ўрганилаётган мавзулардан биридир. Масалага шу нуқ-
тан назардан ёндашсак, ўзбек давлатчилигининг шакл-
ланиши ва тараққиёт босқичлари қадимги Бақтрия, Хо-
разм ва Сўғд давлатлари билан ўзаро боғлиқлигини кўра-
миз. Илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланиши-
ни санкиз даврга бўлиб ўрганилиши таъкидланади. Зеро,
ўзбек халқининг этник шаклланиши узоқ давом этган му-
раккаб жараёндир.

Асрлар давомида ўзбек халқи чет эл босқинчилари
(аҳамонийлар, юнон-македонлар, араблар, мўғуллар)га
қарши кураш олиб борди. Ўлкамизда турли сулолалар
даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ўзга-
риб турди.

Ўрта асрлар тарихида сомонийлар, қорахонийлар,
салжуқийлар сулолаларининг йирик давлатлари вужуд-
га келди. XII асрнинг ўрталарида Хоразмшоҳлар мамла-
катни марказлаштиришга ҳаракат қилдилар, аммо бу
жараёнга мўғулларнинг юришлари ва истилоси тўсиқ
бўлди.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи
Амир Темур ҳукмронлиги даври билан узвий боғлиқ. Мар-
казлашган давлатда иқтисодий ҳаёт, меъморчилик,
ҳунармандчилик, илм, фан, санъат юксак даражада ри-
вож топди. Ушбу тарихий анъана Мирзо Улуғбек даври-
да ҳам давом этди.

Кейинги асрларда ўзаро низо ва курашларга қарамай,

ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда янги жараёнларни кузатиш мумкин. XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё ҳудудида учта давлат (Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари) пайдо бўлди. Афсуски, улар ўртасида бирлик бўлмади, сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро қурашлар авж олди. Бундай вазиятда Ўрта Осиё хонликлари чор Россияси томонидан истило қилиниб, Туркистон ўлкаси мустамлакага айлантирилди.

Шу даврдан бошлаб ўлкада истиқлолга эришиш ва миллий давлатчиликни тиклаш учун халқ ҳаракатлари бошланди, айниқса, XX асрнинг биринчи чорагида бу қураш ўзининг юқори нуқтасига чиқди. Ундан кейин ўлкамиз шўролар асоратида қолди. Бу тузумнинг зулми ҳам аввалгисидан кам бўлмади. Ўзбекистон давлат мустақиллиги эълон қилингунча, ўзбек халқи ўз ҳаётида мана шундай мураккаб босқичларни босиб ўтди.

XX асрнинг энг муҳим воқеаларидан бири янги мустақил давлатларнинг ташкил топишидир. Шу асрда Ўзбекистон номи тарихий ҳақиқат бўлиб жаҳон тарихидан абадий ўрин олди. Унинг давлатчилик тарихида янги давр бошланди.

1-мавзу. Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари. Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғд давлатлари

Ўрта Осиёнинг қадимги тош даври ёдгорликлари

Дунё тарихига фикран назар ташлайдиган бўлсак, «цивилизация» тушунчаси муайян ҳудудда яшайдиган одамларнинг турмуш тарзи ва ҳўжалик юритиш фаолияти, ушбу одамлар ҳамда ҳудудлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, маълум даврларда яратилган маънавий ва моддий маданият, жамиятнинг тараққий этиш жараёнида одамларнинг ижодий имкониятлари ва қобилияти самарасини англатади. Шу нуқтаи назардан ҳам цивилизация инсоният тараққиётининг асосий мезони сифатида талқин этилади. Бинобарин, Ўзбекистон ҳудудида тараққий этган цивилизация ҳам жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Инсониятнинг келиб чиқиши ва ривожланиши асрлар давомида тадқиқотчилар томонидан ўрганилган, натижада турли назариялар юзага келган. Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзотнинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илгари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа дейди. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам даставвал Осиёнинг жанубида пайдо бўлган, деган гояни ўртага ташлайди.

Яқин йилларга қадар Ўзбекистон ҳудуди энг қадимги одамлар томонидан 100 минг йиллар илгари ўзлаштирилган деб, ҳисобланар эди. Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан олиб борилган кўпгина тадқиқотлар бу масалага анча ойдинлик киритди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида археолог Ў.Исломов бошчилигидаги тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги Селунгур (Сўх тумани) горидан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Тадқиқотчилар фикрига қараганда, Селунгур топилмаларининг ёши 1 млн. йилдан зиёдроқ. Селунгур топилмалари орасидан энг аҳамиятлиси қадимги одам жағ суяклари, тишлари ва елка суяқларидир. Фанда “Фар-

ғона одами” — “Фергантроп” деб номланган бу қазилма одам қолдиқлари энг қадимги одам ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтириш билан бирга, Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Бундан ташқари, Қўлбулоқ (Шимоли-шарқий Ўзбекистон, Тошкент вил.), Қизилолмасой ва Тошсой (Оҳангарон) маконларида ҳам илк палеолит қатламлари мавжуд. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги қиёфадаги ақл-идрокли одамлардан ажралиб туради. Улар асосан термачилик ва овчилик билан тирикчилик ўтказганлар ҳамда табиат олдида жуда ожиз бўлиб, унда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб, яшаганлар. Улар на диний тушунчани, на ҳунармандчиликни, на чорвачиликни билганлар.

Ўрта палеолит (Мустье маданияти) — қадимги тош асрининг муҳим қисми ҳисобланади. Бу даврга оид дастлабки ёдгорлик Тешиктош (Сурхондарё) ғори 1938 йилда А.Окладников томонидан очилган эди. Кейинчалик Ўрта Осиё ҳудудида тадқиқотчилар томонидан ўрта палеолит даврига оид кўплаб маконлар аниқланди ва уларда тадқиқот ишлари олиб борилди. Омонқўтон (Тахтақорача доғи, Самарқанд), Қўтирбулоқ ва Зирабулоқ (Зарафшон водийси), Қорабура (Вахш воҳаси), Жарқўрғон (Шимолӣ Тожикистон), Обираҳмат (Тошкент вилояти), Қўлбулоқнинг юқори қатламлари (Тошкент вилояти), Қизилпур (Қизилқум), Тоссор (Қирғизистон), Оғзикичик (Тожикистон), Хўжакент (Тошкент вилояти), Қопчиғай (Қирғизистон) каби кўплаб маконлар ўрта палеолит даврига оид бўлиб, улар сони 300 га яқин. Тадқиқотчилар фикрига кўра, Ўрта Осиё ҳудудида ўрта палеолит нисбий тарзда мил. авв. 100–40 минг йилликларни ўз ичига олади.

Ўрта палеолит даврига келиб қадимги одамлар Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудига тарқала бошлайди. Бу даврда, айниқса, унинг сўнгги босқичида қадимги одамларнинг турмуш тарзида ва меҳнат қуролларида янги унсурлар пайдо бўлади. Қуролларнинг турлари кўпаяди. Айниқса, овчи-

лик билан боглиқ бўлган найзасимон ўткир пайконлар, турли пичоқлар, қирғичлар, кечгичлар шулар жумласидан. Бу даврнинг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ибтидоий тўдадан уруғчилик жамоасига ўтила бошланди. Ҳозирги замон одамларига ўхшаш одамлар (кроманён) пайдо бўлиши учун замин ҳозирланди.

Ўрта палеолит даври Ўрта Осиё ҳудудида табиий иқлим ўзига хос бўлиб, ёзда об-ҳаво илиқ ва қуруқ, қишда эса совуқ ва намгарчилик бўлган. Бу даврнинг ўрталари ва охирларида шимолдан улкан музликнинг силжиб келиши натижасида иқлим тамоман ўзгаради. Натижада қадимги одамлар турмуш тарзида катта ўзгаришлар бўлади. Совуқ иқлим туфайли ғорларга одамлар кўпроқ жойлаша бошлайди. Жанубдаги кичик туёқли иссиқсевар ҳайвонлар қирилиб, шимол буғулари, мамонтлар, улкан айиқлар пайдо бўлди. Бунинг натижасида жамоа бўлиб овчилик қилиш юзага келди.

Бундан ташқари, совуқ иқлим туфайли ўрта палеолит даври одамлари оловни қанф этди ҳамда сунъий олов чиқариш ва уни сақлашни ўзлаштирди. Ғор ва унғурларни ўзлаштириш, ўчоқ ясаб, унинг атрофида тўпланиш, жамоа бўлиб ов қилиш услубларининг пайдо бўлиши минтақамиздаги қадимги одамлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Сўнгги палеолит даври узоқ давом этган қадимги тош асрининг сўнгги босқичи бўлиб, нисбий тарзда мил. авв. 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Бу давр ёдгорликлари Мустье маданияти ёдгорликлари маданиятига нисбатан камроқ ўрганилган. Ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиёда бу даврга оид 30 дан зиёд маконлар очилган. Самарқанд (шаҳарнинг ўзида), Хўжағор (Фарғона водийси), Шугнов (Помир этаклари), Қўлбулоқ (Тошкент вилояти), Қоракамар (Тожикистон), Ачисай (Қозоғистон) ёдгорликлари шулар жумласидан.

Сўнгги палеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам турли ўзгаришлар бўлди. Хусусан, одамлар ғорлардан чиқиб, энгил турар-жойлар — чайла

ва ярим ертўлаларда яшай бошлайди. Улар энди фақат тоғли ҳудудларда яшаб қолмай, воҳалар бўйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва кўллар бўйларида жойлашадилар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларига бўлинадилар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади, улар айрим уруғларни бирлаштириб, уруғ жамоасини ташкил этадилар.

Уруғчилик (матриархат) қадимги жамият тарихининг алоҳида босқичини ташкил этиб, бу жараён ижтимоий ҳаётдаги қатор ўзгаришларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Лекин, дастлабки уруғчилик тузуми нисбатан ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилган бўлишига қарамай, бу давр одамлари овчилик, термачилик ва балиқчилик билан кун кечирар эди.

Палеолит даврига хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда одамнинг пайдо бўлиши жараёни (антропогенез) асосан тугади. Қадимги одамлар ҳўжалик юри-тишининг энг оддий йўлларида (териб-термачлаб) мураккаброқ кўринишлари (овчилик, балиқчилик)га ўтдилар. Олов кашф этилди. Инсоният тўда давридан уруғчилик тузумига ўтди. Меҳнат қуроллари такомиллашиб, уларнинг турлари кўпайди ва сифати яхшиланиб борди. Бу даврда қадимги одамлар орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди.

Мил. авв. XII-IV минг йилликларда Ўрта Осиё

Тош асрининг кейинги ривожланиш даври фанда мезолит (ўрта тош) асри Ўрта Осиёда нисбий тарзда мил. авв. 12-7 минг йилликлар деб қабул қилинган. Мезолит одамларнинг ер юзи бўйлаб кенг тарқалиш даври бўлиб, улар шимол томонга ҳам, Помир каби баланд тоғли ҳудудларга ҳам тарқала бошлайди. Каспий бўйларида Тяншань — Помиргача, Марказий Қозоғистондан Копеттоғ этакларигача бўлган ҳудудлардан мезолит даври ёдгорликларининг намуналари топиб ўрганилган. Маҷай (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси), Марказий Фарғо-

на, Бўзсув, Қўшилиш (Тошкент), Айдабол, Жайронқудуқ (Устюрт), Ошхона, Чилчорчашма (Тожикистон), Дарайи шўр (Вахш воҳаси) кабилар шулар жумласидан.

Мезолит даврига келиб ер юзидаги улкан музликнинг яна шимол томон силжиши натижасида иқлим барқарорлашиб, ҳозирги даврдагига анча ўхшаб қолган эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсида анча ўзгаришлар содир бўлди, бу эса мезолит даври кишилари ҳаётида ҳам ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлди.

Бу даврга келиб, кишилар нисбатан нозикроқ қуроллар тайёрлашни ўзлаштира бошлади. Хусусан, жанубий ўлкаларда, шунингдек, Ўрта Осиёда турли геометрик шаклдаги майда қуролчалар — микролитлар пайдо бўлиб, улар учун суяк ва ёғоч дастачалардан қадама сифатида фойдаланилган. Ундан ташқари, бу даврда инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама — ўқ-ёйни кашф этди. Натижада чопқир, кичик туёқли ҳайвонлар ва паррандаларни ов қилиш имконияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг энг катта ютуқларидан яна бири ёввойи ҳайвонлар — ит, қўй, эчки кабиларнинг қўлга ўргатила бошланиб, хонакилаштирилишидир. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда, мезолит даврига келиб, Олд, Яқин ва Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида термачиликдан ёввойи ўсимликларни хонакилаштиришга ҳамда овчиликдан чорвачиликка ўтиш даври бошланади. Бу жараён илғор, унумдор ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ва табиий-географик иқлим билан бевосита боғлиқ эди.

Мезолит даврининг машҳур ёдгорликлари Сурхон воҳасидаги Мачай (Бойсун) гор макони, Фарғона водийсидаги Обишир гор макони ва бошқалар. Кейинги 30-35 йил ичида Марказий Фарғона ҳудудидан Шўркўл, Аччиқкўл, Янгиқадам, Бекобод, Замбар, Тойпоқкўл каби 80га яқин мезолит даври ёдгорликлари аниқланди. Уларнинг кўпчилиги кўл ёқаларидан топилган бўлиб, афтидан бу жой-

лар мезолит даври кишиларининг яшашлари учун кўпгина кулайликларга эга бўлган.

Ўрта Осиё тарихида неолит даврининг (янги тош асри) юқори чегараси мил.авв.VI, қуйи чегараси IV-III минг йилликлар билан белгиланади. Бу давр Ўрта Осиёда учта: Жойтун, Калтаминор ва Хисор маданиятларининг ривожланиши билан изоҳланади. Неолит даври қабилалари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўл бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик, айни вақтда қисман ҳунармандчилик билан шуғулланганлар.

Жойтун маданияти Жанубий Туркменистонда, Ашгабат шаҳридан 25 км. шимолдаги Жойтун манзилгоҳидан топилган бўлиб, бу маданият қолдиқлари нафақат Туркменистон, балки бутун Ўрта Осиёда машҳур. Жойтун қишлоғи бир неча уйлардан ташкил топган бўлиб, уй деворлари сомон араншгирилган пахсадан қурилган. Уйлар тўғри тўртбурчак бўлиб, бир хоналик ва ҳар бир хонада алоҳида ўчоқ излари топилган. Уйлар ёнида эса омборхона, сарой ва хўжалик ўралари ҳам бор. Тадқиқотчилар фикрларига қараганда, Жойтунда 30 га яқин уй бўлиб, унда 130-150 киши яшаган, 5-6 кишилиқ оила яшаган уйларда она уруғи ҳукмрон бўлган. Уйлардан аёлларнинг лой на тошдан ясалган ҳайкалчалари, шунингдек, ҳар хил тақинчоқ ва безаклар, буғдой, арпа излари, ёрма тош, тош болталар, парракчалар, қурол сифатида ишлатиладиган ўткир учли тошлар, тешгич парчалар, қирғичлар, камон ўқларининг учлари — пойконлар топилган. Жойтун маконидан қўлда ишланган сопол идишлар намуналари ҳам топилган бўлиб, улар Ўрта Осиёдаги дастлабки сопол намуналаридир. Жойтун қишлоғи аҳолиси мил. авв. VI-V минг йилликларда яшаб, асосан, деҳқончилик, чорвачилик, қисман эса овчилик билан шуғулланганлар. Жойтунда Ўрта Осиёдаги дастлабки деҳқончилик маданияти ривожланади ва бу макон ҳозирча минтақадаги дастлабки деҳқончилик қишлоғи ҳисобланади.

Калтаминор маданиятига оид маконлар дастлаб Амур-дарё этаклари ва Хоразм ҳудудидан топилган бўлиб, булар орасида Хоразмдаги Жонбосқалъа макони диққатга сазовор. Бу ерни қазиш пайтида чайла ва ярим ертўла шаклидаги макон очилган. Бу макон ёғоч устун, синчлар билан кўтарилган. Устига кўндаланг ёғочлар ташланиб, усти қамиш билан беркитилган. Чайла ўртасида катта асосий ўчоқ қолдиғи, атрофида майда ўчоқ қолдиқлари аниқланган. Макондан найза пойконлар, камон ўқларининг учлари ва бошқа тош қуроллар топилган. Шунингдек, маданий қатламлардан балиқ, ёввойи чўчқа, қирғовул суяклари ва жийда данаклари ҳам топилган. Топилмалар орасида сопол идиш намуналари ҳам бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, улар мил. авв. V-IV минг йилликларга оид.

Калтаминор маданиятига оид ёдгорликлар Қуйи Зарафшон ва Қашқадарё этакларидаги Дарвозақир, Катта ва Кичик Тузқон, Қоронғишўр, Пойкент маконларидир. Бу маконлардан топилган тош қуроллар ва сопол буюмлар ҳамда бошқа ашёларни ўрганиш, таҳлил этиш, Яқин Шарқ, Қозоғистон, Урал ва бошқа жойлардан топилган неолит даври ашёлари билан қиёслаш натижасида тадқиқотчилар юқорида эслатилган маконлар Калтаминор маданиятига мансуб бўлиб, мил. авв. IV-III минг йилликларга оид деган хулосага келдилар. Бу маконларда яшаган неолит даври одамлари термачилик, жайрон, ёввойи чўчқа, буғу ва бошқа ҳайвонлар ҳамда балиқ овлаб кун кечиришган.

Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудудидан, Ҳисор-Помир тоғларидан кўплаб неолит даври ёдгорликлари очилди ва ўрганилди. Бу ўзига хос маданият фанда Ҳисор маданияти деган ном олди. Асосан тоғолди ва тоғликларга хос бўлган Ҳисор маданиятига мансуб ёдгорликлар 200 дан зиёд бўлиб, Тутқовул, Сойсайёд, Қуйи Булён, Дараи Шўр, Газиёнтепа кабилар шулар жумласидан. Ҳисор маданиятига мансуб ёдгорликлар асосан мил. авв. V-III минг йилликларга оид.

Ҳисор маданияти соҳиблари сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шу-

гулланганлар. Ҳисор маконларидан топилган турли-туман топилмалар ушбу жараёнлардан далолат беради.

Демак, Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида — шимолдаги Устюртда, Марказий ва Жанубий Қозоғистонда, Қизилқум ва Қорақумда, Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида қўплаб неолит даври маконлари очилган.

Неолит даврига келиб, мезолитнинг сўнгги босқичларида кашф этилган тош болталар анча кенг тарқалади. Меҳнат қуроллари такомиллашади. Энг қадимги даврнинг дастлабки даврида қўлга киритилган барча ютуқлар бу даврга келиб яқунланади.

Неолит даврида қадимги аجدодларимиз лойдан идишлар ясаб, уларни оловда пишириш йўли билан кулолчиликка асос солдилар. Шунингдек, ип йигириш асосида тўқимачиликни кашф этдилар. Одамлар ёғоч ва қамишдан қайиқ ясаб (қайиқсозлик), сувда сузишни ҳам ўзлаштирдилар. Хуллас, неолит даври ютуқларга бой бўлиб, ўзидан илгариги даврларга нисбатан юксак ривожланиш даври бўлди.

Тадқиқотлар натижаларига қараганда, тош ва бронза даврлари ўртасида мис-тош (энеолит) даври бўлганлиги аниқланган. Бу давр металл қуролларининг барчаси бронзадан қилинмай, соф мисдан ясалганлиги маълум. Ўрта Осиёда энеолит даври нисбий тарзда мил. авв. IV минг йилликнинг охири — III минг йилликнинг бошларини ўз ичига олади. Бу даврда мис ўзининг кимёвий хоссалари (тез эрувчанлик, эгилувчанлик) туфайли хўжалик ҳаётида устунлик қила олмади. Ишлаб чиқаришда аввалгидек тош қуроллар асосий ўринда бўлди. Шунинг учун ҳам бу давр мис-тош асри деб юритилади.

Ўрта Осиё ҳудудида қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқ:

1. Хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда ҳайдама деҳқончиликнинг устунлик қилиши.

2. Тошдан ишланган қуроллар кўп бўлгани ҳолда мис қуролларнинг пайдо бўлиши.

3. Катта-катта жамоаларнинг пахсадан ва хом гиштдан тикланган катта-катта уйлари.

4. Кулолчиликда муҳим техника ютуғи — хумдонларнинг ишлатилиши.

5. Ўтроқчилик хўжалигининг ривожланиши, жамоа бирлашмаларининг уйлари ва қурилишида хом гиштининг пайдо бўлиши.

6. Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи тузумига (матриархатга) хос ҳайкалчалари.

7. Рангдор сопол буюмлар, яъни турли тасвирлар ишланган сопол буюмларнинг мавжудлиги.

Энеолит даврига оид муҳим ёдгорликлар Жанубий Туркманистондаги Анов ва Номозгоҳтепа ҳудудларида аниқланган. Бу ердаги уй-жойлар хом гиштдан қурилган. Моддий топилмалар орасида мис қуроллар тош қуролларга нисбатан камчиликни ташкил этади. Шунингдек, бу маконлардан топилган милавв. IV минг йилликка оид сирти қора бўёқда геометрик чизиқлар ва ҳайвон ёки қуш расмлари билан безатилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривожланганидан далолат беради.

Ўзбекистон ҳудудида энеолит даври ёдгорликлари ҳозирча яхши ўрганилмаган. Мил. авв. IV-III минг йиллик бошларида Амударё ва Зарафшон қуйи оқимларида Қалтаминор маданияти тош қуроллари, сопол идишлари ва уй-жойлари кенг тарқалган. Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқ даштларида ва Орол денгизи соҳилларида овчилик, балиқчилик, илк чорвачилик хўжаликлари ривожланади. Бухоро воҳасидаги Лавлакон, Бешбулоқ маконлари ва Замонбобо қабристонининг энг пастки қатламлари энеолит даврига оид. Бу ёдгорликлардан сўнгги Қалтаминор топилмаларига ўхшаш сопол идишлар бўлаклари ва чақмоқтош билан бирга мисдан ясалган игналар, мунчоқлар ҳам топилган.

Юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км. ғарбда жойлашган Саразм қишлоғи харобаси энеолит даври деҳқончилик қабилаларининг Ўрта Осиёни шимоли-шарқига ёйилганидан далолат бериб, қадимги деҳқончилик аҳолисининг деҳқончилик чегараларини ҳам кўрсатади.

Саразмдан уй-жой ва рўзгор-хўжалик иншоотлари қолдиқлари очиб ўрганилган. Бу ерлардан сопол идишлар, металл ва тошдан ишланган қуроллар (жумладан, тош кетмонлар), деб-зийнат буюмлари кўплаб топилган. Саразм моддий топилмаларида Жанубий Туркменистон, Жанубий Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон маданиятларига мансуб буюмлар ҳам бор. Улар энеолит даври қабилалари ўртасидаги кенг маданий ва иқтисодий алоқалардан далолат беради.

Ибтидоий тасвирий санъат. Бронза даври ютуқлари. Ёзув ҳақида янги маълумотлар

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, горларнинг деворларига турли тасвирлар тушириш сўнги палеолит даврига оид (Испаниядаги Алтамир ғори). Ўрта Осиёда унғурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб, бу санъат янги асосда ривожланиш босқичига ўтади.

Ўлкамиздаги қоятош расмларнинг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Кўксарой, Тақтош, Тераклисой кабилар бўлиб, улар юздан зиёд. Мазкур жойлардаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллари расмларини кузатиш мумкин. Булар буқалар, шерлар, йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлар... Расмлар орасида ўқ-ёй, қопқон каби нарсалар ҳам кўпчилигини ташкил этади. Мавжуд қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатдан хилма-хил. Унда одамлар, ов, йиртиқч ҳайвонлар тўқнашувлари манзаралари тасвирланган. Қоятош расмлар қадимги авлодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, қоятош суратлари мазмун ва манзараларининг бойлиги билан ажралиб туради. Ушбу суратлар ишланиш услуби хилма-хил бўлиб, археологик ёдгорликларнинг бир тури ҳисобланади. Уларнинг мазмун ва манзараси маъносидан келиб чиқиб, иб-

тидоий ёки қадимги давр кишиларининг ҳўжалик ҳаёти ҳақида, ҳайвонларни ов қилиш, қўлга ўргатиш ва хона-килаштириш, чорвачиликнинг пайдо бўлиши ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлишимиз мумкин. Айни пайтда, қоятош расмлари ўзига хос санъат асари бўлиб, улар орқали биз ибтидоий ва қадимги одамларнинг санъати, эстетик қарашлари ўша давр нуқтаи назаридан юқори даражада бўлганини билиб олишимиз мумкин.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Ўрта Осиёда бронза даври мил. авв. III минг йилликдан I минг йилликнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бронза асри учта катта хронологик даврга: илк, ривожланган ва сўнгги бронза давларига бўлинади. Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий ҳудудларида мавжуд бўлган бронза даври ёдгорликлари маданияти жанубий ҳудуддаги ўтrock маданиятдан ажралиб туради. Бронза даврида чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий-маданий ёдгорликлари Хоразмда 50 дан зиёд очилган бўлиб, Тозабогёб маданияти номи билан машҳур. Тозабогёб маданиятига оид маконларнинг айримларидан қадимий мוזорлар (Кўкча), қўнчилигидан эса ярим ертўла шаклидаги уй-жой қолдиқлари очилган. Улардан зеб-зийнат буюмлари, ҳайвон суяклари, сопол идишлар, тош ва бронзадан ишланган қуроллар топилган. Тозабогёб сопол идишлари асосан қўлда ишланган. Хоразмдаги сўнгги бронза даврига оид ёдгорликлар Амиробод маданияти номи билан машҳур бўлиб, мил. авв. IX-VIII асрларга оид. Бу маданият соҳиблари Тозабогёб маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар-жой, суғориш иншоотлари ва сопол идишлар билан изоҳланади.

Қуйи Зарафшоннинг бронза даври ёдгорликлари Замонбобо маданияти номи билан аталади. Замонбоболиклар чайласимон кулбаларда истиқомат қилиб, деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланганлар. Топилган кўплаб меҳнат қуроллари, бошоқли ўсимликлар қолдиқлари ва ҳайвонлар суяклари шундан далолат беради.

Шунингдек, замонбоболиклар жамоасида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари, хусусан, кулолчилик, бронзани эритиб, ундан ҳар хил ашёлар ясаш, айниқса, тошни ишлаш техникаси анча ривожланган. Бу даврга мансуб ёдгорликлар орасида Замонбобо кўли ёқасидан топилган қадимги қабристон, айниқса, диққатга сазовор. Қазилмалар жараёнида эркаклар қабрларидан ўқ-ёй пойконлари, пичоқлар, пичоқсимон тош қуроллар ва турли шаклдаги сопол идишлар; аёллар қабрларидан сопол идишлар, бронза кўзгу, упадон, сурмадон каби пардоз буюмлари, ярим қимматбаҳо тошлардан турли шаклда ишланган мунчоқ ва маржонлар топилган.

Ўзбекистоннинг жанубидаги бронза даври ёдгорликлари қадимги суғориш ҳудудлари — Улонбулоқсой, Шеробод, Бандихон ва Миршодида топиб, текширилган. Улар Сополли маданияти номи билан машҳур.

Ўлкамиздаги дастлабки шаҳармонанд манзилгоҳ бўлган Сополлитепа марказидан тўртбурчакли истехком, истехком ичида турар-жойлар ва хўжалик хоналари, ҳунармандчилик устахоналари аниқланган. Сополлитепада қурилиш, ҳунармандчилик ва иқтисодий муносабатлар анча ривож топган. Асосий қурилиш ашёси пахса ва хом гиштдир.

Мил. авв. II минг йилликнинг боши ва ўрталарига оид Сополлитепа аҳолисининг хўжалиги деҳқончилик ҳамда уй чорвачилигига асосланган. Шунингдек, дарё тошларидан ва қумтошдан ишланган ёргучоқлар ва ҳовончалар ҳам кўплаб учрайди. Бу топилмаларнинг барчаси Сополлитепада деҳқончилик анча ривожланганидан далолат беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Сополлитепа ҳозирча Ўзбекистондаги дастлабки энг қадимги деҳқончилик қишлоғидир.

Амударёнинг унг қирғоғида шаклланган Сополлитепа — бронза давридаги дарёдан кечув йўлини ҳимоя қилувчи мустаҳкам олдинги истехком (форпост) сифатида пайдо бўлган. Кейинчалик ўтроқ деҳқончилик жамоалари шимолий чегараларининг кенгайиши муносабати билан Со-

поллитепа ўз аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади. Асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чиқувчи йўл устидаги мустаҳкам қалъа сифатида пайдо бўлган Жарқўтонга ўтади. Бу ёдгорлик Ўзбекистондаги дастлабки шаҳар харобаси ҳисобланади.

Мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб, Жарқўтон ўша ҳудудлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустаҳкам истеҳкомига айланади. Айнан мана шу истеҳком орқали Ҳисор тоғолди воҳалари ва жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади. Бу ҳудуддан топилган ёдгорликлар топографияси ва уларни давлатлаштириш ушбу жараён изчиллик билан бўлиб ўтганлигини кўрсатади. Бу жараённинг ривожланиши мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Аму-дарёнинг ўнг қирғоғидаги ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи кечирувчи аҳоли манзилгоҳларида аҳоли сонининг ўсиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Ўзбекистон ҳудудида чорвадор қабилаларга мансуб бронза даври қабристони Самарқанд яқинидаги Мўминобод қишлоғидан топилган.

Қуйи Қашқадарёдаги Гужайли қабристонидан чорвачилик ва деҳқончилик қабилаларига тегишли бўлган ашёлар, Фарғона водийси Янгиариқ ҳудудидан деҳқончилик буюмлари ва деҳқончилик билан боғлиқ қоятош суратлар, Чустдан ҳунармандчилик ва деҳқончиликка оид буюмлар қўплаб топилган.

Мил. авв. II минг йилликка келиб, Ўзбекистоннинг дашт ҳудудларига чорвадор қабилалар ўрнаша бошлайди. Уларнинг маконларидан топилган моддий манбалар Жанубий Қозоғистоннинг чўлларидаги Андронов маданиятига ўхшаб кетади. Дашт қабилалари тарқалганлигидан, аynиқса, сопол идишлар, металл буюмлар ва чорвадор қабилаларга мансуб қадимги қабрлар тузилиши шундан далолат беради. Бу ўринда тадқиқотчилар бронза давридаёқ

Ўрта Осиё худудида маълум даражада этник маданий жараёнлар бўлиб ўтган, деган фикрни илгари сурадилар.

Бронза даврининг ҳўжалик соҳасида эришган энг катта ютуқларидан бири қадимги деҳқончиликнинг кенг ёйилиши ва мил. авв. II минг йилликда чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишидир. Металл қуроллар қадимги ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиргани туфайли Ўрта Осиёдаги ва тоғолди худудларида яшаган аҳоли бошқа аҳолидан (деҳқонлардан) ажралиб чиқади ва асосан чорвачилик билан машғул бўлади. Бу тарихий жараён — кишилик жамияти тараққиётидаги дастлабки йирик меҳнат тақсимоти эди.

Бронза даврида Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузумида ҳам ўзгаришлар бўлади. Уруғчилик тузуми бу даврда ҳам давом этди. Аммо, бу даврда она уруғининг мавқеи йўқолиб борди. Металл эритиш ва ҳўжаликнинг ривожланиши натижасида жамиятда эркаklar меҳнати ҳамда мавқеи биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб борди. Ишлаб чиқаришда ҳукмронлик қилиш шу тариқа эркаklar қўлига ўтади ва она уруғи тузуми ўрнини ота уруғи (патриархат) тузуми эгаллайди.

Яқин кунларга қадар Ўрта Осиё худудида ёзув мил. авв. V–IV асрларда пайдо бўлган дейилар эди. Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар бошқачароқ хулоса бермоқда. Хусусан, 2000 йилда Жанубий Туркменистондаги Гонуртепа кўҳна шаҳрида очилган қабрларнинг биридан мил.авв. III минг йилликка оид ўйма сопол муҳр топилди. Унда миҳхат ёзувлар бор эди. Жанубий Туркменистон қадимиятининг билимдони В. Сарияниди ва америкалик мутахассис Т. Шарлачларнинг фикрича, бу хилдаги муҳрлар фақат подшо атрофидаги, подшо саройига яқин шахсларга тегишли бўлиши мумкин. Месопотамиядаги Саргон муҳрларини (мил.авв. 2250–2200 йй.) эслатувчи Гонуртепа муҳри маҳаллий хом ашёдан тайёрланган бўлиб, ундаги миҳхат ёзувлар «Лукакс ҳўжалик ва қуллар ҳукмдори», деб ўқилди. Ушбу ёзув бронза давридаёқ бу ерда якка ҳукмдор бошқаруви ва Месопотамия билан ўзаро алоқалардан далолат беради.

Шунингдек, сўнги археологик маълумотларга кўра Ўзбекистоннинг жанубидан ҳам пиктографик белги — ёзувлар топилган. Тадқиқотчи Ш. Шайдуллаевнинг фикрича, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 та белгидан иборат ёзувнинг топилиши аجدодларимизнинг бронза даврида пиктографик ёзувни яратгани ва ўз фикрини турли белгиларда ифодалганини кўрсатади. Шунингдек, Шерободдаги Ғоз қишлоғи ёнидаги илк темир асрига оид ёдгорликдан тош ўғир (кели) топилган бўлиб, унинг сиртида умумий сони 14 та бўлган пиктографик белги-ёзув мавжуд. Ш. Шайдуллаев бу белгини Миср иероглификаси билан солиштириб, улардан бири «ҳақиқат», бири эса дунёнинг айланиши, яъни, «чархпалак» деб ўқилиши мумкинлигини тахмин қилади. Хуллас, бронза даври ва унинг охириларига келиб, ўлкамиз ҳудудида ёзув пайдо бўлганлиги илмий асосланмоқда, кейинги тадқиқотлар бу масалага янада ойдинлик киритиши шубҳасиз.

Ўзбек халқининг этник шаклланиши, этногенези ва уни ўрганиш масалалари

Ҳозирги кунга келиб, республикамызда миллий-маънавий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, миллий мафкура ғояларини фуқароларимиз онига янада чуқурроқ сингдириш ва янада теран англатиш кучайиб, Ўзбекистон халқларининг ўтмиши ва келиб чиқишига қизиқиши ортиб бормоқда. Хусусан, ўзбек халқининг этник тарихи, унинг халқ сифатида шаклланиши масалалари долзарб эканлиги Юртбошимиз И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида (1998) ҳар томонлама асослаб берилди. Бу йўналишда тарихчиларимиз олдида ечими ҳаётий зарур бўлган вазифалар қўйилди. Жумладан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Мовароуннаҳр сарҳадларига узоқ тарихимиз давомида не-не босқинчилар кириб келмаган, кўп йиллар, балки, асрлар давомида юртимизда не-не ўзга сулолалар ҳукмронлик қилмаган дейсиз... Эрондан Аҳамонийлар, Юнонистондан Алек-

сандр келди, Арабистондан Қутайба, Мўғулистондан Чин-
гизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ қол-
дику... ана шундай ҳар томонлама мудҳиш, четдан қара-
ганда халқимиз, унинг маданияти, миллий тафаккури,
уриф-одатлари, турмуш тарзи, ҳеч бир муболағасиз ай-
тини мумкинки, насл-насаби йўқ бўлиб кетиши керак
бўлган шароитда барибир, қатор йўқотишлар билан бўлса
ҳам, миллатимиз ўзлигини сақлаб қололдими ё йўқми?
Олимларимиз ана шу саволга жавоб берсинлар”.

Этногенез ёки бирорта халқнинг келиб чиқиш тарихи
масалалари тарих фанининг ютуқлари билан чамбарчас
боғлиқлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф
этилгани маълум. Аммо, тарих фанининг бошқа йўна-
лишларига (археология, этнография, антрополия) нис-
батан ўзбек халқи этногенези ҳамон жиддий тадқиқот-
лар талаб этади. XIX-XX аср бошларида олиб борилган
тадқиқотлар нисбатан самарали бўлишига қарамай, бу-
лар ҳам халқларнинг этник келиб чиқиши, маданияти ва
тилларидаги ўхшашлик сабаблари, моҳиятини тўла очиб
бера олмади.

Ўрта Осиё ҳудудларида олиб борилган археологик, ан-
тропологик ва этнографик тадқиқотлар натижаларини умум-
лаштирган антрополог олим Т.Қ. Хўжайов ҳар бир халқнинг
этногенезини ўрганишда қуйидаги тамойилларга асосий
эътибор беришни таклиф этади:

1) бирор халқнинг келиб чиқиш тарихи кўп қиррали
жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг маданияти ва
иқтисмоий тузилмаси, унинг биологик хусусиятлари, ўзи-
нинг жамиятда тутган ўрнини тушуниш, тили ва ўзли-
гини танишни қамраб олади;

2) этногенез масаласига бир томонлама қараб, уни сод-
далаштириш билан чегараланиб қолмасдан, шу халқнинг
келиб чиқиш тарихида маълум аҳамият касб этган барча
таркибий қисмлар ҳам эътиборга олиниши шарт;

3) этногенез мураккаб ва узоқ давом этган жараён. Би-
нобарин, бу жараёنни босқичма-босқич тиклаш мақсадга
мувофиқдир.

Шунингдек, А.А. Асқаров ўзбек халқи этногенезига бағишланган ишларидан бирида ҳар бир халқ этногенези ва этник тарихини ўрганишда қуйидаги назарий ва илмий методологик тамойилларга амал қилиш талаб этилишини таъкидлайди:

- биринчидан, этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи биринчи навбатда ўрганаётган халқ этногенезиси қачондан бошланганини аниқлаб олмоғи керак. Чунки, этнос фақат кишилиқ жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган «аждодларига» бориб тақалади. Бу жараён мил.авв. II минг йиллик охирларида юз берди.

- Иккинчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этноснинг шаклланиш жараёнида, муайян сабабларга кўра, унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник қатламлидир. Дарҳақиқат, ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон (маҳаллий) сўғду-хоразмий ва қадимги туркийзабон қатламлардан ташқари, ўзига турли даврда маҳаллий ва теваарак атрофлардан келиб қўшилган этник гуруҳларни сингдирди.

- Учинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичидан бошлашни тақозо этади. Чунки этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадим замонлардан бошланиб, ҳозирги кунгача давом этаётган тарихий жараёндир.

- Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда, нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос муҳим этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб бориш талаб этилади.

- Бешинчидан, этногенетик жараёни ўрганишда масалага ҳар томонлама ёндашиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига объектив илмийлик бағишлайди. Этногенез муаммоларни ҳал этишда фойдаланилаётган бирламчи манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳим. Бу манбалар антропология, археология, этнография, ёзма ёдгорликлар, тилшунослик, эпиграфика ва бошқалардир.

Юқоридаги тамойилларга тўла риоя қилинган ҳолдагина айрим халқ этногенезига оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан мукамал ва ҳар томонлама очиб бериш имконияти пайдо бўлади.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Ўзоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар, қабилалар, халқлар ва элатларнинг аралашиб кетиши, маданий анъаналарнинг қўшилиб, янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Тарихий адабиётлардан маълумки, фаннинг кўпгина тармоқларига, жумладан, халқлар ҳақидаги фанга бундан 2-2,5 минг йил илгари қадимги Юнонистонда асос солинган. Шунинг учун ҳам замонавий фанда юнон тилидан олинган сўзлар кўп учрайди. Бундай сўзларни халқлар ҳақидаги фанларда ҳам учратиш мумкин. Қадимги юнонларда “халқ” тушунчасини ифодаловчи бир неча сўзлар бўлган. Шулардан бири “демос” бўлиб, бу сўз орқали аҳолининг асосий қисми тушунилган (мас. “демократия” — “халқ ҳокимияти”, “демография” — “халқларни таърифлаш” ва бошқ.). Шундай сўзлардан яна бири “этнос” бўлиб, айнан таржимаси “халқ” демакдир. Этнографик тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳар қандай этнос ўз шаклланишининг дастлабки палласида бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидан иборат бўлади.

Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиларидан бири маданий хусусиятлардир. Бу хусусиятларни ҳар бир халқ ўз тарихий-маданий ривожланиш жараёнида ўзлаштиради ва авлоддан-авлодга қолдиради. Фанда бу жараён “этник анъаналар” дейилади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва табиий географик шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган у ёки бу тарихий даврларда шаклланади. Этносни қисқача қилиб, уюшган тил-маданий жамоаси дейиш мумкин. Илмий адабиётларда “этник жамоа” деган сўз ҳам кўп ишлатилади. Фақатгина алоҳида халқларни эмас, балки уларнинг келиб чиқишида қариндошчилиги бўлган гуруҳларни ҳам этник жамоа деб аташ мумкин.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қариндош-уруғчилик этник жамоалари аста-секинлик билан уруғ жамоаларига айланиб боради. Уруғ бирга яшаб, ҳамкорликда меҳнат қилган қариндошлар уюшмаси бўлиб, маълум халқларнинг этник шаклланишидаги дастлабки босқичлардан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўлкамиз ҳудудидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари

Бронза даврига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги одамлар вакиллариининг қўшилиш жараёни бошланади. Шу даврда, ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабилалари, Ўрта Осиёнинг қадимги элатларига асос солганлар. Бу давр минтақа ҳудудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтгани билан изоҳланади. Хусусан, жанубий ҳудудлардаги ҳосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирила бошланган бўлса, шимолий вилоятларда кўчманчи чорвадор қабилалар тарқала бошлайди. Кўчманчи чорвадорлар ва ўтроқ аҳолининг узвий муносабатлари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этник жараёнлар авж олади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб, Ўрта Осиё ҳудудларига шимоли-шарқдан чорвачилик би-

лан шуғулланувчи янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Маҳаллий маданиятдан фарқланувчи бу гуруҳлар маданияти тадқиқотчилар томонидан “Тозабогёб маданияти” номи билан фанга киритилган.

Тозабогёб кўринишидаги ёдгорликлар кейинчалик Зарафшон дарёсининг куйи ҳавзаси ҳудудидан топилди ва ўрганилди. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Тошкент воҳасидан, Фарғона водийси, шимолий Бақтриянинг тоғли ва тоғолди ҳудудларидан топилиб, ўрганилган. Жуда катта ҳудудлардан, хусусан, Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибирь, Уралолди ҳудудларидан текширилган ўзига хос маданият “Андронов маданияти” номи билан фанга киритилган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, бу маданият соҳиблари бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганлар.

Минтақадаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ном билан аталгани бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлаб Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабилалар умумий “скифлар” номи билан аталади. Геродот, “бу халқ қадимийликда мисрликлардан қолишмайди”, деб юқори баҳо берган эди. Плиний эса, Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Аҳамонийлар миҳхат ёзувларида саклар учта қисмга (хаумаварка, тиграхауда, тийа-тара-дарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар манжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо, ёзма манбалар бу халқлар ва қабилаларнинг қайси ирққа мансублиги ҳақида маълумот бермайди.

Айрим олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги даврлардаги монголоид ирқи шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотиқри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик

маълумотлар натижасида аниқланди. Т. Хўжайовнинг фикрича, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини ўрганишни қанча эрта даврлардан бошласак, унинг таркибида ҳозирги кунларгача сақланиб келинаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври, унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирқ бундан 6-8 минг йил илгари, иккинчи гуруҳ тадқиқотчилар бундан 3 минг йил илгари шаклланган деса, учинчи гуруҳ олимлари эса, XVI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эди. Кейинги йиллардаги бой археологик топилмалар натижасида тадқиқотчилар Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланганини асослаб бердилар.

Кўпгина илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Аҳамонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забт этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарзига ўз таъсирини ўтказган. Аммо, бу юришларнинг маҳаллий халқлар ирқий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ “қонини” ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмади. Улар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этган маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетган. Бу ўринда маҳаллий (субстрат) ва келгинди (суперстрат) аҳоли орасидаги ўзаро муносабатларнинг маълум ҳолатларини эслатиб ўтиш жоиз. Яъни, кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига келгинди гуруҳларнинг сингиб кетиши; маҳаллий ва келгинди халқлар аралашуви натижасида иккаласига ҳам ўхшаш янги халқ, гуруҳ, элат пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Т.Хўжайовнинг маҳсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча та-

рихий даврларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) минтақанинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари билан атала бошлаган. Булар Сўғдиёнадаги-сўғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бақтриядаги-бахтарлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-паркана-ликлар. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан, зардуштийлик динининг муқаддас китоби "Авесто"да, Аҳамонийлар миххатларида, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим аҳамият касб этган уч тарихий даврга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Биринчидан, мил. авв. III-II асрларда Ўрта Осиёда ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг тарқалган фикрлар, яъни ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи, аввало, Волга дарёси бўйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди, деган ҳамда бу ирқ Байкал кўли атрофи ва Мўғулистон чўлларида шаклланиб тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз ирқини тарқатди, деган фикрлардан воз кечишни тақозо этади.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбекларга хос антропологик қиёфа, даставвал, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси туманларида, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Хоразмда мил. авв. I минг йиллик охирида шакллана бошлаганлиги аниқланди.

Мил. авв. III-II асрларда мазкур аҳоли бир неча йўналишда Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига кириб борган. Ушбу антропологик тадқиқотлар натижалари ёзма манбаларда маълум бўлган халқларнинг жанубга юриши ва Юнон-Бақтрия давлатининг истило этилиши ҳамда Буюк Кушон салтанатининг барпо бўлиш даврига мос келади. Антропология бу юриш ҳақида қуйидаги маълумотларни беради. Кўчманчи ва ярим кўчманчи чўл

аҳолиси Сирдарё қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали (Учқудуқ, Томди, Юзқудуқ, Кўкпатош), Самарқанд атрофларига (Каттакўрғон, Орлат), сўнгра Қашқадарёнинг Қарши шаҳри атрофлари (Ерқўрғон) орқали Сурхондарё вилоятидаги (Кўҳна Термиз, Далварзин, Шоҳтепа, Айиртом) қадимги шаҳар ва қишлоқларга кириб жойлашган. Кейинчалик улар жанубий Тожикистонга ўтиб кетишган. Уларнинг иккинчи гуруҳи қадимий Бухоро воҳаси орқали Туркменистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг Шибирғон шаҳри атрофларига ҳам етиб борган (Тиллатепа). Натижада ўзбеклар ва текисликларда яшовчи тожикларга ҳос помир-фарғона антропологик унсур Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳозирги ўзбекларга ҳос қиёфа маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т. Хўжайов тадқиқотларига қараганда, IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, марҳумларни астодонларда кўмиш маросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқот натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга асослар бор.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғуллаштириб, ўзгартириб юборди, деган фикр тарқалган. Тадқиқотчилар бу масалага ҳам ойдинлик киритди. Мўғул истилоси Ўзбекистон аҳолисининг ташқи қиёфасига сезиларли излар қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Сабаби, Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида мўғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин, ўша давр-

да мўғуллар қўшинларининг кўп қисмини йўқотганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий халқлардан ташкил топган эди. Мўғул қўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирқи аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг этногенезида учинчи давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланади. Бу даврда Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий туркий тилли аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг этник шаклланиши узок давом этган мураккаб жараён. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғилилар ва даванликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назардан, маҳаллий аҳолининг этник қиёфаси ва ташқи кўриниши тубдан ўзгармади.

Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар.

“Ўзбек” атамаси

IV асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда йирик туркий этнослар — хионийлар ва эфталийларнинг ўтроқлашуви жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб эфталийлар ва хионийларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар ўтроқ ҳаёт кечириб, анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологик манбалар маълумотлар беради.

Тарихий манбалардан маълумки, VI асрнинг ўртала-рида Олтойда, Жанубий Сибирь, Еттисув, Шарқий Тур-

кистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида Турк хоқонлиги ташкил топади. Қисқа вақт ичида хоқонлик кучайиб, Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Турк хоқонлиги даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Қашқадарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водийлари, Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳларнинг кириб келиши янада кучайди, уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда турғунлашиб қолди.

VIII аср бошларида араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтда бу ҳудудларда ўтроқ ва ярим ўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар, тохарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси босқинчиларга қарши тинимсиз кураш олиб борган бўлишларига қарамай, сиёсий парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг 2-ярмидан туркий қарлуқ қабилалари кучая бошлайди. IX асрнинг ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти, Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини ўз ичига олган Қарлуқ давлати ташкил топади. Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, ўзбек элатининг шаклланишида Қарлуқ давлатининг аҳамияти катта бўлган. X аср ўрталаридан бошлаб, бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

Қарлуқлар яшаган ҳудудларда йирик этнослар-чигиллар, яғмолар, халачлар ҳам яшаган бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, улар бир-бирига қон-қариндош бўлиб туркий тилда сўзлашганлар.

XI асрнинг биринчи ўн йиллигида жанубий ҳудудларнинг то Балх вилоятигача бўлган ерлари дастлаб қорахоний туркийлар, сўнгра эса ғазнавийлар қўлига ўтди. Бунинг натижасида навбатдаги катта туркий қатлам Сўғдиёна, Хоразм ва Тохаристон ерларига кириб боради. Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида туркий қатламлар мавжуд эди.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилда сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини "тозик," яъни

“тожик” деб юрита бошлайди. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан 1213 йилгача)дан кейин ҳукмронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), Салжуқийлар (1040-1147), Хоразмшоҳ-ануштегенийлар (1097-1231)нинг барчаси туркий қавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Муғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлсада, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмаган.

“Ўзбек” этнономининг келиб чиқиши ҳақида фикр юритадиган бўлсак, бунинг келиб чиқишини айрим тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боғлайдилар. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва “ўзбек” номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, унинг Ғарбий Сибирь ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бўлиши мумкин) деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса “ўзбек” атамасини “ўзи бек”, “эркин”, “мустақил” сўзидан келиб чиқиб, XII-XIV асрларда ишлатила бошлаган деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек этнономи келиб чиқиши даврига қараб, ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқлари аниқ бир вақтда пайдо бўлган, деб айтиб бўлмайди. Бу халқларнинг аجدодлари минг йиллар давомида ҳозирги минтақаларида яшаганлар. Лекин у пайтда ҳозирги номи билан аталган эмас. Улар умумий ном билан “туркий” деб ёки ўз қабилалари номлари билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларида аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннахр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳоли номи “ўзбек” деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном “ўзбек”, “ўзбеклар” сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарса аниқки, Дашти Қипчоқ

худудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмади. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб, юқори даражадаги маданият таъсирида бўлди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, қанғлилар, даванликлар, чочликлар ташкил этган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этса-да, унинг генетикасини тубдан ўзгартира олмаган.

Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари.

Илк давлатчиликнинг асосий омиллари.

Дастлабки шаҳарсозлик маданияти

Мавзун и ёритишдан олдин «давлат» тушунчасига изох бериб ўтиш мақсадга мувофиқ. «Давлат» тушунчасига изох беришда қуйидаги умумлашган ёндашув мавжуд: Давлат — муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турувчи сиёсий ташкилот.

Давлатнинг асосий белгилари:

1. Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги.
2. Суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишдаги мустақиллик).
3. Махсус бошқарув аппаратининг мавжудлиги.
4. Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги.
5. Солиқ тизимига эгаллиги.

Маълумки, Ўрта Осиё, умуман, Ўзбекистон ҳудудида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсга сабаб бўлиб келмоқда. Турли йилларда давлатчилик, хусусан, қадимги Бақтрия давлатчилиги масалалари билан А.А.Асқаров,

В.М.Массон, И.М.Дьяконов, Э.В.Ртвеладзе, А.С.Сагдуллаев, Т.Ш. Ширинов, Қадимги Хоразм давлатчилиги масалалари билан С.П.Толстов, М.А.Итина, Б.И.Вайнберг, Ю.А.Рапопорт, М.Мамбетуллаев, қадимги Сўғдиёна давлатчилиги масалалари билан А.С.Сагдуллаев, Р.Х.Сулайманов, М.Х. Исамиддинов, Б.Ж.Эшов, қадимги Фарғона давлатчилиги масалалари билан Ю.А.Заднепровский, Б.Х.Матбобев, А.Анарбоев каби олимлар шуғулланган. Бу ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлиб, янада жадаллаштирган омилларни аниқлаш ниҳоятда муҳим. Бронза давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деҳқончилиكنинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Хусусан, деҳқончилик ривожини натижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлди.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ёйилиши ҳам дастлабки давлатчилиكنинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб Ўрта Осиёнинг бронза ва илк темир даврига оид жуда кўплаб ёдгорликларидан (Сополлитепа, Жарқўтон, Қизилтепа, Анов, Кўзалиқир, Афросиёб, Даратеп, Чуст, Далварзин ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қурооллар топиб ўрганилган. Меҳнат қуроолларининг металлдан ишланиши меҳнат унумдорлигининг янада ошишига кенг имконият яратган.

Бронза даврига келиб қулолчилиكنинг ривожланиши натижасида Сополлитепа, Олтинтепа, Гонур, Жарқўтонда қулолчилик маҳаллалари пайдо бўлади. Шунингдек, ҳунармандчилиكنинг тошга, металлга, ёғочга, суякка ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Ҳунармандчилиكنинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига туртки бўлди.

Илк давлатларнинг пайдо бўлишида ўзаро айирбош-лаш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамия-ти ниятда катта бўлган. Даставвал шуни айтиш жоиз-ки, Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган аҳоли қадимги давр-лардан бошлаб ўзаро муносабатларни ривожлантириб келганлар. Бронза даврига келиб шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги ўтроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашади.

Мил. авв. III — II минг йилликларга келиб, Ўрта Осиё жамиятида содир бўлган иқтисодий тараққиёт жараён-лари бу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлишига имкон яратди. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараган-да, илк шаҳарлар пайдо бўлиши дастлабки давлатчилик шаклланишида энг муҳим ва асосий омил бўлиб, бу ик-кала жараён узвий боғлиқ ҳолда кечган.

Маълумки, мил.авв. II минг йилликка келиб қадимги Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида ўтроқ қабил-лар ривожланиб, аҳолининг алоҳида жойлашув манзил-гоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар — ўтроқ деҳқончиликнинг ривожланиши, аҳоли зичлигининг юқори даражаси, ҳунармандчиликнинг тараққий этиши, бош-қарув тизимининг мураккаблашиб бориши, ўзаро алма-шинув, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг кучайиши ҳамда ҳарбий-сиёсий вазият Ўзбекистон ҳудудида даст-лабки шаҳарсозликнинг пайдо бўлишида асосий омил-лардан ҳисобланади.

Ўлкамиз ҳудудида дастлабки шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам жамият тараққиётида бўлгани каби уз-луксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуни-ятга кўра, шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши узоқ ва босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Ўзбекистон-нинг турли ҳудудларида тадқиқотчилар қадимги шаҳар харобаларини топиб текширдилар. Кўп сонли археоло-гик топилмаларнинг далолат беришича, бу кўҳна шаҳар-лар баъзиларининг ёши 2700-3000 йилдан кам эмас. Уларга

Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу кўхна шаҳарлар тарихи ҳозирги Самарқанд (Афросиёб-Марақанд), Китоб-Шаҳрисабз (Узунқир) ёки Қарши (Ерқўрғон) ҳудудларида давом этди.

Қадимги шаҳарсозлик маданиятининг асослари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва воҳалар бўйлаб кенг ёйилиши;

- ҳунармандчилик ривожланиши натижасида иқтисодий ҳамда маданий алоқалар ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши;

- табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, шаҳар маданияти даставвал Шимолий Бақтрияга (Сурхон воҳаси) кейин эса Сўғдиёна (Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро воҳаси), Хоразм ва Фарғона ҳудудларига тарқалади. Қадимги шаҳарлар тарихий ривожланишдаги урбанистик жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлган жамият тараққиётининг ижтимоий асоси ҳисобланади. Фикримизча, шаҳарлар тарихини ўрганиш жараёнида, даставвал, энг қадимги шаҳарлар шаклланиши ва ривожланиши; аниқ ҳудудлар ёки вилоятлардаги тарихий-маданий шарт-шароитнинг таъсири; экологик, географик, ижтимоий, иқтисодий ва демографик муҳитларнинг даражаси ҳамда таъсир доираси; шаҳарларнинг вазифаси; қадимги шаҳар марказларининг тарихий-маданий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти масалаларига кенг эътибор қаратиш лозим.

Тадқиқот натижаларини таҳлил этиб, шундай хулосага келиш мумкин: Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки шаҳарсозлик маданияти мил. авв. II минг йилликдаёқ, яъни, бронза давридаёқ, шакллана бошлаган. Бу даврда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортиб борган. Натижада турли вилоятларда жойлашган йирик мустақкам манзилгоҳлар ва унинг атрофларида дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб, ривожлана бошлаган.

Хуллас, Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнининг хронологияси ва шакллари турлича бўлиб, бу жараён фақат ички табиий-географик ва ижтимоий-сиёсий шароитлар ҳамда қўшни жамоалардаги маданий таъсир билан боғлиқ бўлмай, балки Яқин ва Ўрта Шарқдаги (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Эрон) жаҳон урбанистик марказлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ эди.

Ўлкамиз ҳудудидаги илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқе билан ажралиб турган. Бу шаҳарлар аҳолиси, асосан, суғорма деҳқончилик воҳаларида, қадимги савдо йўллари бўйларида, ҳукмдорлар қароргоҳлари атрофларида пайдо бўлган. Бундай шаҳарлар жойлашган воҳаларининг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифасини бажарган бўлиши шубҳасиз.

Илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар. Қадимги аҳоли

Ўрта Осиё ҳудудидаги дастлабки давлат уюшмалари ҳақидаги ёзма манбалар зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”, аҳамонийлар даври миххат ёзувлари, юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳисобланади. Баъзи ҳолларда уларда чалкашлик ва ноаниқликлар, бир-бирини инкор этиш ҳоллари ҳам учрайди. Бу ўринда ёзма манбаларни археологик тадқиқот натижалари билан солиштириш ва таҳлил этиш ниҳоятда муҳим.

Ватанимиз тарихини ўрганишда дастлабки ёзма манба сифатида “Авесто” катта аҳамият касб этади. “Авесто” китоби ва зардуштийлик динининг асосчиси Заратуштра (Зардушт, юнонча Зороастр) пайдо бўлган ва фаолият кўрсатган ҳудуд ҳақида “Авесто”да келтирилган географик ҳудудларни ўрганган баъзи тадқиқотчилар Ўрта Осиё ёки унга қўшни бўлган шимоли-шарқий Эрон деган фикр билдирадilar. Умуман, “Авесто”нинг ватани Хоразм ёки Бақтрия деб ҳисобловчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

“Авесто”да аҳамонийларгача бўлган географик, ҳудудий номлар, атамалар, ижтимоий-иқтисодий маълумотлар, сиёсий тарих, диний фалсафа ва турли маълумотлар сақланган. Унда шундай дейилади: “О, Спитама Заратуштра, яшайдиган жойларга, бу ерларга бахтлиқ қанча кам бўлса-да, тинчлик тортиқ қилдим. Биринчидан, одамлар яшаши учун энг яхши мамлакатни, Ванхви Датъё дарёсидаги Арёнам Вайжо (Эрон текислиги ёки арийлар ўлкаси)га асос солдим.

Иккинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган Гава Сўгда (Сўғдиёна) маконига асос солдим.

Учинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган қудратли Моуру (Марғиёна)га асос солдим.

Тўртинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган, баланд байроқлари бўлган гўзал Баҳди (Бақтрия)га асос солдим”.¹

“Авесто”да тилга олинган кўплаб мамлакатлар Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ, Афғонистон, Эроннинг шимоли-шарқий ҳудудлари билан боғлиқ. Яшт қисмлари арийларнинг ерлари ҳақида қуйидагича эълон қилади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп ҳарбий юришлар қилади, унинг кенг яйловларга эга, сувга сероб тоғларида чорва тинч ўтлов ва емиш билан таъминланган, бу ердаги серсув чуқур кўллар тўлқинланиб туради, кема қатнайдиган кенг дарёларнинг оқими Поурутадаги Искта, Харавайдаги Моуру, Сўғддаги Гава ва Хваризам томонига тошиб интилади”.

“Авесто” маълумотларига кўра, эроний сулолаларидан бўлган каёнийлар сулоласининг сўнгги вакилларида бири Кави Виштасп пайғамбар Заратуштрага ҳомийлик қилади. Заратуштра яшаб, фаолият кўрсатган давр ҳақида аниқ фикр йўқ. Тадқиқотчилар бу даврни мил.авв. II минг

¹ Ёзма манбалар ҳақидаги маълумотлар А.Сагдуллаевнинг “Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда” (Т.: “Ўқитувчи”, 1996) китобидан олиниб, қисман таҳрир қилинди.

йиллик ўрталаридан милодий I минг йиллик ўрталаригача белгилайдилар. Тадқиқотчилар фикрларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Заратуштра мил. авв. I минг йилликнинг биринчи чорагида яшаб, фаолият кўрсатган бўлиши мумкин.

Давлатчилик пайдо бўлишининг муҳим белгиларидан бири жамиятнинг ижтимоий табақаларга бўлиниши ҳисобланади. Манбалардан маълумки, Авесто жамияти қуйидаги тўртта табақага бўлинади: 1) қоҳинлар (атраванлар); 2) ҳарбийлар (ратаистралар); 3) деҳқон-чорвадорлар (вастрия-фшуйант); 4) ҳунармандлар (хутлар). Жамиятнинг бундай табақалашуви қадимги, яъни, зардуштийликкача бўлган анъаналарни ўзида акс эттиради. Бу анъаналар айрим ўзгаришлар билан кўп асрлар, «Авесто», дан кейинги даврларда ҳам сақланиб қолади.

Дастлабки иккита табақа имтиёзларга эга бўлиб, жамиятни бошқарган. Айниқса, қоҳинлар жуда юқори мавқеда турган. Заратуштра ўз ғояларини тарғиб этиш жараёнида подшо Виштаспнинг энг яқин одами ва маслаҳатчисига айланади. Ўша даврдаги жамиятнинг ҳар бир бўлаги (ячейкаси) — уй, қишлоқ, воҳа ва вилоят — ўлка маълум унвони бўлган ўз диний йўлбошчисига эга бўлган. Манбаларга кўра, давлатнинг бош қоҳини «заратуштро-тем» унвонига эга бўлган. Ундан ташқари, «заутара» (диний қўшиқлар ижрочиси), «атурпат» (олов бош қоҳини), «хирпат» (ибодатхона ва диний тадбирлар бошлиғи) каби диний унвонлар ҳам мавжуд бўлган.

Подшо ва унинг яқинлари келиб чиққан ҳарбийлар табақасининг ҳам мавқеи баланд бўлган. Жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчилари ва моддий яратувчилари деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандлар эдилар. «Авесто»да қўллар ҳам бир неча бор эслатиб ўтилади. Улар табақаларга кирмаган ва афтидан, жамият ҳаётида унчалик катта роль ўйнамаган.

«Авесто»да жамиятнинг бошқарув тартиби ҳақида маълумотлар берилган. Манбада келтирилишича, орийлар ўлкаси қуйидаги тўртта маъмурий ҳудудий бирликка бўлинади: 1-патриархал оилага тегишли бўлган турар-жой-

лар (нмана); 2-қишлоқлар (вис); 3-туманлар (занту); 4-вилоят — ўлка (дахью). Ушбу бирликларнинг ҳар бири ўз йўлбошчисига эга бўлган: 1-нманопати (уй бошлиғи); 2-виспати (қишлоқ бошлиғи); 3-зантупати (туман оқсоқоли); 4-дахьопати (вилоят —ўлка йўлбошчиси).

Энг катта уюшма «дахьюсасти» (вилоятлар устидан ҳукмронлик ёки вилоятлар уюшмаси) эди. Бундай уюшманинг ҳукмдори «бутун дахьюлар дахьюпатиси» деб аталган. Қиёсий таҳлиллар асосида аҳамонийлар давридаги «шоҳлар шоҳи» унвони ушбу «Авесто» унвонига бориб тақалашини тахмин қилиш мумкин. «Авесто»да, шунингдек, «кави», «састар» ва «хатра» каби бошқарув билан боғлиқ унвонлар ҳам учрайди. «Кави» (форсчада «кай») унвони «Авесто»да кўп учрайди. Бу унвон нафақат катта ўлкалар подшолари, балки, кичик мулклар ҳукмдорларига ҳам берилган. Қалъалар, туманлар ва вилоятлар ҳукмдорлари «састар» унвони билан аталган. «Ҳокимият», «кудрат» маъноларини берувчи «хшатра» унвони тумандан тортиб ўлкалар ҳукмдорларигача берилган. Мисол учун, Беҳистун ёзувларида подшо Доро I ушбу унвон билан тилга олинади.

«Авесто»да йиғин ёки йиғилиш маъносидаги «ханжмана» (янги форс тилида «анжуман») сўзи учрайди. Афтидан, дастлабки пайтларда подшо ҳокимияти сайлаб қўйилган. Чунки, «Шоҳнома» маълумотларига кўра, кайонийлар (кавилар) сулоласининг асосчиси Кайқубод кавилар умумий анжуманида Эрон подшоси қилиб сайланади. «Авесто» маълумотларига кўра, подшо (дахьюпати) бир вақтнинг ўзида бош ҳарбий ва бош қози (судья) ҳисобланган. Подшо ўзининг ҳарбий дружинасига эга бўлган. Вилоят ва ҳарбий ҳолатларда бу дружиналар шоҳ ихтиёрида бўлган.

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарига келиб, Эрондаги Аҳамонийлар сулоласи ҳукмдорлари Қадимги Шарқдаги кўпгина мамлакатлар, жумладан, Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, «Саклар ўлкаси» устидан ўз ҳокимиятини ўрнатди. Аҳамонийлар даврида битилган миххат манбалар мил. авв. VI -IV асрларга оид бўлиб, Эрон ҳудудида, хусусан, Беҳистун ва Нақши Рус-

там қояларида, Суза, Персепол ва Ҳамадон шаҳарларидан топиб, ўрганилган. Булар орасида энг муҳими Бехистун ёзувлари бўлиб, у Доро I даврида ёзилган. Бу ёзувларда Доро I босиб олган ўлкалар санаб ўтилади. Шунингдек, мазкур ҳудудларда форсларга қарши қўзғолонлар ҳақида маълумотлар берилади.

Суза шаҳридан топилган ёзувларда Доро I нинг қуйидаги сўзлари битилган: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи Гадхарадан, олтин Сард ва Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, феруза Хоразмдан, кумуш ва бронза Арахозиядан, тош устунлар Эламдан етказиб келинган.”

Персепол шаҳридаги сарой деворларида бақтрияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва сакларнинг ўйиб ишланган расмлари топилган. Бу расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар ўлкасидан бўлган солиқ тўловчиларнинг аҳамонийларга турли буюмлар (хунармандчилик, тикувчилик, заргарлик, ҳарбий қурооллар) ҳамда қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни солиқ сифатида олиб келаётгани тасвирланган. Хуллас, аҳамонийлар даври ёзувларида ўлкамиз халқларининг қадимги тарихига оид қуйидаги маълумотлар сақланган: вилоятлар ва халқларнинг номлари, айрим сиёсий жараёнлар, саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий тузум ва моддий маданият маълумотлари.

Юнон-рим тарихчиларидан биринчи бўлиб “тарихнинг отаси” Геродот (мил.авв. V аср) Ўрта Осиё халқлари ҳақида маълумотлар беради. Геродот ўзининг “Тарих” китобини мил. авв. 455-445 йилларда ёзган. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, Геродот Ўрта Осиё вилоятларининг бирортасида ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги халқлар, вилоятлар жойлашувидаги нафақат аниқ, балки умумий чегаралардан ҳам беҳабар бўлган. Ўрта Осиё вилоятлари ҳақида эса, ўзи эшитган ҳикоялари, суриштириб билганлари асосида ёзган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Геродот “Тарих” китобида Бақтрия, Бақтра, бақтрияликларни 13 марта, сўғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳамонийлар ҳарбий қўшинлари сафида юртимиз халқлари жангчиларининг иштироки, уларнинг яроғ-аслаҳалари, йўлбошчилари, форс-юнон урушларида уларнинг жасорат кўрсатганлиги, халқларнинг Аҳамонийлар давлатига бўйсунishi ва солиқ тартиби, сак-массагетларнинг турмуш тарзи, диний эътиқоди ва бошқа маълумотлардан иборат.

Асли Кичик Осиёдаги Книд шахрилиқ бўлган юнон тарихчиси Ктесий аҳамонийлар подшоҳи Артаксеркс (мил.авв. 404-359 йй.) саройида табиблик қилган. Ктесий қаламига мансуб “Персика” асарининг катта қисми бақтрияликлар тарихига бағишланган.

Ктесий Оссурия подшоҳи Ниннинг Бақтрияга қилган юришлари, Бақтриянинг пойтахти, кўп сонли мустаҳкам истехком ва шаҳарлар ҳақида маълумотлар бериб, жумладан, шундай ёзади: “Бақтриядаги кўпдан-кўп шаҳарлар орасида Бақтра номли машҳур бир шаҳар бўлган. Бу шаҳар мамлакатнинг маркази бўлиб, кўп шаҳарлар ўртасида, баланд ва мустаҳкам муҳофаа деворлари билан ўралган, унда подшо қалъаси жойлашган”.

Юнон муаллифи Ксенофонт “Киропедия” номли асарида Ктесий хабарларига ўхшаш, Бақтра шаҳарларининг оссурияликлар томонидан қамал қилиниши тўғрисида маълумот беради. Шунингдек, Ксенофонт Кир II ва Бақтрия урушлари ҳақида ҳам ёзади.

Мил. авв. IV асрнинг иккинчи ярмида македониялик Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятлар ҳақида кўплаб янги тарихий-географик маълумотлар пайдо бўлди. Кейинги антик давр

муаллифлари (Арриан, Курций Руф, Страбон ва бошқ.) асарларидаги маълумотлар илк антик давр муаллифлариникига нисбатан кенгроқ берилган. Македониялик Искандар юришлари ҳақида ёзган тарихчилар асарларидан қадимги Ўзбекистон вилоятлари, шаҳарлар, қалъалар, манзилгоҳлар, ҳимоя деворлари, ҳўжалик ва маданий ҳаёт ҳақида кенгроқ ҳамда батафсилроқ маълумотлар олиш мумкин.

Олиб борилган археологик ва антропологик тадқиқотлар натижалари қиёсий таҳлил этилар экан, қадимги даврдаги Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қадимги аҳоли тарихини тадқиқ этиш бир неча сабабларга кўра катта аҳамият касб этиши кузатилади. Ушбу аҳамиятли ҳолатни қуйидагича изоҳлаш мумкин: биринчидан, бу даврда аҳолининг табиий ҳудудлар бўйича ҳўжалик жиҳатдан табақаланиши содир бўладики, олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг асосан деҳқончилик билан шуғулланган жанубий ҳамда асосан чорвачилик билан шуғулланган шимолий ҳудудларини ажратиш ва ўзаро таққослаш имконини беради. Иккинчидан, деҳқончилик ва ишлаб чиқарувчи иқтисодга эрта ўтиш деҳқончилик жамоалари сонининг ортишини ҳамда илк шаҳарларнинг ривожланишини белгилаб берди, демографик жиҳатдан таъсир кўрсатиб ортиқча аҳолининг турли археологик маданиятларга ва ҳўжалик юритиш тартибига мансуб бўлган табақаларнинг кўчиб кетишига туртки берди. Учинчидан, Ўрта Осиё ҳудудида мураккаб этно-маданий жараёнларнинг содир бўлиши, ҳозирги замон ўлкамиз халқларининг шаклланишида узоқ қадимга бориб тақалувчи маҳаллий унсурларнинг устунлиги қадимги даврлар билан бевосита боғлиқ. Тўртинчидан, айнан мана шу аҳоли илк шаҳарлар маданиятини ривожлантириш жараёнида ўлкамиз ҳудудидаги ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бошқарувчилари бўлиб, уларнинг илк деҳқончилик манзилгоҳлари ва дастлабки шаҳарсозлик маданиятининг яратувчанлик хусусиятини ҳам алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда аҳоли жойлашувининг этник ҳудудларга ажрала бошлаши мил. авв. IX-VIII асрларга оид бўлиши мумкин. Мил. авв. VI асрда Эрондаги аҳамонийлар сулоласи подшолари юриш қилганда бу халқларнинг ажралиб бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли халқларнинг ҳудудий жойлашув чегаралари, вилоятларнинг маъмурий чегаралари аҳамонийлардан анча олдинги даврда пайдо бўлган.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудида яшаб ўтган қабилалар ва элатларнинг тарихи ҳамда маданияти иссиқ йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аждодларимизнинг катта гуруҳларини ташкил этиб, энг қадимги ёзма манбаларда тилга олинган. Ушбу манбаларнинг гувоҳлик беришича, мил. авв. VII-VI асрларда Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида сўғдийлар, бақтрияликлар ва хоразмийлар яшаган. Ўрта Осиё ва Қозғистоннинг тоғлари, даштлари ҳамда чўлларида яшаган саклар, массагетлар чорвадор қабилалардир.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида юртимиз ҳудудида яшаган турли халқлар қадимги шарқ-эроний тиллар шеваларида гаплашганлар. Уларнинг этник қиёфаси ва тиллари бир-бирига яқин бўлган. Шунинг учун ҳам сўғдлар, бақтрийлар, хоразмийлар, сак-массагетлар қариндош халқлар бўлиб, бир-бирларини тушунганлар. Айниқса, деҳқончилик билан шуғулланиб ўтроқ хўжалик юритган аҳолининг моддий ва маънавий маданияти, бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Илк давлатлар

Бошқарув жамиятнинг ички жабҳасига хос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният ўз ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шакллари барпо этиб, уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил.авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотамияда (Аккаднинг

кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт давлати, Элам ва бошқа) ўз таъсирини ўтказиб, янги хусусиятлар касб этди.

Таъкидлаш жоизки, бошқарув тизими, умуман, давлатчилик абадий мавжудлик эмас. Давлат бошқаруви деганда, бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсунувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини — сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни ўз ичига олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий ўрганмасдан туриб, жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг ўзига хос томонлари ва қонуниятларига аниқликлар киритиш мумкин эмас. Давлат бошқарувининг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим янги босқич бўлди. Дунё тарихидаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлиши ва такомиллашувида Ўрта Осиё ҳамда унга қўшни ҳудудларда яшаган халқларнинг ҳам ҳиссаси катта.

Турли халқлар ва уларнинг аجدодлари ўз давлатчилигининг шаклланиш босқичини ижтимоий-иқтисодий, тарихий-маданий вазиятларга боғлиқ ҳолда тарихий даврларда босиб ўтди. Бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган дастлабки ёзма манбалар — “Авесто”, аҳамонийлар даври миххат ёзувлари, қадимги юнон-рим манбалари қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, Ўрта Осиёдаги энг қадимги халқларнинг, алоҳида жойлар, тоғлар, дарёлар ва қўлларнинг, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоҳларнинг номларини, юргимиз халқларининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Ушбу ёзма манбалар маълумотларини археологик тадқиқотлар натижалари билан солиштирганимизда илк давлатларнинг пайдо бўлиши масалаларига аниқлик киритиш имконияти пайдо бўлади.

Қадимги ҳўжаликларнинг ихтисослашуви, суғорма деҳқончилигининг ривожланиши, металлнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, ҳунармандчилик

да турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айирбош-лаш ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши натижасида жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатиладики, бу юксалиш илк давлатчиликнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Аҳамонийларгача бўлган даврда баъзи воҳалар асосий ўтроқ аҳоли жойлашуви ўлкалари эди. Уларнинг ҳудудида манзилгоҳлар, суғориш иншоотлари, ўзлаштирилган ер майдонлари бор эди. Шунга ўхшаш, дарёлар воҳаларида жойлашган ва умумий аҳоли жойлашув ҳудудлари билан боғлиқ бўлган бир қанча ерлар Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тарихий вилоятларни ташкил этган.

Э.В. Ртвеладзенинг хулосаларига кўра, Ўрта Осиёдаги икки дарё оралиғида давлатчилик эволюциясининг милавв. II минг йиллик ва милодий IV асри оралиғидаги вақтни қамраб олган бир неча даврларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар қуйидаги даврлар:

Биринчи давр — милавв. II минг йилликнинг иккинчи ярми — Ўзбекистон жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилманинг қарор топиши. Давлатнинг бундай намунаси Жарқўтонда ўз аксини топган дейиш мумкин.

Иккинчи давр — милавв. I минг йилликнинг боши — милавв. 539 йил — Бақтрия, Сўғд, Хоразм каби тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши. Уларда сиёсий ҳокимиятнинг шахобчали тизимига эга бўлган давлатнинг илк шаклларини кўриш мумкин. «Авесто» маълумотлари бунга мисол бўла олади.

Учинчи давр — милавв. 539 йил — милавв. 330 йил — Аҳамонийлар босқини ва Ўрта Осиёнинг Аҳамонийлар давлати таркибига кириши туфайли келиб чиққан маҳаллий давлатчилик ривожланишидаги танаффуслар.

Тўртинчи давр — милавв. IV аср охири — милавв. II аср иккинчи ярмининг боши — Александр Македонский босиб олишдан бошлаб эллинлар сиёсий ҳукмронлиги охиригача. Бу даврда маҳаллий давлатчиликнинг тикланиш жараёни юз беради. Милавв. IV аср сўнгги чорагида Хоразмда подшолик пайдо бўлган бўлса, III аср охири

— II асрда Бухорода, Даванда (Фарғона), Сўғда алоҳида мулклар шаклланади. Кейинчалик мулкларни бирлаштирган Қанғ давлати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр — милавв. II асрнинг иккинчи ярми — янги эранинг I асри боши — маҳаллий давлатлар: Қанғ, Хоразм подшолиги, Бухоро, Сўғд, Даваннинг мустаҳкамланиши ва янада ривожланиши, Юечжи давлатининг қарор топиши ва ҳокимиятнинг Гандхаргача ёйилиши. Ушбу мулкларда қумуш ва мис тангалар зарб қилиниши, маҳаллий сўғд, Хоразм ёзувларининг пайдо бўлиши ривожланган давлатчиликнинг асосий белгилари ҳисобланган.

Олтинчи давр — янги эранинг I асри боши — III асри биринчи ярми — антик даврда маҳаллий давлатчиликнинг равақ топиши. Ўзбекистон жанубининг конфедератив Юечжи давлати асосида пайдо бўлган Қушон империяси таркибига кириши. Чочда янги мулкчиликнинг пайдо бўлиши. Хоразмда Афригийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши ва бу ерда сулолавий бошқаруving анъанавийлашуви.

Айрим тадқиқотчилар Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини аҳамонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблаб, мил. авв. IX-VII асрлар билан белгилайдилар (М.Дункер, В.Томашек, Ф.Альтхайм, С.П.Толстов, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.М.Массон, М.Дандамаев, Я.Фуломов, Б.А.Литвинский, Э.В.Ртвеладзе, И.В.Пьянков, А.С.Сагдуллаев ва бошқалар). Илмий адабиётларда Ўрта Осиёда аҳамонийларгача бўлган даврда мавжуд бўлган қуйидаги давлат уюшмалари ҳақида сўз юритилади: 1. Арёшаёна — Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг “даҳиёсасти” уюшмаси; 2. Арёнам Вайжо — бу ҳам Арёшаёнадек ёки унинг маркази Ария ва Марғиёнада бўлган “Катта Хоразм” ёҳуд Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм давлати; 3. Қадимги Бактрия давлати. 4. Қучманчи қабиалар конфедерацияси.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар ва масалага янгича ёндашув асосида ушбу рўйхатга қадимги

Сўғдиёнани ҳам киритиш имконияти пайдо бўлди. Тадқиқот натижаларига кўра, давлатчиликнинг асосий омиллари бўлган жараёнлар сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб янада жадаллашди. Сўғдиёна ҳудудига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, тоғ, дарё воҳалари, кейинчалик эса дашт ҳудудларига тарқалади. Бу ҳудудларда мавжуд бўлган қулай табиий-географик шароит ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратди. Шунингдек, четдан бўлган ташқи таъсирни (иқтисодий, маданий-сиёсий ва ҳарбий) ҳам эътироф этиш лозим. Мил. авв. IX-VII асрларга оид тарихий-маданий ёдгорликлар (айниқса, кўҳна шаҳар харобалари) Сўғдиёна ҳудудида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганидан далолат беради.

Илк давлатчилик масаласида қўплаб илмий баҳслар бўлганига қарамай, бу масала ҳануз ўз ечимини топмаган. Хусусан, “Катта Хоразм” («Авесто» тилида Хваризам, қадимги форс тилида Хваразмиш, қадимги юнон тилида Хорасмия) давлатининг жойлашуви ва пайдо бўлган даври масалалари ҳам анча мунозарали мавзу. Археологик тадқиқотлар айрим ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқламайди. Мил. авв. IX-VIII асрлар Хоразм маданияти Амиробод номи билан машҳур бўлган. Бу маданиятнинг меъморчилик ёдгорликлари асосан чайла ва ярим ертўлалардан иборат бўлиб, мустаҳкам турар жойлар учрамайди. Хоразмдаги деҳқончилик ривожидан дарак берувчи йирик суғориш иншоотлари, мустаҳкам муҳофаага эга бўлган турар жойлар (Кўзалиқир, Динғалжа) мил. авв VI-V асрларга оид.

Қадимги Хоразмнинг жойлашув ҳудуди ҳам мунозарали мавзу ҳисобланади. Айрим тадқиқотчилар (Тарн, Альтхайм) аҳамонийларгача хоразмийлар Парфия чегараларидан шарқий йўналишда Копетдоғ ёнбағирларида жойлашган десалар, айримлари (Хеннинг, Гершевич) бу давлатнинг маркази Марв ва Хирот атрофида бўлиб, Кир II бошиб олганидан сўнг Қуйи Амударёга — ҳозирги Хоразм ҳудудига кўчиб ўтган дейдилар. Баъзилар фикрича (С.Толстов,

М.Воробьева), қадимги Хоразмнинг чегаралари ҳозирги Хоразм ҳудудидан анча катта бўлиб, Ўрта Амударёдаги Қўшқалъадан бошлаб Орол денгизигача бўлган ҳудудни ўз ичига олган.

Умуман, мил. авв. VII асрнинг охири — VI асрда Хоразм давлати мавжуд бўлганлиги аниқ. Бу даврда Хоразмда қурилиш ва ҳунармандчилик анча ривожланган. Тадқиқотлар натижасида бу ҳудудлардан бронза ва темирдан ясалган меҳнат ҳамда ҳарбий қурооллар, сопол урчуқлар, бронза игна, бигизлар, сопол идишлар топилган. Бу топилмалар қўшни Марғиёна, Бақтрия ва Сўғдиёна топилмаларига ўхшаб кетади.

Тадқиқотчилар фикрларига қўра, Ўрта Осиёдаги ilk давлат уюшмаларидан бири Қадимги Бақтрия давлатидир. Бақтрияликларнинг юрти Сурхон водийси, Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Тожикистоннинг жанубий ҳудудида жойлашиб, турли ёзма манбаларда Бахди, Бақтриш, Бақтриёна, Бақтрия, Бахли, Бахлика деб тилга олинган.

Бронза давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (Сополлитепа, Жарқўтон, Олгинтепа ва б.) кейинги даврларда янада ривожланди. Натижада мил. авв. IX-VIII асрларда Бақтрия ҳудудида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топди. Мил. авв. VIII-VII асрларга келиб Қадимги Бақтрия давлати Шарқдаги кучли давлатлардан бирига айланди. Ушбу жараёни археологик ва ёзма манбалар маълумотлари ҳам тўла тасдиқлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу давр Бақтрия таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам (тарихий-маданий бирлик сифатида) кирган бўлиши мумкин.

Маълумотларга қараганда, Бақтриянинг табиий бойликлари қадим даврлардаёқ Шарқ давлатларида машҳур эди. Қадимги йўлларнинг Буюк Ипак йўлидан анча илгарироқ Бақтрия орқали ўтганлиги бежиз эмас.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Бақтрия ҳудудидаги манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳарлар сони анчагина кўпайди. Давлатнинг пойтахти Бақтра ва Қизилтепа, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан топилган турли-туман топилмалар бу

худудларда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, шунингдек, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида ҳамда Яқин Шарқ ва Олд Осиё билан ўзаро иқтисодий, маданий алоқалар гуркираб ривожланганидан далолат беради.

Ўрни келганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқининг илк давлатчилиги тарихи географик, ҳудудий маънода нафақат Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудуди билан, балки бутун Ўрта Осиёда қадимда юз берган этник, маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда талқин этилмоғи лозим. Қадимги даврларда илк давлатлар орасида ва аجدодларимизнинг яшаш жойлари орасида аниқ маъмурий чегаралар йўқ эди. Қадимги Бақтрия, Хоразм, Сўғд чегаралари табиий бўлиб, яқин ҳудудлардаги жойларнинг географик бўлувчиси сифатида даштлар, чўл ва тоғлардан фойдаланилган.

Ҳозирги кунга қадар тўпланган археологик маълумотлар асосида Ўзбекистонда илк давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни қуйидаги даврлар билан саналаниши аниқланди:

1. Бронза даври. Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун Шеробод воҳаси) илк давлатчилик тизимига ўтиш даври.

2. Бронза асридан темир асрига ўтиш даври. Мил. авв. IX-VIII асрлар. Кичик давлат ташкилотларининг ривожланиши ва ҳарбий сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши.

3. Илк темир даври. Мил. авв. VII-VI асрлар. Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғдиёна мисолидаги давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

Ўзбек халқи ва унинг аجدодлари илк давлатчилиги тариққидеги ўтроқ деҳқончилик ҳўжалиги ва қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Илк давлатлар ташкил бўлишида, жамият ривожланишининг ички қонуниятларидан ташқари, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси — ҳунармандчилик, савдонинг кучайиб бориши, сиёсий қарама-қаршиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилди.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Мидия подшолиги ўрнида Аҳамонийлар давлати пайдо бўлади. Тарихий адабиётларда Кир II Аҳамонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Кир II, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби форс подшолари қадимги Шарқдаги кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштириб, сиёсат олиб борганлар.

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Кир II ўзининг содиқ лашкарбошиларида бири бўлган Гарпагга Кичик Осиёдаги шаҳар-давлатларни босиб олишни буюради. Ўзи эса Ўрта Осиё ҳудудидаги вилоятларни (Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна ва бошқ.) босиб олишга тайёргарлик кўра бошлайди. Геродот Кир II нинг массагетларга қарши юриши ҳақида сўзлар экан, бу юришларнинг кўпчилиги ҳақида тўхталмасдан, фақат форсларни ташвишга солган юришлар ҳақида эслатиб ўтади. Тарихчининг маълумот беришича, Гарпаг Кичик Осиё шаҳарларида бирин-кетин босиб олгунча Кир II бутун Осиё халқларини бўйсундиради ва шундан кейингина Бобилга юриш бошлайди.

Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин кабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Кир II мил. авв. 545-539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида (мил. авв. 522-486 йй.) Аҳамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта ер денгизига қадар бўлган ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўплаб давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган Аҳамонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади.

Тарихий манбаларнинг маълумот беришича, Ўрта Осиё халқлари аҳамонийлар босқинига қарши қаттиқ кураш олиб борган. Хусусан, массагет қабилалари малика Тўмарис (Томирис) бошчилигида форсларнинг турли ҳийла-найранглар ишлатишига қарамай, уларнинг катта қўшинини тор-мор этади. Малика Тўмарис ва массагетларнинг ҳарбий маҳорати туфайли бу жангда аҳамо-

нийлар ҳукмдори Кир II ҳам ҳалок бўлади. Геродот хабар беришича, “Бу жанг варварлар (массагетлар) иштирок этган жанглар орасида энг даҳшатлиси эди... Камон ўқлари тугагач, қўл жанги бошланиб, найза ва қилич билан курашдилар. Қўшинлар жанги узоқ вақт давом этди. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозондилар.” Кир II қўшинларининг массагетлар томонидан тор-мор этилиши мил. авв. 530 йилга тўғри келади.

Тарихчи Полиен форсларга қарши курашган Широқ қаҳрамонлиги ҳақидаги афсона тўғрисида хабар беради. Унинг хабарига қўра, сак қабилаларининг вакили бўлган Широқ исмли чўпон ҳийла йўли билан форсларнинг катта қўшинларини сувсиз саҳрода адаштириб қўяди. Широқ ҳам, форс қўшинлари ҳам очлик ва ташналикдан ҳалок бўлади.

Мил. авв. 522 йилда аҳамонийлар тахтига Доро I ўтиради. У тахтга ўтириши биланок Парфия, Маргиёна ва “саклар ўлкаси”да форсларга қарши қўзғолон кўтарилади. Бехистун ёзувларига қараганда, 522 йилнинг охирида Маргиёнада кўтарилган қўзғолонга Фрада исмли киши бошчилиқ қилади. Доро I Бақтрия сатрапи Дадаршиш бошчилигидаги қўшинларни қўзғолончиларга қарши жўнатади. Қўзғолон шайқашларча бостирилиб, 55 минг маргиёналик ҳалок бўлади. Фрада ҳам қўлга олиниб, қатл қилинади.

“Саклар ўлкаси”даги форсларга қарши курашга Скунха бошчилик қилади. 519-518 йилларда бўлиб ўтган бу курашда саклар форслар томонидан мағлубиятга учрайди. Сакларнинг кўпчилиги ўлдирилиб, асир олинади. Уларнинг йўлбошчиси Скунха ҳам асир олинади, унинг ўрнига бошқа йўлбошчи тайинланади. Хуллас, форслар Ўрта Осиёдаги маҳаллий аҳолининг қаҳрамонона қаршилигини енгиб, бу ҳудудларни ўзларига батамом бўйсундиради.

Марказий бошқарув органлари. Аҳамонийлар даврида давлат бошқаруви шохлар шохига (шаҳаншоҳга) тегишли эди. Шаҳаншоҳнинг чекланмаган ҳокимияти нафақат форс зодагонларига, балки, маълум даражада солиқлардан озод қилинган ва Аҳамонийлар давлатида кўпгина имтиёзларга эга бўлган озод форс жамоаларига ҳам таянган. Шунинг-

дек, босиб олинган вилоятларнинг маҳаллий зодагонлари ҳам ҳокимиятнинг таянчи ҳисобланган.

Ҳокимият иерархиясида шаҳаншоҳдан кейин бой форс оилаларининг бошлиқлари турган. Шаҳаншоҳ саройида кенгаш мавжуд бўлиб, унинг таркибига бой оила бошлиқлари, сарой аёнлари, юқори лавозимдаги амалдорлар ва ноиблар кирган. Давлат аҳамиятига молик муҳим масалалар ушбу кенгашда кўриб чиқилса-да, ҳал қилувчи қарорни шаҳаншоҳ чиқарган.

Бошқарувда шаҳаншоҳдан кейинги шахс «хазарпат» — мингбоши деб аталган. Хазарпат шаҳаншоҳ гвардиясининг бошлиғи ва давлат бошқарувида унинг бош ёрдамчиси ҳисобланган. Аҳамонийлар салтанатининг бош маъмурий маркази Суза шаҳри эди. Бу ерда шаҳаншоҳ девонхонаси жойлашган бўлиб, барча ҳужжатлар шу ерда сақланган. Шаҳаншоҳ девонхонаси бошлиғи «дапирпат» — мирзабоши деб аталган. Девонхонада бош хазиначилар, ҳисобчилар, қозилар, мирзалар ва бошқа амалдорлар ишлаган.

Худудий бўлиниш. Қоятош битиклар ва Геродот маълумотларига кўра, аҳамонийлар давлати ҳудуди 20 та қарам — маъмурий қисмларга — сатрапларга бўлинган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, форслар давлат бошқарувининг бу анъаналарини мидияликлардан ўзлаштирганлар. Сатраплар катта ҳудудларга эга бўлиб, кўпинча бир неча вилоят ва ўлкаларни ўз таркибига бирлаштирган. Масалан, Парфия, Гиркания, Арея, Хорасмия ва Сўғдиёна битта сатрап таркибига кирган. Сатрапларнинг чегаралари айрим ҳолларда ўзгариб турган.

Эътибор бериш лозимки, Аҳамонийлар давлатида сатраплар этник келиб чиқишига қараб эмас, балки иқтисодий салоҳиятига қараб ташкил этилган. Сатраплар шаҳаншоҳнинг ноиби сифатида асосан форслардан тайинланган. Сатрапнинг маъмурияти ва бошқаруви шаҳаншоҳ маъмурияти ҳамда марказий бошқарув аппаратини қисқартирилган ҳолда такрорлаган. Яъни, сатрапда иккита ёрдамчи, девонхона ва мирзалар бўлган. Бир вақтнинг ўзида сатрап ўзи ноиблик қилган ҳудудда бош қози вази-

фасини ҳам бажарган. Айрим ҳолларни истисно қилганда, сатрап ҳарбий бошлиқлик вазифасини бажармаган. Мисол учун, Доро I барча сатрапларнинг ҳарбий вазифаларини бекор қилган ва уларга фақат ўзига бўйсунувчи ҳарбий бошлиқларни жўнатган. Сатрапларнинг фаолияти марказдан қаттиқ назорат қилинган. Ҳаттоки, шаҳаншоҳ ҳузуридаги амалдорлар сатраплар фаолиятини тез-тез текшириб турганлар.

Қўшинлар. Аҳамонийлар давлатида доимий қўшин мавжуд бўлиб, унинг асосини ўн минг жангчи бўлган «абადий ўлмас» полк ташкил этган. Қўшинларнинг бош қўмондони шаҳаншоҳ эди. Ҳарбий тузилмада кейинги ўринда «хазарпат»-мингбоши турган. Аҳамонийлар қўшинлари қуйидаги қисмлардан иборат бўлган: 1-«абადий ўлмас» полк; 2-пиёда қўшинлар; 3-отлиқ қўшинлар (суворийлар); 4-сатраплар қўшинлари; 5-юнон ёлланмалари; 6-кўнгилли қўшин. Қўшиннинг қисмлари 10,100,1000, 10000 кишилик ҳарбийлардан иборат бўлиб, ҳар бир қисмнинг тайинлаб қўйилган бошлиғи бўлган.

Йилда бир марта шаҳаншоҳнинг шахсан ўзи қўшинларни қўриқдан ўтказиб, яхши хизмат қилганларни тақдирлаган, ҳарбий қоидаларни бузганларни жазолаган. Бутун давлат ҳудуди тўртта ҳарбий округга бўлинган. Ҳар бир округ ҳарбий бошлиғи марказдан тайинланиб, бевосита шаҳаншоҳга бўйсунган. Босиб олинган ҳудудлар ва чегараларда ҳарбий горнизонлар жойлаштирилган. Аҳамонийлар қўшинларининг ҳарбий тартиби ҳақида Геродот ва Курций Руф батафсил маълумот беради. Бу маълумотларга кўра, уларнинг асосий ҳарбий қуроллари қилич, гурзи, ўқ-ёй, қалқон, ханжар, ҳарбий болта ва найзалардан иборат бўлган.

Юқорида таъкидланганидек, Аҳамонийлар босиб олган барча ҳудудлар сатрапия ҳокимликларига бўлинган, уларни форс подшолари тайинлаган сатрап-ҳокимлар бошқарган. Геродот маълумотларига кўра, Бақтрия XII сатрапия бўлиб, 300 талант (талант-Бобил пул бирлиги бўлиб, 1 талант 30 кг. дан зиёдроқ кумушга тенг), саклар

ва каспийлар XV сатрапия бўлиб, 200 талант, Хоразм, Сўғд, Парфия ва Ария XVI сатрапия бўлиб, 300 талант миқдорида йиллик солиқ тўлар эди. Шунингдек, Ўрта осиеликлар қимматбаҳо тошлар, чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини ҳам солиқ сифатида форс подшоларига бериб турганлар.

Мил. авв. VI-IV асрларда Ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт анча ривожланади. Бу даврда Бақтрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги асосий марказларидан бири эди. Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида Қадимги Бақтрия ҳудудидан ўттиздан зиёд аҳамонийлар даврига оид манзилгоҳлар топилган. Уларда турар жойлар ва ҳўжалик хоналари, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, кулолчилик буюмларининг қолдиқларини учратиш мумкин.

Бу даврда Бақтрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан меҳнат қуроллари — ўроқлар, кетмонлар, ёргучоқ ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, у асосан сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатади.

Бақтриянинг пойтахти қадимги Бақтра (ҳозирги Балх) шаҳрида қазилш ишлари олиб борилди, у ерда топилган кулолчилик буюмлари кўҳна шаҳарнинг энг қадимги қатламлари мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарига оид эканлигидан далолат беради.

Бу даврда Бақтрияда бадий ҳунармандчилик ҳам юқори даражада ривожланган. 1877 йилда Кобадийён беклиги (Тожикистон)дан олтин ва кумушдан иборат катта хазина топилган. “Амударё хазинаси” номи билан машҳур бўлган бу хазинада олтин ва кумушдан қуйилган жанг аравалари, жангчилар қиёфаси, ҳайвонлар тасвирларини учратиш мумкин. Бу хазина маҳаллий усталар ижоди бўлиб, мил. авв. V-IV асрларга оид.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёна ҳудудида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта солиқ тўлаб турар эди. Археологик тадқиқотлар нати-

жасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узунқир, Ерқўрғон, Даратеп, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50 дан зиёд қўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган.

Сўғдиёна пойтахти Афросиёб (Самарқанд)да шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқироzi билан мувофиқ тарзда кечган. Тадқиқотчилар Сўғдиёнанинг “иккинчи пойтахти” бўлган Ерқўрғонни (Қашқадарё) юноним тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб ҳисоблайдилар.

Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу ҳақда ёзма манбалар маълумот беради. Хусусан, Страбонинг ёзишича, Политимет (Зарафшон) дарёси воҳадаги энг катта сув манбаи бўлиб, суғориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган. Қўҳна шаҳарларда эса ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланиб борган.

Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиш жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда, VI-IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу даврда Хоразмда иншоотлар қурилишида хом гишт, пахса ишлатилган. Манзилгоҳлар, турар жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва қашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ҳамда мулкый тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти ҳунармандчилик бўлган. Топилган қўплаб сопол, бронза, темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаб, улар ўртасида ўзаро тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

“Авесто”. Маданий ҳаёт

Илк темир даврида Ўрта Осиёда яшаган халқлар ва қабилалар орасида кенг тарқалган зардуштийлик дини

эди. Бу диний таълимотнинг асосчиси Заратуштра, унинг муқаддас китоби “Авесто” ҳақидаги баҳс-мунозаралар ҳозиргача давом этмокда.

Заратуштра (форс тилида “олтин туяли”, “олтин туя етаклаган одам”) тарихий шахс бўлиб, Спитама авлодидан, унинг отаси Поурушасп қоҳинлар авлодидан бўлган. Заратуштра туғилган жой ҳақида аниқ маълумот йўқ. Унинг туғилган йилини тадқиқотчилар турли саналар билан (мил. авв. 1500-1000 йиллардан бошлаб, мил. авв. VII-VI асрларгача) боғлайдилар. Сосонийлар даври (III-VII аср) зардуштийлар анъаналарига эътибор берадиган бўлсак, Заратуштранинг ҳаёти мил. авв. VII-VI асрнинг бошларига тўғри келади. Кўпчилик тадқиқотчилар бу санани тўғри деб ҳисоблайдилар.

Заратуштра туғилган жой ҳамда “Авесто” пайдо бўлган ҳудуд ҳақида ҳам олимлар орасида ягона фикр йўқ. Бир гуруҳ олимлар Заратуштрани ҳозирги Озарбайжонда, яна бир гуруҳ қадимги Бақтрияда, бошқа гуруҳ Хоразм ва Эронда туғилиб, фаолият кўрсатган, “Авесто” ҳам шу ҳудудларда пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар.

Заратуштранинг таълимоти ўз ватанида тарафдорларини топмаганлиги сабабли у юртидан кетишга мажбур бўлган. Заратуштра диний таълимотини биринчи бўлиб қабул қилган тарафдорлар қадимги Бақтрия подшоҳи Кави Виштасп, малика Хутаоса ва уларнинг яқин қариндошларидир. Заратуштра ўз ғояларида қонли қурбонлик қилишни қатъиян қоралайди. У таъкидлайдики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Заратуштра ўз ғояларини тарғиб қила бошлаган давр ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихида энг муҳим давр эди. Ибтидоий жамоа муносабатлари ўзгариб, давлатчилик тизими муносабатлари қарор топмокда эди. Янги дин эса бу ўзгаришларни ўзида акс эттириб, туғилаётган синфий жамиятга хизмат қилар эди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, ўша даврда ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи водий аҳолиси учун “худонинг қамчиси (тиғи)” ҳисобланган кўчманчи халқларга қарши кескин курашга чақирди.

Зардуштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш ёруғлик, яхшилик кучлари худоси Ахурамазда, қора ва зулмат кучлари худоси Ахриман ўртасида бошланиб жамият ва инсонлар орасида давом этган.

Заратуштра таълимотига кўра, жамият яхшилик ва ёмонликдан иборат. Инсон ҳаётининг асосий мазмуни хайрли ишлар қилиш, олижаноб фазилатли, меҳр-оқибатли, хушмуомала бўлишдир. Зардуштийларда тўрт унсур — олов, ер, сув ва ҳаво муқаддас ҳисобланган ва улар доимо ардоқланиб келинган.

Зардуштийлар ўлимни дунёда, жамият тараққиётида энг ёвуз нарса деб ҳисоблаган. Шунинг учун улар муқаддас ерга ўликни қўммаганлар, ўзига хос қўмиш маросимларига амал қилганлар. Ўликни (одам, ҳайвон) ерга қўмиш қаттиқ қораланган. Зардуштийлар ўликни махсус жойларда сақлаб, ҳайвонлар ва қушлар улар суякларини тозалаганидан сўнг суякларни тош, лой ёки оҳадан ясалган махсус “астадон” (“оссуарий”)ларга дафн этганлар.

Заратуштра дини вақт ўтиши билан аста-секин эрон тилига мансуб халқлар ўртасида тарқалар экан, ўз асосини сақлаган ҳолда бироз ўзгаради. Ахурамазда ва Ахримандан ташқари “Авесто” қатор бошқа худолар — Митра, Хоума, Анахита, Апи ва Зурвон каби улуғ худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади.

Зардуштийлик Сосонийлар даврида (мил. III-VII асрлар) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардуштийлик адабиёти ҳам кенг тарқалган. Дастлабки пайтларда зардуштийлик динининг муқаддас матнлари авлодларга оғзаки етказилган. Заратуштра вафотидан бир неча аср ўтгач, маълумотлар тўпланиб, ягона матн ёзилган. “Авесто” шу тариқа юзага келган. Қатор олимлар зардуштийлик ақидаларига таъяниб, “Авесто”ни илк сосонийлар (III-IV асрлар) даврига боғласалар-да, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрда бўлган деб ҳисобланади. “Авесто” (“Асос”, “Асосий матн”) жумласи ҳам ўша пайтда пайдо бўлган.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, илк темир даврида Ўрта Осиё худудларида маданий ҳаёт, миллий урф-одатлар, анъ-

аналарнинг ривожланганини кузатишимиз мумкин. Шундай анъаналардан бири Наврӯз байрамидир.

Наврӯз қадим авлодларимиздан бизгача етиб келган муқаддас урф-одат бўлиб, уни байрам қилиш Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда қадимдаёқ расм бўлган. Асрлар ўтиши натижасида Наврӯз билан боғлиқ анъаналар халқлар ва элатлар ўртасидаги иқтисодий ҳамда маданий алоқаларнинг ривожланиши заминида кенг ёйила борди, кўп ўлкаларнинг анъанавий миллий байрамига айланди.

Наршахийнинг маълумот беришича, “Наврӯз — Янги йил байрамини ўтказиш” анъаналари бошланганига уч минг йил бўлган. Инглиз олимаси М.Бойс фикрича, зардуштийларда “Олов ҳамда эзгулик ҳомийси Аша Ваҳишта шарафига баҳорий удум — Наврӯзни ўтказиш анъанаси пайдо бўлган”. Берунийнинг ёзишича, “Наврӯз янги йилнинг биринчи куни бўлиб, унинг форсча номи ҳам шу маънони тақозо этади. Эронликлар ўтмиш замонларда йилларни қабисали ойларга бўлишган. Бу вақт қуёшнинг саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келади деган бўлди. Энди у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни, баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунча, ... ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун Наврӯз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган.”

Демак, Наврӯз 3-3,5 минг илгари пайдо бўлган бўлиб, асрлар давомида янгича қарашлар ва анъаналар билан бойиб борди. Шу билан бирга, унинг таркибида аجدодларимизнинг қадимги мифологик тасаввурлари ва ҳаёт тарзи билан алоқадор маросим ва урф-одатлар ҳам сақланиб қолди.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Цивилизация» тушунчасини таърифлаб беринг.
2. Ўрта Осиёдаги қадимги маконлар ва маданиятлар ҳақида нима биласиз?

3. Ўрта Осиёда илк давлатчилик асослари шаклланган хуудларни айтиб беринг.
4. Қадимги Бақтрия, Сўғд ва Хоразм давлатлари пайдо бўлишида асосий ўрин тутган омиллар нималардан иборат?
5. “Авесто”нинг мазмун-моҳияти ҳақида сўзлаб беринг.
6. Ўрта Осиёда ёзув пайдо бўлиши ва унинг тараққиёти босқичларини айтинг.
7. Ўзбек халқи этногенези босқичларини таърифлаб беринг.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқи. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон — буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон», 1998.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
4. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2008 йил 6 декабрь.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
6. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. -Т.: «Фан», 1968.
7. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т.: «Ўқитувчи», 1991.
8. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: «Шарқ», 2000.
9. Қайумов А., Исҳоқов М. ва бошқалар. Қадимги ёзма ёдгорликлар. — Т.: «Ёзувчи», 2000.

10. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
11. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. -Т.: 2005.
12. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. — Т.: "Адолат", 2001.
13. Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. -Т.: O'zbekiston, 2006.
14. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. -Т.: «Университет», 1996.
15. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. -Т.: «Университет», 2004.
16. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: «Академия», 2000.
17. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. -Т.: «Akademiya», 2006.
18. Ўзбекистон давлатчилиги тарихидан лавҳалар. -Т.: «Шарқ», 2001.
19. Қудратов С. Марказий Осиё ҳудудидида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. — Гулистон, 1998.
20. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. -Т.: Zar qalam, 2004.
21. Эшов Б. Ўрта Осиё ҳудудидаги шаҳарлар тарихи. -Т.: 2006.
22. Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: 2009.
23. История государственности Узбекистана. -Т.: «Ўзбекистан», 2009.

2-мавзу. Антик давр давлатлари. Даван, Қанг, Кушон давлатлари

Буюк ипак йўлининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари

Аҳамонийлар давлати турли халқлар ва элатларни бирлаштириш йўли билан ташкил топган эди. Бу давлат таркибидаги халқлар доимий равишда ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб борди. Ундан ташқари, аҳамоний ҳукмдорларининг тахт учун курашлари ҳам давлатни заифлаштириб борди. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болқон ярим оролидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлайди. Бу даврда Македония подшоси Филлип II Болқон ярим оролида ўз мавқеини мустаҳкамлаб, аҳамонийларга қарши курашга тайёргарлик кўра бошлади.

Филлип II ўз даврига мос ҳарбий ислохотлар ўтказиб, тартибли ва яхши қуролланган қўшин тузишга муваффақ бўлди. Мил. авв. 336 йилда Аҳамонийлар давлатига қарши кураш бошланди. Аммо, Филлип II нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб қолди. Ўша йили тахтга Филлип II нинг ўғли 20 ёшли Искандар (Александр) ўтирди. Бу пайтга келиб, юнон шаҳар-давлатларида Искандарга қарши ҳаракатлар бошланган бўлиб, ёш подшо бу ҳаракатларнинг барчасини шафқатсизлик билан бостирди. Искандар аҳамонийларга қарши урушга жиддий киришиб, Кичик Осиёдан Парменион бошлиқ қўшинларни чақиртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб, қуруқлик ва сувда ҳаракат қилаётган қўшинлар олдига аниқ вазифалар қўйди.

Мил. авв. 334 йилнинг баҳорида македон қўшинлари “уруш оловини Осиёга, Осиё бахтини эса ўзимизга қаратамиз” шиори остида форсларга қарши юриш бошлади. Мил. авв. 334 йил май (Граник дарёси ёнида), 333 йил ноябрь (Исса шаҳри, Сурия чегарасида), 331 йил октябрда (Гавгамела, Шимоли-шарқий Месопотамияда) бўлган ҳал қилувчи жангларда форс қўшинлари тўла мағлубиятга

учради. Аррианнинг маълумот беришича, ахамонийларнинг сўнги ҳукмдори Доро III Бақтрияга қочиб кетади ва Бақтрия сатрапи Бесс томонидан фитна уюштирилиб, ўлдирилади.

Мил. авв. 330-329 йиллар қишида Македониялик Искандар қўшинлари Ҳиндиқуш Даванидан ўтиб, Шимоллий Бақтрия ерларига чиқиб келади. Бесс ўз қўшинлари билан Искандарга қарши чиқди. Аммо, тажрибали юнон-македон қўшинларидан мағлубиятга учради. Искандар Бақтриянинг пойтахти Бақтра шаҳри, Аорн, Драпсак каби мустаҳкам қалъаларни эгаллади.

Мил. авв. 329 йилнинг баҳорида Македониялик Искандар қўшинлари Окс (Амударё) бўйларига етиб келиб, катта қийинчилик билан дарёни кечиб ўтди. Дарёдан ўтган қўшинларнинг дастлаб Птолемей Лаг бошчилигидаги илғор қисми, кейин эса асосий қўшин Навтака вилояти (Шарқий Қашқадарё)га кириб боради. Бу ердан эса Искандар қўшинлари Сўғдиёнанинг пойтахти Мароқанда (Самарқанд)га йўл олдилар. Қурций Руф маълумотларига қараганда, юнон-македон қўшинлари Мароқандани эгаллашда унчалик қаршиликка учрамади ва “шаҳарда ўз гарнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб”, шимоли-шарққа томон ҳаракатлана бошлади.

Мароқандадан сўнг юнон-македон қўшинларининг юриши ниҳоятда оғир кечиб, у дастлаб Яксарт (Сирдарё) бўйида ўз мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилиб, бу ердаги қўзғолонларни бостирди. Сўғдиёнада мил. авв. 329 йил кузида Спитаман бошчилигидаги қўзғолонни (Мароқанда) бостириш учун саркарда Фарнух бошчилигидаги қўшинларни жўнатди. Ўзи асосий куч билан саклар устига юриш қилди. Аммо, бу юриш муваффақиятсиз тугади.

Фарнух бошчилигида Мароқандага жўнатилган қўшинлар Спитаман томонидан мағлубиятга учради. Искандарнинг ўзи асосий куч билан Сўғдиёнага қайтишга мажбур бўлди. Ўрта Осиё ҳудудларида кўтарилган қўзғолонлар юнон-македон зулмидан озод бўлишга қаратилган бўлиб, Искандарнинг “варвар”ларни осонликча босиб олмоқчи бўлган режаларини пучга чиқарди.

Сўғдиёнанинг тоғли ҳудудларидаги босқинчилар қада-ми етмаган жойларда қўзғолончилар яшириниб олган эди. Сўғдиёнанинг деярли барча аҳолиси Спитаман томонида бўлиб, унинг ғалабаларига катта умид боғлаган эди. Искандар эса, мил. авв. 329-28 йиллар қишини Бақтрияда (баъзи манбаларда Навтакада дейилади) ўтказар экан, вақтни беҳуда ўтказмади. У бу ерда Хоразм ҳукмдори Фарасман билан музокаралар олиб борди. Натижада Искандарнинг Хоразмга юриш режаси тўхтатилди.

Мил. авв. 328 йилнинг баҳоридан юнон-македонларга қарши кураш янада авж олди. Маҳаллий аҳоли йирик шаҳарлар, қалъалар, тоғли ҳудудларда курашни давом эттирди. Аҳвол жиддийлашганидан хавотирга тушган Искандар 30 минг қўшинини 5 гуруҳга бўлиб, бу гуруҳларга ишончли саркардалар — Гевестион, Птолемей Лаг, Пердикка, Кен ва Артабозларни бошлиқ этиб тайинлади.

Юнон-македонларнинг шафқатсиз урушлари натижа-сида қўпгина маҳаллий аҳоли қирилиб кетди. Қолганла-ри ҳам тоғли ҳудудларда курашни давом эттирди. Бу ўринда Спитаманнинг жасорати ҳақида тўхталиш жоиз. У доимо рақибларининг заиф жойларини излар ва улар-га айнан ўша жойлардан зарбалар берар эди. Спитаман сўғдий ва бақтриялик зодагонлар ҳамда саклар билан иттифоқликда душманга қарши курашишга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, мил. авв. 328 йил-нинг охирида Спитаман ўз ватандошлари хиёнатининг қурбони бўлади. Спитаман тажрибали давлат арбоби ва саркарда бўлиб, у босқинчиларни она-юртидан ҳайдаб чиқариши учун имконияти бўлган барча тадбирни қўрди, чоралардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. У мо-ҳир саркарда бўлиб, душманнинг кичик хатосидан ҳам унумли фойдаланар ва унинг заиф томонларини топишга ҳаракат қилар эди. Аммо, Искандар ҳарбий куч-қудрати жиҳатдан Спитамандан устун эди.

Спитаман ҳалок бўлганидан сўнг асосан тоғ қалъала-ри қўзғолон ўчоқларига айланади. “Сўғд қояси” (“Аримаз қояси”), “Хориен қояси” шулар жумласидан.

Македониялик Искандар маҳаллий аҳолини куч билан енгиш ниҳоятда оғир эканлигини англаб етганидан сўнг турли йўллар билан уларга яқинлашишга қарор қилди. Маҳаллий халқ вакилларига нисбатан сиёсатини тубдан ўзгартирди. Хусусан, зардуштий коҳинларига бирмунча эркинлик бериб, ўзи ҳам бу динни қабул қилди. Қўзғолон бошлиқлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен кабиларни авф этиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Ҳатто, қўзғолонга қатнашганларга мукофот тарқата бошлади. Маҳаллий аҳоли билан қариндошлик муносабатларини ўрнатиб, Оксиартнинг қизи гўзал Роксана (Роҳшанақ)га уйланди. Натижада маҳаллий зодагонларнинг деярли барчаси Искандар ҳокимиятини тан олиб, унинг хизматига ўтиб кетди. Мил. авв. 327 йилнинг охирида Сўғдиёнадаги қўзғолоннинг сўнгги учоқлари ҳам бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, Ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатди. Улар, юнонлар ўйлаганидек, “варварлар” ва маданиятдан орқада қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканликларини намоён этишди. Искандар қўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига бўйсундирганларида Сўғдиёна ва Бақтриядаги каби қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Искандар тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этади.

Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий аҳоли қадимги даврлардан бошлаб босқинчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориб, ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилган. Аммо, кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган.

Салавкийлар, Парфия ва Юнон-Бақтрия давлатлари

Македониялик Искандар давлати турли халқлар, элатлар ва қабилаларнинг бирлаштирилган йиғиндиси-

дан иборат бўлиб, фақат қўрқитиш ва қурол кучи орқали идора қилинар эди. Мил.авв. 323 йилда Македониялик Искандарнинг Бобилда тўсатдан вафот этиши сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлди. Юнон диадохлари (хукмдорлар, амалдорлар) ўртасида ҳокимият учун шафқатсиз кураш бошланди.

Мил. авв. 312 йилда Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири Салавка диадохлар билан бўлган курашда устун келиб, Бобил, Сузиана, Мидия ва бошқа қўшни вилоятларни босиб олди. Кўп ўтмай Олд Осиё, Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Аммо, Ҳиндистондаги ҳарбий-сиёсий вазият туфайли бу ҳудудлардаги муваффақият Салавкийлар фойдасига ҳал бўлмади. Мил. авв. IV асрнинг охирларида бу ерда Чандрагупта асос солган кучли Маурья давлати Салавкага қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги сабабли у сулҳ тузишга мажбур бўлди.

Унинг Ҳиндистондаги мағлубияти салавкийларнинг Ўрта Осиёдаги ноиблари аҳволига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатди. Бу ҳолат бу ерда салавкийларга қарши кураш кучайишига сабаб бўлди. Маҳаллий ўтроқ ва қўчманчи аҳолининг кўп сонли қўзғолонлари бу курашлардан далолат беради. Улар салавкийларнинг таянч нуқталари бўлган Марғиёнадаги Александрия ва Автидан, Александрия Эсхатани вайрон қиладилар. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу курашлар натижасида йирик этник қўчишлар бўлиб ўтган бўлиши мумкин. Хуллас, салавкийлар ҳокимиятни эгаллаган пайтдаёқ уларнинг Ўрта Осиёдаги аҳволи таҳликали эди. Айнан шу сабабли Ўрта Осиё вилоятлари ерларидан маҳрум бўлишдан қўрқиб кетган Салавка I ўз вориси Антиох I бошчилигидаги Шарқий ноиблик (страплик)ларни таъсис этди.

Антиох I вайрон этилган қалъаларни тиклади, йирик ва қалин девор бунёд этди (Марғиёна девори), қўзғолонларни бостирди. У салавкийлар қудратини намойиш этиш мақсадида атроф ўтроқ ва қўчманчи аҳоли устига ҳарбий юришлар уюштирди. Антиох I томонидан ўтказилган бир қанча ҳарбий-сиёсий ва дипломатик тадбирлар туфайли

Ўрта Осиёдаги салавкийларга қарши ҳаракатлар бостирилди.

Ўрта Осиёдаги вилоятлар салавкийлар давлати сиёсий тарихида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Салавка Искандар даврида Спитаманнинг қизи Апамага уйланди. Қариндошчиликни ҳисобга олибми ёки бошқа мақсадни назарда тутибми, Салавка мил. авв. 293 йилда ўғли Антиох I ни Шарқий сатрапларга, жумладан Ўрта Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди.

Ўзининг узоқ йиллик ҳукмронлиги даврида (мил. авв. 293-261 йй.) Антиох I Ғарбга қилган қўпгина юришлари билан шуҳрат қозонди. У ўз давлатининг шарқига, жумладан, Ўрта Осиё ерларига кам эътибор қаратди. Бу пайтда унинг вилоятларида иқтисодий ўзгариш юз беради. Тинч ҳаёт бошланиб, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ анчагина ривожланади. Салавкийлар давлати марказдан четда бўлишига қарамай, Ўрта Осиё улар давлатининг энг муҳим қисми эди. Ўрта Осиё ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, салавкийлар бу ҳудуд бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва қишлоқлар қурдириб, уларда ҳунармандчилик, ўзаро алмашинув ва савдо-сотиқни ривожлантирганлари бежиз эмас.

Салавка I Антигон билан ҳокимият талашиб, Шарқий ҳудуд ва Кичик Осиё учун кураш жараёнидаёқ ўз ҳокимиятида бошқарув тартибини жорий эта бошлаган эди. У Искандар анъаналарига содиқ қолганини кўрсатиш мақсадида сатрапияларни йирик вилоят уюшмалари сифатида сақлаб қолди. Тангашунослик манбалари маълумотларига қараганда, Салавка I давлати Аҳамонийлар ва Искандар давлатларига нисбатан анча кичик бўлиб, ҳокимият 27-28 сатрапияларга бўлинган.

Ҳар қайси сатрапияни шох томонидан тайинлаб қўйилган сатрап ёки стратег деб номланувчи шахс бошқарган. Форс сатрапларидан фарқ қилган ҳолда улар ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий бошқарувни қўлга олган. Сатрап-стратег маъмурий бошқарувда энг яқин одамларидан ўзига ёрдамчи танлаган. Бу ёрдамчи солиқ йигувчилар фаолияти, ички ва ташқи савдо, хўжалик ҳаётини назорат қилиб борган.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда тилга олинади. (Стратоник, Александр, Гие-ракс ва б.). Демак, салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнон-лардан ва айрим ҳолларда эллинлашган маҳаллий аҳоли-дан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиё-да юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон-зо-дагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эди. Салавкийлар ҳокимияти, Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳлар (катойкиялар)да жойлашган ҳарбий кучлар-га таянган эди. Аҳолига жабр-зулм қилишда маҳаллий ҳукм-рон гуруҳ вакиллари ҳам иштирок этар эди.

Ўз даврида салавкий ҳукмдорлари шаҳарсозлик билан фаол шуғулланганлар ва кейинчалик «Салавкия» деб атал-ган шаҳар марказига асос солганлар. Марказ сулола ва-килларида бирининг номи билан аталган ҳолда унга по-лис ҳуқуқи (тўлиқ мустақил бўлмаган) берилган. Бундай шаҳарлар маъмурий назорат остига олинган. Шунингдек, бу шаҳарларда юнон аҳолиси жамланиши лозим эди. Са-лавкийларнинг шаҳарсозлик фаолияти ҳақида Плиний, Страбон, Аммиан Марцеллин каби антик давр муаллиф-лари маълумот беради. Бу маълумотларга кўра, Марғиё-на Антиохияси, Скифиядаги Антиохия, Тармат Антиохи-яси (Термиз бўлиши мумкин), Ойхоним кабилар полис ҳуқуқига эга бўлган. Салавкийлар давлатида шаҳарларга тобе қишлоқлар ўз жамоа тузилишини сақлаб қолиб, улар-нинг тобелиги жамоавий хусусиятга эга бўлган, улар по-лис ҳудудига киритилмаган.

Ўрта Осиёдаги юнонлар билан алоқалар маҳаллий халқ-лар маданиятининг баъзи томонларини ғарбга тарқатув-чи муҳим омиллардан бирига айланди. Тадқиқотчилар таъкидлаганларидек, эллин маданиятида соф юнон ма-даний ижоди эмас, балки юнон ва шарқ мамлакатлари-нинг ўзига хос қўшилиши ўз аксини топди. Эллин мада-ниятининг ривожланишида Ўрта Осиё халқлари ҳам му-ҳим роль ўйнади. Ўрта Осиёнинг катта қисми салавкий-лар давлатига қўшиб олиниши Ғарб ва Шарқ ўртасидаги иқтисодий, маданий алоқаларнинг ривожланишига туртки

бўлди. Шу билан бирга, маҳаллий маданият, савдо-сотиқ, шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик ва суғориш ишлари изчил ривожланиб борди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг салавкийлар давлати таркибига кирган даври юнон-македон истилоси туфайли вайрон этилган иқтисодий ҳаётни тиклаш, бақтрияликлар, сўғдийлар, парфияликлар ва Ўрта Осиё бошқа халқларининг салавкийларга қарши курашиш учун бирлашуви даври бўлди.

Мил. авв. III асрнинг 60-50-йилларига келиб, Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида салавкий ҳукмдорлари ўртасида ҳокимият учун кураш авж олди. Натижада салавкийлар давлатининг шарқий сатраплари сиёсий ҳаётида ўзгаришлар содир бўлди. Мил. авв. 250 йилга келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бақтрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб, ўзини мустақил деб эълон қилди.

Парфия ҳақидаги дастлабки маълумотлар мил. авв. VII асрга оид Оссурия ҳужжатларида учрайди. Мил. авв. VI асрнинг бошларида Парфия кучли Мидия ҳукмронлиги остига тушиб қолади.

Парфия қўшни Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна каби серҳосил ерларга эга эмас эди. Тадқиқотчиларнинг “Қорақум Парфия давлатининг бешигидир” деган фикрлари бежиз эмас. Бироқ мамлакат ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳудудда жойлашган эди. Мидияликларга у скифлар ҳужумидан сақланиши учун зарур бўлса, Кир учун бой Хоразм воҳаларига чиқиш йўлидаги дарвоза вазифасини ўтар эди. Македониялик Искандарнинг Парфияни истило қилишига сабаб шимолдаги кўчманчи қабилаларни итоатда тутиш бўлса, салавкийлар учун Парфияни қўлда сақлаш шимолий чегараларнинг хавфсизлигини таъминлаш эди.

Мил. авв. 247 йилда Парфияда Аршак бошчилигидаги парнлар қабиласи Нисо шаҳрига ҳужум қилиб, уни эгаллайди. Шу йили парнлар Аршакни ўзларига подшо қилиб сайлайди. Тарихий манбаларнинг маълумот беришича,

Аршак узоқ муддат подшолик қилган ва катта мавқега эга бўлган. Сулола (Аршакийлар) асосчиси ўзининг ташкилотчилиги, жасурлиги ва моҳир дипломатлиги сабабли қисқа муддат ичида мустақил давлат тузишга эришган. Мил. авв. 235 йилдан бошлаб Парфия подшолари ўз давлатлари ҳудудини кенгайтириб борди.

Парфия давлатининг улкан империяга айланиб халқаро сиёсат майдонига чиқиши Митридат I ҳукмронлиги билан боғлиқ. Ўттиз беш йил (мил.авв. 171-137 йй.) ҳукмронлик қилган бу подшо кўплаб ҳарбий юришлар қилди. Унинг ҳукмронлик даврида ғарбга қилинган кўп йиллик урушлар, ички низолар ва беқарорлик туфайли Салавкийлар давлати заифлаша бошлаган эди. Бундан унумли фойдаланган Митридат I дастлаб Экбатанни, кейин Хиндистонни босиб олди. Мил. авв. 141 йилда Бобил бўйсундирилди. Шу тариқа Митридат I Парфияни қудратли давлатга айлантириб, Аршакийларнинг кўпгина эркинликларини қайта тиклади.

Мил. авв. II асрнинг ўрталарида юечжилар сак қабилаларини Парфиянинг шарқий чегараларига суриб борган. Саклар билан бўлган жангларда Фраат III ва Артабон II лар ҳалок бўлди. Мил. авв. 128 йилда Митрадат II тахтга ўтирди. Унинг ҳукмронлик давридан бошлаб Рим ва Парфия кучли рақибларга айланади. Икки кучли салтанатнинг ўзаро муносабатлари Шарқ ва Ғарбдаги сиёсий жараёнларни белгилаб бера бошлайди. Мил. авв. 88 йилда Митридат II вафот этиб, Аршак IX номи билан Готраз тахтга ўтиради. Унинг ҳокимият тепасига келиши мамлакат ичидаги сиёсий инқирозлар даврига тўғри келади. Баъзи давлатлар Парфиядан ажралиб кета бошлайди. Умуман, милoddнинг III асрига қадар Парфия давлатига Аршакийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. Милoddнинг 207-222 йилларида Вологез V ҳукмронлиги даврида Парфия давлати иккига бўлиниб кетди (213 й.). Булар Вологез V ҳукмронлигидаги Месопотамия ва Артабон V ҳукмронлигидаги Мидия эди. Айнан шу вақтга келиб Форсерларида янги кучли давлат — сосонийлар давлати ву-

жудга келмоқда эди. Ўзини ўнглаб, оёққа туриб олган бу ёш давлат кўҳна ва улкан Парфия салтанатини ағдариб ташлади.

Парфиянинг давлат бошқаруви учта — аҳамонийлар, эллинистик ва кўчманчи парн қабилалари анъаналарига асосланган эди. Олий ҳокимият подшо қўлида бўлиб, подшолик қилиш ҳукуқи фақат Аршакийлар уруғига берилган. Подшо ҳузурида иккита қариндошлар кенгаши ҳамда зардуштий коҳинлари ва сарой зодагонлари кенгаши фаолият кўрсатган. Биринчи кенгаш кўчманчи парн қабилалари анъаналарини акс эттириб, давлат бошқарувида катта роль ўйнаган. Муҳим давлат масалаларини ҳал этишда Могустон («Авесто»да зардуштий коҳинларининг олий кенгаши маъносида) деб номланган қўшма кенгаш ўтказилган. Манбаларда Аршакийлар саройидаги «пах-ракпат» — сарой қўриқчилари бошлиғи, «аркпат» — қалъа бошлиғи каби унвонлар эслатилади.

Нисо (Туркменистон) шаҳридан топилган ҳужжатлар (хумларга битилган) Парфия давлатининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида, археологик топилмалар эса Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм ва Марғиёна билан ўзаро иқтисодий, маданий алоқалар ҳақида маълумотлар беради. Парфия қишлоқ хўжалигида қуллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Помпей Трог маълумотларига кўра, «Парфияда қуллар кўп эди, қулларни озод қилиш давлат томонидан ман қилинган эди. Бутун Парфияда қуллар меҳнатидан суғориш иншоотларини қуриш мақсадида кенг фойдаланилган». Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ ишлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Парфия давлати беш аср давомида Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Хитойнинг Фарб мамлакатлари билан қилган савдо алоқаларида воситачилик қилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, Юнон-Бақтрия давлатининг салавкийлардан ажралиб чиқиши юнон зодагонларининг қўзғолони хусусиятига эга бўлиб, унга Бақтрия аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланган Диодот бошчилиқ қилади. Тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия давла-

ти пайдо бўлган турли саналарни белгилайдилар (мил. авв. 256, 250, 248 ва 246-245 йй.). Бу давлатнинг асоси Бақтрия бўлиб, баъзи ҳокимлар даврида (Евтидем, Деметрий, Евкратид) Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми, Амударё ва Сирдарё ўртасидаги катта ерлар қўшиб олинади.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври мил. авв. III асрнинг иккинчи ярми ва мил. авв. II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардан бу даврга оид Жондавлаттепа, Далварзин (пастки қатламлар), Ойхоним, Қорабоғтепа, Кампиртепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, турар жойлар, меҳнат ва жанговар қуруллар, турли ҳунармандчилик буюмлари ҳамда қўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бақтрия давлати марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир неча вилоятларга бўлинган бўлиб, бу вилоят ҳокимлари подшога бўйсунар эди. Баъзи тадқиқотчилар Сўғд ва Фарғона ҳам Юнон-Бақтрия таркибига кирган десалар, айримлари бу давлатнинг чегаралари Амударёдан нарига ўтмаган дейдилар. Сўнгги йилларда олиб борилган қазилмалар натижасида топилган жуда қўплаб археологик топилмалар Амударёнинг ўнг ва сўл қирғоғи аҳолисининг мил. авв. III-II асрлардаги ўзаро алоқаларидан дарак берибгина қолмай, бу ерлар Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирганлигидан далолатдир.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, мил. авв. 250-140-130 йиллар давомида Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарган. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб, кўчманчилар зарбалари остида Юнон-Бақтрия давлати инкирозга учради.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг турли давлатлари, жумладан, Ўрта Осиё ҳудудларида катта хронологик давр юнон-

македон сулолалари сиёсий ҳукмронлиги даври сифатида изоҳланиб, фанда бу давр эллинизм даври деб аталади. Эллинизм (Болқон ярим оролидаги Эллада шахри номи билан боғлиқ) аниқ тарихий мавжудлик бўлиб, иқтисодий ҳаётда, ижтимоий ва сиёсий тузумда, мафкура ва маданиятда эллин (юнон) ва Шарқ унсурларининг ўзаро уйғунлашуви ифодасидир.

Қадимги (антик) даврда эллин дунёси Юнонистондан Ҳинд дарёси водийсига бўлган улкан ҳудудни қамраб олган эди. Тадқиқотчилар эллинлашув даражасига қараб, бу ҳудудни учта минтақага бўлади: 1. Эллада. 2. Кичик Осиё, Сурия ва Миср. 3. Ефрат дарёсининг шарқидаги вилоятлар. Бу ҳудудлар тарихий адабиётларда “Эллинлашган Шарқ” тушунчасида акс этиб, унинг таркибига Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Македониялик Искандар босиб олган ҳудудлари кирган.

Македониялик Искандар юришлари натижасида кенг миқёсда бошланган эллинизм маданиятининг кириб келиши Бақтрия, Парфия ва Сўғдиёна шаҳарлари ҳунармандчилиги ва бадий-амалий санъатига катта таъсир кўрсатди. Ёзма манбалар Искандар номи билан боғлиқ учта шаҳар: Александрия Оксиана (Окс бўйидаги Искандария), Александрия Марғиёна (Марғиёна Искандарияси), Александрия Эсхата (Чеккадаги Искандария) ҳақида маълумотлар беради. Улардан ташқари, катойкиялар деб номланган юнон ҳарбийлари манзилгоҳлари ҳам мавжуд эди.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидан эллинизм маданияти билан боғлиқ бўлган турар жойлар, моддий-маънавий маданият буюмлари, танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик, ҳайкалтарошлик, бадий-амалий санъат, алифбо ва бошқалар) кучли таъсир этганидан далолат беради.

Қанғ, Даван ва Кушон давлатлари

Салавкийлар сулоласи билан доимий равишда олиб борилган курашлар натижасида мил.авв. III асрнинг бошларида Қанғ давлати вужудга келди. Кейинчалик, Юнон-Бақтрия давлати ҳамда қўчманчи қабилалар билан курашлар натижасида Қанғ давлати янада мустахкамланди. Айрим манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида изоҳланади. Бу давлатнинг асосини Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғлар ташкил этган. Мил. авв. II асрнинг бошларига келиб, Қанғ давлатининг ерлари бирмунча кенгайиб, шарқда Фарғона водийси (Даван), шимоли-шарқда усун, юечжи қабилалари билан, шимоли-ғарбда Сарису дарёси, ғарбда Сирдарёгача борган. Бу катта худуд Тошкент воҳасини, Талас, қисман Чу водийсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олиб, Қанғ давлатининг асосий ерлари ҳисобланган. Мил. авв. II-I асрларда қанғликлар Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни, Хоразмни ўзларига бўйсундиради.

Манбаларда Қанғ подшоларининг иккита: ёзги ва қишки қароргоҳлари эслатилади. Улар ёзни Ўтрорда (ҳозирги Қозоғистондаги Арис ва Туркистон оралиғида), қишни эса Қанқа (Қанха, ҳозирги Тошкент вилояти Оққўрғон тумани)да ўтказганлар. Ўтроқ аҳолидан ташқари Қанғ давлати чегараларида бир қанча қабилалар мавжуд бўлиб, улар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланганлар. Улар баҳор ва ёз мавсумида чорвалари билан кўчиб, ёзги яйловларда яшаганлар. Қишда эса чорвалари билан қишлов жойларига қайтиб келганлар. Қанғлар подшолари ва беклари йирик чорвадорлар бўлиб, улар иссиқ кунларни яйлов жойларида, ёзги қароргоҳларида ўтказганлар.

Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи аҳолининг муайян қисми мил. авв. III — милодий V асрларда ўтроқ ҳаёт кечирган. Археологик тадқиқотларга кўра, Ўтрор, Оқтепа, Қоровултепа, Қовунчи, Чоштепа, Мингўрик харобалари ўрнида қанғларнинг қўрғонлари ва кўҳна шаҳарла-

ри бўлган. Шаҳар ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ халқлар кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан юқори турган. Тошкент воҳасида яшовчилар асосан деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Улар арпа, буғдой, тарик, нўхат, шоли ва бошқа донли экинлар етиштирганлар. Боғ ва токзорлари кўп бўлган. Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғарлар, асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

Қорамозор, Қурама ва Чотқол тоғларида темирчилик, мисгарлик ривожланиши учун зарур маъданлар бўлган. Бу жойлардан жуда кўплаб мис, темир, кумуш ва бошқа металллар олинган. Усталар турли металлларни бир-бирига қўшиб, мустаҳкам қуроллар ясашни ҳам ўзлаштирганлар. Шунингдек, кундалик эҳтиёж буюмлари ишлаб чиқарилиб, ички ва ташқи савдо учун турли маҳсулотлар тайёрланган.

Қанғарларга хос маданият Тошкент воҳасидаги Қовунчитепадан топиб ўрганилган бўлиб, фанда Қовунчи маданияти номи билан машҳур. Археологик топилмалар маълумотларига қараганда, бу маданият асосан Тошкент воҳаси, Сирдарё ўрта оқими, Еттисув ва Шимолий Фарғонада кенг тарқалган. Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи халқларнинг Сўғдиёна, Фарғона ва Тянь-шань тоғининг шимоли-шарқий қисмида яшовчи халқлар билан яқин алоқада бўлганлиги туфайли Қовунчи маданияти анча тараққий этган.

Милодий V аср ўрталарига келиб қанғарлар еридаги ўтроқ ва қисман ўтроқ аҳоли Ўрта Осиёда янгидан ташкил топган Эфталитлар давлатига тобе бўлди.

Мил. авв. I минг йилликнинг сўнгги чорагида Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий ҳудудларида ҳам қадимги (антик) давлатлар ривожланади. Хусусан, мил. авв. II-I асрларга оид Хитой манбалари деҳқончилик ва чорвачилик, айниқса, йилқичилик кенг ривожланган Даван (Да-юнь, Фарғона) давлати ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Даван давлати маълум сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда “ван” (подшо) унвони билан иш юритгани таъкидланади. Давлат ҳукмдори мамлакатнинг

сиёсий ва диний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган оқсоқоллар кенгашига таяниб, иш кўрган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳал этган.

Манбалар Даван давлатининг пойтахтлари — бош шаҳар Эрши ва иккинчи шаҳар Ючен (давлатнинг шарқида) ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчилар бош шаҳарни Марҳамат (Андижон вил.) ва иккинчи шаҳарни Шурабашот (Ўзганд воҳаси, Қирғизистон) ўрнида бўлган деб ҳисоблайдилар. Фарғона воҳаси ҳудудида кўчиб юрган чорвадор ва кўчманчи қабилалар Даван тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар учун Фарғона маданий ва ҳунармандчилик маркази ҳисобланган.

Мил. авв. II асрдан бошлаб, Қашғардан Даванга ши-молий йўлдан карвон йўли бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб, Даван аҳолиси кўпая бошлайди ва мустақкамланган аҳоли манзилгоҳлари кўплаб пайдо бўлади. Савдо йўлида Даван муҳим аҳамиятга эга бўлиб боради. Тадқиқотчилар фикрича, Ясса ва Қора-дарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини қўриқлаш мақсадида барпо этилади.

Мил. авв. 125 йилда Даванга келган машҳур Хитой саёҳатчиси Чжан Цянь Даваннинг қишлоқ ҳўжалиги ҳақида маълумот бериб, шундай ёзади: “Ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор”. Бу маълумот қадимги Фарғонада деҳқончилик маданияти юқори даражада ривожланганлигини исботлайди. Хитойликларни, айниқса, ўзлари учун нотаниш бўлган беда ва узум ҳайратга солган. Манбада яна шундай маълумот бор: «Хитой элчиси уруғ келтирди, шунда осмон фарзанди (Хитой императори) унумдор ерга беда ва узум экди».

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, қўшни давлатлар, хусусан, Хитой императорлари Даван отларини ниҳоятда қадрлаган. Отлар ва Даваннинг серунум ерлари учун мил. авв. II асрнинг охирларида Хитой ва Даван ўртасида

ҳарбий тўқнашувлар ҳам бўлиб ўтган. Бу тўқнашувларда даванликлар ўз мустақилликларини сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

Антик даврга оид археологик топилмалар деҳқончиликдан ихтисослашган ҳунармандчилик ажралиб чиққандан далолат беради. Бу жараён, ўз навбатида, ҳунармандчилик ва тоғ-кон саноатининг (турли маъданлар қазиб олиш) янада ривожланиши учун кенг имконият яратди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташқи савдо билан бир қаторда, атрофдаги тоғ водийларида яшовчи чорвадорлар билан ҳам ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлигидан далолат беради.

Қадимги Хитой манбалари Бақтрияни юечжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил. авв. II асрнинг иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил. авв. 172-161 йиллар оралиғида деб белгилайди) юечжилар хуннлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида кўчиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой манбаларида “Да-юечжи” — “Буюк” ёки “Катта Юечжи” дейилади. Чжан Цзян маълумотларига кўра, юечжилар хунн қабилаларидан мағлубиятга учрагач, Ўрта Осиёнинг жануби томон ҳаракат қилиб, Даҳя (Бақтрия)ни босиб олади ва Гуйшуй (Амударё)нинг шимолий томонида жойлашади. Тўнгич Хан уйи тарихида ҳам юечжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонида ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, юечжилар мил. авв. 140-130 йиллар оралиғида Бақтрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бақтрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи ҳукмдорлари кўл остида

бешта ҳокимлик (Хи-хэу) бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бақтрия тарихидаги юечжи даврини уч босқичга бўлади:

1. Мил. авв. 139-125 йиллар — Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.

2. Мил. авв. 25 йилга қадар — Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Қандаҳор) эди. Юечжилар бўйсундирган ҳудудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб, улар хихоу (ябғу) томонидан бошқарилган.

3. Мил. авв. 125 йилгача Катта юечжи давлатининг инқироzi ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бўлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган тўртта мулкни бирлаштириб, Кушон давлатига асос солди.

Мил. авв. I асрнинг охири-мил. I асрнинг бошларига келиб, гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб, Қобулистон ва Қандаҳорни забт этади. Натижада, Кушон давлати ўз аҳамиятига кўра, антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қадимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги “Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю”, илк кушон даврига оид топилма тангаларда акс эттирилган “Кушон подшоси Кужула Кадфиз”га айнан мос тушади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Кадфиз I ўз номини “ёбғу”дан “шоҳлар шоҳи” фахрий унвонигача кўтариб, тангалар зарб этади. Ўрта Осиё (кўпроқ Тожикистон)дан топилган тангаларда “шоҳлар шоҳи, буюк халоскор” деган ёзув кўпроқ учрайди. Олимларнинг фикрича, бу тангаларни Кадфиз I зарб этган.

Кужула Кадфиздан сўнг унинг ўғли Вима Кадфиз (Кадфиз II) тахтга ўтиради. Кадфиз II давлатнинг иқтисодий аҳволини мустаҳкамлаш мақсадида пул ислоҳоти ўтказиб, олтин тангалар зарб этади. Шунингдек, Кадфиз II Ҳиндистоннинг бир қисмини Кушон давлатига қўшиб олади ва Рим салтанати билан алоқалар ўрнатади.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳокимлик даврида Кушонлар салтанати юқори чўққига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга қўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзиндан (Сурхондарё), Пешовар (Афғонистон) атрофларига кўчирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг худуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Шарқий Туркистондан иборат эди. Сюань Цзяннинг ёзишича, “Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати қўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик томонидан тан олинди. Хитойнинг гарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўзи гаровга қўйган одамларини юборар эдилар”.

Кушон даврига оид кўплаб очилган кўҳна шаҳарлар бу пайтда шаҳарсозлик маданияти, айниқса, гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради. Бу даврга оид дастлабки очилган кўҳна шаҳарлардан бири Айртом кўҳна шаҳри бўлиб, у Амударёнинг ўнг қирғоғида, Термиздан 20 км шарқда жойлашган. Тадқиқотчилар фикрлари кўра, Айртом кўҳна шаҳри мил. авв. II асрдан мил. III асрга қадар уч тарихий босқичда ривожланади. Булар: сўнгги грек-бактрия даври, юечжи-кушон даври ва кушонлар даври. Айртомда олиб борилган узоқ йиллик (1932 йилда бошланган) тадқиқотлар натижасида Будда ибодатхоналари мажмуалари, қабристон, кўплаб ҳайкаллар, бактрия ёзуви топилиб, ўрганилган.

Бу даврда Афросиёб кўҳна шаҳри тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, милоннинг дастлабки асрларида бу кўҳна шаҳар янгитдан девор билан ўраб олинади. Афросиёбдан топилган жуда кўплаб топилма-

лар ҳам айнан мана шу даврга оид. Аммо, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли IV-V асрларда қўҳна шаҳар инқирозга учрайди.

Бу даврга оид йирик қўҳна шаҳарлардан бири Далварзинтепадир. Қўҳна шаҳар Сурхондарё вилоятининг Шўрчи тумани ҳудудида жойлашган. Умумий майдони 36 гектардан зиёд бўлган бу қўҳна шаҳар узунлиги 2,5 км., қалинлиги 10 метр бўлган ҳимоя девори ва чуқур хандақ билан ўраб олинган. Деворларда ҳарбий мақсадларни кўзлаб махсус миноралар қурилган. Шаҳарнинг марказий қисмида бой шаҳарликларнинг маҳаллалари, жанубий қисмида эса ҳунармандлар яшайдиган кулолчилик маҳалласи жойлашган. Бу ердан топилган кўп сонли топилмалар нафақат маҳаллий усталар томонидан тайёрланган, балки Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли вилоятлардан келтирилган буюмлардан иборат. Далварзинтепанинг шаҳар олди қисмида милоднинг I асрида бунёд этилган Будда ибодатхонаси қолдиқлари очилиб, ундан диний қарашлар билан боғлиқ кўплаб топилмалар топилган. Қўҳна шаҳарнинг марказидан милодий II-III асрларга оид яна бир ибодатхона қолдиқлари очилган. Ушбу ибодатхонадан лой ва гипсдан ишланган Будда, Бодхисатвларнинг ҳайкаллари, ҳукмдор ва унга яқин кишиларнинг ҳайкалчалари топилган. Қўҳна шаҳарда 11 та хумдон очилган бўлиб, булар бу ҳудудда сополсозлик ривожланганидан далолат беради. Узоқ йиллик археологик тадқиқотлар натижасида Далварзинтепа ўрнига Кушон давлатининг йирик қўҳна шаҳри (дастлабки пойтахти) жойлашганлиги маълум бўлади.

Термиз шаҳридан 26 км. шимоли-ғарбда Зартепа қўҳна шаҳри жойлашган. Қўҳна шаҳар тўртбурчак шаклда (400x400) бўлиб, мустақкам ҳимоя деворлари билан ўралган. Қўҳна шаҳар мил. авв. II-I асрлардан милодий III-V асрларга қадар мавжуд бўлган. Бу ердан топилган турли топилмалар шаҳар ҳаётининг гуллаб-яшнаганидан далолат беради.

Амударёнинг ўнг қирғоғи Сурхондарё вилоятининг Шўроб қишлоғи ёнида Кампиртепа қўҳна шаҳри жой-

ван ҳукмдорлари ўртасида қонли урушлар бўлиб ўтди. Бу урушларга асосий сабаб хитойликларни ҳайратга солган Даван “самовий отлари” эди.

Мил. авв. 111-105 йилларда император У-ди Парфия (Хитой манбаларида Аньси дейилади) подшоларига, Қанг ҳукмдорларига, кейин эса Бақтрия ерларига (Кушонлар) ўз элчиларини жўнатиб, улар билан дипломатик-савдо алоқаларини ўрнатади. Шу тариқа, мил. авв. II-I асрларда Шарқ билан Ғарбни боғловчи Буюк ипак йўлига асос солинади. Ўз даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган бу йўлнинг дастлабки тармоғи Хитойдаги Сиань шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта ер денгизигача чўзилган.

Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан, бир тармоқ Аноси-Хами-Қошғар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Урганч орқали Гурьевга, у ердан Оқсарой орқали Қора денгиз бўйларига чиққан. Яна бир тармоқ эса Дунхуан орқали Хўтанга, ундан Лоҳурга ўтиб кетган.

Ундан ташқари, Бухорога келган тармоқ иккига бўлинган. Бу тармоқнинг жанубий йўналиши Бухоро-Қарши-Ғуздор-Кеш-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Хирот орқали Ҳиндистонга ўтиб кетган. Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Қазвин-Ҳамадон-Бағдод-Палмира йўналиши бўйлаб Ўрта ер денгизи бўйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда, Ипак йўлининг жанубий тармоғи Ўзган орқали Ўшга ўтиб, Қува-Марғилон-Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса Хазар хоқонлиги ва Булғор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб, ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий қарвон йўлларида ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

Мил. авв. I минг йилликнинг охири-милодий I минг йилликнинг бошларига келиб, Тинч океанидан Атлантика

океанига қадар чўзилган улкан географик ҳудуд маданияти юксак ривожланган цивилизацияларнинг ягона тизимига бирлашади. Бу ҳудудда жойлашган давлатлар — Хитойдаги Хань салтанати, Кушон подшолиги, Қанг давлати, Парфия давлати, Рим салтанатининг чегаралари бири-бирига туташ эди. Ушбу забардаст салтанатлар ва цивилизациялар марказлари инсоният тарихида биринчи бўлиб “Буюк ипак йўли” деб номланувчи йўл билан боғланди. Умумий узунлиги 12 минг км. бўлиб, Хитойдан Ўрта ер денгизининг шимолий қирғоқларига қадар чўзилган бу йўл орқали кўпгина халқлар ва элатлар кўп томонлама муносабатлар ўрнатди. Подшоҳларнинг ўзаро элчилар юборишлари, бир-бирларига ҳар хил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Шарқ билан Ғарб маданиятининг бири-бирига таъсири кучайди. Ўша даврдаги кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

Агар географик харитага эътибор берадиган бўлсак, қадимги цивилизациялар тизимининг марказида Ўрта Осиё жойлашганини кузатишимиз мумкин. Айнан мана шу географик жойлашув туфайли Ўрта Осиёда муҳим этник жараёнлар (ҳинд-европа, ҳинд-эроний, туркларнинг кўчиши) бўлишига, маданиятларнинг ўзаро таъсир доираси фаоллашувига кенг имконият яратилди. Буюк ипак йўли бўйлаб кенг миқёсда савдо-сотиқ жараёнлари бўлиб ўтди, дипломатик шартномалар ҳамда ҳарбий иттифоқлар тузилди. Осиёнинг ичкараси ва Узоқ Шарққа ҳарфий ёзув ҳамда дунё динларининг (буддавийлик, христианлик, зардуштийлик, моний, ислом) ёйилишида Ўрта Осиё халқлари улкан ҳисса қўшди. Буюк ипак йўли фақат карвон йўли бўлиб қолмай, Евросиё халқлари цивилизацияси тарихида ўчмас из қолдирган, унинг ҳар томонлама тараққий этишида улкан омил бўлиб хизмат қилган. 1987 йилда ЮНЕСКО БМТнинг бутунжаҳон декадаси доирасида маданий ривожланиш бўйича “Буюк ипак йўли — мулоқот йўли” дастурини қабул қилди. Ушбу дастурда Ўрта Осиё цивилизацияси тарихини ҳар томонлама

ва чуқур ўрганишга катта эътибор қаратилди. Ундан ташқари, бу дастурнинг асосий мақсади ШАРҚ ва ҒАРБ ўртасидаги маданий ва иқтисодий алоқаларни янада мустаҳкамлаш, бу минтақаларда яшаётган халқларнинг ўзаро муносабатларини янада яхшилашдан иборат эди. 2000 йилга қадар мўлжалланган ушбу дастур асосида кўпгина экспедициялар (“Марко Поло изидан”, 1987, Истамбул-Пекин: “Денгиз” экспедицияси, 23.X.90.-23.II.91; Хивада яқунланган “Марказий Осиё республикалари бўйлаб”, 1991; “Кўчманчи маданиятлар йўналиши бўйлаб экспедиция”, 1992 июнь-август; “Европа ипак йўли”, 1995, Истамбул-Леон), кўплаб илмий-амалий халқаро анжуманлар (Самарқанд, 1990; Турку, Финляндия, 1993; Кипр, 1994; Бухоро, 1996; Боку, 1998) ўтказилди.

Буюк ипак йўлини ўрганиш ва қайта тиклашга Ўзбекистон раҳбарияти ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Чунончи, республикамиз ҳудудида уюштирилган экспедициялар натижасида кўпгина тарихий-маданий обидалар, миллий-маънавий бойлигимиз ҳамда анъаналаримиз ўрганилди, қадимги йўллар ва йўналишлар аниқланди. Самарқандда Марказий Осиё тадқиқотлари Халқаро институти очилиб, унинг асосий йўналишларидан бири Буюк ипак йўли ва унинг бўйларида жойлашган шаҳарларни ўрганишдир. 1997 йилнинг майида Ўзбекистон ҳам ўз ҳиссасини қўшган Машҳад-Сарахс, Сарахс-Машҳад темир йўли очилди. Бу билан Ўрта Осиё мамлакатлари Форс қўлтиғига, Европа халқлари эса Ўрта Осиёга темир йўл орқали чиқиш имкониятига эга бўлди. 1998 йил Боку шаҳридаги Буюк ипак йўлини қуруқликда Европадан Япониягача қайта тиклаш масалаларига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Европа-Кавказ-Осиёни транспорт йўли (ТРАСЕКА) қурилишида Ўзбекистон ҳам иштирок этмоқда, бу йўл бутун дунё иқтисодиётини юксалтиришга хизмат қилиши шубҳасиз. Антик давр Ўрта Осиё тарихида маданий ҳаётнинг кўп томонлама тараққий этганлиги билан изоҳланади. Бу давр бутун дунё халқлари

тарихий-маданий ривожланишида бўлгани каби Ўрта Осиё ижтимоий ва маънавий ҳаётида диний мафкура катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Ўрта Осиёнинг асосий ҳудудларида зардуштийлик ва буддавийлик динлари устунлик қилишига қарамай, улар билан қатор юнон динлари, монийлик ҳам ёйилган эди. Македониялик Искандар юришлари даври ва унинг ворислари (Салавкийлар, Юнон-Бақтрия) даврида Ўрта Осиё ҳудудларига эллинизм маданияти кириб келди. Юнон динларининг кенг ёйилиши Юнон-Бақтрия даврига тўғри келса, Будда динининг кенг ёйилиб давлат дини даражасига қўтарилиши Кушонлар даврига тўғри келади. Кушон даври охирида келиб эса Моний дини ёйилади. Ўрта Осиёда мил. авв. II-I асрларга келиб, юнон-македонлар ҳукмронлиги тугаган бўлишига қарамай, эллинизм маданияти моддий ва бадиий маданиятда ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Эллин худолари — Геракл, Гефест, Дионис, Афина кабиларга сиғиниш кучли-лигича қолаверди. Бу худолар тасвирлари Кушон подшолари тангалари ва ҳайкалларда ўз аксини топган. Ундан ташқари, юнон алифбоси асосида ташкил топган бақтрия ёзуви ҳам сақланиб қолди. Кушон даври эллинизм маданиятига оид топилмалар Ўрта Осиёнинг кўпгина ҳудудларидан топилган ва ўрганилган.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ва илк ўрта асрлар даври маънавий ҳаётида буддавийлик муҳим аҳамиятга эга бўлди. Дунё халқлари орасида кенг ёйилган бу дин мил. авв. VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлади. Мил. авв. III асрга келиб подшо Ашоки даврида буддавийлик кенг ҳудудларни ўз ичига олган ҳинд подшолиги Маурьянинг давлат динига айланади. Кейинроқ эса Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларига ёйилади. Айртом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар буддавийлик дастлаб Шимолий Бақтрия ҳудудларига ёйилганидан далолат берса, Хитой ёзма манбалари Ўрта Осиёнинг Парфия, Бақтрия, Сўғд вилоятларида ҳам буддавийлик ёйилганлигини тасдиқлайди. Антик давр охирида кенг тарқалган динлардан яна бири монийлик дини-

дир. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу диннинг асосчиси ва пайғамбари бўлган Моний милодий 216 йилда Жанубий Бобилда туғилади. Моний эътиқод фаолиятини Ардашер ҳукмронлиги (227-241.) даврида бошлайди. Кейинроқ эса Шопур I даврида Сосонийларнинг марказий шахарларидан бири Ктесифон шахрида ўз таълимотини тарғиб қилиш ҳуқуқини олади. Монийлик дини аҳолининг камбағал ва ўрта табақаларини кенг жалб этган “Ким бой бўлса, ўша қашшоқ бўлади, садақа сўрайди ва катта ғам-аламни бошидан ўтказади” деган ижтимоий шиорни илгари сурди.

Зўр бериб ташвиқот қилиниши натижасида монийлик дини ҳали Моний ҳаётлик вақтидаёқ нафақат Эрон, Балки, Месопотамия, Кичик Осиё, Рим, Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳам ёйилди. Монийнинг ўзи шундай таъкидлар эди: “Менинг диним ҳар бир давлатга ва ҳар қандай тилда тушунарли бўлади ва узоқ ўлкаларга ёйилади”. Моний таълимоти Эрондаги ҳукмрон доиралар ва зардуштийлик коҳинлар орасида қаттиқ норозиликларга сабаб бўлганлиги туфайли подшо Варахрон I даврида (273-276 йй.) Моний зиндонбанд қилиб, қатл этилади. Унинг тарафдорлари қувғин остига олинганидан сўнг, катта қисми Ўрта Осиё ҳудудларига кўчиб ўтади. Бу ҳақда араб тарихчиси Ан-Надим маълумот беради. Кейинроқ монийлик таълимоти Ўрта Осиёда кенг ёйилади. Унинг марказлари Марв, Самарқанд ва Чағаниён эди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўлкамиз ҳудудида кўплаб антик давр ибодатхоналари очиб ўрганилган. Асосан кушон даврига оид бўлган бу ибодатхоналар режавий тузилиши жиҳатдан турлича бўлиб, улардаги топилмалар орасида турли катталикдаги ҳайкаллар кўп эди. Ушбу ҳайкал ва ҳайкалча-лар турли динларнинг турли-туман худолари, маъбудалари билан боғлиқ. Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётдаги энг катта ютуқларидан бири мил. авв. VI-II асрларда оромий ёзуви асосида Хоразм, Парфия, Сўғд, кейинроқ эса Кушон (Бақтрия) ёзувининг ажралиб чиқишидир.

Такрорлаш учун саволлар

- 1.«Антик давр» деганда нимани тушунасиш?
- 2.Салавийлар ва Юнон-Бахтрия давлатлари ҳақида гапириб беринг.
- 3.Аршакийлар даврида Парфия давлати тараққиётининг асосий сабаблари нималарда кўринади?
- 4.Фарғонадаги Даван давлати тўғрисидаги ёзма маълумотлар дастлаб қайси халқлар томонидан берилган?
- 5.Қанг давлати қайси ҳудудларни ўз ичига олган эди?
- 6.Кушонлар давлати қайси ҳукмдор даврида юксак ривожланди?
- 7.Буюк ипак йўлининг халқаро иқтисодий-маданий алоқалар ривожига аҳамияти нималарда кўринади?

Адабиётлар

1. Қаримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Ўзбекистон", 1998.
2. Қаримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
3. Қаримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
5. Сағдуллаев А.С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: "Шарқ", 2000.
6. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи -Т.: "Университет", 2004.
7. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
8. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя (Республика илмий-назарий анжуман материаллари). -Т.: "Академия", 2001.
9. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.
10. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. // Ўзбекистон тарихи. 1999 йил, 1-сон.

11. Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар. -Т.: "Фан", 1990.
12. Қадимги Ўрта Осиё тарихидан лавҳалар. -Т.: Fan va texnologiya, 2008.
13. Ртвеладзе Э.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. -Т.: Media Land, 2002.
14. Сағдуллаев А.С. Поход Александра Македонского в Согдиану. -Т.: Media Land, 2007.
15. Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. -Т.: Fan va texnologiya, 2008.
16. История государственности Узбекистана. -Т.: "Ўзбекистон.", 2009.

3-мавзу. Илк ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги: эфталитлар ҳамда Турк хоқонлигида ижтимоий- сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт

Кидарийлар, хионийлар, эфталитларнинг ҳокими- ятга келиши ва сосонийлар билан муносабатлари

Бу давр кучманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар иттифоқи (конфедерация)нинг юзага келиши, янги сиёсий кучларнинг пайдо бўлиши билан изоҳланади. Шундай кучлардан бири — кидарийлар хусусидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида, Ғарб тарихчиларидан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди. Бу маълумотларга кўра, кидарийларнинг юечжилар ҳукмдори Цидоло ёки тадқиқотчилар фикрича, Кидар (баъзан “Кидара”) IV асрда ҳукмронлик қилган.

Кидарийлар ва хионийлар тўғрисидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бейши солномасида Ғарб тарихчиларидан Аммиан Марцеллин, Прокопий Кесарский, Приск Панийский маълумотларида, Ўрта аср арман тарихчиси Егише Вардапет, шунингдек, XX аср хориж олимларидан И.Маркварт, М.Мартин, А.Гиршман, К.Еноки, А.Бивар ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам учрайди.

Япониялик тадқиқотчи К. Еноки брахмий ёзувидаги “Кидара Кушон ша” деб ёзилган тангаларни тадқиқ қилган. Бу тангалар тахминан 390-430 йилларга мансуб бўлиб, ҳинд тадқиқотчиси А. Биварнинг хулосасига кўра, бу тангалар 2 та ҳоким томонидан бир вақтда зарб этилган. К.Енокининг фикрича, кидарийлар Тоҳаристон ва Гандхарни 412-437 йиллар оралигида бирлаштирган.

Кидарийлар мавзуси нисбатан кам ўрганилган ва тадқиқотлар давом эттирилиши керак бўлган масаладир. Чунки юқоридаги маълумотлар (жумладан, Бэйши) бошқа манбаларда тилга олинмайди. 456 йилда Ҳиндистонга кетиб, Гупта давлатини босиб олганларидан кейин кидарийлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда 75 йил ҳукмронлик қилганлари, 477 йил Гандхардан Хитойга элчилар юборганлари

маълум, холос. Баъзи тадқиқотчилар уларни Шарқий Туркистондан кириб келган кушонлар қолдиги дейишади. Шунингдек, кидарийларнинг Ўрта Осиёнинг жанубида хионийлар билан бирга иттифоқчилиги ҳамда уларнинг Эронга қарши биргаликдаги ҳаракатлари тўғрисида ҳам турлича тахмин ва фикрлар мавжуд.

IV аср ўрталарида Турон ўлкасига шимолдан кўчманчи хион қабилаларининг ҳужуми бошланади. Тарихда улар хионит ёки хионийлар номи билан танилган. Хионийларнинг 353 йили Сўғда юриш қилганлари маълум. Хионийлар ҳукмдори ўрта ёшлардаги тадбиркор ва ақлли давлат арбоби Грумбат исмли шахс бўлган. 359 йили хионийлар ўз иттифоқчилик бурчларига кўра, Шопур II билан Суриянинг Амида (Умда) шаҳри учун бўлган жангда қатнашишади. Бу жангда Грумбатнинг ўғли ҳалок бўлади.

IV асрнинг 60-70 йилларида Эрон билан муносабатлар янада кескинлашади, Эрон шоҳи Шопур II хионийлар билан жангда икки марта енгилади. Бу курашда хионийлар кидорийлар билан иттифоқчиликда бўлган бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу даврда Сирдарё бўйидан Амударёгача чўзилган ҳудуд хионийлар таъсири остида бўлган.

Эфталитлар тарихига оид асосий маълумотлар ўрта асрдаги византиялик тарихчилар, Рим, Сурия ва арман тарихчилари асарлари, Хитой солномаларида, Эрон адабий муҳитидаги «Ёдгор Зарерон», «Бахман Яшга» асарларида, араб тарихчилари ан-Деноварий ва ат-Табарий китобларида, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони ва бошқаларда учрайди.

Ушбу манбаларнинг маълумот беришича, ўша даврда эфталитлар билан Эрон сосонийлари ўртасида бир неча марта тўқнашувлар бўлиб ўтади. Биринчи тўқнашув V асрнинг 30-йилларида бўлган эди. Арман тарихчиси Вардапетнинг маълумотига кўра, V асрнинг 50-йилларига келиб, эфталитлар конфедерацияси кучайиб кетади. 456 йилда эфталитлар ўз элчиларини Хитойга жўнатади. Эфталитлар жанубга қараб силжийди, уларнинг Эрон билан муносабатлари кескинлашиб боради. Сосонийлар билан ҳал қилувчи курашлар даври шоҳ Пероз (Феруз) дав-

рига (459-484 йй.) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвор (Ахшунвор) Эфталон бошчилигидаги эфталитлар Чағониён (Сурхондарё вил. Термиз шаҳридан шимолдаги ерлар), Тоҳаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятини ўрнатади.

459 йилда Эрон тахтига Пероз чиқади. Манбаларда Перознинг ҳокимиятга келиши эфталитлар билан боғлиқ равишда баён қилинади. Пероз эфталитларнинг кучайиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши мумкин. Аммо, эфталитлар қудрати ошиб, улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пероз эфталитларга қарши жангга киради. Бу жанглар натижасида Пероз мағлубиятга учради, сосонийлар қудратига улар томонидан чек қўйилди. Эроннинг ўзида бу вақтга келиб, ички сиёсий аҳвол кескинлашиб кетган эди. Оғир иқтисодий аҳвол, қулчиликнинг емирилиши, солиқларнинг ўсиши, қуйи табақаларнинг қашшоқланиши, урушдан кейинги хонавайронликлар натижасида бу ҳудудларда норозилик ҳаракатлари бошланиб кетади. Халқ галаёнлари диний тус олиб, кенг тарқалади.

Маздак Ҳамдадон (470-529) зардуштийликнинг асл ғояларини ҳаётга татбиқ қилмоқчи бўлиб, ўз ҳаракат мафкурасини яратди. Маздакнинг таълимотича, кишилар бу дунёнинг неъматларидан тенг фойдаланишлари лозим. Унинг фикрича, жамоа ҳуқуқларини тиклаш, ерсув, мол-мулкка баробар эгалик қилиб, ҳамманинг ўзаро тенглигига эришиш лозим эди. Маздак таълимоти асосида уч “з”лик — “зан”, “зар”, “замин” тенглиги ғояси ётар эди. Маздак тарафдорларининг сони Эронда жуда кўпайиб кетди.

Маздакийлар ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетгач, Кубодшоҳнинг (488-531) ўзи у билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Кубод Маздак тарафига ўтиб, уни Эроннинг бош коҳини этиб тайинлади. Маздак ҳокимиятни ўз қўлига олгач, унинг тарафдорлари Кубодни 496 йилда тахтдан

ағдариб, зиндонга ташлайди. Унинг ўрнига укаси тахтга чиқади. Кубод зиндондан қочиб, эфталитлар даргоҳидан паноҳ топади. У ёшлигиданоқ эфталитлар орасида ўсган ва эфталитлар ҳукмдорининг синглисига уйланган эди. Кубод эфталитлардан етарлича ҳарбий ёрдам олиб, 499 йили Эронга юриш қилади. Чегарага етган пайтда, укаси буни эшитиб, тахтни ташлаб қочади. Кубод шоҳ I тахтга яна ўтирганидан сўнг, маздакийликка қарши аввал махфий, кейинчалик ошкора кураш олиб боради. 529 йилда Маздак қатл эттирилиб, унинг тарафдорларига қарши аёвсиз кураш олиб борилади. Кубоднинг ўғли Хусров I Анушервон (531-579) даврида ислохотлар ўтказилиши билан маздакийлар ҳаракатига чек қўйилади.

Эфталитлар Тоҳаристон, Бадахшон, Сўғд, Шарқий, Туркистон ва Ўрта Осиёнинг баъзи ерларини бирлаштирди. Хитой муаллифи тили билан айтганда, “Конгюст (Хоразм, Сўғд, Шош), Хўтан, Шалэ (Қашқар), Анси (Парфия) ва ўттизга яқин бошқа катта-кичик вилоятлар эфталитлар ҳукмдорига қарам бўлди”. V асрнинг 2-ярмида Гандҳар, кейинчалик шимолий Ҳиндистоннинг баъзи ҳудудларини, Кобул ва Панжоб водийларини ҳам эфталитлар истило қилдилар. Шимолий Ҳиндистонда аввал Тўрамон, сўнгра унинг ўғли Меҳиракула эфталитлар давлатини ташкил этди.

Кубодшоҳ эфталитлар билан деярли тинч-тотув яшади. У 502-506 йилларда улар билан иттифоқчиликда Византияга қарши юришларда иштирок этди. Эфталитлар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос соладилар. Эфталитлар давлати давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ер эгаллиги муносабатларининг шаклланиши билан изоҳланиб, бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Эфталитлар хукмронлиги даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Илк ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кўчманчи қабила эканлиги, уларда шаҳарлар йўқлиги, ўзлари ўтлоқларда яшаганлари маълум бўлади.

Уларнинг бир қисми кўчманчи чорвадор бўлса, иккинчи қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтроқ аҳоли бўлган. Тоҳаристон ва Сўғдда деҳқончилик ва боғдорчилик ривож топган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида галладан ташқари шоли ҳам етиштирилган, V-VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё ерларида пахта экилган. Ўрта Осиё пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Тоғ ва тоғолди аҳолиси йилқичилик билан шуғулланган. Фарғона водийсида зотдор армуғонлар кўпайтирилган. Янги ер эгаллиги муносабатлари таркиб топиши билан суғориладиган ер майдонларининг қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-“деҳқонлар” қўлида тўплана бошланган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин қўшчилари маълум даражада зодагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам кадиварларга айланиб боради. Обикор ерларнинг бир қисми ибодатхоналар мулки ҳисобланган. Бундай ерлар “вағнзе” деб юритилган. Яйловларнинг асосий қисми оқсоқол зодагонлар қўлида бўлган.

V-VI асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтроқлашуви кучаяди. Бунинг оқибатида обикор ерларга эҳтиёж ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазилиб, минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш техникаси такомиллашади, шоҳариқлар суғориш тармоқларига айланади. Ҳозирги кундаги Заҳариқ, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидир.

Янги ўзлаштирилган ерларда зодагон деҳқонларнинг катта-катта хом гиштдан урилган ҳамда мустаҳкам асос (фундамент) устига қурилган қўрғонлари, истеҳкомлари юзага кела бошлаган. Истеҳкомларнинг тўртта бурчаги ба-

ланд миноралар билан мустаҳкамланиб, девору йўллари бир неча қатор камондан ўқ узгич нишон туйнуклари билан қурилган. Қалин мудофаали қўрғонлар илк ўрта асрнинг ўзига хос меъморчилик намуналари бўлиб, Наҳшаб воҳасидаги Заҳоки-Морон қалъаси, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар жумласидан. Воҳаларни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча қақирим узунликдаги қалин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвозага эга бўлган “Девори қиёмат”, Бухоро воҳасидаги 336 километрли “Кампирак”, Тошкент воҳасидаги “Кампирдевор” истехком деворлари шулар жумласидан.

Эфталитлар даврида ҳунармандчилик ҳам равнақ топган. Айниқса, кулолчилик, шишасозлик, чилангарлик, бўзчилик, заргарлик, қуролсозлик ривожланган. Чочда ясалган ўқ ва ёй “камони чочий” номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик шаҳарлар, Зарафшон воҳасида Ривдод, Кушония, Хариман, Арқуд, Ромитон, Варахша, Пойканд каби савдо ҳунармандчилик шаҳарлари кўпайган. Айрим маълумотларга кўра, Пойканд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган (хитойликлар уни “Би” деб, араблар “Мадинат-ут-тужжор” деб аташган). Пойканд шаҳри зирҳли пўлат қуроллар ишлаб чиқариш билан ҳам машҳур бўлган. Шунингдек, шу даврда рангли ойналар ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Эфталитлар халқаро савдо соҳасида Эрон, Византия, Ҳиндистон, Хитой билан савдо-сотик муносабатларини олиб боришган.

Эфталитлар “Ипак йўли” савдо йўлини назоратда тутишга ҳаракат қилганлар. Ипак йўли савдосида, умуман, савдогарлар ораси сўғдийлар етакчи ўринни эгаллашган. Бу пайтда Ўрта Осиёдан олтин, кумуш, Бадахшон лаълиси, рангли шиша ва шиша буюмлар, турли мевалар, ип-газлама, қоракўл, зотдор тулпорлар олиб чиқилиб, савдо қилинган.

Эфталитлар сосонийлардан бўлган Варахран V ва Перознинг кумуш тангаларидан ўзаро савдо-сотикда фойдаланишган. Кейинчалик эфталитлар Эрон шоҳи Варах-

ран V Баҳромғур тангаларига тақлид қилган ҳолда ку-
муш тангалар зарб қилди. Бундан ташқари, Бухоро, Пой-
канд, Самарқанд, Хоразмдаги маҳаллий ҳокимлар томо-
нидан чиқарилган чақа тангалар ички савдода кенг муо-
малада бўлган.

V-VI асрларда диний эътиқод ва тасаввур билан уз-
вий боғлиқ бўлган тасвирий санъат-коропластика-маъ-
будаларнинг сопол ҳайкалчаларини яшаш ва уларга то-
пиниш кенг ёйилади. Сопол ҳайкалчалар ҳудудларга кўра
турлича бўлиб, кийим-кечаклари, юз кўринишлари, та-
қинчоқлари жиҳатидан бир-биридан фарқланган.

Улкан ҳудуддаги эфталитлар давлати жуда кўп халқ-
ларни бирлаштиргани сабабли уларда диний эътиқодлар
ҳам турлича бўлган. Сўғдда зардуштийлик кенг тарқал-
ган бўлса, Тоҳаристон ва Шарқий Туркистонда буддизм-
га эътиқод қилувчилар кўпчиликини ташкил этган. Ша-
ҳарларда христиан ва яҳудий жамоалари ҳам мавжуд
эди. Монийлик ва Маздак таълимоти тарафдорлари ҳам
пайдо бўлган. Зардуштлар Ноҳид, Митра, Сиёвуш каби
маҳаллий маъбудаларга ҳам сиғинган. Наврўз куни Бу-
хоро оташпарастлари Сиёвуш қабри устида хўроз сўйиб,
қурбонлик қилишган. Жанубда буддизмнинг таъсири
кўпроқ бўлган.

Чорвадор аҳоли туркийча сўзлашар, туркий тил то-
бора кўпроқ ёйила бошлаган. Ўтроқ аҳолининг катта
қисми сўғдий тилида сўзлашган. Сўғдий тили ва ёзуви
Еттисув, Фарғонадан ўтиб, Шарқий Туркистонга қадар
етиб боради. Унинг хусусий сўғд — “Самарқанд усули”
кенг ёйилган. Бундан ташқари, хоразм, кхароштий, бу-
хоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Эфталитлар ёзуви бақ-
трия ёзуви ассосида пайдо бўлган. Сюань Цзаннинг ёзи-
шича, у 25 та ҳарфдан иборат бўлиб, хат чапдан ўнгга
қараб кўндалангига ёзилган. Бундай ёзув намуналари Занг-
тепа, Қоратепа, Афросиёб харобаларидан, Қофирқалъ-
адан топилган.

Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё

Турк хоқонлиги тарихи юзасидан муҳим манбалар ва маълумотлар Ўрхун-Енисей руний ёзувларида, Хитойнинг «Тан хонадони тарихи» (VII-IX асрлар) манбасида, VI аср охирида яшаган византиялик тарихчилар Меландр Протектор, Феофан Византийский, суриялик тарихчи Ионна Эфесскийлар асарларида учрайди. Шунингдек, бу ҳақдаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, ан-Деноварий (IX-X асрлар), Ўлкамиз аллома-ларидан Беруний, Наршахий, Қошғарий, Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб асарларида ҳам учрайди. Туркий хоқонлик тарихи юзасидан Л.Гумилев, П.Пельо, Ў.Сулайманов, Н.Раҳмонов ва бошқаларнинг XX асрда яратган тадқиқотлари алоҳида эътиборга сазовор.

“Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Манас”, “Дада Қўрқут” каби умумтуркий халқ дostonлари, ўрта асрлардаги Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқалар асарларида туркий маданият, адабиёт, тарих тўғрисида турли қимматли маълумотлар келтирилади.

Хитой манбалари туркийлар “Хун” номи остида эра-мизнинг 92 йилида Олтой этакларига келиб ўрнашганли-ги ва бу ердаги жужанлардан рухсат олиб, улар учун темир қазиб чиқаришни бошлаганлари ҳақида маълумот беради. Бу уруғ аввал бошда Ашина уруги номи билан аталган. Хитойлар Ашин қабиласини “Тукю” деб, хитой-ча “Ашина” деб ҳам юритган. П. Пельо бу сўзни “Туркют” (яъни, туркийлар) деб изоҳлаган. “Турк” атамаси кучли, бақувват деган маънони англатган. Ашина хитойча “бўри” деган маънони англатиб, бўри хитойликларда “шоно”, “тино” деб ҳам юритилган. “А” қўшимчаси эса Хитойда ҳурмат белгиси ҳисобланган. Бошқа бир фикрга кўра, турк сўзи Олтой тоғларига нисбат қилиниб, “дубулға” деган маънони берган. Аввал бир уруғга берилган “турк” ата-маси кейинчалик уларга яқин бўлган барча қabila-уруғ-ларга ҳам умумий ном сифатида ишлатилган.

Ашина уругидан бўлган Асан (Асян), Шад, Туу (460-

545)лар туркий қабилалар иттифоқига асос солади. Туунинг ўғли Бумин (бу туркча номи, хитойча Тумин) теле қабиласини ўзига бўйсундиради. Анча мустаҳкамланган туркий қабилалар иттифоқи ўзлари қарам бўлган жужанлардан халос бўлиш йўлини қидиришади. 545 йил Ғарбий Вэй императори Вань-ди Ашин уруғи бошлиғи Буминга дўстона муносабат ўрнатиш учун элчи юборади. Ғарбий Вэй давлатининг асосчилари асли туркий қабилалардан бўлиб (386-558), Хитойнинг шимолида ўз давлатини барпо қилиб, бутунлай хитойлашиб кетган эди. Туркийлар уларни Тўба ёки Табғач давлати деб юритган. Манбаларда берилишича, Бумин Вэй давлати билан иттифоқдош бўлиб, улардан жужанларга қарши курашда ёрдам олиши мумкинлигига умид қилади. Бумин жужан хони Айнағайга унинг қизига уйланмоқлиги тўғрисида совчи юборади. Бу таклиф Бумин томонидан низо чиқиши учун атайлаб қилинган бўлиб, Айнағай Буминга: “Ҳа, темир эритувчим, менга бундай таклифни киритишга қандай журъат этдинг?” деб жавоб беради. Бу ҳолат икки ўртада жанг бошланишига баҳона бўлади. Бумин шу жавобдан сўнг курашни бошлаб юборади ва 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли жужанлар хонини мағлуб этади. Ўша йили Бумин янги давлат — Туркий хоқонликка (551-744) асос солади.

Бумин Или дарёси бўйида ҳукмдор деб эълон қилиниб, “Илихон” деган унвонни олади. Туркийлар ҳукмдори ўзини хоқон (туркча-қаған) деб юрита бошлайди. Олтойдаги Ўтуқан шаҳри Турк хоқонлигининг пойтахти қилиб белгиланади. Бумин ўз укаси Истемига (Истеми-туркча, Сэдимихитойча, Синжибу-арабча, Стемби-хаган юнонча) биринчи саркарда, давлатнинг биринчи амалдори унвонига тўғри келувчи “Ябғу” (баҳодир) унвонини бериб, у билан биргаликда ўз давлатини кенгайтириш пайига тушди. Истеми кўпроқ ғарбий йўналишга бошчилик қилиб, тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, дули қабилаларини ўзига бўйсундиради. 552 йилнинг охирида Бумин хоқон вафот этди. Шундан сўнг тахтга Дянгу Қора Иссиқ

хон ўтиради. У жужанларнинг бош қўтарганлигига қарши курашиб, уларнинг раҳбари Дин тор-мор қилинади. Тез орада Қора Иссиқ хон ҳам вафот этади. Шундан сўнг унинг укаси Муқан хон “Қушу” унвони билан (554-572) тахтга ўтиради. Муқан хон ҳукмронлиги даври Турк хоқонлигини энг қудратли паллага олиб кирди. 554 йил Муқан Шарққа юриш қилиб, Узоқ Шарқ ўлкаларни ўзига бўйсундирди ва Тинч океани қирғоқларига чиқади. Шундан сўнг, у Ўрхун, Тўғла, Селенга дарёлари бўйларидаги қабила-ларни, Енисей дарёси бўйидаги қирғизларни, Байкал ат-рофидаги уйғурларни ўзига бўйсундиради.

Тинч океани соҳилидан то Қора денгиз соҳилигача чўзил-ган бу улкан давлат VI асрнинг 2-ярмида Эронга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. Истеми Хисрав I Ашшурвон қўшинларини тор-мор қилиб, Эроннинг ши-молига бостириб киради. Туркийлар эфталитларнинг Эронга ўтиб қолган ерларини яна ўз қўлига қайтариб олади. Эрон тинчлик сулҳига келишиб, ҳар йили 40.000 Византия тил-ласи тўлаш мажбуриятини олади. Сўнгра Эрон билан Ви-зантия ўртасида уруш бошланиб, сосонийлар давлати но-чор аҳволга тушиб қолади.

576 йили Муқан хоқон ва Истеми ябғуларнинг вафо-тидан сўнг Турк хоқонлигининг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром Чубин туркийлар-нинг Чур Баға хоқон қўмондонлигидаги 300.000 кишилиқ қўшинни тор-мор қилади. Чур Баға жангда ҳалок бўлади. Баҳром Чубин Бухоро яқинидаги Пойкенд шаҳрига бос-тириб кириб, хоқоннинг ўғли Бармуда Тегинни асирга олади ва хоқон хазинасини Эрон шоҳига юборади.

Муқан хоқон вафотидан (576 й.) сўнг, тахтга унинг ука-си Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўба қўлида 8 та вилоят бўлиб, улар ўзаро чиқиша олмас эди. VI асрнинг иккинчи ярмига келиб, туркий хоқонлар ва шаҳзодалари ўртаси-да тож-тахт учун гоҳ ошкора, гоҳ яширин кураш бошла-нади. Иқтисодий таназзул бошланаётган бир пайтда тур-кий шаҳзода Абруй бошчилигида халқ ҳаракати бўлиб

ўтди. Абруй ҳаракати тўғрисида тўлиқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Хусусан, Абдурахмон Муҳаммад Нишопурийнинг (XI аср) “Хазинат-ал-улум” асаридаги бу масалага бағишланган парча Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарига киритилган. Унинг маълумотига кўра, Абруйнинг қароргоҳи Пойкендда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Бунга чидай олмаган зодагонлар Туркистон томонга йўл олишган. Абруй атрофида эса қашшоқ деҳқонлар гуруҳи йиғилиша борган.

Зодагонлар Туркистон томонда ўз раҳбарлари Ҳамук номига бағишлаб, Ҳамукат шаҳрини қуриб, туркий хоқон Қора Чуридан ёрдам сўрайди. Хоқон ўз ўғли Шири-Кишварни исёнчиларга қарши юбориб, бу ҳаракатни шафқатсиз бостиради. Шири-Кишвар Абруйни тутиб, уни асалари тўла қопга тикиб, ўлдиришни буюради Ўзи эса Бухоро воҳасининг ноиби бўлиб, қочиб кетган зодагонларни орқага қайтариш чораларини кўради.

Мугтасил урушлар, тахт талашишлар мамлакатни парчаланиб, маънавий-иқтисодий инқироз ҳолатига олиб келди. Хусусан, 582-603 йиллардаги ўзаро урушлардан сўнг 603 йил хоқонлик тўла мустақил икки қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга ажралди. Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар, Ўрта Осиёнинг кичик ярим мустақил давлатлари Ғарбий хоқонлик таркибига киради.

Ғарбий хоқонликдаги ёзги қароргоҳ Исфижоб яқинидаги Мингбулоқда, қишқиси Суёб шаҳрида эди. Суёбнинг шарқий томонида дулу қабиласининг беш ўқ бўдул иттифоқи, ғарбида эса нушиби қабиласининг беш ўқ эл иттифоқининг ерлари жойлашган эди. Ғарбий хоқонлик ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан Шарқий хоқонликдан ажралиб турар эди. Шарқий хоқонликдаги аҳоли асосан кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлса, ғарбий хоқонлик аҳолисининг катта қисми ўтроқ деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул эди. Ер эгаллиги муносабатлари ривожланаётган Ғарбий хоқонлик-

нинг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркий аҳолининг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан қоришиб кетади. Ўтроқ ҳаётнинг анъанавий маъмурий удумлари таъсирида бошқарув тартиблари аста-секин ўзгариб, туркийларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Туркий аҳоли сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, Ўрта Осиё ўша давр сиёсатининг ҳамма жабҳаларида тенг қатнаша бошлайди.

Хоқон Шегуй вафотидан кейин (618 й.) ҳокимиятга келган Хоқон Тўн ябғу (Тўн шоҳ) даврида Фарбий Хоқонлик яна кучаяди. Унинг чегаралари Олтойдан то Ҳинд дарёси бўйигача чўзилиб кетди. Улкан ҳокимиятни бошқарув тартиблари ислоҳ этилди. Маҳаллий сулолалар ҳокимлари билан бевосита боғланиш, улар устидан назоратни кучайтириш мақсадида маҳаллий ҳукмдорларга “ябғу” унвонлари берилади. Улар ўз вақтида хоқоннинг ноибларига айланади. Туркийлар “Тудунлар” деб юритган ўз вакиллари ярим мустақил ҳокимликларга юбориб, сиёсий назорат ва бож солиғини изга тушириш ишларини амалга оширди. Шу билан бирга, хоқон дипломатик тарзда ҳам иш тутар эди. Масалан, у Самарқанд ҳокими ва Қашғар ҳокимлари билан қуда-андачилик ипини боғлаб, улар билан муносабатни яхшилади.

Бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни хоқон олиб борган. Бу лавозим меросий бўлган. Хитой манбаларига кўра, ота доимо тахтни ўғлига қолдиравермай, балки ундан каттароқ турган қариндошларига қолдириши ҳам мумкин бўлган. Бундан ташқари, шундай ҳоллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини “уруғ оқсоқоллари” тайинлаган. Хитой манбаларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтказишда махсус маросим ўтказганлар, яъни, амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтказиб, қуёш юриши бўйлаб 9 маротаба айлантирганлар, иштирокчилар уларни қутлаб турган. Кейин хонни отга ўтказиб, бўйнига ипак мато боғлаганлар. Кейин ундан сўраганлар: “Сиз неча йил хон бўлмоқчисиз?”. У неча йил хон бўлишини айтган, шу муд-

дат тугагандан кейин тахтдан кетган. Хоқондан кейинги шахс Ябғу (баҳодир) давлатдаги биринчи амалдор (вазир) вазифасида бўлган. (Масалан, Истеми ябғу). Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри тегин (шахзода) деб юритилган. Тегин тахтга даъвогар шахс бўлган. Шод унвони туман ва вилоят ҳокимлигидаги шахзодаларга берилган. Шахзодалар билан қондош бўлмаса, ундай одамга шод унвони берилмаган. Хитой манбаларининг бирида шундай дейилади: “Олий мартабалар орасида энг улуғи Шеху (Жабғу, Ябғу), кейин Дэлэ (Тегин), учинчиси эса Силифа, тўртинчиси Тумаофа, (қолган) кичикроқ даражасидаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммалари мансаблари меросийдир... қўриқчиларни эса Фули (яъни бўри) деб атайдилар”.

Тудун унвони ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби (назоратчиси)га берилган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилган. Шод унвонидаги киши ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой олган.

Чорвадор туркий аҳолида уруғ-жамоачилик анъаналари ниҳоятда кучли бўлиб, қабила ва уруғ жамоаларининг негизи катта оилалардан иборат эди. Бундай оилаларда уй қуллари ҳам мавжуд бўлган. Қулларнинг кўпайиши билан табақаланиш муносабатлари таркиб топа бошлаган. Қулчилик ижтимоий ҳаётга кенг кириб келмади. Кўпинча жангларда аёллар қул қилиб, олиб кетилар эди. Қул аёллардан уй-рўзгор ишларида фойдаланилар эди. Қул эркакми, аёлми барибир, имкон топиши билан қочиб кетаверган. Қочган қул таъқиб қилинмаган. Улар учун ҳеч ким товон тўламаган.

Туркий қўчманчиларнинг асосий қисми камбағал чорвадор ва овчилардан иборат эди. Бундай халқ оммасини бўдун ёки қора бўдун деб аташган. Мамлакат бўдунлар яшайдиган элларга бўлинган. Хоқонликнинг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий-давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар ва ҳоказо) билан машғул бўлиб, жойлардаги ма-

ҳаллий ишларга маълум даражада эркинликка йўл қўйилган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғд, Шош, Тоҳаристон, Хоразм ва бошқа жойларда бошқарув иши асосан маҳаллий сулолалар қўлида бўлган. Хитой манбаларига кўра, Сўғдда келиб чиқиши асли юечжилардан бўлмиш Кан сулоласининг мавқеи кучли бўлиб, Сўғд ҳукмдори ихшид унвонига, тобе ҳокимликлар ҳам ўз унвонига эга бўлган. (Масалан, Кеш ҳукмдори ихрид унвонига эга бўлган)

Қонунчилик, ижтимоий ҳаётда муайян масалаларни ҳал этиш учун “туркий тузуклари” ёки “туролари” бўлган. Хитой тарихчиси шундай тузуклардан бири Сўғддаги ибодатхоналардан бирида сақланишини ёзади. Қонунларга кўра, энг оғир гуноҳ қилган одам уруғ-аймоғи билан йўқ қилиб юборилган. Қолган жазолар ўлим ва турли миқдорда товон тўлаш бўлган. (Масалан, бировни ўлдирса, бузуқчилик қилса, от ўғирласа ўлим жазоси, бировнинг мол-мулкани ўғирласа ёки кишига лат етказса товон тўлаган ва ҳоказо).

Турк хоқонлиги улкан ҳудуд ичида зарур тинчликни таъминлаганлиги натижасида “Буюк ипак йўли” самарали ишлашда давом этди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари Эрон, Хитой, Ҳиндистон ва Византия эди. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар ва улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор аргумоқлар, бир неча хил туз, шароб, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойлик ва ҳоказолар олиб борилган. Сўғд савдогарларининг мавқеи анча кучли бўлган. Шу маънода, хитойлик муаллифнинг қуйидаги фикри эътиборга сазовор: “(Сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатга ошиқадилар ва (савдо-сотиқда) қаерда (кулайлик) ва манфаат бўлса (албатта) у ерга қадам ранжида этадилар”. Ўрта Осиёнинг шу даврдаги Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Исфижоб, Суёб каби шаҳарлари савдо-сотиқнинг марказлари эди.

Туркийларнинг дини ҳақида “Вэй-шу” ва “Суй-шу”

Хитой йилномаларида қайд этилган. Унда туркийлар дини, одатлари ҳақида шундай маълумотлар бор: 1) хоқон қароргоҳига Шарқ томондан киритилган, бу билан кун чиқиш тарафга ҳурмат маъноси ифодаланган, айна пайтда қуёшга сиғинишни ҳам билдирган. 2) Ҳар йили хоқон ўз амалдорлари билан махсус ғорга бориб, ота-боболари руҳига қурбонлик қилган. 3) Ҳар 5-маротаба ой чиқишида ва ўша ойнинг ўртасида хоқон яқинларини йиғиб, дарё бўйига борган, осмон руҳи (тангри)га қурбонлик қилган. Қабиалар ўртасида ҳам турли худоларга эътиқод қилиш бўлган. Тангри (осмон руҳи) барча қабиалар учун ягона асосий худо бўлган. Унга доимо қурбонликлар қилишган. Улар руҳ абадийлиги, нариги дунё борлигига ишонганлар. Бирор киши қазо қилса, унинг ёнига бошқа кишилар, буюмларни ҳам қўшиб дафн этганлар. Масалан, 576 йил Истеми ябғу вафот этганида, 4 та ҳарбий асир ўлдирилиб, у билан бирга дафн этилган. Муқанхон вафот этганида, унга охиратда хизмат қилиш учун 20.000 киши ўлдирилиб, бирга қўмилган. Қиёмат кунини туркийлар “Қолдирилган кун” деб атаганлар. Туркийлар қабр тошлари, яъни битигтошлар ёнига одамларнинг тош ҳайкалчаларини қўйишган. Улар “балбаллар” дейилган. Бу балбаллар мар-ҳумнинг руҳига бағишланган ёдгорликдир. Шаманизм ўша даврда туркийларнинг асосий дини бўлиб, кейинчалик буддизм, христианлик ва бошқа динлар ҳам тарқалган.

Ислом дини. Ўрта Осиёга араб босқинининг илк даври. Қутайба юришлари

Жаҳон тарихида улкан из қолдирган давлатлардан бири Араб халифалигидир. Араб халифалиги даври Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, шимолий Ҳиндистон, Пиренея ярим ороли ва шимолий Африка халқларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий тараққиётида ўзига хос юксалиш даврини белгилаб берди. Араб истилочилари хусусида энг асосий маълумотларни араб, мусул-

мон муаллифлари бериб ўтганлар. Шу жумладан, ал-Балазурийнинг “Футуҳ ал булдон” (“Мамлакатларнинг фатҳ этилиши”), ат-Табарийнинг “Тарихи расули ва мулук” (“Пайгамбарлар ва подшолар тарихи”) асарлари алоҳида аҳамият касб этади.

Ислом динининг ватани Арабистон ярим оролидир. Араблар семит қабилалари гуруҳига мансуб бўлиб, асосан чорвачилик билан ҳаёт кечирган. Қўчманчилар бадавийлар деб юритилган. Воҳалардаги аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган. Денгиз бўйлари, воҳаларда шаҳарлар қад ростлаган бўлиб, уларда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан кун кўрадиган аҳоли яшар эди.

VI асрнинг иккинчи ярми, VII асрнинг биринчи ярмидаги араб ижтимоий ҳаёти жуда мураккаб ва ранг-баранг бўлиб, унда уруғ-аймоқчилик муносабатлари эндигина куртак очиб келаётган феодал муносабатлар билан чатишиб кетган эди. Асосий савдо йўллариининг бу ҳудуддан ўтишидан араб зодагон-савдо аҳли жуда манфаатдор эди. Лекин мамлакатда бу пайтда сиёсий парокандалик ҳукм сураб, ўзаро қабилавий урушлар натижасида деҳқончилик ва савдо-сотиқ ишларига катта зарар етказилар, хонавайронлик авж олган эди. Бу ҳолат араб аслзода гуруҳлари, зодагонлари манфаатига зид бўлиб, мамлакат иқтисодий йўналишида юқоридаги салбий ҳолатлар катта зарар етказар эди. Юқоридаги вазият ҳам турли табақа, тоифа кишиларнинг ўзаро ҳамжиҳатликка, ягона, кучли давлат атрофига бирлашишга чақирар эди. Аҳоли ичида кўп худолик, бутпарастлик урф эди (хусусан Каъбада 360 та бут бўлиб, уларнинг энг йириклари Хубал ва Лут бўлган).

Шундай вазиятда Ислом тўғри ва ҳақ йўлни кўрсатувчи дин сифатида юзага келди. Ислом — ягона Аллоҳ деб эътироф этилиб, унга бўйсунмоқлик ва бутун қалби билан унга ихлос қилмоқлик, Аллоҳ буюрган диний эътиқодга иймон келтирмоқлик демакдир. Ислом “итоат”, “бўйсунуш” маъноларини билдиради. Бу диннинг асосчи-

си Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) (570-632) маккалик Абдуллоҳнинг ўғли бўлган. Унинг бобоси Абумуталлиб қурайш қабиласининг бошлиғи бўлган.

Муҳаммад пайғамбарнинг таълимотига эргашганларни “муслим”, яъни “итоаткорлар” деб юритганлар. Ўз пайғамбарлик фаолиятини Муҳаммад Маккада бошлаган. Макка Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги Ҳижоз вилоятида жойлашган шаҳар бўлиб, бу ерда Каъба жойлашган эди. Диний таълимотга кўра, Каъбани Одам Ато барпо қилган бўлиб, уни Иброҳим пайғамбар ўз ўғли Исмоил билан бирга қайта қурган ва биринчи Ҳаж сафарини уюштирган. Каъбанинг ичига муқаддас тош “Ҳажарул-асвод” ўрнатилган. Ҳар йили бу муқаддас жойга миллионлаб мусулмонлар зиёратга келади.

Муҳаммад пайғамбар муслим (мусулмон)ларнинг ягона Аллоҳ олдида тенг эканликларини, Яратгanning ўзи ризқ-рўз улашишини, жамиятдаги адолатсизликка қарши жазо муқаррар ва ҳар бир киши бу дунёдаги ишларига кўра тақдирланиши, инсон Яратган, ёлғиз Аллоҳгагина эътиқод қилишини тарғиб қилади. Бу таълимот аҳолининг барча қатламлари манфаатларига мос бўлиб, тез орада шаҳар аҳли ичида тарқала бошлайди. Лекин янги дин тарафдорларининг аҳволи уларнинг эътиқодларига кўра оғирлашиб боргандан сўнг бир қисм мусулмон аҳоли Ҳабашистонга, баъзилари шимолга қараб кетишга мажбур бўлди. Муҳаммад ҳам ўзига қарши турган қурайш қабиласи аъзоларининг таъқиби кучайиб кетган 622 йил 16 июлда (баъзи адабиётларда 15 июль дейилади) ўзининг энг яқин дўсти ва сафдоши Абу Бакр билан Маккадан Мадинага кўчишга мажбур бўлади. Бу араб тилида “ҳижрат” деб аталиб, шу кундан бошлаб мусулмон оламида қабул қилинган ҳижрий йил бошланади. (Ҳижрий йил ҳисоби 2 хил бўлади: ҳижрий-қамарий, яъни ой ҳисоби бўйича ва ҳижрий-шамсий, қуёш ҳисоби бўйича).

Муҳаммад Мадинада ўз таълимотини давом эттиради. Мадинада шуҳрат қозонган маккаликлар бутпарастлик ғояларига қарши ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий зарба бера бош-

лайди. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар вафот этгач (632 й), кетма-кет “Хулофойи рашоддин” (ҳақ йўлдан борган саҳиҳ халифалар) номларини олган Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алилар (661 йилгача) пайғамбар сиёсатини давом эттириб, Арабистон ярим оролида марказлашган — Араб халифалиги давлатига асос соладилар. Қабилалар ўзаро бирлашуви, дини исломнинг ёйилишида илоҳий муқаддас китоб Қуръоннинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

Араблар Амударёдан (Жайхун) шимолда жойлашган ерларга “Мовароуннаҳр”, яъни, “дарёнинг нариги томонидаги ерлар” деб ном беришади. Ҳозирги Афғонистоннинг шимоли, Эроннинг шимоли-шарқий қисми ҳамда Жанубий Туркманистондан то Амударёгача бўлган ҳудудлар Хуросон деб юритилган. Аввал бошда Хуросоннинг марказий шаҳри Марв, кейинчалик Ҳирот шаҳри бўлган.

Арабларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳарбий юришлари ўз мақсад ва режалари билан 2 даврга бўлинади. Биринчи даврда халифалик истило этишни эмас, балки ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик кўриш, маҳаллий ҳукмдорлар кучқудратини синаб кўриш, мавжуд географик, ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жойлашувини ўрганиш, кичик юришлар орқали катта ўлжалар орттириш режасини амалга оширади.

651 йили ноиб Абдуллоҳ ибн Амир ҳукмронлиги даврида араблар Хуросондаги Нишопур, Обинаҳр, Тус, Жом, Обивард ва бошқа катта-кичик қўрғон шаҳарларни эгаллайди. Фақатгина 651 йилнинг ўзида Хуросон ноиби ибн Амир янги эгалланган ерлардан халифа хазинасига 6 млн. 200 минг дирҳам тўплаган солиқларни юборади. Ҳал қилувчи жангда (652 й.) араблар Балх шаҳрини эгаллашади. Ўша йили Амударёдан ўтиб Мовароуннаҳрга ҳужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Лекин Хуросон ноиби Абдуллоҳ ибн Амир 652 йил бошида Чағониённи эгаллашга муваффақ бўлади. Бу эса илк бор Мовароуннаҳр ерларини эгаллаш эди. 654 йили Сўғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми бўлади.

657 йили Чағониёнга араблар қайта юриш қилиб, эф-

талитларга қарши қатъий зарба берадилар. Араблар кенг миқёсдаги ҳужумларга тайёргарлик кўра бошлаган эди. Халифалик ичидаги ўзаро ҳокимият учун ички низоларнинг кучайиши натижасида арабларнинг Мовароуннаҳр ерларига ҳужуми бир оз тўхтаб қолади. Ҳатто 658-659 йилларда ноиб Хулайд Нишопур ва Марв аҳолисидан арзимас солиқлар олиш хусусида шартнома имзолаб, босиб олинган Хуросон ерларидаги назоратни анча су-сайтиради. 661 йили ҳокимият бошига янги Уммавийлар (661-750) сулоласининг келиши ҳарбий ҳаракатларнинг фаоллашувига сабаб бўлади. 665 йили халифа Муовия (661-680) Зиёд ибн Абу Суфённи Басра, Сейистон ва Хуросон ноиби этиб тайинлайди. Халифа унга жадал ҳарбий ҳаракатлар қилиш топшириғини берган эди.

Халифа Абдулмалик ибн Марвон (685-705) даврида ички низоларга чек қўйилгандан сўнг араб сиёсий арбоблари ва зодагонлари Мовароуннаҳрга ҳақиқий юриш қилиш вақти келди деб топди. Янги тайин этилган Хуросон ноиби Қутайба ибн Муслимга Ироқ ноиби ал-Ҳажжж Мовароуннаҳрни буткул эгаллашни ва қатъият билан ҳаракат қилишни топширади. Араб босқинчилигининг иккинчи даври, яъни, Мовароуннаҳр ерларини халифаликка бутунлай қўшиб олиш бошланади.

Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага қўл келди. У ўз ҳарбий юришларини 705 йил Балх вилоятини босиб олиш билан бошлади. Қутайбага Балхдан ташқари Чағониён, Шуман ва Ўрта Осиё жанубидаги кичик вилоятлар бўйсунди. Чағониён ҳокими Тиш араблар томонига ўтиб кетади.

706 йил Қутайба катта қўшин билан Мовароуннаҳрга кириб келди. Табарийнинг маълумотларига кўра, энг обод ва бой шаҳарлардан бири Пойканд томон ҳаракат қилди. Унинг қўшини таркибида араблар хизматига ўтган Балх ва Чағониён ҳокимларининг ҳам қўшинлари бор эди. Пойканднинг кўпчилик аҳолиси савдогарлар эди. Шаҳарда қолдирилган ҳарбий қўшинга турк саркардаси бош эди.

Сўғд ва бошқа вилоятлардан келган кучлар билан пойкандликлар арабларга қаттиқ туриб қаршилик қўрсатди. Араблар сўғдлар томонидан ўраб олиниб, Қутайбанинг барча йўллари тўсиб қўйилди.

Лекин ички иттифоқнинг йўқлиги, ўзаро низолар натижасида Пойканд ҳимоячиларининг кучи заифлаша борди. Қутайба қалъага биринчи сафда борган ва шаҳид бўлган кишиларнинг оилаларига катта мукофот ваъда қилди. Кетма-кет 15 кун давом этган жанглардан сўнг араблар қалъа деворини тешишга муваффақ бўлди. Шаҳардаги оғир жанглардан сўнг Пойканд араблар қўлига ўтди.

708-709 йиллар мобайнида Қутайба Бухоро ва унинг атрофига бир неча бор ҳужум қилиб, Бухорхудод Туғшод қўшинларини тор-мор этади ва унга ўз яқинларидан бирини амир этиб тайинлайди. Амир Бухорхудод устидан назорат қилиб туриш, Бухорода қолдирилган ҳарбий қисмга аскарбошлик қилиш, аҳолидан солиқ ундириш ва уни ўз вақтида халифаликка етказиб бериш вазифасини адо этар эди.

Хоразмда бошланган ички зиддиятлар Қутайба фикрини ўзгартирди. Хоразмда халқ ғалаёни бошланган бўлиб, унга Хоразмшоҳ Чағоннинг укаси Хурзод бошчилик қилар эди. Қутайба Хурзод бошчилигидаги қўзғолончиларни тор-мор келтиради. 710-712 йилларда Хоразмшоҳ Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиб, унга 10000 қорамол миқдорида бож тўлайди. Хоразм шу билан ўз мустақиллигини йўқотиб, араблар ҳокимиятини тан олади. Қутайба эса ўз қўшини ҳамда Хоразмшоҳ ва Бухорхудод қўшинлари билан биргаликда Самарқандга йўл олади.

Шу пайтда норозилик ва қўзғолон натижасида шаҳар подшоси Тархун тахтдан ағдарилган эди. Сўғд подшоси ва Самарқанд афшини сифатида Тархуннинг укаси Ғурак (710-737) тахтга ўтиради. Тархун эса ҳибсда ўзини-ўзи ҳалок этади.

Ғурак Қутайбага қарши чиқади. Каттақўргон яқинидаги Арбинжон мавзесида шиддатли жанг бўлиб ўтади. Аммо Ғуракнинг кучлари озлик қилиб, Самарқандга чекинишга мажбур бўлади. Араблар томонидан Хоразм ва Бухоро ҳокимлари қўшинининг қатнашуви, сўғдийлар-

нинг яккаланиб қолиши ва атрофдан ёрдам ололмаслиги сабаб бўлади. Ундан ташқари, Самарқанд зодагонлари ичида бирлик ҳам йўқолади. Тархуннинг ўлиmidан сўнг унинг тарафдорлари кўпроқ арабларга ён боса бошлашади. Панжикент ҳокими Деваштич шу гуруҳга раҳбарлик қила бошлайди. Қутайба эса “Тархун ўлими учун қасд оламан”, деб эълон қилади.

Қамалда қолган Ғурак Шош подшоси, Туркий хоқон ва Фарғона ихшидига мурожаат қилиб, улардан ёрдам сўрайди. Туркийлар қўшини бу пайтда Сўғд чегараси яқинида бўлиб, Фарғона ва Шош қўшинлари билан биргаликда иттифоқчилардан лашкар тузади. Иттифоқчилар қўшинига лашкарбоши этиб Туркий хоқоннинг кичик ўғли Инал хоқон тайинланади. Қутайба дарҳол ўз укаси бошчилигида сараланган қўшин тузиб, иттифоқчилар йўлига тузоқ қўяди. Араблар иттифоқчиларни тор-мор этиб, уларнинг мол-мулкларини талайди.

Қутайба шундан сўнг Самарқандга ҳужумни кучайтиради. Шаҳар раъданроз (тош отғич)лардан ўққа тугилади. Бу жангларда бухороликлар, хоразмликлар жонбозлик кўрсата бошлайди. Бир ой давомида шаҳар мудофаачилари Самарқандни қаҳрамонона мудофаа қилади. Араблар охир оқибатда шаҳар деворларини бузиб, бостириб киради. Самарқанд арабларга таслим бўлади. Ғурак ва Қутайба ўрта-сида сулҳ тузилади.

Қутайба жўнаб кетиши олдидан шаҳарда ўз укаси Абдурахмон ибн Муслим бошлиқ сараланган қўшинни қолдириб кетади. Лекин матонатли Сўғд аҳолисининг қаршилиги бу билан тугамайди. Ал-Яқубийнинг ёзишича, 712 йил кузида Самарқандда араб ноибига қарши қўзғолон кўтарилади. Уларга турклар ёрдам беради. Фақатгина 713 йил баҳорида Қутайбанинг етиб келиши билан шаҳардаги қўзғолон бостирилади.

Муғ тоғидан топилган ҳужжатга кўра, Қутайба ўз юришларида Шош, Фарғона ва Туркий хоқонлик қўшинларидан иборат яна бир ҳарбий иттифоқнинг қаршилигига дуч келади. Сўғд, Чоч, Фарғона иттифоқига Панжикент

ҳокими Деваштич ҳам қўшилади. У Чоч ва бошқа ерларга ўз элчиси Фатуфарни юборади. Фатуфарн номани Чоч ҳукмдори Моҳеду тудун (Баҳодир тудун)га топширади. Қолган икки мактубни Фарғона элчиси орқали туркийлар ҳокими ва Фарғона ихшидига бериб юборади.

Қутайба бу ўлкаларни тезда ўзига бўйсундириш ҳаракатига тушади. Табарийнинг маълумотларига кўра, Қутайба 713 йил Бухоро, Кеш, Насаф ва Хоразм аҳолисидан 20000 аскар тўплаб беришни талаб қилади. Ўз қўшини билан уни қўшиб, қўшинни 2 га ажратади. Кеш, Насаф, Хоразмдан келган қўшин Чоч вилоятига, ўзи эса асосий куч билан Уструшона орқали Фарғона водийсига йўл олади. Биринчи қўшин Чоч қўшинини тор-мор этиб, Чоч вилоятини эгаллайди. Қутайба эса Уструшонада ҳал қилувчи жанг олиб бориб, Хўжанд ва Косонни забт этади.

714 йил Қутайба Туркий хоқонликдан ҳарбий ёрдам келиш йўлини тўсиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб киради. Ўша йили асосий йўлдаги Исфижоб (Сайрам)ни ишғол этади. 715 йил бошида эса Фарғона подшоси қочиб кетишга мажбур бўлади. Қутайба ўша йили Қашқаргача бўлган ерларни истило этади. Ҳамма вилоятларга араблардан бўлган амирларни ноиб этиб тайинлайди. Ўша йили араб халифаси Волид вафот этади. Халифалик тахтига Сулаймон ибн Абдулмалик ўтиради. Қутайба Сулаймонга нисбатан ғанимлик муносабатида бўлиб, уни қўлламамас эди. Қутайба уни тахтга чиқишидан норози бўлиб, исён кўтаради. Натижада бу исён муваффақиятсиз тугаб, Қутайбанинг ўзи Фарғонада ўлдирилади (715 й).

Шундай қилиб, 10 йил давомида олиб борилган доимий курашлар натижасида Мовароуннаҳр халифалик ихтиёрига кирса-да, аммо унинг мағрур аҳолиси ўзини буткул тобе этилган деб ҳисобламайди. Шунинг учун ҳам Қутайба ҳар йили қишлаш учун Марвга жўнаб кетар, баҳорда эса янги кучлар билан Мовароуннаҳрга ҳужум қилар эди. Шунинг учун ҳам араблар Мовароуннаҳрни эгаллашда муваффақият қозонди. Вунинг асосий сабаблари қуйидагича эди. Аввало, мамлакатда ҳукм сураёт-

ган сиёсий тарқоқлик ва кичик ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди. Айниқса, араблар кўчманчи жанговар туркийлар билан ўтроқ деҳқончилик вилоятлари аҳолиси ўртасида баъзан юзага келган келишмовчиликлардан фойдаланиб, уларнинг бирини иккинчисига қарши қўйди ва иттифоқчиларни ажратиб юборишга муваффақ бўлди. Шу билан бирга, халифалик Мовароуннаҳрдан ҳарбий қурол-аслаҳалар жиҳатидан унчалик устун бўлмаса ҳам, бироқ қўшин сафларини тўлдириб туриш имконига эга эди.

Араблар қўшинига мунтазам равишда янги ҳарбий кучлар ички вилоятлардан сафарбар қилиб турилар эди. Ундан ташқари, кескин қаршилик курашини олиб борган халқ, маҳаллий ҳукмдорларнинг хоинона ҳаракатлари, араблар билан махфий тил бириктиришлари туфайли муваффақиятсизликка учради.

Араблар босиб олгандан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ижтимоий-сиёсий аҳвол

Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, ҳудуддаги ҳамма шаҳарларда ўз қўшинини жойлаштирди. Ҳарбий кучлар маҳаллий аҳолини назорат қилиб турар эди. Араб халифалигининг ҳукмронлиги аҳоли учун оғир юк бўлиб қолди.

Истилочилар аввал бошда Мовароуннаҳрнинг ҳунармандчилик ва савдо шаҳарлари, обод вилоятларига босириб кириб, уларни талади, натижада катта ўлжаларга эга бўлди. Ўлкаларни босиб олиш чоғида деҳқончилик воҳалари оёқости қилиниб, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилди. Сув иншоотлари бузиб ташланди. Кўпгина жойларда қурғоқчилик юз бера бошлади. Шаҳарлардан катта миқдорда қимматбаҳо ўлжалар, Бухоро, Пойканд ва Сўғд ҳукмдорларидан эса катта миқдорда товон олинди.

Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда ўз ҳар-

бий гарнизонларини жойлаштирган араблар ҳарбий кучга таяниб, аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли ишларга сафарбар қилишар эди. Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқандда уйларнинг қоқ ярми араблар ихтиёрига топширилди. Баъзи истилочи зодагонлар деҳқончилик воқаларидаги энг унумдор ер ва сув иншоотларини эгаллаб ола бошлади. Араб оилалари қишлоқ ва шаҳарларга келиб, ўрнаша бошлади. Ариқ қазиш, қўприк қуриш, биноларни таъмирлаш ва бошқа жамоа ишларида аҳолидан бепул фойдаланар эди. Шу билан бирга, маҳаллий аҳоли араб зодагонлари ва қўшинини от-улов, кийим-кечак, озиқ-овқат, қуллар ва бошқа нарсалар билан таъминлаб туриши керак эди.

Араблар иқтисодий ҳаётни ўз қўлидан чиқармаслик мақсадида сосонийлар тартибидаги солиқ тизимини жорий қилди. Бу тизимга ер солиғи- хирож (ҳосилнинг ўндан бир ёки ўндан икки қисми миқдорида) чорва, ҳунармандчилик, савдо-сотиқдан закот (қирқдан бир миқдорда) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган жизя солиғи ҳам қўшилди.

Араблар ўз ҳукмронлиги сиёсий негизини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини таъминлашда ислом динини кенг ёйиш ҳамда тарғиб қилишга катта эътибор бердилар. Ўрта Осиё аҳолиси ичида эътиқод қилаётган зардуштийлик, монийлик, буддизм, насроний ва бошқа динлар сохта деб эълон қилинди. Айниқса, зардуштийликка қарши кескин кураш олиб борилди. Босиб олинган ерларда бу диннинг барча ибодатхоналари йўқ қилинди. Унинг ўрнига масжидлар барпо қилина бошланди. Зардуштий адабиётлар, хусусан, диний китоблар, сўғд тилидаги номалар, халқ адабиёти йўқ қилинди.

“Қутайба ибн Муслим Хоразм хаттотларини қатл эттирди ва дин пешволарини қириб ташлаб, уларнинг китоб ва қўлёзмаларини ёқиб юборгандан кейин, — деб ёзган эди Беруний “Ҳиндистон” асарида, — хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар, уларнинг фақат ёдда сақлаб қол-

ган хотираларигина қолди, аммо вақт ўтиши билан бу унутилиб, фақат ўзлари учун мос бўлган хотираларигина сақланиб қолди”.

Сўғд тилидаги дунёвий адабиётлар йўқ қилиб ташланди. Ислом динини қабул қилган, мусулмон бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари дастлабки йилларда хирож ва жизя солиқларидан озод этилиб, уларга анчагина имтиёзлар берилди. Намоз ўқиш учун масжидларга борган шахсларга икки дирҳамдан пул ҳам берилар эди. Жизя солиғини ўз вақтида тўламаган кишилар тутиб олиниб, бўйинларига “қарздор” деб тахтачалар осиб қўйилган.

Қутайбанинг ўлиmidан сўнг араб ҳокимиятининг Мовароуннаҳрдаги мавқеи бироз заифлаша борди. Хуросоннинг янги ноиб Ал-Жарроҳ (717-719) янги мусулмон аҳолисига исломга зид равишда шафқатсиз муносабатда бўла бошлайди. Сулаймон вафотидан сўнг тахтга ўтирган янги халифа Умар ибн Абдулазиз (717-719)–Умар II хорижийлар таълимоти тарафдори эди. Хорижийлар шиалардан ажралиб чиққан гуруҳ бўлиб, илк ислом таълимоти тартиблари ва умумий тенглик ғояларини илгари сураб эди. Умар II Мовароуннаҳрдаги мураккаб вазиятни ҳисобга олиб, бўйсундирилган халқлар билан мurosачилик сиёсатини юргиза бошлади. У Мовароуннаҳр аҳолисини исломни қабул қилишга чақириб, катта аҳамиятли фармон қабул қилди. Унга кўра, арабларга янги ерларни забт этиш ман қилинди ва молиявий ислохотлар ўтказиш кўзда тутилди. Араблар билан бир қаторда янги мусулмонлардан ҳам жизя ва хирож солиғи олиш бекор қилинди. Умар II солиқ йиғувчилардан ва халифалик амалдорларидан Қуръон ва ҳадисларга қатъий амал қилишни буюрди.

Араб феодал-зодагонлари турли йўллар билан хирож солиғи йиға бошлади. Халифа хазинасига келадиган солиқлар эса камайиб кета бошлади. Хирож ерларини давлат солиғи сифатида сақлаб қолиш мақсадида Умар II арабларга ўз ерларини кенгайтиришни ман этди ва ҳижрийнинг 100 йилидан (719 йил) кейин сотиб олинган бар-

ча хирож ерларини қайтиб беришни буюрди. Шу пайтга-ча олинган ерлардан эса хирож эмас, ушр (ўндан бир қисми) солиқ олиш кўзда тутилди.

Умар II ислохотларидан руҳланган Самарқанд аҳли зодагонлари унга элчилар юбориб, Самарқанд шахристони-ни қайтариб беришни сўради. Умар II Самарқанд ҳокими Сулаймон ибн-Абус-Сарияга мактуб ёзиб, қози бу ишни ҳал қилиб беришни сўрайди. Самарқандликлар шикоят-и кўриб чиқилиб, бу иш улар фойдасига ҳал бўлди. Қози Самарқанддан араб гарнизони олиб чиқиб кетилиши ке-рак, деб ҳукм чиқарди. Бу эса урушни билдирар эди. Араб-лар куч-қудратини билган самарқандликлар ўз даъвола-ридан яна воз кечди. Маҳаллий зодагонлар ўзларини му-сулмон ҳисоблаб, ғазнага солиқ тўламай қўйдилар. Шун-дан сўнг халифалик барчадан солиқларни олишни белги-лади. Натижада Мовароуннаҳрда норозилик кучайди. Ма-ҳаллий зодагонлар билан араб маъмурияти орасида зид-дият кескинлаша борди.

Араб босқинига қарши халқ озодлик ҳаракатлари

Мовароуннаҳр аҳолисини тинчлантириш ва араб ҳоки-миятини мустаҳкамлаш мақсадида Хуросон ноиби Аш-рас ибн Абдуллоҳ (727-730) ислом динини қабул қилган-лардан хирож ва жизя солиғи олишни бекор қилади. У ислом динини кенг тарғиб қила бошлайди. Чегарадаги ер-ларда янги истеҳком қурилиб, чегаралар мустаҳкамла-нади. Лекин ғазнага кам даромад тушаётганлиги, зода-гонларнинг шикояти туфайли хирожни қайта тиклайди. Ўз сиёсатини тарғиб қилиш мақсадида иккита таниқли араб руҳонийси Ас-Саид Солиқ ҳамда Робия ибн Умран-ни Самарқанд ва Бухорога жўнатади. Хирож солиғи зо-дагонлардан ҳам, камбағаллардан ҳам зўрлаб ундирила бошланади.

Ўзаро курашлар, 733-734 йиллардаги Зарафшон во-ҳасидаги қурғоқчилик, мустамлака зулмининг кучайиши — Мовароуннаҳрдаги норозиликнинг янада авж олишига

олиб келди. Норозилик араб ҳарбийлари ва қисман зодагонлар ичида ҳам кучая борди. Бу пайтга келиб, хорижийлар ҳаракати ва мафкураси янада кенг тарқала бошланди. Хорижийлар шиалар гуруҳидан VII аср охирида ажралиб чиққан бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси қўзғолончилар дегани эди. Аввал бошда бу ҳаракат оддий араб ва бошқа мусулмон халқларнинг манфаатларини ҳимоя қилар эди. Кейинчалик бу гуруҳдан ибодийлар, азракийлар ва бошқа жамоалар ажралиб чиққан. Хорижийлар таълимотига кўра, мусулмонлар зиммийлар (бошқа диндагилар) устидан ҳукмрон бўлишлари керак эди.

Улкан халифаликни 661 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келади. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши рўй бердики, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. Ўрта Осиёда ва бошқа халифалик ерларида халифаликка қарши норозилик кайфиятлари кучли эди. Уларнинг солиқ сиёсатидан, зўравонлигидан қўйи табақалар, ўз ҳуқуқларининг камситилганидан эса юқори табақалар норози эди. Уммавийларнинг ҳокимиятини араб аҳолиси ҳам қўлламас эди. Уларнинг ҳокимиятга келишини турли гуруҳлар, мухолифат кучлари ноқонуний деб билишар эди. Аввало, хорижийлар уларга қарши бўлиб, халифалик тахтининг меросий бўлишини нотўғри деб баҳолар эди.

718 йилдан бошлаб махфий тарзда Муҳаммад Пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари ўз ғояларини тарғиб қила бошлади. Улар хошимийлар уруғи (Пайғамбар шу уруғдан) вакиллари ҳокимиятга даъвогарлар деб ҳисоблашар эди. Кейинчалик улар ўз курашларида шиалар билан бирга ҳаракат қила бошлайди.

Ерга эгалик муносабатларининг ривожланиши, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши уммавийларнинг сиёсий саҳнадан кетишларини, уларнинг аввалги мавқеи тугаганлигини кўрсатиб турар эди. Уммавийлар сиёсати-

дан оммавий норозилик, айниқса, Марвон II (744-750й.) хукмронлик даврида кучайиб кетди. Марвон IIнинг хирож солиғи миқдорини кўпайтириш ва маҳаллий халқ вакиллари оғир қурилиш ишларига кенг жалб қилиши норозиликнинг алангаланишига олиб келди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Аббосийлар вакиллари катта ер эгаларини ўзлари томонга жалб қилишга ҳаракат қилади. Аббосийлар вакиллари халифа Хишом (724-743 й.) давридаёқ Ўрта Осиёда ҳаракат қила бошлаган эди. Уларнинг тарғиботчилари таъқиб остига олинар, улар қўлга тушгудек бўлса, қўл-оёқлари кесилар эди. Айниқса, Наср ибн Сайёр аббосийлар ва шиаларнинг асосий душмани бўлиб, уларни доимо таъқиб этиб келар эди. Аббосийларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 746 йили Абу Муслим аббосийлар тарғиботига бошчилик қилиш учун Хуросонга юборилади. Абу Муслимга “Пайғамбар хонадонининг ишончли вакили” деган унвон берилади.

Ўз ташвиқотини Абу Муслим Хуросон зодагонларига мурожаат этиш билан бошлайди. У Марв шахридан уч фарсах ғарбда Харкон ариғи соҳилидаги Сафизанж қишлоғини ўзига қароргоҳ қилиб олади. Аббосийларнинг рамзий ранги ва байроғи қора рангда эди. Шу сабабли Абу Муслим ва унинг тарафдорлари қора кийим кийиб юришади. Хуросон аҳолисига мурожаатида у Қуръон ва ҳадисларга амал қилишга, пайғамбар авлодларига бўйсунишга чақиради. Кейинчалик маҳаллий зодагонлар ҳам уни қўллаб-қувватлай бошлайди. Абу Муслим ташвиқоти Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида тезлик билан тарқаб, унинг тарафдорлари сони орта бошлайди. Тўпланаётган отлик ва пиёдаларга бош бўлиб, Абу Муслим Мохувон қалъасига кўчиб ўтади. Хуросон ноиб Наср ибн Сайёр Абу Муслимга қарши араб зодагонлари вакиллари бирлаштиришга ҳаракат қилади. Лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. У Абу Муслимга юрак ютиб кураш бошлашга қурби етмай, 748 йилда Хуросон пойтахти Марвни ташлаб, Нишопурга йўл олди. Нишопурда унга

Абу Муслимнинг саркардаларидан бири қақшатқич зарба бериб, уни мағлубиятга учратди.

Абу Муслим Ўрта Осиёнинг шимолига кириб келган Хитой императорининг қўшинига ҳал қилувчи зарба беради. 751 йил Талас водийсидаги хитойликлар билан жангда Хитой қўшини ҳайдаб чиқарилади. Шу билан халифаликнинг шимолий чегараси ҳам мустаҳкамланиб, қатъий чегара ўрнатилади. Халифалик таъсири бутун Ўрта Осиё ҳудудида асосий ва қонуний бўлиб қолади. Гарчи Абу Муслим садоқат ила хизмат қилса-да, араб ҳокимияти унга ишонмас эди. Халифа унга жангга юбориш ҳақида нома йўллаб, уни марказга келишга мажбур қилади. 755 йил Ҳаж сафаридан қайтаётган Абу Муслим Бағдодда Халифа томонидан хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг ўлими халқ оммасининг умумий норозилигига сабаб бўлди. У Самарқандга олиб келиниб, Хўжа Темим Ансорий мақбараси ёнига катта ҳурмат билан дафн этилади.

Аббосий халифалар даврида халқ оммасининг аҳволи янада оғирлашди. Суғорилмайдиган ерлардан ҳосилнинг ярми, суғориладиган ерларнинг 1/3 қисмидан солиқ олинадиган бўлди. Кўп ҳолда солиқлар бир маротаба ўрнига икки маротаба ҳам олинади. Озод жамоаларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди. Ерлар зодагонлар томонидан ижарадор деҳқон — кадиварларга бўлиб берила бошланди. Қурилиш ишларида аҳоли текин ишлаб бериши лозим эди. Шаҳар ҳунармандларининг аҳволи ҳам оғир бўлиб, улар ўз маҳсулотларидан катта солиқ тўлашар эди. Шунингдек, оғир солиқлар кўчманчи чорвадорлар бўйнига ҳам қўйилар эди.

Шундай аҳволда халқ ҳаракатлари кучайиб кетади. Абу Муслимнинг ўчини олиш шиори остида унинг сафдоши Сумбод бошчилигида қўзғолон кўтарилади. 755 йилда кўтарилган бу қўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ҳам ёйилади. 70 кун давом этган бу қўзғолон қаттиққўллик билан бостирилиб, Сумбод Райда қатл этилади. Гарчи у қатл этилса-да, Абу Муслим тарафдорлари яширин “муслимия” гуруҳига асос солади.

VIII асрнинг 70-80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда катта халқ қўзғолони кўтарилади. Қўзғолончилар оқ рангдаги кийим кийганлиги учун тарихда у “оқ кийимлилар” қўзғолони деб номланди. Бу қўзғолоннинг раҳбари Муқанна (боши ва юзига ёпинғич ташлаб юргани учун унга шундай лақаб берилган) эди.

Қўзғолонга зарба бериш учун халифа Абу Жаъфар 776 йилда Жаброил ибн Яҳё бошлиқ катта ҳарбий кучни Мовароуннаҳрга юборади. Бироқ Жаброил қўзғолончилардан енгилди. У катта талофатлар бериб, базўр Самарқандга етиб келади. 10.000 аскар билан Жаброилга ёрдамга юборилган Уқба ибн Салим Кеш ва Самарқанд оралиғида, Ғарига бошлиқ 14.000 кишилиқ қўшин Термиз яқинида қўзғолончилар томонидан тор-мор келтирилади. Натижада Чағониён қўзғолончилар қўлига ўтади.

Қўзғолон маркази Наршаҳда, Бухоро атрофида жойлашади. Шу йили Наршаҳ яқинида Бухоро ҳокими Хусайн ибн Мувоз ва Самарқанд ноиб Жаброилнинг бирлашган қўшини ўртасида тўрт ой жанг бўлади. Бу жангда “оқ кийимлилар” устун келади, кейинчалик сон жиҳатдан кўп бўлган араблар Наршаҳ қалъаси девори остидан узунлиги 50 газли чуқур қазиб, уни қулатиб, қалъага кирадилар. Наршаҳ қалъаси араблар томонидан эгалланади. Кеш ва Самарқанд эндиликда қўзғолоннинг асосий марказига айланиб қолади.

Курашнинг охири босқичи Кеш воҳаси (Қашқадарё)да жуда авж олади. Муқанна қароргоҳи бўлган Сом (Санам) қалъасини қамал қилиш Хорошийга топширилади. Узоқ вақтли қамалдан сўнг муқанначилар таслим бўлади (VIII аср 80-йиллари боши).

Ўз даврининг энг қудратли давлати бўлган халифаликни ларзага солган Муқанна бошчилигидаги қўзғолон шу тарихга тугайди. Бу қўзғолоннинг енгилишига бир неча сабаблар бор эди. Аввало, қўзғолончилар уюшқоқлик билан ҳаракат қила олмади. Маҳаллий зодагонлар алоҳида гуруҳни ташкил этиб, кейинчалик умумий хиёнат йўлига кириб

араблар томонига ўтиб кетди. Муқаннанинг ўзи Сом (Са-
нам) қалъасида бўлиб, бевосита қўзғолонга раҳбарлик қила
олмади. Унинг ўзи умумий тенглик ғоясини кўтариб чиқиб,
ўзи кичик давлат бошлиғига айлана борди.

Ўзаро урушлар натижасида аҳоли жуда чарчади,
экинзорлар пайҳон қилинди, иқтисодий таназзул бошла-
нади. Муқаннадан сўнг унинг сафдошлари ҳаракати ҳам
бўлиб ўтди. Бу қўзғолон халифалик кучини заифлаш-
тирди ва бошқа ўлкаларда ҳам озодлик ҳаракатлари чи-
қишига туртки бўлди.

Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, ислом дини-
нинг кўп жиҳатдан афзаллиги, ахлоқ ва интизом нуқтаи
назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган
мамлакатлар аҳолиси томонидан уни тез орада қабул эти-
лишига сабаб бўлди. Қутайба сингари уни пул ва қилич
билан жорий этиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом мо-
ҳиятига етилгачгина, унга рағбат ва эътиқод кучайиб
кетди. Олиқ-солиқ, маиший ҳаёт бобида, закот масала-
сида Куръон ва Шариат аҳкомларининг қоидалари меҳ-
наткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ ол-
дидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирди. Ис-
ломнинг халқпарварлик руҳи ҳал қилувчи аҳамиятга эга
бўлди. Зеро, ислом дини маънавий бўшлиқни тугатди.

Диёримизда ота-боболаримиз дини — ислом фақатги-
на мустақиллик шарофати билан қайта тикланди. Прези-
дентимиз ташаббуси билан буюк диний арбоблар — Имом
Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотурудий, Бурхонид-
дин Марғиноний, Абдухолик Ғиждувоний, Баҳовуддин
Нақшбанд ва бошқаларнинг таваллуд ёшларининг кенг
миқёсда нишонланиши, уларнинг охириги манзилгоҳлари-
ни обод қилиб, зиёратгоҳларга айлантирилиши, диний
байрамларимиз, анъаналаримиз, қадриятларимизнинг
тикланиши, диндорларга ўз эътиқод ҳуқуқларининг қай-
тариб берилиши, қатор масжид-мадрасаларнинг, халқа-
ро ислом тадқиқот маркази, Ислам университетининг
очирилиши ва бошқа хайрли, савобли тадбирлар мусулмон

оламининг бир қисми бўлган Ўзбекистонда ҳақиқатда муқаддас Ислом динига қанчалик эҳтиром билан қаралаётганлигининг ёрқин исботи деб ҳисоблаймиз. Зеро, Президентимиз И.А.Каримовнинг “Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда” номли рисоласида бизнинг маданиятимиз, маънавиятимиз, ўтмишимиз ислом тарихи, унинг қонунқоида ва анъаналари билан чамбарчас боғланиб кетганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Илк ўрта асрлардаги асосий ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар нималарда кўзга ташланади?
2. Хионийлар ва кидарийлар Ўрта Осиё тарихида қандай из қолдирган?
3. Эфталитлар давлатининг Марказий Осиёда тутган юксак мавқеи нималарда кўринади?
4. Турк хоқонлиги даврида Евросиёда юзага келган геосиёсий вазият ва унинг оқибатлари нималарда кўринади?
5. Турк хоқонлигининг Эрон, Византия ва Хитой билан алоқаларида қандай хусусиятлар етакчи ўрин тутади?
8. Турк хоқонлиги даврида Буюк ипак йўли бўйлаб халқаро алоқалар юксак ривожланган. Бунинг омиллари нимада?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. -Т.: “Фан”, 1968.

5. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. -Т.: "Фан", 1992.
6. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: "Akademiya", 2004.
7. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
8. Наршахий. Бухоро тарихи. -Т.: "Адолат", 1996.
9. Раҳмон Насимхон. Турк хоқонлиги. -Т.: 1993.
10. Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: "Академия", 2000.
11. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.
12. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. -Т.: "Чўлпон", 1993.
13. Сағдуллаев А.С., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. -Т.: "Akademiya", 2007.
14. Ўзбекистон давлатчилиги тарихидан лавҳалар. — Т.: "Шарқ", 2001.

4-мавзу. IX-XII асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиёти. Уйғониш даврида фан ва маданият равнақи

Тоҳирийлар давлати

Хирот вилоятининг Бушанг шаҳридан бўлган ибн Хусайн ўз номидаги сулолага асос солди. Бу даврда Хорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (асли исми Абдулла бўлган) Хуросоннинг ноиби эди. Амин ва Маъмун ўртасида ҳокимият учун бўлган курашда Тоҳир ибн Хусайн Маъмун томонида туриб, Аминга қарши курашди. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, 813 йилда Маъмун халифалик маркази Бағдодни эгаллайди, бир неча йил мобайнида Тоҳир ибн Хусайн халифа саройида юқори лавозимларда хизмат қилади. 821 йилда эса Тоҳир ибн Хусайн Хуросонга ноиб этиб тайинланади (ўша даврда Мовароуннаҳр ҳам Хуросон таркибига кирар эди). Тоҳир ибн Хусайн Нишопур шаҳрини ўзининг қароргоҳи этиб танлади. У ноиблик қилаётган вилоятларни халифаликдан мустақил бошқаришни орзу қилар эди. Шунинг учун Тоҳир халифаликдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Ноибликка ўтиргандан сўнг орадан кўп ўтмай Тоҳир хутба намозидан халифанинг номини чиқариб ташлайди. Бу эса унинг халифа Маъмунга қарши очикдан-очик исёни белгиси эди.

Баъзи манбаларда қайд этилишича, 822 йилда Тоҳир ибн Хусайн Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди. Унинг ўрнига Талха ибн Тоҳир (822-830 й.) ноиб этиб тайинланди. Бунинг сабаби шунда эдики, халифалик маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришда фойдаланар эди. Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан бири эса ўзига қарашли ҳудудларда вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Хусусан, Тоҳир дастлабки сомонийлар вакиллари Самарқанд, Уструшона, Фарғона ва Шошга ҳоким қилиб тайинлаган.

Талхадан кейин тахтга ўтирган Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзигача бўлган ноиблар сиёсатини давом эттирди. Бу давр-

да Хуросон ноиблигига Мовароуннахр, Хоразм, Сейистон, Қўхистон, Табаристон ва Жўржон ҳудудлари кирган. Ҳар бир вилоят бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Бу бирликлар катта ва кичик туманлардан иборат бўлган. Абдуллоҳ ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида ҳарбий ислоҳотлар ўтказган. Тоҳирийлар юритган сиёсатнинг хусусиятларидан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсати эди. Айрим маълумотларга кўра, Тоҳирийлар даврида Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида ислом дини тарқалади.

Тоҳирийлар давлат бошқарувида турли тоифа ва қатламлар мавжуд эди. Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, Тоҳирийлар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида ер-сув масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Шу соҳа билан шуғулланувчи қонуншунослар “Китоб ал-қуний” номли қонунлар тўпламини тузди. Бу тўплам ердан унумли фойдаланиш ва суғориш тизими масалаларига қаратилган эди.

IX асрнинг 60-70 йилларидан эътиборан тоҳирий ҳукмдорларга қарши халқ ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракатга Ғозийлар бошчилик қилди. (“Ғозийлар” асосан кўчманчи қабилалар ҳужумини бартараф қилиш мақсадида камбағал ҳунармандлар ва ерсиз зироатчилардан ташкил топган қуролли қўшин.) Ғозийлар ҳаракатини ака-ука Ёқуб ва Амр бинни Лайс бошқарди. Улар дастлаб Сейистонда ҳокимиятни қўлга олгач, 873 йилда тоҳирийларнинг қўшинларига катта зарба бериб, Хуросон пойтахти Нишопурни эгаллади. Шу даврдан эътиборан тоҳирийлар сулоласи барҳам топди ва Хуросонда ҳокимият Саффорийлар (мисгарлар, Ёқуб ва Амр асли ҳунарманд-мисгар-“саффор” эди.) қўлига ўтди. Расмий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннахр устидан ҳукмронлик қилиб турган тоҳирийлар сулоласининг инқирозга учраганлиги Мовароуннахрдаги маҳаллий ҳокимларнинг ўлкани тўла мустақиллигини таъминлаш сари ҳаракатлари учун қулай имкониятлар яратиб берди. Энди бу даврда сомонийлар сиёсий майдондаги курашда эркин ҳаракат қила бошла-

ди, улар Мовароуннаҳрда марказлашган давлат барпо қилишга киришдилар. Бирлаштириш ғоясини шаҳарликлар ҳам, деҳқонлар ҳам қўллаб-қувватлади. Чунки бирлашган ва марказлашган ягона ва қудратли давлатгина кўчманчи қабилаларнинг ҳужумини даф қила олиши мумкинлигини улар яхши билишар эди. Марказлашган ягона ҳамда қудратли давлат кучли ҳарбий куч яратиш имкониятини берар эди.

Сомонийлар давлати. Бу давлатга Сомон қишлоғи (Балх яқинида, баъзи манбаларда эса Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудоғнинг авлодлари асос солган. Халифа Маъмунга бўлган садоқатлари эвазига 819-820 йилларда Сомонхудоғнинг набиралари Нуҳ Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳё Чоч ва Уструшонага, Илёс Ҳиротга ҳоким этиб тайинланди.

839-840 йилларда Нуҳ ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади. У Сўғднинг бир қисми ва Фарғонага ҳоким бўлиб олди. Лекин сомонийлар давлатини бунёд этишда Аҳмаднинг ҳиссаси кўпроқ бўлди. Унинг Наср, Яъқуб, Яҳё, Асад, Исмоил, Исҳоқ ва Ҳомид исмли ўғиллари бор эди. Нуҳ ибн Асад 842 йили вафот этгач, Самарқандни укалари Аҳмад ва Яҳё бошқарди, кейин ҳокимлик Наср (865-892) қўлига ўтди. 859 йилда Яҳё ибн Асад вафот этгач, Чоч ва Уструшона Аҳмаднинг иккинчи ўғли Яъқубга насиб этди. Кейин ташаббус Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтди. Бухорода тоҳирийлар мавқеи суст эди. 874 йилда Ҳусайн ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари илтимоси билан Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмад (849-892)ни ҳоким қилиб жўнатади.

Наср Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. Халқ бу ишда унга хайирхоҳ эди. 875 йилда у Шовга (Туркистон яқинида)ни қўлга киритди. Халифа Муътаммиддан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди. Бу пайтда Бухорода кучайиб кетган Исмоил акасига тобе бўлишни истамасди. 888 йили икки ўртадаги жангда Наср енгилди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори

бўлиб қолди (892-907). 893 йилда у Тарозни, сўнг Уструшонани қўлга киритди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб, унинг ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлиқ жўнатади. Исмоил 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Амр ибн Лайс бошлиқ саффорийлар қўшинларини тор-мор келтирди. Халифа Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Сомонийлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун, авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу, аynиқса, Исмоил Сомоний ҳукмронлиги даврида долзарб масалага айланди. Чунки Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштиришга ва ягона марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Энди бу давлатни идора қилиш лозим эди. Шунинг учун Исмоил бир қанча ислохотлар ўтказди. Шундай ислохотлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятини жорий қилиш бўлди. Бу ислохотга биноан давлатни идора қилиш саройи (даргоҳ) ва 10 та девон (ҳарбий -фуқаро маҳкамалари) ташкил этилди. Исмоил Сомоний давлатнинг мажмуини ташкил этишда Сосонийлар Эрон ва Араб халифалигида қабул қилинган тажрибадан фойдаланди ва уни замон талабига қараб мукаммаллаштирди.

Ҳокимиятнинг энг юқори поғонасида сомонийлар туриб, улар амир унвони билан давлатни идора қилганлар. Давлат мажмуини мустаҳкамлашда Наср II нинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайҳоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Умуман, Сомонийлар ҳукмдорлиги даврида вазирлик мансабига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуини даргоҳ ва девонларга бўлиниши расмий бўлган. Чунки саройнинг нуфузли кишилари девон ишларига аралашиб турган. Саройда сиёсий ҳокимият “Соҳиби хорас” қўли остида бўлган. Соҳиби

Хорас Амирнинг фармонлари бажарилишини назорат қилган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, отбоқарлар, хўжалик беклари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги ҳамма хўжалик ишларини “вакил” бошқарган. Вакил саройдаги эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг ёзишича, Наср II ҳукмронлиги даврида ун девонга Бухоро регистонида ўнта махсус бино қурилган.

Девонлар орасида вазир ёки “хўжа бузург” девони алоҳида ўрин тутган. Бу девонга бошқа ҳамма девонлар бўйсунган. У ҳамма маъмурий, сиёсий ва хўжалик маҳкамаларини назорат қилган.

Давлатни идора этишда “мустауфий девон” ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу девон давлатнинг бутун молия ишларини бошқарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилган.

“Девон Амир-ал-мулк” ёки “ал-расаи” давлат аҳамиятига молик бўлган расмий ҳужжатларни тузиш билан шуғулланган. Бундан ташқари, бу девон чет давлатлар билан бўладиган муносабатларни ҳам бошқарган.

“Соҳиб аш-шурат” девони давлатнинг бутун ҳарбий ишларини, шу жумладан, амирнинг шахсий қўшинини бошқарган. “Соҳиб аш-шурат”нинг махсус ёрдамчиси Арис бўлган. У маҳкама, унинг бошлиғи, амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Бир йилда тўрт марта қўшимча маош тўлаган. Давлатни идора этишда “соҳиб ал-борид” девонининг аҳамияти ҳам жуда катта. Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган ҳужжатларни ва хабарларни етказиш билан шуғулланган. Ҳамма шаҳар ва вилоятларда девоннинг маҳаллий маҳкамалари бўлган.

“Мухтасиба” девони бозорларни, сотувчиларни, қадоқтошларнинг оғирлиги, молларнинг нархини, сифатини назорат қилган.

Давлат хазинасининг даромадлари ва харажатларини “мушриф” девони назорат қилган. Бундан ташқари, “қози аз-зия” ва “вақф” девонлари бўлган. “Қози аз зия” дево-

ни давлат ерларини, “вақф” девони ҳадя этилган ерларни ва мусулмон руҳонийларининг бошқа мол-мулкларини назорат қилган.

Вилоятларда девонларнинг бошқармалари бўлган. Булар, бир томондан, ўз девонларига, иккинчи томондан, вилоят ҳокимига бўйсунган. Бундан фақат “Соҳиб ал-борид” девонининг амалдорлари мустасно бўлган.

Вилоят ва туманларни амир томонидан тайинланган ҳокимлар идора қилган. Одатда, бундай лавозимга маҳаллий бой зодагонлар тавсия этилган. Сомонийлар давлатида мусулмон руҳонийларнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган. Улар марказий ҳокимият ишларида ҳам фаол иштирок этишган. Сомонийлар давлати ҳанафийлар мазҳаблигига мансуб руҳонийлар ҳамда диний лавозимларни ўз қўлига олган. Руҳонийларнинг бошлиғи “устод”, кейинчалик “Шайх ул-ислом” деб аталган. “Устод”дан сўнг ўз лавозими бўйича “хатиб” турган. У жомеъ масжидларида жума намозида хутба ўқиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу даврда Бухоро Шарқдаги ислом оламининг энг нуфузли марказларидан бирига айланади. Мовароуннахрдаги дастлабки мадрасаларнинг бу ерда барпо этилиши ҳам бежиз эмас.

Ер эгалигининг қуйидаги шакллари мавжуд бўлган.

Мулки султоний — шахсан амирга тегишли ер-сув, тегирмон, дўконлар. Бу мулкни қишлоқ чорикорлари ижарага олган. Яна ер эгалигининг тўъма (умрбод берилган ер), иқтоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк — ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипоҳсолор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулки — диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк. Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган.

Жамоа мулки — яйлов, тоғ ёнбағирларидаги лалми ерлар.

Умуман, Сомонийлар даврида Хуросон ва Мовароун-

наҳр қишлоқ ҳўжалигининг турли тармоқлари, хусусан, деҳқончилик яхши ривожланган. Сомонийлар даврида деҳқончилик билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам кенг тарқалган. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ҳунармандчиликнинг турли соҳалари билан машҳур бўлишган. Манбаларда қайд қилинишича, Мовароуннаҳрда, айниқса, тўқимачилик яхши ривожланган. Бу ерларда ипак ва жундан тайёрланган турли-туман газламалар ўзининг юқори сифатлилиги, нафис нақшлари билан ажралиб турган. Бухоронинг Зандана, Самарқанддаги Ведар, Сурхондарёдаги Дарзанги тўқимачиларининг маҳсулотлари фақатгина Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Ироқ, Эрон, Ҳиндистонларда ҳам машҳур бўлган. Наршахийнинг ёзишича, Занданада тайёрланган газламаларга Шарқ бозорида эҳтиёж жуда катта бўлган. Ибн Хавқал ва Муқаддасийнинг қайд этишича, Ведарда тайёрланган олий сифатли газламалар аҳолининг юқори табақалари орасида жуда қадрланган. Бу газламалардан, асосан, амирлар, вазирлар, турли амалдорлар, қозилар ўзларига либослар тиктирганлар. Ведар газламаси ҳатто Хуросон парчаси ҳам деб аталган. Газламалар Кешда, Насафда, Дабусия каби шаҳарларда ҳам тайёрланган.

Кулолчилик ҳам Сомонийлар даврида ўз тараққиётининг энг юқори босқичига кўтарилган. Кулолчилик чархини янада мукаммаллаштириш натижасида идишларни безашда сирлардан фойдаланишнинг кашф этилиши бу борада катта ютуқ бўлди. Бу даврда шишасозлик ҳам кенг ривожланган. Ўрта Осиё шишасозлари турли шакл ва ҳажмдаги шиша идишларни тайёрлашган.

Сомонийлар даврида металлургия соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилган. Ёзма манбалар ва олиб борилган археологик тадқиқотларга қараганда, бу даврда кон саноати тараққиётида катта ўзгаришлар рўй берган. Бу даврда Бадахшонда кумуш, олтин, биллур, ложувард каби қимматбаҳо металл ва тошлар қазиб олиш давом этган. Уструшонанинг Минк туманида катта миқдорда темир рудаси, Буттамда олтин, кумуш, мис ва бошқа металллар,

Тузкон кўлида туз, Фарғонадаги Нокад деган жойдан олтин, кумуш, Исфара яқинидан тошқумир қазиб олинган. Фарғонада нефть мавжудлиги ёзма манбаларда қайд қилинган.

Ўрта Осиёда сомонийлар даврида қоғоз ишлаб чиқариш ҳам яхши ривожланган. Бу соҳада энг йирик марказ Самарқанд бўлиб, унинг маҳсулоти фақат Ўрта Осиё ёки Шарқда эмас, балки Европада ҳам машҳур бўлган. Самарқанд қоғозининг олти нави манбаларда қайд қилинган.

Сомонийлар даврида Ўрта Осиёда тоштарошлик, заргарлик, дурадгорлик каби соҳалар ҳам анча ривож топган. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти, ўз навбатида, ички ва ташқи савдонинг янада узвийлашуви ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасида савдо кенгайди. Иккинчи томондан, шаҳар ва қишлоқларнинг қўшни кўчманчи халқлар ҳамда бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ўрта осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотишар эди. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта ер денгизи билан боғловчи карвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Боласоғун орқали Хитойга борган. Ўрта Осиёдан Хитойга отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Ўрта Осиёдан Хазар, Булғор ва Русь ерларига қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш олиб борилган. Ўз навбатида, Жануби-шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қўшлар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

Қорахонийлар давлати

Қорахонийлар давлати Етгисув ҳудудидаги Қарлуқ (756-940) давлати ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Буғрохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласоғун ҳокими мағлуб этиб, ўрнига ўзини хоқон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қабила — Яғмо ва Чигил қабилалари бирлашди. Сотуқ замонида Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Бирининг пойтахти Боласоғун бўлиб, олий ҳокимият ёши катта бўлган хоқон томонидан бошқарилган, иккинчи давлатнинг пойтахти Тароз, кейинчалик Қошғар бўлиб, кичик хоқон томонидан бошқарилган.

1001 йилда Султон Маҳмуд Қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати ўрнида икки улкан давлат ташкил топди.

Биринчиси — Қошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмида, Етгисув, Шош, Фарғонанинг қадимги ҳудудларини ўз ичига олган Қорахонийлар давлати.

Иккинчиси — Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва Шимоли - шарқий Эронни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати.

Илоқ ҳокимлари номигагина қорахонийларга қарам бўлиб, ўз юртларини мустақил равишда бошқарган. Илоқдаги деҳқонлар сулоласининг асосчиси Мансур ибн Аҳмаднинг ўғли Муҳаммад ибн Мансур (1004-1008) бўлган. Унинг ўғли Абушужо Солор ибн Муҳаммад (1008-1009) қорахонийлар хони Аҳмад ибн Алига қарам бўлди. Илоқда Наср ибн Алининг учинчи укаси Муҳаммад ибн Али (1010-1015) Инолтегин лақаби билан пул зарб қилган. Унга Илоқ, Хўжанд, Тароз мулклари тобе бўлган. Чўғротегин Ҳусайн ибн Мансур (1016-1030), Муҳаммад Юсуф Буғрохон (1032-1057) давлати пойтахти Шош эди. Тўғрултегин Қорахон Юсуф (1068-1075) замонида Илоқ Шарқий Қорахонийлар давлатига қарам бўлган.

XI аср ўрталарида тамғочхон унвонини олган қорахо-

ний Иброҳим ибн Наср ғарбий Қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзгандан Самарқандга кўчирди.

1068 йилда, Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Курашда Шамсулмулк ғалаба қозонди. Шамсулмулк Абулҳасан Наср ибн Иброҳим (1068-1080) даврида Бухорода катта қурилиш ишлари олиб борилган.

1080 йилда Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади. Бундан фойдаланган салжўқий султон Маликшоҳ 1089 йили Мовароуннарга бостириб кирди. Бухоро ва Самарқандни забт этиб, хон Аҳмадни асир олди. Аммо, Аҳмад билан сулҳ тузиб уни ўз тахтида қолдиради. Қорахоний Аҳмаднинг салжўқларга итоаткорлиги амирлар ва руҳонийлар норозилигига сабаб бўлди. Натижада у 1095 йилда ўлдирилди.

Аҳмаддан сўнг тахтга ўтирган Арслонхон (1102-1130) замонида қорахонийлар гарчи ярим мустақиллик шароитида сиёсат юргизган бўлсалар ҳам, Самарқанд шаҳрининг ободонлиги бўйича катта ишлар қилдилар. Ҳарбий қўмондонлар ва руҳонийлар Арслонхон ҳокимиятидан норози эди. Арслонхон бетоблиги туфайли ҳокимиятни ўғли Насрга топширади. Лекин фитначилар Насрни ўлдиради. Арслонхон Марвдан Султон Санжарни ёрдамга чақиради. Бундан фойдаланиб, Санжар 1130 йили Самарқандни эгаллайди.

XII аср бошларида қорахитойлар Боласоғунни эгаллайдилар. 1138 йилда қорахитойлар ғўрихони (ҳукмдори) Султон Санжарнинг қариндоши, Самарқанд ҳукмдори Маҳмудни Хўжанд яқинида мағлуб этади. Шаҳар таланиб, катта товон ундирилган бўлса-да, босиб олинмади.

1141 йилда қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бу гал жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чулида бўлди. Жангда Султон Санжар билан Маҳмуднинг бирлашган кучлари тор-мор қилинди. Ҳар икки томондан 30 мингга яқин киши ўлдирилди. Султон Санжар ва Маҳмуд Термиз томон чекинди. Султон Санжар хазинаси, унинг хотини Туркон хотун Ғўрхон қўлига ўлжа тушди. Қорахонийлар Самарқанд ва Бухорони эгаллади.

Самарқанднинг қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган кейинги хонлари, яъни элекхонлар қуйидагилар:

Муҳаммад ибн Хусайн (1170-1176), Муҳаммад Оқтош Тафғочхон (1176-1178), Иброҳим ибн Хусайн (1178-1202), Усмон ибн Иброҳим (1202-1212).

Ўзганда Қодирхон ибн Иброҳим ибн Хусайн (1183-1210), Илоқ (Шош)да (пойтахти Бинкат) Шоҳ Қиличхон (1177-1183), Тафғоч Хоқон (1195-1197), Оқдош Чағрихон (1197-1206) ҳоким эди.

Сўнгги қорахонийлар қорахитойларга тобеликдан қутилган эди. Бироқ, 1212 йилда Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ғарбий қорахонийлар давлатининг хоқони Усмонни ўлдириб, Самарқандни ўз мулкига қўшиб олди.

Қорахонийларда Қошғар ва Боласогун пойтахт саналиб, улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтирган. Улуғ хоқон ёки улуғ хон ул-хоқон деган номда юритилган. Араб манбаларида мазкур унвон султон ул-салотин, форс тарих асарларида шаҳаншоҳга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида тамғочхон деб ҳам юритилган.

Қорахонийларга қарашли ерлар тамғочхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-укаю амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Еттисувдан туриб Мовароуннаҳрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, ҳожиб, раис-муҳтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими, хоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девон. Хоқоннинг улуғ ҳожиби хоқон билан фуқаро ўртасида воситачилик қилган. Хоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: огичи — шойи кийимлар хази-

начиси; бирук — меҳмонларни қабул қилиш бўйича мутасадди; ошчи — хоқон ошхонаси бошлиғи (боғарчи); битикчи, — мунший; котиб — мирза; қушчи — хоқон овининг ташкилотчиси.

Хоқон ҳарбий қўшинлари черик дейилган, унга субоши ёки сипохсолор қўмондонлик қилган. Кичик зобит човуш, сипоҳийлар тўдаси қўмондони хайлбоши дейилган. Қўшин ўнлик, юзлик, мингликларга бўлинган. Қорахонийлар хоқони қўши (ҳарбий лагерь) хонтўй дейилган. Хоқон қўшида доим 9 та сариқ байроқ хилираб турган. Хоқонликда элчини ялавоч ёки ялафар деб аташган.

Хоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар-деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида ўз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг бундай аҳволга тушишига асосий сабаб сиёсат майдонида юз берган сулолалар ўртасидаги тахт алмашуви, энг таъсирли жиҳати эса кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларнинг ўтроқ аҳоли ҳудудларининг ишғол этишидир.

Қорахонийларда оддий халқ будун дейилган. Солиқ тўловчи фуқаро райият деб аталган. Қабила бошлиқлари бек дейилган, савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида ҳунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, шишасозлик, темирчилик, заргарлик), шунингдек, зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган. Шунингдек, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишиқ гиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эгаллигининг иқтаъ шакли кенг тарқалган. Манбада шундай дейилади: “Иқтага соҳиб бўлганлар (муқталар) шуни билишлари лозимки, улар фақатгина райиятдан ҳақ молини яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар ўз танув моллари, бола-чақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агар одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, улар қаршилик қилмасинлар ва қайси бир муқта шундай қилса қўлини қискартириб, иқтасини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бош-

қаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, райият ҳам хонникидир. Муқталар ва валийлар уларни бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни райият билан бирга хавфсизликдан сақлайдилар” (“Сиёсатнома”). Хоқон, вақф, жамоа мулклари қоракхонийлар тасарруфидаги асосий ер-мулклар ҳисобланган.

Ғазнавийлар ва Салжуқийлар

Ғазна шаҳрини Хуросоннинг сиёсий марказига айланиши X асрнинг иккинчи ярмига туғри келади. Ғазнавийлар давлатининг асосчиси Собуқтегин бўлиб, бу давлат унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий даврида мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд Ғазнавийнинг истилочилик юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Маҳмуд Ғазнавий Мовароуннаҳрдаги қоракхонийлар сиёсатига, айниқса, Хоразмга катта таъсир кўрсатар эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиққўл ҳукмдори бўлган Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг тахтни унинг ўғли Маъсуд (1030-1041) эгаллайди. Лекин Маъсуд отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади.

Ғазнавийлар султони Маъсуд Хуросонга ёриш қилган туркий-салжуқийлар билан кўп бор жанг олиб боришга мажбур бўлди. Маҳмуд Ғазнавийнинг руҳсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжуқийлар бу даврга келиб, ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлади. 1035 йилда салжуқийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади. Нишопурдан Нисо шаҳрига етиб келган ғазнавийлар қўшини салжуқийларга зарба берган бўлса-да, Салжуқийнинг невараси Тоғрул ва Чангри бошчилигидаги туркманлар кечаси Ғазнавийлар қароргоҳига ҳужум қилади ва ғалаба қозонади. 1037 йил апрель ойида туркманлар Мари вилоятини узил-кесил эгаллашга эришдилар. Бағдодда халифага ҳокимият учун ёрлик беришни

сўраб элчи жўнатади. Шу тариқа Хуросонда янги давлатга — Салжуқийлар давлатига асос солинди.

Ғазнавийларга тегишли Хуросон аста-секин салжуқийлар қўлига ўтди. Салжуқийлар давлатининг бош султони бўлиб, Тоғрулбек (1038-1063 й.) сайланди. У катта истилочилик юришлари олиб бориб, Балхни, Ироқнинг шимоли, Озарбайжон, Қурдистон ва Қўҳистонни ҳам босиб олишга эришди. 1055 йилда у катта қўшин билан Бағдодга кириб келди ва халифадан ўз номига хутба ўқитишни талаб этди. Шундан сўнг халифа диний ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиб, дунёвий ҳокимиятни султон унво-ни билан Тоғрулбекка топширди. Салжуқийлар давлатининг пойтахти қилиб Тоғрулбек Рай шаҳрини танлади. Унинг ҳукмронлиги даврида салжуқийлар Кавказда Византия қўшинларига ҳам катта зарба берди. У Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилаётган қорахонийлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Лекин, унинг вориси Алп Арслон (1063-1072) Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Византия императори Роман IV Диоген қўшинларини мағлуб этди. Ундан кейин тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092) 1089 йилда қорахонийлар ўртасидаги ички низолардан фойдаланиб, Бухоро ва Самарқандни эгаллаб, катта ўлжа билан орқага қайтди. Лекин Қорахонийлар Салжуқийларнинг ярим вассалига айланди. Маликшоҳнинг ўлимидан кейин Салжуқийлар давлатида тахт учун ўзаро кураш қизиб кетади, 1118 йилда ҳокимият буюк салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон Санжар (1118-1147) қўлига ўтади. Унинг даврида Салжуқийлар давлатининг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. У Мовароуннаҳрдаги қорахонийларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган салжуқийлардан эди. 1141 йилда қорахитойлар билан Султон Санжар ва унинг вассали, иттифоқдош қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари ўртасида, Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида бўлиб ўтган жангда қора хитойларнинг галаба қилиши Салжуқийлар давлатини анча заифлаш-

тирди. Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг қишида салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди, 1142 йилда эса Нишопурга юриш қилди. Лекин Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хуросондан қувиб чиқарди ва Хоразмшоҳ Отсизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамасдан Салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота борди. Салжуқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи кўчманчи Ғўз қабилалари берди. Улар Султон Санжар қўшинларини тормор этиб, уни асир олди. Ғўзлар ҳимоясиз қолган Марв, Нишопур шаҳарларини талаб, ўт қўйди. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

Хоразмшоҳлар даврида ўзбек давлатчилиги

Хоразм сомонийлар даврида уларга тобе эди. X аср охири ва XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳокими Маъмун I ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати тугаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Лекин Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсудга қарам эди. Ғазнавийлар давлатининг инқироzi ва Хуросонда Салжуқийлар ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Хоразм дастлабки йилларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилган бўлса-да, тез орада Салжуқийларга қарам давлатга айланди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланишида кўп хизмат қилган ҳукмдор Қутбиддин Муҳаммад Отсиз (1127-1156) бўлди. Салжуқий Султон Маликшоҳ даврида Хоразм ҳукмдори бўлган Ануштегиннинг невараси Отсиз ўзи тобе бўлган Салжуқий султонларининг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Айёр, дипломат

ва мохир саркарда бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб борди. У Хоразм ерларини анча кенгайтириб, Сирдарёнинг қуйи оқимини, Манғишлоқни босиб олади. Шундан сўнг у бир неча бор (1138, 1141, 1142, 1147-1148 йй.) Султон Санжарга қарши исён қилди ва мағлубиятга учраб, Салжукийларга бутунлай тобе бўлиб қолди. Лекин шунга қарамасдан у Хоразм мустақиллиги учун мустаҳкам асос ярата олди. Султон Санжарнинг вафотидан сўнг (1157 й.) Салжукийлар давлати деярли йўқ бўлди. Хоразм мустақил давлат сифатида сиёсат олиб бориши учун кенг йўл очилди. Муҳаммад Отсизнинг вафотидан сўнг ўғли Эларслон тахтга ўтирди. У отасига қараганда анча қулай шароитда давлатни бошқарди. Хуросондаги воқеалардан фойдаланиб, у Каспий бўйидаги Дехистон худудини босиб олишга эришди. Эларслон отаси даврида Хоразмнинг бўйсундирилган кўчманчи туркман ва қипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб кирди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб боришаётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борган жангларда ёрдам берди. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча марта Хуросонга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади. 1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг ўлпонини ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб, Хоразм устига юриш қилди. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги тўғон бузиб ташланди ва катта майдон сувга бостирилди. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганч (Урганч)ни талон-тарож қилишдан сақлаб қолди.

Лекин қорахонийларнинг бу босқини даврида Эларслон вафот этди. Ундан кейин Хоразм тахтини унинг кичик ўғли Султоншоҳ эгаллайди. Арслоннинг катта ўғли Алоуддин Такаш қорахитойлар ёрдами билан укаси Султоншоҳдан тахтни тортиб олишга эришди. Султоншоҳ Хуросонга

қочишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Алоуддин Такаш (1172-1201) Хоразмда маҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Унга жавобан қорахитойлар Хоразмга яна юриш қилади, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига бир кичик қўшин қолдириб, ўзлари орқага қайтади. Султоншоҳ эса қўшин билан Марв шаҳрини, Серахс ва Тусни эгаллади.

Қорахитойларнинг муваффақиятсиз юришларидан кейин, Такаш ўз давлатини янада мустаҳкамлади. Мовароуннаҳрга, Хуросонга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. У Мовароуннаҳрни эгаллай олмаган бўлса-да, лекин Хуросоннинг бир неча туманларини босиб олди. Лекин Хоразмшоҳ Такашнинг Хуросонда кучли ва хавфли рақиби бор эди. Бу тобора кучайиб бораётган Фурийлар давлати эди. Ғур вилояти ҳозирги Афғонистондаги Герируд дарёси бўйида, Ҳиротдан Балхгача, Қобулдан Ғазнагача чўзилган вилоят бўлиб, бу ерда асосан форсий қабилалар яшаган. Сўнгги Салжуқийлар даврида Ғур вилояти ўз мустақиллигини анча мустаҳкамлади.

1150-1151 йилларда фурийлар ҳокими Алоуддин Ғазнавий сулосаси султони Баҳромшоҳ устидан ғалаба қозониб, Ғазна шаҳрини вайрон қилган эди. Ғазнавийларга сўнгги зарбани 1186-1187 йилларда Фурийлар ҳокими Ғиёсиддин Муҳаммад берди. Шундан сўнг Фурийлар ҳозирги Афғонистонни ҳамда Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларини ҳам маълум вақт эгаллаб турди. Хуросонда Салжуқийларнинг кучсизланганидан фойдаланиб, Фурийлар султони Ғиёсиддин Муҳаммад 1175 йилда Ҳиротни эгаллади ва Хуросоннинг марказий ҳудудларига ҳужумлар уюштириб турди. Қорахитойларнинг вассали ҳисобланган Хоразмшоҳ Такаш эса Хоразмни қорахитойлар қўлидан қутқариш учун катта куч сарфлашга мажбур бўлди. Фақат XII асрнинг 80-йилларида у Хуросонни, унинг баъзи ҳудудларини қўлга киритди. 1187 йилда у Нишопурни, 1192 йилда Рай шаҳрини, 1193 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Бағдод халифаси Наср (1180-1225) ва Ғарбий Салжуқийлар султони Тоғрул II ўртасидаги ни-

зодан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тоғрул II га қарши уруш очди, уни енгиб Хамадон шаҳрини эгаллади. Тоғрул II эса жангда ўлдирилди.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганидан хавфсираган Халифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқди. 1196 йилнинг июль ойида хоразмликлар халифа қўшинларини енгди. Шу тариқа Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар қўлига ўтди ва давлати, ҳудуди бирданига икки барабар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва Ғурийлар билан чегарадош бўлиб қолди. 1200 йилда Такаш вафот этди ва шундан кейин Ироқда халқ қўзғолони кўтарилди. Бу ердаги Хоразм қўшинларининг катта қисми кириб ташланди, қолганлари Хуросонга келишга мажбур бўлди. Хоразмшоҳлар ичида Такаш энг талантли лашкарбоши ва ҳукмдор эди. У жуда оғир вазиятда Олд Осиё ва Ўрта Осиёнинг катта қисмини бирлаштириб, қудратли давлат тузишга муваффақ бўлди.

Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинлик берди. Уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотуннинг давлат ишларига аралашуви Хоразмдаги ички низоларнинг кучайишига олиб келди. Такашнинг ўлиmidан кейин Хоразм тахтига унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўтирди (1200-1220). 1203 йилда Муҳаммад қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни бутунлай босиб олди. Ҳиротни ва яқин атрофларини эгаллади, 1207 йилда у ўз пойтахтига қайтиб, Мовароуннаҳрни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу йилнинг ўзидаёқ Муҳаммад Мовароуннаҳрга катта куч билан ҳарбий юриш бошлади. Бунинг сабаби Бухорода кўтарилган халқ қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1206 йилда Бухоро садри (ҳокими) Муҳаммад ибн Абдулазизга қарши қаратилган эди. Бухоро садрларига хос барча ёмон ҳислатлар бу одамда мужассам эди. У халқдан катта солиқлар олиб, уларни шафқатсизларча эзар эди. У диний раҳбар бўлишига қарамасдан, айт-ишратга муккасидан кетган эди.

Бухорода унинг зулмига қарши халқ ҳаракатининг асосий кучлари шаҳар ҳунармандлари эди, қишлоқ аҳолиси — деҳқонлар ҳам бу ҳаракатни қўллаб-қувватлади. Бу қўзғолоннинг бошлиғи қалқон ясовчи устанинг ўғли Малик Санжар исмли шахс эди. Қўзғолончилар садр Муҳаммадни қувиб чиқарди. У қорахитойлардан ёрдам сўради. Лекин Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлардан олдинроқ ҳаракат қилиб, Бухорони босиб олди. Шу тариқа Мовароуннахрни Хоразм таркибига қўшиб олиш бошланди. Қўзғолончиларнинг бошлиғи Малик Санжар Урганчга олиб кетилди.

Мовароуннахр халқи Хоразмшоҳни қорахитойлар зулмидан қутқарувчи куч сифатида қарши олди. Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойларнинг вассали бўлган Самарқанд ҳокими (қорахонийлар сулоласидан) Усмон билан дўстона муносабат ўрнатди. Бу эса қорахитойларнинг Самарқандга юриш қилишига олиб келди ва улар шаҳарни босиб олди. Бу вақтда мўғул қабилаларидан бири бўлган найманлар қорахитойларнинг Еттисувдаги ерларига бостириб кирди. Шунинг учун қорахитойлар шошилинич равишда орқага қайтишга мажбур бўлди. Уларнинг қийин аҳволга тушиб қолганидан фойдаланган Хоразмшоҳ Самарқандни эгаллаб (Усмон унинг вассалига айланди) қорахитойлар устига юриш қилди ва Талас водийсида 1210 йилда қорахитойлар қўшини устидан ғалаба қозонди. Бу ғалаба туфайли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг аҳволи анча мустаҳкамланди. Самарқанд ҳокими Усмон Хоразмшоҳнинг тўлиқ вассалига айланди ва унинг куёви бўлди.

Солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетганидан норози бўлган Самарқанд халқи 1212 йилда қўзғолон кўтарди. Катта қўшин билан Хоразмшоҳнинг ўзи Самарқандга кириб бориб қўзғолончилардан шафқатсизларча ўч олди ва куёви Усмонни ҳам ўлдирди. Шундан сўнг у Мовароуннахрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиш учун Фарғонани Усмоннинг укаси Қодирдан тортиб олди. Ўзган шаҳрини ҳам эгаллади ва шу тариқа қорахонийлар сулоласи бутунлай тугатилди. Қорахитойлар сулоласини эса кўчманчи найманлар Қучлуқ раҳбарлигида тугатди. Хоразмшоҳ

Ўрта Осиёни бутунлай эгаллагандан сўнг Ғарбга юриш қилди, тез орада Эрон ва Афғонистонни босиб олди. Хат-токи Бағдод халифасини ағдаришга ҳам уриниб кўрди.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётида IX-XII асрларда юз берган уйғониш (ренессанс) даври. Фан ва маданият равнақи

Мовароуннахр ва Хуросон ҳудудларида IX-XII асрларда юз берган мусулмон уйғониш даври хусусида XX аср хориж олимларидан А.Мец, Э.Босвфорт, С.Лен-Пуль, А.Трюнебаум, Ватанимиз олимларидан Г.А.Пугаченкова, М.Е.Массон, М.Хайруллаев, А.Ирисов, У.Каримов, Ҳ.Ҳасанов, Ф.Сулаймановалар тадқиқотлари алоҳида эътиборга сазовор. Мустақиллик йилларида мазкур даврда фаолият кўрсатган кўплаб буюк ватандошларимизнинг илмий мерослари чуқур ўрганила бошланди. Улар ижодига бағишлаб, «Маънавият юлдузлари», «Буюк алломалар, сиймолар» ва бошқа қатор китоблар чоп этилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов фармони билан XI асрда фаолият кўрсатган Хоразм Маъмун Академияси фаолияти қайта тикланди. Фанда “Уйғониш даври” деб аталадиган давр Ғарбий ва Марказий Европа мамлакатларида XIV-XVI асрлардаги ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалаш учун ишлатилган. Биринчи маротаба “уйғониш” атамасини XVI аср итальян рассоми ва тарихчиси Ж.Вазари ўз асарларида ишлатади. “Уйғониш”, “уйғониш даври” атамалари XIV-XVI аср ижтимоий-иқтисодий ривожланиш моҳиятини очиб бермасдан, кўпроқ антик давр меросини, яъни антик маданиятга ўхшаш маданиятни қайтадан “тирилиши”, “уйғониши” маъносида ишлатила бошланди. Кейинчалик фанда бу атама кенг қўлланила бошланди. Шу маънода, кўпчилик тадқиқотчилар IX-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида маданиятнинг ривожланишини, ўзига хос хусусиятларини ҳам “уйғониш” даври деб аталиши юқорида қайд қилинганидек, шартли деб ҳисоблайди.

IX-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида моддий ва маънавий ҳаётнинг ривожланишида олдинги даврларга нисбатан кескин юксалиш даври бўлди. VIII асрда Араб халифалиги ҳозирда Ўрта Осиё деб аталмиш ҳудудни фатҳ этиб бўлган, босиб олинган ерларда ислом дини кенг ёйилиб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёт Араб халифалиги тартиб-қоидаларига бутунлай бўйсундирилган эди. Халифалик таркибига киритилган ўлкаларда фақат ислом динигина эмас, балки араб тили ва унинг имлоси ҳам жорий этилди. Чунки, араб тили халифаликнинг давлат тили бўлса, ислом дини унинг мафкураси эди. Шу сабабли бу мамлакатларда араб тилини ўзлаштиришга интилиш кучли бўлган. Исломни қабул қилган аҳолининг араб тили билан мулоқоти, ибодат вақтларида Қуръон сураларини тиловат қилишдан иборат бўлган бўлса, маҳаллий зодагонлар араб тилини халифалик маъмурлари билан яқинлашиш ва мамлакатда ўз сиёсий мавқеларини тиклаб, уни мустақкамлашнинг гарови деб ҳисоблади. Араб тилига бўлган бундай эҳтиёж ва интилиш туфайли кўп вақт ўтмай Мовароуннаҳрда ўз она тилидан кўра араб тили ва ёзувини ўзлаштириб олган билимдонлар пайдо бўлди.

Бу ҳол, ўз навбатида, араб тили ва ёзувини Мовароуннаҳрда кенг ёйилишига имконият яратиб берди. Аммо VIII аср охири IX аср бошларида бўйсундирилган халқларни мутлақ итоатда сақлаб туриш нафақат халифалик маркази маъмурларига, балки ўлкаларга тайинланган ноиб учун ҳам тобора қийинлаша борди.

IX асрнинг охириги чорагида Мовароуннаҳр Сомонийлар қўл остига ўтиб, мустақилликни янада мустақкамлаб олади. Сомонийлар сулоласининг энг йирик вакилларида бири бўлмиш Исмоил Сомоний кучли давлат тузишга ҳаракат қилади ва бу ишни муваффақиятли равишда уддасидан чиқади. Сомонийлар ўз давлатларини ўзларигача бўлган Шарқ давлатларининг бошқарув анъаналарини чуқур ўрганган ҳолда, уларга суяниб, замон талабларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиб, бошқаришга ҳаракат қилди.

Мовароуннахр деб аталадиган ҳудудда мустақил давлатларнинг ташкил топиши уларда сиёсий барқарорлик, иқтисодий ривожланиш ва маданий ҳаётнинг равнақига катта таъсир кўрсата бошлади. Бухоро, Самарқанд, Урганч ва Марв каби шаҳарлар илм-фан ва маданият марказлари сифатида шаклланиб, ривожлана бошлади.

Ўрта Осиёда IX-XIII аср бошларида Сомонийлар, Қоракхонийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари ҳукм сурди. Бу давлатлар халқаро майдонда ўз мавқеи ва ўрни жиҳатидан катта эътибор-нуфузга эга бўлди. Аҳмад Исмоил Сомоний, Алптакин, Маҳмуд Ғазнавий, Тоғрулбек, Султон Санжар, Отсиз, Такаш сингари тадбиркор ва узоқни кўра оладиган давлат арбоблари даврида Ўрта Осиёда ҳаётнинг барча жабҳаларида юксалишларга эришилди, давлат ҳокимияти мустаҳкамланди, нисбатан тинчлик, осойишталик ва барқарорлик вужудга келди.

Тарихчи Абу Мансур ас-Саолобийнинг Сомонийлар Бухоросига берган таърифи бутун Ўрта Осиё давлатларининг IX-XIII асрлардаги аҳволига тегishли: "...шон-шўхрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда ўз даврининг фозиллари йиғилган (жой) эди". Ўрта Осиё ҳукмдорлари илм аҳли билан яқинлашди, мамлакатни бошқаришда уларнинг билими ва маслаҳатларидан фойдаланди. Ҳукмдорларнинг аксарияти бу даврда ўз саройларида олим, шоир ва уста санъаткорлар, турли соҳалар бўйича қимматбаҳо китобларни тўплашга одатланди.

Дамашқ, Қоҳира, Бағдод, Куфа, Басра ва бошқа катта шаҳарларда Ўрта Осиёдан бориб, фан, маданият тараққиётига ўз хиссасини қўшган авлод-аждодларимиз бу даврга келиб, кўпая борди. Бағдод шаҳри Шарқнинг илм-фан маркази сифатида оламга танилди, чунки IX асрда бу ерда Шарқнинг фанлар академияси — "Байт ул-ҳикма" ("Донишмандлар уйи") ташкил этилди. Бунга монанд ҳолда X аср охирларида Хоразмда ҳам Хоразмшоҳ Маъмун даврида (995-997 й.) "Донишмандлар уйи"- "Байт ул-Ҳикма"- "Маъмун академияси" (Хоразм академияси) ташкил топ-

ди. Бу икки илм ўчоғида Шарқнинг машҳур ва маълум олиму алломалари таҳсил кўрган. Улар орасида Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа буюк алломаларнинг номлари бор.

Муҳаммад ибн Мусо **ал-Хоразмий** (783-850) қадимги Хоразм диёрида туғилиб, вояга етади. Ғоятда ўткир зеҳн эгаси ва ноёб қобилият соҳиби бўлган ал-Хоразмий ёшлик чоғидан бошлаб аниқ ва табиий фанларни ўрганишга қизиқди, араб, форс, ҳинд ва юнон тилларини эгаллади, бу тилларда ёзилган китобларни қунт билан ўқиб, мутолаа қилди. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олди, сўнгра ўша даврнинг йирик маърифат марказларидан бири бўлган Марв мадрасасида ўқиди. Халифа Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун халифалик тахтига ўтиргач (813 й.), Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийни ўзи билан бирга Бағдодга олиб кетади, у ерда ташкил этилган “Байт ул-ҳикма”га бошлиқ этиб тайинлади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, география, тарих илми ва бошқа фанлар соҳасида баркамол ижод қилди. Унинг “Ал Жабр вал муқобала” (“Тенгламалар ва қаршилантириш”), “Ҳисоб ал-ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”), “Китоб сурат ал-Арз” (“Ер сурати ҳақида китоб”), “Китоб ат-тарих” (“Тарих китоби”), “Китаб ал-амал Бил Устурлобат” (“Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”) каби асарлари олимга жаҳоншумул шухрат келтирди. Хоразмий яратган 20 тадан ортиқ асардан бизнинг давримизгача фақат 10 тасигина етиб келган.

Хоразмий ижоди меросида “Алжабр ва ал-муқобала” китобининг илмий аҳамияти ниҳоятда буюк. Бу китоби билан у математика тарихида биринчи бўлиб, алгебра фанига асос солди. “Алгебра” атамаси ушбу китобнинг “ал-жабр” деб юритилган қисқача номининг айнан ифодасидир. Хоразмий номи эса математикада “алгоритм” атамаси шаклида ўз ифодасини топди. Унинг “Ал-жабр” асари асрлар давомида авлодлар қўлида ер ўлчаш, ариқ қазиш, бино қуриш, меросни тақсимлаш каби турли ҳисоб ва ўлчов ишларида дастуриламал бўлиб хизмат қилди. Хо-

размийнинг бу рисоласи XII асрдаёқ Испанияда лотин тилига таржима қилинади ва қайта ишланади. Асрлар давомида Европа олимлари Хоразмий асарларини қайта-қайта ишлаб, у асосда асарлар ёздилар. Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позиция ҳисоблаш системаси Европада, қолаверса, бутун дунё тараққиётида буюк аҳамият касб этди, алгебрани мустақил фан даражасига кўтарди.

Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Носир **ал-Фарғоний** 797-865 йилларда яшаб, ижод қилган ватандошимиз. Аҳмад Фарғоний ўз асарлари билан фан тарихида катта из қолдирди. У математика, география, астрономия, тарих соҳаларида ижод қилди. Аҳмад Фарғонийнинг ижодий фаолияти Бағдодда улуғ мутаффакир олим ал-Хоразмий раҳбарлигидаги “Байт-ул-ҳикма” билан боғлиқ. У араб атамашунослигининг пайдо бўлиши ва илмий тараққиётга муносиб ҳисса қўшиб, Бағдод ва Дамашқда расадхоналар қурилишида шахсан қатнашди. Аҳмад Фарғонийнинг китоблари дунёга маълум ва машҳур. “Китоб фи усул илм ан-нужум” (“Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб”), “Фалакиёт рисоласи”, “Фалак асарлари сабабияти”, “Ал-Мажистий”, “Илм-хайя”, “Ал-Фарғоний жадваллари”, “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида”, “Ой ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи”, “Етти иқлим ҳисоби”, “Устурлоб яшаш ҳақида китоб” асарларининг қўлёзмалари Англия, Франция, Германия, Миср, Ҳиндистон, АҚШ ва Россияда сақланмоқда.

Аҳмад Фарғонийнинг илмий кашфиётлари бутун жаҳон фани ва маданиятига улкан, муносиб ҳисса қўшди. У 812 йилда қуёш тутилишини олдидан башорат қилиб берди, ернинг думалоқ эканлигини илмий далиллар билан исботлаб, бир хил фазо ёритгичларни ҳар хил вақтда қўрилишини, тутилишини ҳамма жойда ҳар хил кузатиш мумкинлигини изоҳлаб берди.

Аҳмад Фарғоний яратган илмий кашфиётлар натижалари қайси фан соҳасида бўлишидан қатъи назар, ҳолатда пишиқ, пухта ва мукамал бўлган. XII асрдаёқ

олимнинг асарлари латин тилига таржима қилингани ва Европага тарқалгани бу фикрнинг исботидир. Европаликлар Аҳмад Фарғонийни “Ал Фраганус” деб атаган. Унинг асарларини немис, инглиз, француз, рус ва бошқа тилларга таржима қилганлар.

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Форобий 873 йилда Фороб (Ўтрор) яқинидаги Васиж шаҳарчасида таваллуд топган ва 951 йилда Дамашқда вафот этган.

Ўрта Осиёнинг йирик қомусий олимларидан бири, Шарқ уйғониш даврининг кўзга кўринган арбоби, Шарқ фалсафасининг отаси Форобий аввал Фороб, Бухоро ва Самарқандда билим олди, турли тилларни ўрганди. Бағдодга келгач, фаннинг турли соҳалари бўйича билимларини чуқурлаштиришда давом этди. У илмий даражасини оширгач, фаннинг деярли барча соҳаларини эгаллаб, 160 дан ортиқ асар ёзди. Форобийнинг риёзиёт, фалакиёт, табобат, муסיқа, фалсафа, тилшунослик ва адабиётга оид асарлари бутун оламга машҳур бўлди. У ёзган “Аристотелнинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Тирик мавжудот аъзолари ҳақида”, “Муסיқа китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Сиёсат ал мадания” (“Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш”), “Фозил одамлар шаҳри”, “Масалалар моҳияти”, “Қонунлар ҳақида китоб”, “Тафаккур юргизиш мазмуни ҳақида”, “Мантиққа кириш ҳақида китоб”, “Фалсафанинг моҳияти ҳақида китоб” каби асарлари буюк олимнинг билим ҳамда дунёқараш доирасининг беқиёс даражада кенглиги ва чуқурлигидан далолат беради.

Агар илм-фан ривожидagi буюк хизматлари учун Аристотель “Биринчи муаллим” унвонига сазовор бўлган бўлса, Форобий донишмандлиги, Аристотелни яхши ўзлаштирганлиги, қомусий ақли ва илм-фан тараққиётига қўшган катта ҳиссаси учун “Ал-муаллим ас-Соний — “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Аристотели” деган муътабар унвон олди.

Олимнинг кўп жилдли “Муסיқа ҳақида катта китоб” асари у муסיқа илмининг катта билимдони, созанда ва ажойиб бастакор ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. У янги муסיқа асбобининг ихтирочиси ҳамдир.

Фаробийнинг илмий-фалсафий мероси халқимизнинг буюк маънавий бойлиги сифатида асрлар оша авлодлар учун муҳим ижод манбаи бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (899-959) Бухоро яқинидаги Наршах (ҳозирги Вобкент тумани) қишлоғида 899 йилда таваллуд топган. Наршахийнинг илмий асарлари тўғрисида маълумотлар жуда кам. Унинг фақат “Тарихи Бухоро” (“Бухоро тарихи”) асари бизгача етиб келган. Асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий тарихий адабиётларда “Тарихи Наршахий”, “Тахқиқ ул-вилоят” (“Вилоят ҳақиқатини аниқлаш”), “Ахбори Бухоро” (“Бухоро ҳақида хабарлар”) каби номлар билан аталиб келинган. Унинг бизгача етиб келган қисми 1128 йилда Қува шахридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубавийнинг араб тилидан форс тилига қисқартириб, таржима қилган нусхасидир. Наршахийнинг асари бир неча бор таҳрир қилинган, баъзи матнлари қисқартирилган, сўнгги воқеалар асосида тўлдирилган. Абу Наср Аҳмад Қубавий асар матнини қисқартириш билан чегараланмай, балки Табарий, Абу Ҳасан Нишопурийнинг “Ҳазоик ул-улум”, Иброҳимнинг “Ахбар-и Муқанна” каби асарларидан фойдаланиб, уни тўлдиради. Ана шу тариқа, Бухоро тарихига Наршахий яшаб ўтган даврдан кейинги, 1178-1179 йиллардан 1220 йилларга қадар бўлиб ўтган тарихий воқеалар кириб келган.

“Бухоро тарихи” асари ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган ва ҳозирги кунда Сомонийлар даври тарихи бўйича энг ноёб, қимматли асар ҳисобланади. Асарда Сомонийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ҳаётига оид маълумотлар келтирилган. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг араб босқинчиларига қарши Муқанна бошчилигидаги қўзғолони билан боғлиқ бўлган маълумотлар ҳам бу асарда муайян даражада ўз ифодасини топган.

IX-XII асрлар фан ва маданияти равнақини **Абу Райҳон Берунийсиз** (973-1048 й.) тасаввур қилиш мумкин эмас. У замонасининг барча фанлари — физика, математика, аст-

рономия, геодезия, тарих, география ва бошқа бир неча фанларни пухта эгаллаган олим бўлган. У 362 ҳижрий йили (973 й.) Хоразмнинг қадимги Кат шаҳрида туғилди. Ўша даврда Кат шаҳри Хоразмшоҳлар — Афригийлар сулоласининг пойтахти бўлиб, Ўрта Осиёнинг Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ давлатлари, Кавказ ҳамда Шарқий Европа давлатлари билан боғлаб турувчи савдо ва маданий марказларидан бири эди. Афсуски, Берунийнинг таржимаи ҳоли бизгача етиб келмаган.

У ўз она тилидан ташқари сўғдий, форс, ҳинд, юнон ва қадимги яҳудий тилларини ҳам ўрганган. У Ҳиндистонда бўлиб, Ҳиндистон тарихи, маданияти, ҳатто санскрит тилини ҳам ўрганади. Хоразмдаги Маъмун академиясининг энг кўзга кўринган фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Шу билан бирга, у шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Беруний Урганчда яшаган даврда Ибн Сино билан ёзишмалар олиб борган. Бизгача уларнинг савол-жавобларидан 18 таси етиб келган. Бу ёзишмалар Берунийнинг табиат фалсафаси ва физика масалалари билан қанчалик қизиққанлигидан гувоҳлик беради. Савол-жавобларнинг мазмунида Аристотелнинг ақл билан ҳис этиш орқали чиқарган хулосаларига Беруний тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қўйган. Ибн Сино эса Аристотелни ҳимоя қилгани маълум бўлади.

Беруний Хоразмда яшаган вақтда ёш бўлишига қарамай, Кат шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи асбоблар ихтиро қилган. Беруний 22 ёшида ўзи туғилиб ўсган ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлади, аввал Райга, кейин Ҳуржонга келади. Бу ерда машҳур табиб, астроном, файласуф Абу Саҳл Исо ал-Масиҳий билан танишади ва ундан таълим олади. Беруний машҳур асарларидан бири “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарини Ҳуржонда ёза бошлаган.

Тарихдан маълумки, 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олади ва Берунийни ҳам Хоразмшоҳ саро-

йидаги бир қанча олимлар қатори Ғазна шаҳрига олиб кетади. Беруний Ғазна шаҳрида 1017 йилдан 1048 йилгача ҳаёт кечиргани маълум. Бу йиллар Беруний ҳаётида ўзига хос — илмий фаолиятда жуда маҳсулдор давр бўлади. Беруний фаолиятини ўрганувчи олимларнинг фикрича, бундай ҳол, яъни давлат ишларига аралашмаган, сиёсий фаолиятдан четлашган олим бутун вақтини илмий-тадқиқот ишларига сарфлайди.

Беруний табиат фанлари ривожига бебаҳо ҳисса қўшган олим. У ўз илмий асарларида дунёнинг тузилиши ҳақида фикр юритганда Птолемей фикрига суянса ҳам, амалда ернинг ҳаракати ҳақида унга зид келувчи фикрларни баён қилади.

Беруний ўз даврида катта математик ҳам бўлган. У математика масалаларига бағишланган асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси, тригонометрия каби тушунчаларни маълум тартиб билан таърифлайди. Ҳозирги замон тадқиқотчилари Берунийни тригонометрия фани ривожига қўшган ҳиссасини жуда юксак баҳолашади. Улар Берунийни тригонометрияни математикада мустақил фан сифатида қараган олим сифатида этироф этадилар.

Беруний 1030 йилда “Ҳиндистон” номи билан машҳур бўлган энг йирик асарини ёзади. Бу асар жуда катта аҳамиятига эга бўлиб, бу ҳақда жуда кўп Ғарб ва Шарқ олимлари ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Берунийнинг бу асари устида 20 йил иш олиб борган Э.Захау унинг арабча матни билан инглизча таржимасини 1888 йилда Лондонда нашр эттиради. Мазкур олим “Ҳиндшуносликда Берунийга тенг келадиган бирор олим на ундан олдин, на ундан кейин бўлганлигини билмаймиз”, деган. Йирик арабшунос олим Р.Розен “Ҳиндистон” асарини қадимги ва ўрта аср ғарб ва шарқ адабиётида “мисли кўрилмаган” деб баҳолайди. Ҳинд олимларидан Ҳамид Ризо эса “Ўрта аср ва янги замон муаллифларидан ҳеч бири ҳинд маданиятининг чигал масалаларини илмий руҳда тушуниш бўйича Абу Райҳон Беруний эришган ютуқ-

ларга эришмаган, қолаверса, Берунийнинг “Ҳиндистон” асари классик намуна бўлиб қолиши билан бирга, ўз муаллифининг қадимги ҳинд маданияти ва фанига тортиғидир”, деган эди.

Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топган. Отаси зиёли, ўқиган, билимдон киши бўлиб, асли Балхдан бўлган. Ибн Сино ўша давр зиёлилар оиласида ҳукм сурган турмуш тарзи тизими бўйича “Қуръони Қарим”ни ёшлик чоғидан ёд ола бошлайди. Бу билан кифояланиб қолмасдан, отаси унга фалсафа, ҳинд ҳисоби каби соҳаларни ҳам ўқита бошлайди. У 17 ёшидаёқ олим сифатида шаклланиб, табиб деган ном чиқара бошлайди. Мукофот сифатида сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига сазовор бўлади.

Биз кўриб чиқаётган давр сиёсий тарихи ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бу вақтда икки сулола (Қорахонийлар ва Сомонийлар) тарих саҳнасида ҳукмронлик учун кураш олиб бормоқда эди. Мамлакатдаги бундай беқарорлик фан арбобларининг фаолиятига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмас эди. Ибн Сино ҳам ўша даврда Хоразмда фан ва маданият ҳомийси сифатида ном чиқарган Маъмун (999-1016) саройига боради. Бу ерда ўша давр машҳур олим, файласуфлари Абусахл Масихий, табиб Абул Хайир Хоммар, қомусий олим сифатида бутун дунёда тан олинган Абу Райҳон Беруний ва бошқа машҳур олимлар бор эди. Аммо олимнинг тинч ижоди бу ерда ҳам кўп давом этмайди. Хоразмни Маҳмуд Ғазнавий эгаллагач, у Ҳамадонга кетади. Ўша даврда Ҳамадон ҳукмдори Шамс ад-Давла деган киши бўлиб, у касал бўлиб қолади. Ибн Сино уни ҳам даволайди, эвазига вазир этиб тайинланади.

Ибн Синонинг шогирди Ҳузжонийнинг ёзишча, у жисмоний жиҳатдан жуда бақувват бўлган. Бироқ шаҳармашаҳар дарбадарликда юриш, кечалари ухламасдан узлуксиз ишлаш ва таъқиб остига олишлар олимнинг саломатлигига таъсир кўрсатади. У 428 ҳижрий йилнинг рамазон ойида, 1037 йилнинг июнь ойида 57 ёшида вафот этади.

Ибн Сино ҳақиқий қомусий олим бўлиб, ўз даврининг барча фанлари билан шуғулланган, уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ асарлари қайд қилинган бўлса ҳам, замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган, бизгача фақат 242 таси етиб келган.

Ибн Сино ботаника масалалари билан ҳам кўп шуғулланган. Чунки табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. Машҳур швед ботаниги Карл Линней (1707-1778) Ибн Синонинг ботаника соҳасидаги хизматларини таъкидлаб, тропик мамлакатларда денгиз сувида ўсувчи ва доимо яшил ҳолда қоладиган бир дарахтни Авиценна деб атади. Фарбда ҳам, Шарқда ҳам “Авиценна” ва “Шайхур-Раис” номи билан шуҳрат қозонган бобокалонимизнинг илмий, ахлоқий қарашлари ўз даврида ижобий роль ўйнади, ундан кейин яшаган алломалар дунёқарашининг шаклланишига таъсир кўрсатди.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (960-1041 й.) тахминан 960 йилда Самарқанд яқинида жойлашган Панжрудак қишлоғида туғилган. Шунинг учун шоирнинг Рудакий тахаллуси туғилган қишлоғининг номидан келиб чиққан. Яна бошқа манбаларда айтилишича, ўша даврда халқ чолғу асбоблари орасида “руд” номли мусиқа асбоби бўлиб, шоир уни чалишни жуда яхши ўрганган. Шоир тахаллусини шу асбобдан олган деб ҳам ҳисоблайдилар.

Рудакийнинг таржимаи ҳолига бағишланган манбаларда ёшлигидаёқ мусиқа асбобларини чалишни ва ашула айтишни севганлиги қайд этилади. Унинг шеърлар ёзиши ва мусиқага бўлган муҳаббати тез орада уни машҳур қилиб юборади. Бу даврда шеърят, айниқса, сарой шеърляти, қасиданавислик, яъни шахсга мадҳия ўқиб, кўкларга кўтариб мақташ кенг авж олган эди. Қасиданависликдан асосий мақсад, моҳияти мақтов кимнинг шахсига қаратилган бўлса, ўша шахсни улуғлаштириш бўлган. Рудакий эса, маълумотларга қараганда, қасида тўқишга уста бўлган. Шунинг учун уни Сомонийлар саройига таклиф

қиладилар. У даврда ҳокимият тепасида Наср ибн Аҳмад эди. Шу даврдан бошлаб, унинг ҳаётида сарой даври бошланади. Сарой ҳаёти ўзининг ўта мураккаблиги билан ажралиб турган, фисқу-фасодларга тўла бўлган. Рудакий қариган вақтида саройдан қувилади ва қолган умрини она қишлоғида фақирликда ўтказади.

Рудакийнинг шеърляти ҳаёт лаззати, ҳаётнинг ўзи устод эканлиги, ундан кўп нарсаларни билиб, ўрганиб олиш мумкинлигини таъкидлайди. Ҳаёт таълими ўзгача таълим эканлиги, уни баъзида ширин, баъзида аччиқ эканлигини кўрсатади. Бундай таълимни ҳеч бир ўқитувчи бера олмаслигини уқтиради.

Ҳар бир киши олмаса ҳаётдан таълим,

Унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим.

Бизгача Рудакий қаламига мансуб “Калила ва Димна”, “Даврони офтоб”, “Синднома” каби поэмалардан парчалар етиб келган. Рудакий асарлари тили содда, кенг халқ оmmasига тушунарли бўлганлигини кўрамыз.

Маҳмуд Қошғарий фаолияти билан шуғулланувчи олимлар фикрича, у 1029-1038 йиллар орасида Қашғарда тутилган. У ўзига тўқ, зиёли оиладан бўлиб, Қашғарда яхши билим олади. Аллома Бухоро ва Нишопур шаҳарларида катта олимлар билан суҳбатда бўлади. Маҳмуд Қошғарий яшаб ижод этган йиллар Қорахонийлар давлатининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. У жуда кўп сафарларда бўлади ва асарлари учун бой маълумотлар тўплайди. Кўп йиллик изланишлар натижасида “Девони лугати турк” ва “Жавоҳири-наҳв”, “Турк тили синтаксиси асослари” асарларини ёзади. Маҳмуд Қошғарийни бутун илм оламига танитган асари унинг “Девони лугати турк” асаридир. Бу китоб араб тилида ёзилган. Унда олим кўп йиллар давомида туркий қабилалар орасида олиб борилган кузатишлар асосида туркий тилларни қиёсий ва тарихий усуллар билан таҳлил қилган, бу тилларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб берган.

Асар икки қисм (муқаддима ва лугат)дан иборат. Олим асарга ўзи тузган дунё харитасини ҳам илова қилади. Бу ҳол

асарнинг қимматини янада оширади. Харита доира шаклида бўлиб, унда мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, Даван, денгиз, кўл, дарё ва ҳоказолар номлари ёзилган. Харитада ёзилмай қолган номлар эса асар матнида берилган. Харита асосан ҳозирги шарқий ярим шарга тўғри келади. Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи бу ҳақда шундай ёзган: "Румдан Мочингача бўлган... шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим".

Асарда турли уруғ-қабилалар — қипчоқ, ўғиз, татар, ямак, басмил, ябону, қай, бошқирт, қирғиз, уйғур, жамил, тару, ичроқ, тухси, яғмо, чигил, тангут, табғоч, шунингдек, форс, араб, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади, бир неча туркий тилдаги ҳикматли сўзлар берилган.

Китобда туркий ёзув тўғрисида аниқ маълумотлар берилиб, 18 ҳарфдан иборат турк (уйғур) алифбоси ҳам кўрсатиб ўтилган.

Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур китоби дунё халқларининг кўп тилларига таржима қилинган. Асарнинг бунчалик катта аҳамиятга эга бўлиши муаллифнинг ҳаётни яхши билганлиги, турли билимларни пухта ўзлаштирганлиги ва асарни ҳаёт тажрибасига асосланиб, ёзганидан далолат беради. Шунинг учун асар илмий қимматини бугун ҳам йўқотгани йўқ.

Қорахонийлар даврида яшаган, ўз даврининг атоқли шоири, донишманд ва давлат арбоби **Юсуф Хос Ҳожиб**-нинг (XI аср) таржимаи ҳоли, туғилган йили ва ҳаёти тўғрисида ёзилган бирон-бир асар сақланиб қолмаган. У Қорахонийлар сулоласининг пойтахти Боласоғунда туғилган ва шу ерда ижод этган. Унинг "Қутадғу билик" — "Бахт-саодатга бошловчи билим" деб номланган дидактик, бадий-фалсафий асари бизгача етиб келган, бошқа асарлари маълум эмас. Шоир бу асарига пухта тайёргарлик кўрган, 18 ой вақт сарфлаган.

Асар насрий муқаддимадан сўнг 77 байтдан иборат бўлган шеърый муқаддима билан бошланиб, 73 бобнинг мундарижаси берилади.

“Қутадғу билиг” асарида билим ҳақида алоҳида боб мавжуд. Унда билимдан ҳеч бир зиён бўлмаслиги, у кишиларга фақат фойда бериши, кадр-қиммат, ҳурмат ва эҳтиром келтириши мумкинлиги айтиб ўтилади. Шунингдек, асарда марказлашган давлатни мустаҳкамлашга қаратилган низоларга чек қўйиш каби ўша давр учун муҳим аҳамиятга молик бўлган масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга, давлатни идора этиш йўллари, бунинг учун беклар ўз атрофига билимдон, ақлли одамларни тўплаши лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Эл-юртни бошқариш асосида икки нарса ётади, деб таъкидлайди шоир. Бири адолат кўрсатиш бўлса, иккинчиси, улардан марҳаматни аямаслиқдир. Алломанинг педагогика, таълим-тарбияга оид фикрлари ҳозирги кунда ҳам диққатга сазовор.

IX-XII асрларда ислом дини ва суфийлик

IX-XII асрларда ислом дини Ўрта Осиё халқлари давлатчилиги тарихида катта роль ўйнай бошлайди. Мовароуннаҳрда бу давр араб халифалигидан мустақил бўлган давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши даври бўлган бўлса, ислом бу вақтда Шарқда кенг тарқалиб мусулмон дунёсининг мафкурасига айланади. Араб тили давлат тили даражасига кўтарилади. Азалдан саводли бўлган, маданияти юқори даражага кўтарилган халқ орасида нафақат араб тилини, балки исломни ҳам чуқур ўрганиб, араб тили ва шариат масалаларида китоблар ёзадиган олимлар етишиб чиқа бошлайди.

Халифаликдан ажралиб чиққан мустақил давлатлар Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжукийлар ва Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар даврида бу мустақил марказлашган давлатларни янада мустаҳкамлаш учун ислом динига, унинг таълимотига, тарихий аҳкомларига эътибор бир неча бор кучая бошлайди. Шаҳарларда масжиду мадрасалар қурилишига эътибор берила бошлайди. Масалан, манбаларнинг дарак беришича, Бухорода дастлабки мад-

раса Ковушдўзлар гумбази яқинида барпо қилинади. Ҳатто қонуншунослар учун ҳам махсус ихтисослаштирилган “Фақиҳлар мадрасаси” қурдирилган. Бундай билим масканларида Қуръони Карим, Ҳадис илми ва шариат асослари ҳар томонлама мукаммал ўрганилган.

Ўша давр шаҳарлари орасида ислом дини таълимотини чуқур тарғиб қилишда Бухоро шаҳри алоҳида ўринни эгаллайди. Юқорида қайд қилинганидек, мадрасаю, мактаблар бу ерда етук илоҳиёт фани намоёндалари етишиб чиқишга хизмат қилади. Шунинг учун бўлса керак, Бухоро шу даврдан бошлаб “Қуббатул ислом”-“Ислом динининг гумбази” номи билан шуҳрат топа бошлайди.

Бу даврда ислом таълимотига бебаҳо ҳисса қўшган Имом ал-Бухорий ва Исо ат-Термизий каби кўплаб муҳаддислар етишиб чиқди. Улар шу кунга қадар ҳадис илмининг энг кўзга кўринган, бутун мусулмон дунёси томонидан тан олинган алломалари даражасига кўтарилган зотлардир.

Имом Бухорий (809-870) Бухорода туғилган, дастлаб шу ерда билим олади. Сўнгра билимини янада чуқурлаштириш мақсадида Макка, Мадина, Бағдод, Дамашқ, Куфа, Нишопур каби шаҳарларга боради. Маълумки, Имом Бухорий ислом дини масалаларига бағишланган 20 га яқин асар ёзган. Бу китоблар орасида уни бутун дунёга машҳур қилган асари “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”)дир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни ўз ичига олади. Бухорий ҳадисларни тўплаш ва баён этишда унинг ҳақиқийлигига эътибор берган, уни ҳақиқатга яқинлигини исботловчи далилларни келтирган, шу асосда ҳадисларни таснифлаган. У умрининг охирида ўз Ватанига қайтиб келади ва Самарқанд яқинида вафот этади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Президенти Исом Каримов ташаббуси билан унинг вафот этган жойида улкан мажмуа барпо қилинди. Ҳозирда бу жой нафақат мамлакатимиз фуқароларининг, балки бутун мусулмон дунёси аҳлининг зиёратгоҳ жойига айланган.

Имом Термизий (824-892) Термиздан унча узоқ бўлма-

ган Буг қишлоғида туғилган. У ҳам Бухорий сингари Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, ўз билимини оширишга ҳаракат қилади. Ат-Термизий ҳадислардан ташқари филология, тарихга оид асарлар ҳам ёзди. Унинг 10 дан ортиқ ёзган асарлари орасида номини бутун мусулмон оламига машҳур қилган асари “Жомеъ ат-Термизий” ёки “Сунан ат-Термизий”дир. Бу асар исломда уламолар томонидан ҳақиқат деб тан олинган машҳур ҳадислар тўпламидан биридир.

Тасаввуф, яъни суфийлик ислом дини асосида шаклланган диний-фалсафий оқим бўлиб, покланган, зоҳид, тақводорлик маъносини англатади. Унинг асосида бу дунё лаззатларидан воз кечиш орқали Оллоҳга етишиш, уни билиш, у билан маънавий-руҳий бирлашиш йўлини қидириш ётади. Суфийлик Қуръон ва шариат талабларини сўзсиз бажариш, ўзини Худонинг қули деб билиш кабилар, ўз хоҳиши билан покланиб, Оллоҳга, руҳий маънавийликка сингиш орқали эришишга асосланади. Тасаввуф таълимоти асосида инсон фаолияти ва унинг камолоти ётади.

Тасаввуфда руҳни камолотга, унинг сўнгги мақсади Оллоҳга эришув йўллари тўрт босқичдан иборат: биринчи босқич — шариат деб аталади, унда шариатнинг барча талабларини бажариш ва унга бўйсунуш талаб этилади. Иккинчи босқич — тариқат деб аталади. Унда мурид ўз шахси истакларидан воз кечиб, ўзини пир ихтиёрига топшириши керак. Учинчи босқич — маърифат бўлиб, унда суфийлар коинотнинг бирлиги Худода мужассам бўлишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбатини ақл билан эмас, қалб орқали англаб олишлари керак бўлади. Тўртинчи босқич — ҳақиқатдир. Бунда суфий шахс сифатида тугаб, Худога-мўлжалланган ҳақиқатга етишиши, Оллоҳга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум вақтни талаб этган. У махсус руҳий жисмоний ҳаракат, фаолият, сиғиниш, ибодатлар, эзгу ишлар ёрдамида амалга оширилган.

Тасаввуфнинг ижтимоий асосини шаҳарлардаги ҳунармандлар, майда савдогарлар ташкил қилган. IX-X асрлардаёқ Ироқ ва Эронда унинг йирик вакиллари вужудга келади. Мовароуннаҳрда эса тасаввуф таълимоти X асрдан бошлаб ёйила бошлади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Юсуф Ҳамадоний таълимоти муҳим роль ўйнайди. Манбаларда қайд қилинишича, **Юсуф Ҳамадоний** 1043-1049 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилади. Дастлабки билимни Ҳамадон ва Бағдодда олади. Имом Ғаззолий каби буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган шайх Абу Али Фарсадийга шогирд тушади. Юсуф Ҳамадоний умрининг асосий қисмини Ўрта Осиёда ўтказган. У ҳунармандчилик-қосибчилик билан шуғулланган. Шунинг учун унинг таълимоти ҳунармандлар орасида кенг тарқалган ва уларнинг манфаатларини ифодалаган. Юсуф Ҳамадоний суфийлик илми бўйича кўплаб шогирдлар тайёрлади. У Бухорода махсус хонақо қурдириб, ўша ерда шогирдларга дарс берган. Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда икки тасаввуф мактаби — Яссавийлик ва Нақшбандийлик келиб чиқди.

Ўрта Осиё ҳудудида биринчи вужудга келган суфийлик оқими Яссавийликдир. Бу оқимга 1105 йилда Ясси (Туркистон) шаҳрида туғилган **Аҳмад Яссавий** асос солган. Аҳмад Яссавий Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олгач, яна она шаҳри Туркистонга қайтиб келади ва шогирдлар тарбияси билан шуғулланади. Мадраса ва хонақолар қурдиради. Яссавий таълимотининг асослари туркий тилда ёзилган “Девони ҳикмат” асарида баён этилган. У ўтроқ ва кўчманчи туркий халқлар орасида суфийлик таълимотини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этган.

Яссавий тариқатининг бошқа тариқатларда бўлганидек, ўзига хос қоидалари бор. Улар: 1. Мурид ҳеч кимсани ўз шайхидан афзал кўрмаслиги, унга мутлақо таслимият изҳор этмоғи лозим. 2. Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг барча рамз ва ишораларини мукаммал англай олсин. 3. Шайхининг

барча аҳволи (сўзлари) ва аъфолари (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва мўтақид бўлмоғи лозим. 4. Мурид ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чаққонлик билан сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи лозим. 5. Мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига вафодор бўлиб, ўз муршиди кўнглида ҳеч қандай шак-шубҳа туғдирмаслиги зарур. 6. Мурид ўз ваъдасига вафодор ва сўзида устувор бўлиши керак. 7. Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор (бахшида) этмоқ учун доимо тайёр бўлмоғи керак. 8. Мурид ўз шайхининг барча сир-асроридан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини (ошкор этишни) ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак. 9. Мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутмоғи, унинг мушкулотини осон қилмоғи, панду насихатларини бажо келтирмоғи шарт. 10. Мурид Оллоҳ висоли учун ўз шайхи йўлида бутун моли ва жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

Аҳмад Яссавийнинг фикрича, шариатсиз тариқат, тариқатсиз маърифат, маърифатсиз ҳақиқат бўлмайди. Улар доимо бир-бирини тўлдиради. Бу йўл камолот йўли бўлиб, инсон ҳаётининг асл моҳиятини ташкил этади.

Юсуф Ҳамадонийнинг яна бир шогирди **Абдухолиқ Ғиждувоний** бўлган. Яссавий билан Ғиждувоний шу даражада иқтидорли шогирдлардан бўлишганки, кейинчалик уларнинг бири “Яссавия”, иккинчиси “Нақшбандия” тариқатининг асосчилари бўлиб етишади. Хожа Абдухолиқ 1103 йилда Ғиждувонда туғилиб, 1179 йилда вафот этади. Хожа Абдухолиққа дастлабки саводни ўз юртида Имом Садриддин беради. Кейинчалик ўқишни Бухорода давом эттириб, Юсуф Ҳамадонийга шогирд тушади. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, устоз ва шогирднинг бир-бирларига ҳурмати, меҳр-оқибати шу даражада юксак бўлганки, улар биргаликда Шарқнинг фан ва маданият ўчоқларидан бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Марв, Исфохон, Балх син-

гари шаҳарларга борган. У ерларда тасаввуф соҳасидаги ўз билимларини янада чуқурлаштиришган.

Хожа Абдухолиқ Гиждувоний Шарқ фалсафа тариҳида ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг тасаввуф дунёқараши тасаввуфдаги Хожагон (Хожалар) халқасида шаклланди. Бизга Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и, Хожа Абдухолиқ Гиждувонийнинг “Рисолаи Соҳибия”, “Рисолаи Шайхишшугук Хазрати Абу Юсуф Ҳамадоний” каби асарлари мерос бўлиб қолган. Хожа Абдухолиқ Гиждувоний устозидан кўп нарсаларни ўрганар экан, ўзи ҳам мустақил фикр юритиб, ўз йўлини шакллантиришга ҳаракат қилган. У зикр айтиш усули бўйича “зикри хуфия”, “зикри дил” амалини тарғиб қила бошлаган. Хожа Абдухолиқнинг устози Юсуф Ҳамадоний уша вақтда ўз асхоблари билан “алония” зикр тушиш амалини бажарган. Хожа Абдухолиқ Гиждувоний “Хожагон” (Нақшбандия) тариқатининг асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиққан буюк алломадир. Унинг асарлари бутун турк оламида алоҳида ўрин эгаллаб, маънавий ҳаётда ўчмас из қолдирган.

Нажмиддин Кубро (1145-1221) — тасаввуф таълимотининг Ўрта Осиёдаги йирик вакилларида бири, суфийликдаги Кубравия оқимининг асосчиси. Хивада туғилиб, Миср, Табриз ва Ҳамадонда илм олган. Кўҳна Урганчга қайтиб, ўз таълимотини ривожлантириб, шу ерда янги суфийлик оқимига асос солади. У “Фавоих ал-Ҳамол ва фовотих ал-Ҳалол” (“Ҳамолининг муаттарлиги ва камолотнинг эгалари”), “Ас-усул ал-ашара” (“Ўнта қонун ва қоидалар”) номли қатор рисола ва асарлар ёзиб, ўз таълимотини такомиллаштиришга эришди. Кубравия тариқати асосини 10 та қонун-қоидалар ташкил этади. Уларга асосан “тавба”, “зуҳд” (“мол-дунёдан воз кечиш”), “таваккал” (“Оллоҳ йўлида”), “қаноат”, “узлат”, “доимий зикр”, “таважжуз”, “сабр”, “мувоқаба” (“камолот топиш”) ва “ризо” (халққа етишиш) каби қоидалар киради. Кубровия тариқати Яссавия тариқатидан фарқ қилиб, таркидунёчилик рад этилади. Унда камолот йўлида олиб

бориладиган машаққатли меҳнат жараёнида бу дунё нознеъматларидан баҳраманд бўлиш кераклиги илгари сурилади. Бу таълимотда Ватанга, халққа бўлган муҳаббат ғояси ниҳоятда кучли бўлиб, ҳар қандай оғир шароитда ҳам халқ билан бирга бўлиш, Ватан ҳимояси учун курашиш, унинг мустақиллигини сақлаш зарурлигига даъват қилинади. Ўз ғоясига содиқ Нажмиддин Кубро Ватан ҳимояси йўлида шаҳид бўлди ва жасорат намунасини ўз муридларига кўрсата олди.

Шундай қилиб, тасаввуф Мовароуннаҳр аҳолисининг маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғланган таълимот бўлиб, ўрта асрнинг халқпарвар адиб ва машоихлари уни чуқур билишга, у орқали оммага маърифат тарқатишга интилишган.

Меъморчилик ва санъат

IX-XII асрларда ўлкада марказлашган йирик давлатларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожини давлатчиликнинг мустаҳкамланиши, маънавий ҳаёт, илм-фаннинг ривожланишигагина эмас, балки моддий маданиятнинг ҳам ривожланишига асос бўлди. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Ўзган ва Марв каби шаҳарларда саройлар, масжид, мадрасалар, миноралар, мақбаралар, гумбаз ва карвонсаройлар қурила бошланди.

Бу давр Ўрта Осиё меъморчилигида ижтимоий шароитдан келиб чиқиб, қурилиш материали сифатида пахса, хом гишт ва пишиқ гишт, боғловчи элемент сифатида ганчдан фойдаланиш кенг йўлга қўйилган эди. Бу вақтда синчдан қуриладиган уй-жойлар ва умумаҳамиятга эга бўлган бинолар, саройлар, масжидлар, мадрасалар қурилишида ёғоч ҳам муҳим ўрин эгаллар эди.

X асрларда бинокорликда қурилиш тартиби ҳам ўзгара бошлади. Маҳобатли қурилишда томи гумбаз билан ёпилган куб шаклидаги бинолар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бухорода қурилган Исмоил Сомоний қабри устига пишиқ гишт билан қурилган гўзал мақбара фикримизга мисол бўла

олади. Бу бино тўртбурчак шаклида бўлиб, томи гумбаз қилиб ёпилган. Тўртбурчакдан найзали равоатлар ёрдами билан саккиз қиррали шаклга ўтилган. Шу билан бирга, бу бино тўрт фасадли. Унинг тўрттала томони ҳам бир хил, олд томонидек безатилган. Оддий қилиб айтганда, бинонинг олди, ёни ва орқа томони йўқ. Ҳамма томони бир хилда безатилган. Исмоил Сомоний мақбарасини қуришда ва безатишда араблардаги ўша давр учун хос бўлган меъморий хусусиятлардан ҳам қўп фойдаланилган.

IX-X аср меъморчилиги услублари сақланиб қолганлигини қўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, сомонийлар давридаги қўпгина масжидлар ўз вақтида арабларгача бўлган ибодатхоналарнинг масжидга мослаштириш асосида қурилган. Улар бир хонали бўлиб, масжиднинг томи устунга таяниб турган. Масжидларнинг томи гумбаз шаклида бўлган. Масжидларда, айниқса, меҳроблари шаклли, ёзувли қилиб безатилган гиштлар, ўйма ганчлар тилла сув билан безатилган. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда, Бухородаги Магоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шахристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўлларини намоён қилади.

Наршахийнинг ёзишича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро Регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишига қўп маблағ сарфлаган. Бу сарой гоёат гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марвда, Самарқанд каби шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Қўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғларда бунёд этилган.

Саройларнинг гўзаллигини Термиз шаҳридаги сарой мисолида кўриш мумкин. Сарой шаҳар мудофаа деворларидан ташқарида, боғ ичида 10 гектарга яқин майдонни ташкил этган. Сарой ўзининг маҳобатлилиги, серҳашамлиги ва бағоят гўзал, нафис безаклари билан одамни ўзига жалб қилади.

Сомонийлар даврига оид шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уйлари тўғрисида ҳозир археология анча маълумотларга эга. Бу борада қадимий Самарқанд-Афросиёб, Хорашкент-Канка, Бинкент, Термиз, Марв, Деҳистон каби унлаб ёдгорликларда олиб борилган изланишларнинг натижаси диққатга молик.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг бу ердаги маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Шаҳарлар тараққий этди, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди. Шаҳар аҳолиси ҳам кўпайиб борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв Қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмдан — арк, шаҳристон, работдан иборат эди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлиб, бу бинолар тузилиши ва нақшлари билан ажралиб турарди.

Қорахоний ҳукмдори Шамс ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди. Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжиди, унинг ёнида Работи Малик номи билан машҳур бўлган карвонсарой қурдирди. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат — Минораи Калон барпо этилди. Вобкентда XII асрнинг охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда барпо этган минорани, шунингдек, Бухородаги Номозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Термиз шаҳри XI-XII асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам мудрофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи, айниқса, машҳур. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирини ҳам топишди. XI-XII аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди, жумладан, Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвонсаройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Бу даврда бир неча сув иншоотлари қурилган, унда йў-
нилан тош, пишиқ ғишғ, сувга чидамли қурилиш қориш-
маларидан бандлар, новлар, кўприклар, сардобалар ва
коризлар қурилган. Бу иншоотлар фан ва ишлаб чиқариш
фоятда ривожланганидан далолат беради. 1,5 млн. м.³ сувни
тўплаш имконига эга Хонбанди сув омборининг қурилиши
фикримиз далили. Манбалардан маълум бўлишича, бун-
дай сув иншоотларини қуриш учун сувнинг вертикал ва
горизонтал босим кучларини ҳисоблаш лозим бўлган. Сув
иншоотлари тоғда қурилганлиги учун ернинг тез-тез қи-
мирлаб туриш кучларини ҳам математик йўл билан ҳисоб-
лаб чиқиш лозим бўлган, бу иш муваффақиятли амалга
оширилган.

Бу даврда меъморчиликка боғлиқ бўлган наққошлик ва
тасвирий санъат ҳам жадал ривожланди. Иморатларни
ўймакор устун ва тўсинлар, деворларни эса, ганчкор нақш-
лар билан безаш кенг расм бўла бошлади. Наққошлик санъ-
атида илгаригидек одамлар ва ҳайвонларни тасвирлаган-
дан кўра, мураккаб геометрик ва гулли нақшларга ўтила
бошланди.

Наққошлик санъати қадимги Термизда жуда ривож-
ланган эди. Бу борада Ҳаким Термизий мақбараси даври-
дан сақланиб қолган ўйма нақш парча, айниқса, қиммат-
лидир. Унда Самарқанд усулини эслатувчи себарча шак-
лидаги ўзига хос услублар мавжуд. Бу даврда хаттотлик
санъати китобларни кўчиришдагина эмас, балки бино-
ларни безашда ҳам кенг қўлланила бошланди.

IX–XII асрларда маданий ҳаётнинг яна бир таркибий
қисми — мусиқа санъати ҳам ривожланди. Албатта, мар-
казлашган йирик давлатларда иқтисод, халқларнинг тур-
муш тарзи яхшилана боргани сари илм-фан, меъморчи-
лик, тасвирий санъат билан бирга мусиқа ҳам ривожла-
на бошлайди. Ҳар ердагидек бу ерда ҳам байрамлар, тўй-
лар, халқ сайиллари мусиқа ва кўшиқларсиз ўтмаган. Бу
ҳақда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони лугати турк” аса-
рида келтирилган маълумотлар диққатга сазовор. Бу давр-
да: уд, танбур, қубуз, рубоб, най, сурнай, карнай, қуш-

най каби ғоят торли, забурли ва пуфлаб чалинадиган хилма-хил чолғу асбобларидан кенг фойдаланилган. Бу даврда ҳатто янги созлар ихтиро этилган. Масалан, Рудакийнинг замондоши Абу Хифз Сугдий найга монан шоҳруд номли торли асбоб яратган.

Бу даврда шеърият ғоятда тараққий этганлигини қайд қилган эдик. Шеърият мусиқа билан, ўз навбатида, мусиқа мусиқашунослик фани билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Ўша даврнинг буюк алломаларидан Ал-Форобий, Абу Али ибн Синолар мусиқа ва мусиқашуносликка катта эътибор бериб, нодир асарлар яратдилар.

Биз аجدодларимиз қолдирган буюк меросни, IX-XII асрларда мамлакатимиз ҳудудида юз берган чуқур ижобий ўзгаришлар, илм-фан, маданият ривожланишини ўрганар эканмиз, уларнинг яратилишида буюк ҳиссаларини қўшган улуғ алломалар, олиму фузалоларнинг жаҳон цивилизацияси ривожланишига қўшган улушларини алоҳида таъкидлаймиз. Жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган алломаларимиз мероси ёш авлодни миллий ғоя, миллий мафкура, Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда катта роль ўйнади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Самонийлар давлатининг Араб халифалигидаги мавқеи нималарда кўзга ташланади?
2. Қорахонийлар давлатининг ўзбек давлатчилиги ривожигади муҳим босқич эканлигини асослаб беринг.
3. Ғазнавийлар ва Салжуқийлар давлатининг туркий халқлар тарихидаги ўрни нималарда кўринади?
4. Хоразмшоҳ Ануштегинийлар давлати ривожига ва инқирози сабабларини айтинг.
5. Ўзбек халқи этногенезида IX-XII асрлар муҳим босқич бўлганлигини асослаб беринг.
6. «Ислом уйғониш даври»да илм-фан ва маданий-маърифий таълимотлар тараққиётига катта ҳисса қўшган Ўрта осийлик алломаларнинг меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича Ўзбекистонда қандай ишлар амалга оширилди?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: «Ўзбекистон», 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т.: «Ўқитувчи», 1991.
5. Буниятов З.Н. Хоразмшоҳ-Ануштегинлар давлати (1087-1231). -Т.: 1989.
6. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. -Т.: «Адолат», 1997.
7. Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос. -Т.: «Адолат», 1991.
8. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: «Akademiya», 2004.
9. Сағдуллаев А.С., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. -Т.: «Akademiya», 2006.
10. Сағдуллаев А.С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: «Академия», 2000.
11. Ўзбекистон тарихи. -Т.: «Университет», 2003.

**5-мавзу. Мўғуллар истилоси ва зулмига қарши
кураш. Жалолиддин Мангуберди — Ватан
химоячиси. Чигатой улусида ижтимоий-сиёсий,
иқтисодий ҳаёт**

**Мўғул давлатининг ташкил топиши. Чингизхон ва
Хоразмшоҳ муносабатлари**

Мўғуллар ҳақида жуда кўплаб маълумотлар бўлиб, улар мэну (мэнва) номи остида Хитойнинг Тан сулоласи (618–908) солномасида илк бора тилга олинади. Улар Олтой ва Жанубий Сибирдаги туркий қабилаларга яқин ва қондош бўлганлари эҳтимолдан холи эмас. Мўғул этногенези ҳам мураккаб масала бўлиб, ҳар ҳолда элат сифатида XIII асрда юзага келган бўлиши мумкин. X–XI асрларда асли Амур дарёси бўйларида яшаган 16 та уруғ-аймоқларга бўлинган татан (татар)ларнинг таркибий қисми сифатида уларнинг бир уруғидан алоҳида мохэ (мўғул) қабиласи вужудга келган дейилади. Бу қабила тезда кучайиб, 1135–39 йиллари Хитойга қатор юришларни амалга оширади. Ҳатто Хитой императорлари 1147 йили мўғуллар билан иттифоқ тузишга мажбур бўлишади.

XII аср ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Мўғулистон ҳудудида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг кўпчилиги мўғуллар раҳномаси Есугай баҳодир таъсирига ўта бошлайди. Лекин унга қарши турган татар, маркит қабилаларини бўйсундириш осонлик билан кечмайди. Есугайни татарлар зиёфат пайтида хиёнаткорона ўлдиришгандан сўнг, унинг ўғли Темучиннинг таъсири мўғуллар орасида оша бошлайди. Темучин (1155–1227) (мўғулча, темир устаси) кучли ва тадбиркор, айёр саркарда бўлиб, пароканда қабилаларни турли йўллар билан ўз қўли остида мустаҳкам бирлаштирган шахс эди. 1186 йилда у бошқа бир мўғул саркардаси Жамуха ёрдамида ўзининг эски рақиби — маркитларни бўйсундиради.

Мўғулларни бирлаштириш чоғида Темучин кучли ҳарбий тузилма ташкил этди. Унга кўра, мўғул қабилалари мингликларга бўлинган бўлиб, у бутун бир бошли ҳарбий округ вазифасига тўғри келар эди. Округлар тепасига садоқатли кишилар қўйилар эди. Темучин жуда интизомли, садоқатли ва ўта жанговар ҳарбий тузилмаларни яратишга муваффақ бўлди. Уларни бошқаришни эса, ўз ўғиллари — Жўчи, Чигатой, Ўгедей, Тули, хотини Буртэ-фужэн, сафдошлари Субутой, Жебэларга топширди. Ўз ҳокимиятини тўлиқ мустаҳкамлаб олгач, Темучин 1206 йили мўғулларнинг умум қурултойи (қурултой халқ хоҳиши деган маънони англатган)ни чақиради. Қурултойда у олий мўғул ҳукмдори — хон деб тантанали эълон қилиниб, унга бош шаман Теб-Тангрий “Чингизхон” деган фахрий ном беради. Чингиз сўзи тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, кучли, буюк деган маънони англатади.

Қурултойда одат бўйича Чингизхон ўз туғи-байроғини кўтарди, 10 та лавозим жорий этиб, уни ўз яқинларига тақдим этади. Саҳродаги Қорақурум шахрини марказий пойтахт деб белгилади. Бутун Мўғулистон 95 та ҳарбий-маъмурий бирликка бўлинди. Янги мўғул давлати — Еке Мўнғол улус (буюк мўғул давлати) деб атала бошланди. Қурултойдан аввал, 1203 йилдаёқ ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар тўплами вужудга келиб, у ўз ичига ёрлиқлар (буйруқлар), ясоқ (қонунлар), билик (насихат)ларни олган эди. “Ясоқ” бизгача тўлиқ етиб келмаган, у турли кўринишларда, манбаларда қайд этилади. “Ясоқ” ўз ичига қуйидагиларни олган: халқаро, шахсий, савдо ва суд ҳуқуқлари. Чингизхон тайин этган давлат бош ҳаками Шики-Хутухуга “Ясоқ”қа қараб иш тутишни қатъий белгилаб берган эди. “Ясоқ” қонунлари мўғулларнинг қадимий урф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, кескин ва жуда қаттиқ оҳангда, патриархал ҳарбий тузумни ўзида акс эттирган ҳол тузилган эди.

Чингизхон шахсий гвардияси сонини (кешиктан) 9000 кишигача етказди. Улар ҳар 3 кунда навбатчилик қилар,

уларнинг ишини шахсан хон назорат қилар эди. 1204 йили уйғур алифбоси мўғул ёзуви учун қабул қилинди. Шунингдек, мустақил давлат белгиси бўлган муҳр (тамға) ҳамда тақвим қабул қилинди. Чингизхон 1209 йилда танғутларни, 1211 йилда уйғурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) билан биргаликда ўзига тобе қилиб олди. Хитойдаги Цинь сулоласи тугатилиб, жуда катта ўлжа олинди. Хитой юриши вақтида юксак ҳарбий маҳорат ва урушнинг янги усуллари қўлланилди. Маданий жиҳатдан анча қолоқ мўғуллар қўп жиҳатдан уйғур ва мусулмон аҳли тажрибасидан кенг фойдаланишди. Шарқий уйғурларнинг бошлиғи Эдикут (Саодатбек) Чингизхоннинг дўсти ва маслаҳатчиси, собиқ найманлар хони Таянхоннинг муҳрдори уйғур Тататунга мўғуллар саводини чиқариб, илм ўргатар эди. Мусулмон савдогарларнинг зехни, тадбиркорлигига Чингизхон доимо юқори баҳо берган. Шу билан бирга, улардан қўпинча айёқчилар сифатида ҳам фойдаланган.

Хитойни забт этган Чингизхон шу билан кифояланмаслиги аниқ эди. Бадавлат Мовароуннахрнинг савдо аҳли, ўлкамиз беҳисоб бойликлари, юқори маданиятли аждодларимиз яратган ажойиб меъморий бинолар, қолаверса қадимий юртимизнинг файзу таровати мўғулларни анчадан бери ўзига жалб қилаётганлиги маълум эди. Мусулмон мамлакатларининг беҳисоб бойликлари тўғрисидаги афсона-ривоятларни эшитиб, текин ўлжа ва бойиш истагида бўлган мўғул ҳарбий зодагонлари Чингизхон бошчилигида зимдан ҳарбий юриш қилиш истагида эди. Чингизхон давлати ғарбда Қипчоқ чўллари, қорахитойларнинг қўчманчи Ғарбий Ляо (Си Ляо) ва Хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати билан чегарадош эди. Шубҳасиз, унинг ғарбдаги энг йирик ва кучли қўшниси ҳамда рақиби буюк Хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати (1097-1231) эди.

Султон Қутбиддин Муҳаммад Оловиддин Хоразмшоҳ (Муҳаммад Хоразмшоҳ) (1200-1220) даврига келиб, мамлакат ҳудуди беҳад кенгая бошлади. Султон ўз онаси бўлмиш «Худовандаи-жаҳон, дунё ва дин саховатпешвоси Улуғ Туркон — икки дунё аёллари маликаси (Исмаат ад-

дунё ва ад-дин Улуғ Туркон)» унвонини унга пеш қилиб олган қипчоқ хони Жонкишининг қизи Турконхотун ҳарбий кўмаги ҳамда қўллаб-қувватлаши натижасида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишга, зафарли юришлар қилишга муваффақ бўлди. У 1203 йили Ғур давлатини, 1204 йили Ҳиротни, 1207 йили Бухорони қўлга киритади. Султон Отсиз (1127-1156) давридан бошлаб хоразмшоҳлар қорахитойларга ўлпон тўлаб турар, акс ҳолда кўчманчилар мамлакатга бостириб кириб, уни хонавайрон қилишлари турган гап эди. Султон 1209 йили навбатдаги ўлпон йиғиш учун келган қорахитойлар элчиси Туши олиб келган ёрлиқни намойишкорона йиртиб ташлаб, уни ўлимга маҳкум этади. 1210 йили сентябрь ойида Сирдарё бўйидаги Иламиш даштида, қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда қорахитойлар тўлиқ мағлубиятга учраб, уларнинг лашкарбошчиси Таянгу ўлдирилади. Мовароуннаҳр буткул Хоразмшоҳ қўлига ўтиб, ҳамма жойларда садоқатли кишилар ҳоким этиб тайинланди. Қорахонийлар хони Усмонхон хоразмшоҳлар вассалига айланиб, Султоннинг қизи Хон Султонга уйланади. Хоразмшоҳ — Ануштегинийлар давлати Шарқнинг энг буюк давлатига айланиб, ўз ичига Мовароуннаҳр, Хуросон, Мозандарон, Кирмон, Ироқи Ажам, Озарбайжон, Сейистон, Ғазна, Балх, Қандаҳор ўлкаларини олган эди.

Қорахитойлар устидан қозонилган ғалаба мусулмонларнинг «ғайридинлар» устидан «буюк ғалабаси» деб таърифланиб, султон фармонида кўра, мусулмон оламининг ҳамма ўлкаларига бу хусусда махсус хитобномалар тарқатилди. Мазкур ғалабадан ўта руҳланган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзига «Искандари Соний (Иккинчи Искандар)» ва салжукийларнинг буюк султонига тақлид қилиб «Султон Санжар» унвонларини олади. Давлат муҳрига эса «зил Аллоҳи фил арз» («Оллоҳнинг ердаги сояси») деб «камтарона» ёздиришни буюради.

1212 йили хоразмлик ноиб Дўстобанинг зўравонлигига қарши Самарқандда қорахонийлар хони Усмонхон бошчилигида исён кўтардилар. Исёни қаттиққўллик билан

бостирган Хоразмшоҳ Муҳаммад Усмонхон ва 10000 дан зиёд кишини қатл эттириб, Ўзгангача бўлган ҳудудда яшаётган барча қорахонийларни қирғинбарот қилдиради.

1215 йили Дашти қипчоқ юришида Хоразмшоҳ мўғулларнинг Жўчи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади. Мўғуллар бу ерларда, Чингизхоннинг буйруғига кўра, маркит қабилаларига зарба бериш учун юриш қилган эди. Ўзаро тўқнашувдан сўнг мўғуллар Чингизхондан Хоразмшоҳлар давлатига нисбатан юриш қилиш ҳусусида ҳеч қандай кўрсатма олмаганликлари учун орқага чекинди. Жузжонийнинг ёзишича, Султонни доимо Шарқда жойлашган давлатлар қизиқтирар ва унинг Хитой томонига ҳарбий юриш қилиш нияти ҳам бўлганлиги аниқ эди. Лекин, Хитой Чингизхон томонидан ўша йили олинганлигини эшитган Султон бу ҳолни тасдиқлатиш ва Чингизхон давлати ҳақида аниқ маълумот олиб келиш мақсадида сайидлар авлодидан бўлмиш таниқли зот Баҳовуддин Розийни ўз элчиси сифатида хон ҳузурига жўнатади.

Баҳовуддин Розий бошчилигидаги элчилик гуруҳини Чингизхон Пекинда қабул қилиб, уларга ижобий муносабатда бўлади. Хоразм давлати элчиларига Чингизхон икки давлат ўртасида ўзаро тинчлик ва дўстлик ҳукмронлик қилиши лозимлигини уқтириб, ўзини “Шарқ ҳукмдори”, Хоразмшоҳ Муҳаммадни “Ғарб ерларининг эгаси” деб таъкидлайди. Хитой ерларига эндиликда юриш қилиш ножониз эканлигини англаган Хоразмшоҳ ўз диққат-эътиборини яна жануб ҳамда ғарб ерларига қаратади.

1217 йили Бағдод халифаси ан-Носир (1180-1225) султоннинг Бағдодни унга топшириши ва унинг номини хутбага қўшиб ўқишини қатъий рад этгач, Муҳаммад Хоразмшоҳ 100000 кишилиқ қўшин билан аббосийлар халифалигига юриш бошлаб юборади. Хоразмшоҳ тангалари ва хутбалардан халифа номи чиқариб ташланади. Султон фармонига кўра, термизлик шайх Оламулк ат-Термизий халифа этиб тайинланади. Султоннинг юқоридаги хатти-ҳаракатлари кўпчилик уламолар, дин пешволари томонидан маъқулланмайди. Улар Султонга барча мусул-

монлар диний раҳнамо халифа устига юриш қилиш, ислом дунёсида хоразмшоҳга нисбатан салбий муносабат келтириб чиқаришини тушунтирмоқчи бўладилар. Уламо-лар норозилигини ҳисобга олмаган Султон уларнинг кўпчилигини жазога тортади, ҳатто таниқли шайх Мажиддин Бағдодийни қатл эттиради. Бу ҳол диний уламолар, рухонийлар, дарвишлик гуруҳлари олдида Султон обрў-этиборининг пасайишига ва унга қарши муҳолиф кучлар сифининг кенгайишига олиб келади. Бағдод юриши табиий офатлар туфайли муваффақиятсиз якун топади.

Аббосийлар халифалигига муваффақиятсиз юришдан сўнг, 1218 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг янги пойтахти деб эълон қилган Самарқанд шаҳрига кириб келди ва хутба, тангалардан халифа номини чиқариб ташлаш хусусида фармон берди. Ўша йили Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхон ҳузурига яна ўз элчиларини юборади. Бунга жавобан Чингизхон кечиктирмасдан қимматбаҳо совғалар ва моллар ортилган катта карвон билан ўз элчиларини Хоразмшоҳлар султони ҳузурига юборади. Султонга мўлжалланган қимматбаҳо совғалар ичида Чингизхон ўлжа олган туя ўркачидек келувчи олтин бўлаги ҳам бор эди. Элчиларга хоразмлик таниқли савдогар Маҳмуд Ялавоч (Маҳмуд ал-Аромий) раҳбар этиб тайинланади, яна 2 та одам, бухоролик савдогар Алихўжа ва ўтрорлик Юсуф қанқалар элчилик рутбасига эга эди.

Султон Муҳаммад бу элчиларни 1218 йил баҳорида Бухоро шаҳрида қабул қилади. Элчилар Чингизхон Султоннинг зафарли юришларидан хабардор эканликлари, уни қудратли подшоҳ сифатида тан олиб, “ўзининг энг ардоқли ўғиллари қаторида” кўришини баён этишади. Чингизхон ўз номасида куч-қудрати зафарини кўрсатиш маъносида Хитой ва қўшни мамлакатларни қандай куч билан эгаллаганлигини ҳам айтиб ўтади. Элчилар номаси шубҳасиз Султонга маъқул бўлмайди. Айниқса, мўғул давлатининг хонини, уни ўзининг “ўғли” қаторида кўриш, бу Шарқ устамонлигида қарам қилиш ёки ўз ҳомийлигини олиш деган маънони англатишни Султон яхши тушуна-

ди. Элчиларга Султон жавоби маълум эмас, лекин ўша тунда у ўз ёнига Маҳмуд Ялавочни чорлаб, бор ҳақиқатни баён этишни, унинг хизматига ўтиб, махфий жосус бўлиб хизмат қилишни буюради. Ўз ҳаётидан хавфсираган Маҳмуд Ялавоч, муаррих ан-Насавийнинг ёзишича, “Султон эшитишни хоҳлаган” маълумотни айтиб, Султон таклифига қўнади.

Чингизхон Маҳмуд Ялавоч гуруҳи хизматидан, тўпланган маълумотлардан мамнун бўлади. Зеро, Ялавоч сохта “жосус” ролини ўйнаб, бор ҳақиқатни Чингизхонга етказган эди. Ўша йилиёқ, яъни 1218 йили, Чингизхон Султон Муҳаммадга ўз миннатдорчилигини изҳор этиш ҳамда ўзаро шартнома тузиш мақсадида катта савдо ва элчилар карвонини жўнатади. Улкан савдо карвони 450 та мусулмон савдогари ва 500 та туяга ортилган қимматбаҳо моллардан иборат эди. Ўз давлати қудратини намоён этиш ниятида Чингизхон Тангут ва бошқа давлатлардан ўлжа олинган, жанубий Сибирь ва Хитойдан талаб келтирилган ажойиб, сара моллар билан хуржунларни тўлдирган эди. Карвон билан, шунингдек, Чингизхон элчиси, мўғуллардан бўлган Ухуна ҳам бўлиб, у Хоразмшоҳга Чингизхон номасини олиб келаётган эди. Нома жаҳон фотиҳлигига даъво қилаётган Чингизхон номидан буйруқнамо оҳангда ёзилган эди.

Ушбу карвонда асли мовароуннаҳрлик бўлмиш Умархўжа Ўтрорий, ҳаммол Меровий, Фаҳруддин Дизақий Бухорий, Аминуддин Ҳаравий сингари савдогарлар, карвон сарбонлари ҳамда ўрда элчилари бор эди. Карвон Урганч томон йўл олган эди. Лекин хоразмшоҳларнинг чегара вилояти Ўтрор ерларига кириб кириши биланоқ бу карвон ушлаб қолинди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Инолчиқ, унинг форсий тахаллуси Ғойирхон эди) Туркон хотуннинг яқин қариндоши, Хоразмшоҳга яқин шахс бўлган. Иналхон, араб тарихчиси ибн ал-Асир, ан-Насавийларнинг ёзишича, Хоразмшоҳ ижозати билан бу карвонларни талашга буйруқ бериб, карвон аъзоларини жосусликда айблайди ва уларни қириб ташлайди. Ўтрор фожиясидан сўнг Чингизхон Ибн Кафрояий Бугрони икки мулозим билан Хоразмшоҳ ҳузурига элчи этиб жўнатди. Ас-

Субқийнинг ёзишча, Чингизхон Ўтрор фожиасининг айб-дори Иналхонни тутиб, мўғуллар қўлига топширишни, элчилар ўлимининг сабабларини кескин тарзда сўрайди. Мўғуллар билан муносабатларни кескинлаштирмаслик учун Ўтрор ҳокимини Чингизхон қўлига топшириш керак деган таклифни кўтарган Жалолиддиннинг фикрини Султон рад этади. Султон буйруғи билан элчи бўлмиш Ибн Кафррож Бугро ўлдирилиб, икки мулозимнинг соқол-мўйловлари шармандали тарзда қириб ташланади. Хоразмшоҳ мўғуллар билан эртами-кечми уруш бўлишини яхши англаган эди. Қолаверса, мамлакатда мўғуллар бостириб кириши хусусида турли миш-мишлар ҳам авж олган эди. Нима бўлганда ҳам Султон Чингизхонга шу йўсинда дағдағали жавоб беришга қарор қилди. Тарихчи Рашиддин «Жомеъ ат-Таворих» асарида ёзишча, Хоразмшоҳнинг ушбу дағдағаси ва қилмиши «Чингизхоннинг юрагига шундай таъсир қилди-ки, унда ортиқ чидам ва тоқат қолмади».

Чингизхон ислом оламининг душмани бўлиб қолмаслик учун шундай йўл тутди-ки, уруш бошланишига расман Хоразмшоҳ сабабчи бўлиб қолди. Ўзини эса «Олийжаноб халоскор» деб ҳисоблади. Аслида эса уруш бўлишини у ҳар жиҳатдан хоҳлар эди. Албатта, Хоразмшоҳ ҳам катта хатога йўл қўйган эди, лекин урушнинг сабабчиси ва бошловчиси у эмас эди.

Мўғуллар Хоразмшоҳ устига ҳарбий юриш қилишдан аввал, хоннинг буйруғига кўра, ҳарбий саркарда Жебе Еттисув ва Қашғар устига 1218 йил ҳарбий юришлар қилиб, Кучлук давлатини тор-мор келтирди. Мусулмонларни доимо таъқиб этиб келган Кучлукка қарши бош кўтарган Шарқий Туркистон ислом аҳли Жебени найманлар зулмидан озод этувчи «халоскор» деб қабул қилди. Зеро, Жебе мусулмонлар учун дин эркинлиги кафолатланишини эълон қилиб, мўғуллар ҳукмронлигини мустаҳкамлаган эди. Шундай қилиб, мўғуллар Ўрта Осиёга ҳарбий юриш қилишдан аввал заҳира кучларини мустаҳкамлаб, Талас водийсигача бўлган ерларни ўз империялари таркибига қўшиб олди.

XIII аср бошларидан Хоразмшоҳ Ануштегинийлар давлати ўз худудининг кенглиги, салтанат эгасининг нуфузи, халқнинг салоҳиятлилиги, маданиятлилиги, ҳўжалик ҳаётининг юқори савиялиги билан мусулмон оламида буюк давлат саналар эди. Ўзининг кўпроқ қангли-қипчоқ ҳамда туркманлардан иборат мунтазам қўшинига эга эди. (Маълумотларга қўра, умумий қўшиннинг сони 400.000 га етиб, бу мўғуллар қўшинига нисбатан 2 баровар ортиқ эди.) Давлат мусулмон оламида қабул қилинган қонун чиқарувчи-даргоҳ ҳамда ижроия девонлар тизимида бошқарилар, давлат бошлиғи Султон ҳокимиятининг ҳуқуқлари ҳеч бир қонунқоида билан чегараланмаган эди. Салтанатни ҳокимлар, ноиблар, вазирлар, лашкар бошлиқларидан иборат кучли ҳарбий аслзода гуруҳлар, муставфий (дафтардор ҳисобчилар), қозилар, садрлар ва бошқа кўплаб сарой мансабларидан иборат улкан аркони давлат доираси қўршаб турар эди.

Ҳокимлар кўп ҳолда ўз билганича иш тутишар, солиқлар тўплашнинг ҳам аниқ тизими йўқ эди. Ҳаншар йўли билан бирон-бир йўл, кўприк, қалъа ва бошқа иншоотларни қуриш (суҳра гирифтан) кенг тарқалган эди. Давлат аҳволи танг бўлганда кўп ҳолда иқтадорларга ишонч қолмас эди. Айрим вилоят ҳокимлари шахсан Туркон хотунга бўйсуниб, ўз билганларича иш тутар эдилар. Султон Муҳаммаднинг волидаси Туркон хотуннинг қўшин олий саркардалари бўлмиш қипчоқ саркардалари билан алоқаси мустаҳкам, ўзи шу қабилага мансуб бўлганлиги учун уларни ҳаминша қўллаб-қувватлаб турар эди. Хоразмшоҳ “фарзандлик меҳри ва ҳокимиятга олиб келган шахс” сифатида онаси сўзини икки қилмас, ҳаминша унинг фикрларига хоҳласа-хоҳламаса қўшиллар эди. Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун аслида давлатдаги биринчи даражали шахс ҳисобланар, унинг шиори «эъта-самту Биллоҳи Ваҳда» (яъни, ёлғиз Оллоҳдан паноҳ сўрайман) муҳрига ёзилган бўлиб, ҳукмдор фармонига шу муҳри билан у биринчи имзо қўйса, унинг фармони вожиб ҳисобланар эди. Туркон хотун амри билан тахт вориси этиб ўз қавмидан бўлган невараси Ўзлқошох тайин этилган эди.

Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг ён-атрофдаги (Фур, Хуросон, Мовароуннаҳр, Мозандарон, Озарбайжон ва бошқалар) унча кучли бўлмаган ерларни тезлик билан қўл остида бирлаштириб, ўз ғалабаларига жуда берилиб кетган эди. Қорахитойлар устидан қозонилган ғалабадан (1210) сўнг, юқорида таъкидлаганимиздек, у ўзини мутлақ енгилмас (“Искандари Соний”, “Султон Санжар”, “Оллоҳнинг ердаги сояси” ва бошқа унвонларга эга) деб ҳисоблаб, ислом оламига эгалигини ҳам даъво қила бошлади. Унинг армияси сони гарчи сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этсада, бу қўшин ҳарбий интизоми унча мустаҳкам бўлмаган, салоҳияти анча паст, кўпроқ жанубликлардан олинган ёлланма қўшин эди. Ўз навбатида, бу қўшин Ватан мудофааси учун эмас, балки кўпроқ истило, талон-тарож, ўлжа олиш учун мўлжалланган қўшин эди.

Жойларда ноиб ва ҳокимлик лавозимидаги Хоразмдан бўлмиш амалдорлар оддий халққа нисбатан кўпинча зўравонлик, тазйиқ ила муносабатда бўлар, бу эса Хоразмшоҳлар давлатига нисбатан аҳолининг норозилигига сабаб бўлар эди. Солиқлар миқдори бир меъёрга турмас, меҳнаткаш омманинг аҳволи анча огир эди. Масалан, 1219 йили Хоразмшоҳ хирож солиғини бир йўла уч маротаба кўп ундириб олишга буйруқ берган эди. 1206, 1212 йилларда Бухоро ва Самарқанддаги халқ ғалаёнлари зўравонлик ва солиқлар ошиб кетишига қарши қаратилган эди. Солиқлар ва зўравонликдан эзилган халқнинг Султон Муҳаммадга эътиқоди, ишончи мўғуллар босқини арафасида сусайиб кетди. Шунингдек, Султоннинг Бағдод халифалигига юриши ва ўз ҳолича термизлик сайидлардан бўлмиш Шайх Оламулк Термизийнинг халифа деб эълон қилиниши Мовароуннаҳр уламолари ичида ҳақли норозиликка сабаб бўлди. Шайх Мажиддин Бағдодийнинг таъқиб этилиши эса Султон билан руҳонийлар орасида муносабатларни мутлақ кескинлаштириб юборди.

Чингизхон ўзининг яхши тизимга асосланган айғоқчилар тармоғи орқали Хоразмшоҳлар давлатидаги аҳволдан бохабар эди. Шунингдек, у ушбу қадимий маданият

ва юқори салоҳиятга эга Мовароуннаҳр аҳлини осонликча бўйсундириб бўлмаслигини ҳам яхши билиб, бўлажак маҳорабага жиддий тайёргарлик кўрди. Ўтрор воқеасидан аввалроқ Чингизхон қўшинларининг Еттисувга қилган ҳарбий юришлари Султон Муҳаммадни ташвишга солиб қўйган эди. Гарчи Хоразмшоҳ катта қўшинга эга бўлса-да, ўзаро ихтилофлар, саркардаларга ишончсизлик, ўз ҳокимиятидан хавфсираш қўшинининг заифлашуви, интизомнинг пайсишига олиб келган эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ мўғулларга зарба бериш хусусида Урганчда ҳарбий кенгаш чақиради. Унда кўзга кўринган давлат арбоблари, аслзодалар, ҳарбий саркардалар иштирок этадилар.

Асли хивалик машҳур фикҳшунос ҳамда давлат арбоби Шаҳобиддин ал-Хивакий бор қўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, узоқ йўл босиб келаётган мўғул қўшинига чегара бўйида қал қилувчи зарба бериш тўғрисида ягона ва ҳарбий жиҳатдан ҳақ фикрни билдирди. Шаҳзода Жалолиддин ҳам аслида шу фикрга қўшилган эди. Лекин, Хоразмшоҳ ўз саркардаларига, айниқса, қипчоқ ҳарбийларига ишончсизлик билан қарар, катта қўшинни бир жойга тўплашдан, қўшин йиғилганда эса ўзини тахтдан ағдариб ташлашлари мумкин эканлигидан чўчир эди. Шунинг учун Султон ва унинг онаси тазйиқи билан кенгаш мудоффа усулига ўтишни маъқул деб топди. Жами 450 тага яқин шаҳар (қалъа) ва вилоятлардан иборат бўлмиш давлатда қўшин катта жангга кириб Ватан шарафини ҳимоя қилиш ўрнига шаҳар ва қалъаларга бўлиб ташланди. Баъзи марказий шаҳарлар, жумладан Бухоро ва Самарқанд мудоффаасини мустаҳкамлаш зарур деган фикрга келинди, холос.

Чингизхон 1219 йили ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучи билан анчадан бери пухта тайёрланган Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади. Бу кучлар ёзни Иртиш дарёси бўйида ўтказиб, сентябрь ойида чегарадан ўтади. Чингизхонга уйғур эдикути (хони) Баурчак, қарлуқлар хони Арслонхон ва Олмалик ҳукмдори Сифноқтегинлар ҳам ўз

қўшини билан келиб қўшилди. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўллариининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинида тўплаб, уни 4 қисмга бўлади.

Чигатой ва Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал этиб, эгаллаш учун қолдирилди. Иккинчи қисм эса Жўчи бошчилигида Сирдарёнинг юқори оқимидаги Жанд, Янгикент, Борчиликент, Сигноқ шаҳарларни босиб олиш учун юборилди. Учинчи қисмидаги беш минг чоғли қўшинга Улоқ нўён ва Сукету черби бош бўлиб, Ўтрордан жанубга, Хўжанд ва Банокатни эгаллаш вазифаси топширилди. Чингизхон ўзи бош бўлган тўртинчи, асосий қисм (унинг таркибида таниқли саркардалар Жебе ва Субуттой ҳам бор эди) Зарафшон воҳаси томон — Бухоро ҳамда Самарқандни истило этиш учун йўл олди.

Чегарадаги Ўтрор мустаҳкам шаҳар қалъа бўлиб, мўғулларга олти ой давомида мардонавор қаршилик кўрсатган эди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Ғойирхон) қўлида 20.000 чоғли суворий бўлиб, Хоразмшоҳ унга ёрдам тариқасида 50.000 кишилик “лашқари бирун”ни ҳам юборган эди.

Қамал давомида қўшимча тарзда яна Қорача Ҳожиб бошчилигидаги 10.000 кишилик отряд ҳам юборилган эди. Ўтрор ҳокими жасур ва мард саркарда Иналхон унга маҳорат билан бошчилик қилар эди. Аммо, айрим зотларнинг хиёнаткорлиги туфайли беш ойлик қамалдан сўнг Иналхон деярли бир ой давомида ўз отряди билан шаҳар қалъасида қаршиликни давом эттиради. Мард саркардани мўғуллар тириклайин қўлга тушириб, Самарқандга Чингизхон ҳузурига юборади. Чингизхон эса, манбаларнинг ёзишига кўра, “кумушни эритиб, ўз ҳузурида саркарданинг қулоқ ва кўзига қуйишни буюрган”. Ўтрор шаҳри ўз жасорати эвазига мўғуллар томонидан буткул бузиб ташланди. Бухоро йўналишида кетаётган Чингизхонга эса Зарнуқ (Зеринух) ва Нур қалъалари жангсиз таслим бўлади.

Чингизхон 1220 йилнинг февраль ойи бошларида қадимий гўзал шаҳар — Шарқдаги ислом дини гумбази, “бутун мусулмон шаҳарлари онаси” номини олган “исломий

илмлар маркази” Бухоро яқинида пайдо бўлди. Уч кунлик шаҳар қамали бошланди. Бухорода бу пайтда 12.000 кишилиқ шаҳар гарнизони ва 20.000 кишилиқ “лашқари бирун” мавжуд эди. Лашқарларга нуфузли саркардалар Ихтиёриддин Қўшлу, Инанчхон Огулҳожиб, Ҳамид Пура Қорахитой, Суюнчхон, мўғуллардан қочиб ўтган уйғур саркардаси Қўкхон (Гўрхон) бош эди.

Саркардалардан Инанчхон базўр Амударёдан ўтиб қутулишга муваффақ бўлади, Ҳамид Пура Қорахитой жангда мардонавор ҳалок бўлади, қолган-қутган ҳарбийлар Бухорога чекинишга мажбур бўлади. Аҳли Бухоро ўз ҳимоячиларидан айрилгандан сўнг, шаҳар аҳли жонини саломат сақлаб қолиш ниятида шаҳарликлар маслаҳатлашиб, Бухоро қозиси Бадриддин қози бошчилигидаги бир гуруҳ оқсоқолларни Чингизхон ҳузурига юборади. 10 февраль куни Бухорога мўғуллар кириб келади. Бухорога кириб келган Чингизхоннинг хатти-ҳаракатлари хусусида Рашидиддин шундай деб ёзган эди: «Чингизхон отда масжиди жомеъ олдида келиб тўхтади ва шаҳарнинг казо-казоларини ўз ҳузурига чақиртирди. Мўғуллар шаҳар омборхоналарини очиб, ғаллаларни ташиб олдилар. Қуръон нусхалари сақланадиган сандиқларни отларга охур қилдилар, масжидларга мешларда шароб келтириб жойлаб қўйдилар, шаҳар ҳофизлари ва ўйинчиларини чорлаб, рақсга туширдилар. Мўғуллар дол-гулига келтириб ўз ашулаларини айтар эдилар. Оқсуяклар, уламолар ва шайхлар отбоқарлар ўрнида отларни қўриқлаш учун отхоналарда турар ва ўша қабила келишларини, амр-фармонларини бажо келтириш билан машғул эдилар». Бухоро талон-тарожи хусусида муаррих ибн Аттор шундай ёзган эди: «Ул кун ҳақиқатда даҳшатли кун бўлди. Бори мангуга кетган эрларнинг, хотинларнинг, болаларнинг товушларигина эшитилиб турди. Ваҳшийлар хотинларни, қизларни ҳам ўзларининг биродарлари кўз олдида таҳқирладилар. Бу таҳқирларга уларда кўз ёшларидан ўзга қурол топилмади. Кўплар даҳшатли манзаралардан кўра ўлимни ортиқ кўрдилар.

Қози Бадриддин, Имом Рукниддин ва унинг ўғли бу номус-сизлик манзараларига чидай олмай, ғазабланиб, ўзлари тенг бўлмаган душманга ҳужум қилиб, ҳалокат топдилар».

Аксарият шаҳарликлар ўз қаршиликларини давом эттирдилар, тунда эса яширинча аскарларга ёрдам бериб, мўғул аскарларига қарши ҳужумлар уюштирдилар. Чингизхон бунга жавобан шаҳарни ёқиб юборишга буйруқ берди. Қўкхон бошчилигидаги 400 та мудофаачилар Бухоро аркида яна 12 кун қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Аркни эгаллаш учун қилинган мўғуллар хатти-ҳаракатлари зое кетди. Қалъадаги чуқурликлар одам ва ҳайвон ўликлари билан тўлиб кетди. Қўкхон ва у бошчилигидаги мудофаачилар қаҳрамонона ҳалок бўлганларидан сўнггина арк эгалланди. Бухороликлар қаршилиги мўғулларни қаттиқ ғазаблантирди. Бу жасорат эвазига мўғуллар шаҳар аҳлидан 30000 чоғли кишини қириб ташлади. Келиб чиқишидан қатъи назар, қолган аҳоли қулликка маҳкум этилди.

Бухородан сўнг Чингизхон Самарқанд томон йўл олди. 1220 йил март ойи бошида у Самарқандга етиб келиб, ён-атрофдаги қишлоқларни ер билан яксон қилди. Чингизхон Самарқандни эгаллашга алоҳида аҳамият берди. Самарқанднинг Мовароуннаҳр учун, Хоразмшоҳлар учун аҳамияти беқиёс эканлигини Чингизхон яхши билар эди. Шунинг учун уни эгаллашга катта эътибор билан қаради. Шаҳарда 110.000 кишилиқ ҳарбий гарнизон (ундан 60.000 таси туркий, 50.000 таси тожиклар эди), 20 та ҳарб илмига ўргатилган фил ҳам мавжуд эди. Султон Муҳаммаднинг тоғаси Тўғайхон шаҳар ноиби бўлиб, шаҳар мудофаага бирмунча тайёр ҳам эди.

Шаҳар озиқ-овқат захираси, мудофаа истехкомларининг пухталиги жиҳатидан бир неча йиллик қамалга ҳам чидаши мумкин эди. Ўз қароргоҳини мўғуллар босқини бошланиши биланоқ саросимада Балхга кўчирган Султон Муҳаммад ҳам Самарқанд мудофаасига умид кўзи билан боқар эди.

Чингизхоннинг ўзи шаҳар ташқарисидаги Қўксарой кўргонидан туриб, шаҳар қамалига бошчилик қилди. 1220 йилнинг март ойининг бошларида шаҳар қаттиқ қамал қилиниб, тўхтовсиз ҳужум бошланди. Қамалнинг 3-ку-

нидан бошлаб шаҳар қамалига Чингизхоннинг шахсан ўзи бошчилик қила бошлайди. Қамалнинг бешинчи куни уламо, зодагон, шаҳар ҳарбий бошлиқлари қаршилиқ мақсадга мувофиқ эмас, оммавий қирғин бўлишини олдини олиш керак, деган мақсадда мўғулларга таслим бўлишга қарор қилади. Шаҳар қозиси ва шайхулислом бошчилигида Чингизхон ҳузурига Самарқанд аҳли номидан элчилар тапшириб буюради. Мўғуллар Самарқанд бош сув иншооти — «Жўйи арзиз» — «Қўрғошли новаси»ни бузиб ташлаб, шаҳарни ташналиқ гирдобига гирифтор қилди. Шаҳар истехкоми бузиб ташланди. 20000 чоғли шаҳар мудофаачилари сув тошқини боис таслим бўлишга мажбур бўлди. Тахминан 1000 нафарли мудофаачилар эса, Султон томонидан 1211-1214 йилларда қурилган жоме масжидга кириб, душманга зарба бера бошладилар. Мўғуллар масжидга ўт қўйиб, мудофаачиларни тирик ўлимга маҳкум этди. Шаҳар қозиси ва шайхулислом ваколоти билан ташқарига олиб чиқиб кетилган 50000 нафар кишидан бошқа барча аҳоли талон-тарож қилинди. 30000 нафар ҳунарманд аҳли Чингизхон қариндош-уруғларига тақсим қилиб берилди. Тирик қолган шаҳар аҳлига 200000 динор ўлпон мажбурияти юклатилди.

Хукмдорнинг субутсиз ва масъулиятсизлиги, ҳарбий бошлиқларнинг ўзаро иттифоқ бўлмаганлиги, халқ, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб қўйиши оқибатида бу даҳшатли воқеа содир бўлган эди. Бу вақтда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ жанубда, Балхдаги ўз қароргоҳида туриб, бепарқ кузатувчи сифатида ҳаракатсиз турар эди. Мўғуллар кириб келаётган вақтдаёқ унга Ироққа қараб чекинишни баъзи амалдорлар маслаҳат беришган эди. Кўпгина саргардонликдан сўнг Султон Каспий денгизи жанубидаги Ашуради оролига бориб ўрнашади. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий, ҳам маънавий эзилган собиқ хукмдор бу ерда плеврит (ўпкага сув йиғилиши) касалига чалиниб, ўғилларини ёнига чорлайди. Ўз гуноҳларига иқрор бўлган ҳолда ушбу оролда хорлик ва азоб-уқубат билан 1220 йилнинг декабрь ойида вафот этади. Орадан бирмун-

ча вақт ўтгандан сўнг Жалолоддин отасининг мурдасини тоғлиқ Ардаҳи қалъасига олиб бориб, дафн этади. Ардаҳи мўғуллар томонидан забт этилгандан сўнг, ўз вақтида Султонни тириклайин қўлга тушира олмаган аламзада мўғуллар унинг мурдасини кавлаб олиб, Ўғедейга (Ўктой) юборишган. Ўғедей эса унинг мурдасини ёкиб юборишни ҳамда кулини қўкка совуришни буюрган. Шунингдек, Хоразмшоҳларнинг ўз вақтида Султон томонидан Ардаҳига яширилган энг қимматбаҳо 10 та сандиққа жойланган жавоҳирлари ҳам мўғуллар қўлига ўлжа бўлиб тушган эди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи бошчилигидаги мўғул босқинчилари режа бўйича Сирдарёнинг юқори қисмидаги ерларни эгаллаши лозим эди. Босқинчилар маълум муддатдаги қамалдан сўнг Сифноқ ва Борчиликент шаҳарларини эгаллаганидан кейин мустаҳкам қалъа ҳисобланган Хўжандга ҳужум бошлайди. Мўғуллар 20.000 нафар қўшин ва 50.000 минг чоғли асирга тушган ҳашарчиларни Хўжанд атрофига ййғади. Хўжанд ҳокими Темур Малик асли туркий саркардалардан бўлиб, Хоразмшоҳлар давлатида ном чиқарган Султон ва унинг оиласига таниш шахс эди. Мўғулларга қарши тура олиш мумкин эмаслигини сезган Темур Малик (малик-ҳоким маъносида) тахминан 1000 нафар аскар билан Хўжанддан бир километр наридаги Сирдарёнинг мўъжазгина оролида жойлашиб олади. Қулай стратегик аҳамиятга эга бўлган оролга мўғуллар ўқлари, палахмон тошлари етиб бормас эди. Темур Малик буйруғига кўра 12 та қайиқ ясатилиб, ўқ ўтмаслиги, ёниб кетмаслиги мақсадида уларнинг усти намат билан қопланиб, сирка билан шимдирилган лой билан суваб чиқилади. Темур Малик узоқ вақт мудофаа учун эндиликда оролчада туриш мақсадга мувофиқ эмаслигини тушуниб, озиқ-овқат захираси ва аскарларини 70 та кемага жойлаб, тунда дарёнинг қуйи оқими бўйлаб сузиб кетади. Мўғуллар икки соҳил бўйлаб Темур Малик кемаларига тўхтовсиз ҳужум уюштирар эди. Ҳатто Банокат бўйида дарёнинг у соҳилидан бу соҳилига занжир ҳам тортиб қўяди. Узоқ, узлуксиз жанг билан улар Жанд-

га етиб келади. Мўғул саркардаси Улус Иди Борчилигкент ва Ҳанд яқинида манжаниқлар (тош отар замбараклар) ўрнатиб, қайиқларни бир-бирига туташтириб, жасур саркарда йўлини тўсади. Узоқ жанглардан сўнг Темур Малик Урганчга етиб келади. Урганч химоясида қатнашиб, Ҳалолиддиннинг озодлик курашида фаол иштирок этади. Кейинроқ, узоқ саргардонликдан сўнг саркарда Темур Малик ўз юртига дарвеш сифатида келиб, мўғул ҳарбийлари қўлида қаҳрамонона ҳалок бўлади.

Чингизхон 1220 йилнинг ёзини Мовароуннаҳр жанубида ўтказмоқчи бўлди. Чунки у жануб шаҳарларини эгаллашга шахсан бош қўшган эди. Зеро, жанубда ҳали босқинчилар қадами етмаган қатор бой вилоят ва шаҳарлар мавжуд эди. Аввал у Наҳшабга бостириб борди. Шаҳарликлар мўғулларнинг мислсиз зўравонлик ва босқинидан яхши хабардор эди. Наҳшаб аҳли даҳшатга тушиб, шаҳарни мўғулларга ихтиёрий топширади.

Чингизхон ёзни Наҳшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юриш бошлайди. Термиз Ҳиндистон ва Ўрта Осиё савдо йўллари туташган қулай ерда жойлашган бўлиб, унинг Амударё соҳилига туташган қалъаси ўз вақтида мустаҳкам равишда барпо этилган эди. Термиз ҳокими Фахриддин ҳабаш мўғуллар босқинига мардонавор жавоб беришга қарор қилди. Мудофаанинг ўн биринчи куни шаҳар эгалланди. Шаҳар буткул талон-тарож қилиниб, хонавайрон этилди. Мовароуннаҳрнинг асосий қисмлари — Сирдарё ҳавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгаллангач, Чингизхон асосий эътиборни Хоразмшоҳлар давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўктой (Угедей)ларни масъул қилди. Айниқса, хон мусулмон Шарқининг энг катта шаҳри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб-яшнаган бой-бадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан қаради. Ушбу юриш 1221 йилнинг бошида бошланди.

1221 йилнинг бошида Султон деб эълон қилинган Ҳалолиддин ва шахзодалар Оқшоҳ, Ўзлокшоҳлар билан Ур-

ганчга келади. Лекин Урганчдаги сиёсий вазият, собиқ Жанд ноиби Қутлугхоннинг унга қарши суиқасди, қипчоқ саркардаларининг ўзларини тутишлари Жалолиддинни шаҳар мудофаасига бош бўлиш фикридан қайтаради. Қипчоқлар уни ҳокимият тепасига келишини хоҳламас эди. Бундай вазиятда мудофаани ташкил этиб бўлмаслиги аниқ бўлган эди. Ушбу воқеалардан сўнг Жалолиддин Темур Малик билан биргаликда 300 киши билан шаҳарни тарк этиб, Хуросонга йўл олади. Унинг ортидан эса, тез орада Оқшоҳ ва Ўзлокшоҳлар ҳам йўл олишади. Жалолиддиннинг фаолиятини алоҳида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлгани учун бу буюк шахс фаолияти тўғрисида кейинроқ батафсил тўхталамиз.

Урганчда эса шаҳардаги қипчоқ саркардалари — Ўғул Ҳожиб, Эрбуқа паҳлавон, Али Даруғийний ва бошқалар Туркон хотуннинг жияни ёш Хумортегинни султон деб эълон қилади. Туркон хотуннинг ўзи Мозандарондаги Илол қалъасига келиб ўрнашиб, ўз ҳаёти ва бойликларини сақлаш тараддудига тушади. Қалъада сувсизликдан силласи қурган собиқ малика мўғулларга асир тушиб, Хоразмшоҳлар хазинасини улар қўлига топширди. Қорақурумда чўри бўлган Туркон хотун 1233 йили хор-зорликда вафот этади. Хумортегин лаёқатсиз, ўз фикрига эга бўлмаган, қўрқоқ шахс эди. Урганчга Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўгедей, таниқли мўғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Қозон нўён ва бошқалар ҳарбий кучлари билан етиб келади. Хоразм Жўчи бошқаруви илкига тушганлиги учун ҳам, у шаҳарни тинчлик билан мўғулларга топширишни талаб этади. Лекин жасур шаҳар ҳимоячилари мудофаага қатъий тайёргарлик кўриб, жонажон шаҳарларини мўғулларга беришдан қатъий бош тортдилар. Пойтахт атрофини 100.000 дан зиёд мўғуллар ўраб олишади. Шаҳар деворларини бузиш учун манжаниқлар ўрнатади. Мўғуллар шаҳарни катта куч билан забт этишга киришади. Янги “султон” шаҳар мудофаасига бош бўла олмайди. 1221 йили боши-

дан бошланган Урганч қамали деярли 7 ой давом этади. Шаҳар аҳли мўғуллар қурол-яроғи, палаҳмон тошларни отувчи манжаниқлар, замбараклардан чўчимай мардонавор курашга киради. Найза ўқларидан қўрқмай шаҳар деворларининг бузилган ерларини қайта тиклай бошлайдилар. Бир гуруҳ урганчлик ҳарбий навкарлар шаҳардан деярли 1 фарсах узоқликдаги Боғи Хуррам деган жойда мўғулларга зарба беришга ҳаракат қилиб, қаҳрамонона жанг қилади. Лекин, Жувайнийнинг ёзишига кўра, жангда кўшин ва қурол жиҳатидан устун мўғуллар 100.000 дан зиёд аҳолини қириб ташлайди. Султон зобитларининг бошлиғи Фаридун Ғурий 500 кишилиқ ҳарбий отряди билан мардонавор шаҳар деворлари ва дарвозалари ҳимоясига бош бўлади. Лекин қўрқоқ “султон” Хумортегин шаҳар дарвозасини очиб бериб, ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида хиёнаткорона равишда мўғулларга таслим бўлади. Истилочилар шаҳарга бостириб кира бошлайди. Урганчда, тарихчилар ан-Насавий, Жувайнийларнинг ёзишларига кўра, ҳар бир кўча, мавзени жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганлар. Кўприк устидаги жангда шаҳарликлар 3000 нафардан зиёд мўғул аскарларини қириб ташлашга муваффақ бўлади.

Шаҳардаги жангларда хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, “Кубровия” тариқатининг асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий (1145-1221) ҳам фаол қатнашди. Ўзига “Ё Ватан, ё шарофатли ўлим” деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх мўғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифини рад этиб, ўзининг беҳисоб шогирд, дўсту ёрон, мухлису сафдошлари билан шаҳар ички мудофаасида иштирок этади. Унинг жанговар чақириғига мувофиқ, ҳар бир қарич ерни шаҳарликлар қаҳрамонона тарзда, бир томчи қонлари қолгунча ҳимоя қиладилар. Нажмиддин Кубро қаҳрамонона жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навкарига ташланиб, аввал уни ҳалок қилиб, сўнгра ўзи шаҳид бўлади. Шаҳар мудофааси чўзилиб,

хатто Чингиз ўғиллари Жучи ва Чигатой ўртасида ҳам ихтилоф чиқиб, шаҳарни эгаллаш бошқа бир ўғил — Угедейга топширилди. Қон дарё бўлиб оқиб, бундан сўнгги химоя бефойдалигини сезган шаҳарликлар қолганларнинг жонини сақлаб қолиш мақсадида таслим бўлишдан ўзга чора топилмайди. 100000 дан кўпроқ хунармандлар ажратиб олиниб, Мўғулистонга жўнатилади. Шаҳар аҳли даштга ҳайдаб чиқарилиб, болалар ва аёллар бўлиб олинади. «Ортикча» асирлар ҳақоратли ўлимга мубтало этилади. Жувайнийнинг ёзишича, ҳар бир мўғул аскарга шаҳарликлардан 24 та ўлдирилган аскар тўғри келган экан. Қолган барча нарсалар беаёв талон-тарож қилинди. Шаҳар қўлга олингандан, унинг асосий қисми бузилган, хонавайрон бўлган эди. Шундан кейин ҳам мўғуллар Амударё тўғони-ни бузиб, шаҳарни сувга бостиради.

Урганч қамали билан бир вақтда Чингизхон 1221 йилнинг баҳорида эътиборини Амударёдан жанубдаги йирик савдо йўллари устида жойлашган бой маданият марказлари бўлмиш Балх, Ҳирот, Ғазна, Қандаҳор, Нишопур ва бошқаларга қаратди.

Жалолиддинга қарши кураш вақтида қатор қалъа, шаҳарлар қаттиқ жанглар ила ишғол қилинди (Бамиён, Ғазна, Қандаҳор, Гардиз, Валиён ва бошқалар.) Уларнинг жанубдаги охириги эгаллаган шаҳри Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидаги Мўлтон бўлиб қолди.

Манбаларда “Жаҳон султонлари пойтахти” ва “Инсоният буюк фарзандлари бешиги” номини олган Урганч, Шарқдаги “ислом таянчи” Бухоро, қадимий Афросиёб ватани Самарқанд, масжидларнинг сони (1200 тага етган) билан машҳур “қуббатул ислом” Балх, ўз мадрасалари билан донғи кетган Марв, ўзининг нозиктаъб илмли кишилари билан маълум Нишопур каби кўплаб шаҳарлар талон-тарож этилиб, вайрон қилинди. Мўғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сигноқ, Борчиликент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача дашту биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган

араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160-1244) мўғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: “Улар (яъни мўғуллар) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аксинча хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, ҳомиладор аёлларнинг қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожиаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб, Туркистондаги Кашғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларни вайрон этиб, қиргин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”.

Жалолиддин Мангуберди — юрт ҳимоячиси

Тарихимиздаги улуғ зотлардан бири мўғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердидир. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва мирзаси бўлган ан-Насавий уни Манкбурни (яъни манк белги, хол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан атаган.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24-сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг таваллуд тўйи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Жалолиддин Мангуберди фаолияти, мўғул босқини хусусидаги тўлиқ маълумотлар асосан ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Манкбурни» («Султон Жалолиддин Манкбурнинг сийрати») асарида учрайди. Шунингдек, Ибн ал-Асир Отамалик Жувайний, Рашидиддин каби

Ўрта аср мусулмон тарихчилари асарларида ҳам шу даврга оид қатор муҳим маълумотлар келтирилади. Мазкур давр бўйича XX асрдаги энг қимматли маълумотлар З.М.Буниёдовнинг «Хоразмшоҳ-Ануштегенийлар давлати» китобида қайд этилади.

Жалолиддин Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жони-мулкани асраш йўлига тушган, Султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих саҳнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Мўғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлса-да, бувиси Туркон хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон хотун уруғидан бўлмиш бошқа бир шаҳзода Қутбиддин Ўзлокшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

Ғазна, Бамиён, ал-Ғур, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин Султон унга алоҳида муҳаббат билан қарар, унинг жасурлигини кадрлар, уни ўзидан узоқлашиб кетмаслигини хоҳлар эди. Шунинг учун унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳобиддин Алп ал-Харавийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кузбар Маликни тайинлайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиши) касали билан оғриб, 1220 йилнинг охирларида (ҳижрий 617 й.) қувғинликда Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз ини-

лари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар билан отасини дафн этгач, 70 кишиси билан тўғри Урганчга келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эрксевар кишилар келиб қўшилади. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду хуррамлик ва катта умид билан кутиб олади.

Лекин иниси Ўзлокшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда мўғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади. Жалолиддин 16 кун ичида Хуросон ерларидаги Нисо қўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон Султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач, агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлса, уларга қарши чиқади, деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзининг 300 та аскарлари билан мўғулларнинг 700 кишиликлари отрядини зарбага учратади. Мўғуллар батамом мағлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Мўғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба қозониб, бу ғалабага жуда катта эътибор беришади. Шундан сўнг айш-ишратга берилиб, Хуросоннинг Хабушан шаҳри яқинида мўғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этилади. Мўғуллар қатл этилган шахзодаларнинг каллаларини намоийшкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин Ғурсанжий (манбаларда унга «ақл-заковат ва кўркамликда тенги йўқ» деб таъриф берилган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой мўғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида мўғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йиғиш хусусида мурожаат қилади. Мўғуллар унинг ушбу фаолиятдан хабардор

бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашди. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ҳокимлар унинг атрофида жипслаша олмайди. Ҳали етарли кучга эга бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавфли эканлигини тушуниб, Ғазна томон йўл олади.

Чингизхон бу вақтда улкан қўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин Ғазнага етмасдан Ҳирот ҳокими ҳамда қайнотаси Амин Малик билан учрашади, улар биргаликда Қандаҳор қалъасини қамал қиляётган мўғуллар устига юриш қиладилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора “пиёда ёйандозлар”ни мўғулларнинг отлиқ аскарларига қарши қўяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, Кресс ёнидаги машҳур жангларида ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг мўғуллар мағлуб этилиб, Жалолиддин ғолиб бўлади, у Ғазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг феврилида Ғазнага кириб келади. Манбаларда қайд этилишича, халқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шаҳар худди ҳайит байрамидек шоду хуррам бўлади. Ғазнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшилади. Жами қўшиннинг сони, тарихчиларнинг хабарига қўра, 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудрати ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шиқи Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Қўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жанглиридан бири 1221 йилнинг кузида

шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўн қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилиқ қилишади. Мўғуллар жон-жаҳдлари билан курашга киради. Ҳатто Шиқи Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскарни орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги мўғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб Шиқи Хутуху қолган-қутган қўшини билан Чингизхон хузурига базўр қочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳли учун нихоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача мўғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-қудратга эгалликлари хусусидаги гап-сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалолиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида мўғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорода бош кўтарган аҳоли эса мўғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалолиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланилиши мўғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалолиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани қўлга киритган эди. Ўшбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалолиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ, ундан кейин бошқалар қўшиндан ажраб чиқиб кетади. Жалолиддиннинг қўшини камайиб, у нихоятда оғир аҳволда қолади. Жалолиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетди. Жалолиддин ичак

оғриғи касали билан оғриган пайтида мўғулларнинг илгор гуруҳи Гардезга (Ғазнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалолиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги мўғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қилади.

Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалолиддинни таъқиб этиб келаётган мўғулларга, айниқса, Бамиён қалъаси қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Бамиён қамали вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирликка олмай барча қалъа аҳлини қириб ташлашни буюради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бамиён қалъаси кейинчалик мўғуллар томонидан Мубалиқ (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввол ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланади. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатди. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлади. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолиддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ беради. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган мўғул қўшини қуршовини баҳодирлиги билан ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан руҳий ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар "... бизни ўлдининг ва машғум асирликдан қутқаринг" дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча ҳарам аёлларини

сувга чуқтиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги қирғоғи — Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалололиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, жасорати ва мардлигига Чингизхон тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда, Жалололиддиннинг жасоратига қойил қолиб Чингизхон ўз ўғилларига қарата “Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини кутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдим, ундан ҳали улуг ишлар ва қиёматли исёнлар келади!”, -деди ва унинг орқасидан таъқиб этишни тақиқлади.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалололиддин дарёдан ўтган тахминан 120 та кишилари билан Ҳиндистон қирғоғида учрашади. Жалололиддин ҳам, тирик қолганлар ҳам маънавий-руҳий, жисмоний эзилган ҳолда эди. Бу вақтда Шатрадаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40.000 чоғли отряди билан дарёнинг бу қирғоғига сузиб ўтган хоразмликларни қириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалололиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона хатти-ҳаракати туфайли рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан Хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалололиддин ўз атрофига 3 минг кишилиқ аскарни йиғишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалололиддиннинг ҳокимиятини Деҳли султони Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лохур, Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Кубача (1205-1227) ҳам тан олади.

Ҳиндистонда Жалололиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, Хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбек-

ни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига — Ироққа кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Қирмонга келиб, Қирмон султони бўлмиш укаси Ғиёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилик қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради.

Жалолиддин мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари аз-Зоҳир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қилади. Лекин мўғуллар қасоси, қолаверса, Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиган кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлар у билан иттифоқ тузишни хоҳламайди. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад III (1221-1255)лар эса мўғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очикдан-очик курашишга бел боғлайди. Малика Русуданани ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифоқ хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил феввалида саркарда Гуржистонга юриш қилади. Гуржистон жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб машғум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, бу ерлар талон-тарож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Қирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга ҳам, исмоилийларга ҳам қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Шунингдек, аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғи этакларида жойлашган Хилат қалъаси ҳам Жалолиддинга узоқ вақт мобайнида қаршилик кўрсатади. 1227 йилнинг охириларида мўғулларнинг Эронга кириб келиши нияти борлигини билган Жалолиддин уларга қарши жангга киришга тайёргарлик кўради. Мўғулларнинг ўша йили юборилган 2000 кишилик авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намойишкорона қатл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён

бошчилигидаги мўғул истилочилари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтади. Гарчи жанг вақтида укаси Фиёсиддин хоинлик қилиб, ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор қилмай кураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто мўғул нўёни “Сен ҳақиқатан ҳам ўз даврининг эркак ўғлони экансан”, - деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликни қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги мўғулларни изма-из таъқиб этиб, уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаради.

Жума куни эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон деб шоду хуррамлик билан кутиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Ўша йили ҳатто мўғулларнинг буюк хони бўлмиш Ўгедей Жалолиддиннинг мўғуллар илкига тушиб қолган эгачиси Хон Султон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён қилади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз, у ўз даврининг фарзанди эди. У гоҳида қўшинларининг қўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларидан кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг қўпайишига, норозиликларнинг кучайишига олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб-қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги унинг ташқи сиёсат борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузиш-

ни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари, ҳатто мўғуллар билан очикдан-очик яқинлашиш тарафдори эди. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши ўзига даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда у туркий ҳукмдорлар қўллаиди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, Халаб ҳокими, Майафариқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб, Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида мўғулларга яширин нома ҳам юборади. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гинакудратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этади. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетади. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб, яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тўсатдан мўғуллар ҳужум қилиб қолишади (1231 йил август боши). Уни 15 чоғли мўғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Майафариқин (ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинидаги Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлиқ қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайди. Ўзини тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қилади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган ҳориб-толган Жалолиддинни бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари оралиғида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларини сотиб юрган курд хусусида Майафариқин ҳукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда у қишлоққа ўз саркардаси Шаҳобиддин Ғозийни

юборади. Шаҳобиддин Ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эркакларининг барини ўлдиради ва қишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий бунини эшитиб шаҳсан Майафарикинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Ўтурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушади. Жалолиддин Мангубердиннинг мурдаси Майафарикинга дафн этилиб, мўғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб, суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: "Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан қасам ичманки, унинг ҳалокати ислом оламига мўғулларнинг бос-тириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Ўжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳдек одам йўқдир", -деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни "мўғуллар ва мусулмонлар орасидаги истеҳком бўлган" деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг вафотидан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида дoston бўлиб кетди. "Жалолиддин тирик", "Жалолиддин қайтиб келаяпти" деган овозалар узоқ вақтгача мўғулларни таҳликага солиб келган. Ўзини "мен Жалолиддинман" деб номлаган турли шахслар мўғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғолонларга бошчилик қилган (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган қўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳоказо).

Мусулмон тарихчилари ўз асарларида уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ан-Насавий у ҳақда шундай таъриф берган:

"У туркий бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор, ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюракликда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отликлар ичида энг жасури эди... Қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп

кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб кўяр эди, холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларининг дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни хоҳлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат султон дея муурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: “Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!” деган шиор бўлган.”

Хоразмшоҳлар авлодидан бўлган Миср ҳокими ал-Музаффар Сайфиддин Кутуз аждодларнинг шонли кураш йўлини давом эттириб, 1260 йили Яқин Шарқдаги Айн Жалут ёнида мўғулларга қақшатқич зарба бериб, уларнинг Сурия ва Мисрга кириб келишларига чек қўяди.

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, Ватани Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиши Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган, Ватан дея ҳалок бўлган” миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини муқаддас сақлаш рамзи бўлиб қолди.

Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият.

Чигатой улуси даврида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, хўжалик аҳволи

Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донғи кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хўжанд, Марв, Термиз, Балх, Нишопурлар харобазорга айланди. Марвдаги сув билан шаҳарни таъминловчи Султонбанд, Балхоб дарёсидаги Банди амир, Самарқанд шаҳрини сув билан таъминлайдиган ягона тўғон — ҳаммаси, Чингизхон буйруғига кўра бузиб ташланди. Жумладан, Балх ва унинг атроф аҳолиси 6 ой мобайнида сув-

сизликни бошдан кечиради. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби улкан шаҳарлар аҳлининг барчаси она шаҳарларини ё тарк этди ёки қириб ташланди. Истилочилар илк бора юқори маданиятли аҳолининг илм-фан, меъморчилик соҳаларидаги ютуқларини, юксак даражадаги ҳунармандчилик, тижорат, суғорма деҳқончилиги шу ўлкага келиб, кўрди.

Босқиндан сўнг Шарққа донғи кетган заргарлик, қурол-аслаҳа ясаш, нафис матолар тўқиш, нақшинкор нимчалар ишлаб чиқариш барҳам топди. Воҳаларда сувсизликдан ерлар қакраб, деҳқончиликка қирон келди. Бир неча асрлик тарихга эга бўлган машҳур ипак савдо йўллари издан чиқди. Илм-фан, маданият намоёндалари хор-зор бўлди. Тирик қолган аҳоли зулм ва зўравонликка, очлик ва қашшоқликка маҳкум этилди. Чингизхон тириклик вақтида ўғилларига мулкларини улус қилиб, бўлиб беришни бошлаган эди. 1207 йилда катта ўғил Илқига Селенга дарёсидан Иртишгача бўлган ерлар мулк этиб берилган эди. Чингизхон ўлими арафасида (1227 йил август) эса бошқа ўғилларига ҳам турли забт этилган ерлар улус этиб, бўлиб берилди. Жанубий Сибирдан Хоразм ва Дарбандгача бўлган ерлар Жўчига, Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан Амударё ва Синдгача бўлган ерлар иккинчи ўғил Чигатойга, Хитой ва Мўғулистон ворис бўлмиш учинчи ўғил Ўгедейга, Эрон ва Хуросон Тулига улус тарзида бўлиб берилди.

Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон вафотидан сўнг Чигатойга 4000 та аскар теккан экан. Уларнинг бошлиқлари барлос, жалойир, қовчин ва орлот қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, қавчинлар Амударё шимоли — Бухоронинг шарқий томонида, барлослар Қашқадарё воҳасида, орлотлар Афғонистон шимолида жойлашган экан. Кейинчалик Маҳмуд Ялавоч ўз сиёсати борасида шу қабилаларга суяниб, иш кўрган. Мўғуллар кўчманчи халқ бўлгани учун бошқарув тизимини тушунмас эди. Чингизхон тириклик вақтидаёқ хоразмлик таниқли савдогар, мўғуллар хизматида анчадан

бери фаолият кўрсатаётган Маҳмуд Ялавочни Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинлашини билдирган эди, у тез орада Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади. Унинг қароргоҳи эса Хужанд шаҳрида жойлашади. Шубҳасиз, Маҳмуд Ялавоч йирик ва бой савдогар бўлиб, манбаларнинг хабарига кўра, унинг бойлиги шунчалик кўп бўлганки, ҳатто у бутун Мовароуннаҳрдан олинadиган солиқни олдиндан тўлаши ҳам мумкин эди. Унинг ихтиёрида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи мўғул босқоқлари, маҳаллий ҳокимлар, доруғалар-ҳарбий маъмурлар ҳамда бир қанча мўғул ҳарбий отрядлари бор эди.

Маҳмуд Ялавочга солиқлар тушумини мунтазам назорат этиш, ўлкада мўғулларга қарши ғалаён бўлишининг олдини олиш масъулияти юклатилган эди. Кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар, қисман уламолар ҳам ўз жонлари ва мол-мулкларини сақлаб қолиш борасида хиёнат-корона тарзда босқинчилар хизматига ўта бошлади.

Ўз навбатида, ўлкада ўзларининг таянч воситаси бўлишларига ҳаракат қилган мўғуллар ҳам бу тоифадаги кишиларни қўллаб-қувватлай бошлади. Мўғул хонлари (вилоят ҳокимлари хон, олий ҳукмдор эса қоон ёки хоқон деб юритилган) ва маҳаллий зодагон, ер эгаларининг зулми натижасида меҳнаткаш халқ эндиликда икки томонлама эзила бошлади. Ўлпону солиқларнинг миқдори тобора ошиб борди, ундан ташқари аҳолидан йиғиб олинadиган турли тўлову йиғимлар, жарималарнинг сони ҳаддан ташқари ошиб кетди. Янги ер солиғи “калон” дейилиб, у ҳосилнинг ундан бир миқдорида олинган. 1235 йилги қурултойдан сўнг эса чорва мол бошидан олинadиган ялпи солиқ “қопчур” таъсис этилган. Унга кўра, 100 тадан бир миқдорда чорва солиққа тўланар эди. (Бу солиқ асосан мўғуллар турмуш тарзи хусусиятини ҳисобга олган ҳолда жорий этилган эди). “Ясоқ”қа кўра, давлат хазинаси учун “шулен” деб ном олган озиқ-овқат солиғи жорий қилинган.

Бу солиқ ҳар бир подадан икки яшар қўй, қимиз учун

хар мингта отдан бир бия ҳисобидан олинган. Солиқлар хонлар томонидан барот (ижара) тарзида олдиндан ҳазина учун ундирилиб, сўнгра аҳолидан зўравонлик билан оширилган миқдорда ундирилар эди. Айниқса, ҳунармандларнинг аҳволи оғир бўлган, уларнинг ўз юртларида тирик қолганлари маҳаллий хонларнинг мулки сифатида ишлатилар эди. Масалан, 1262 йил Бухорода бўлган Хубилай қооннинг вакили бу ерда 5000 та ҳунарманд Ботухонга, 3000 таси малика Сияорқуктенига (Хубилай ва Мунқаларнинг онаси) тегишли бўлганлигини қайд этади. 1246 йил Мўғулистонда бўлган сайёҳ Плано Карпини энг яхши ҳунармандлар ҳоқон хизматида эканлигини ва уларга қулларча муносабатда бўлишларини қайд этиб ўтади. Бу гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса кундалик овқат берилиб, уларга қулларча муносабатда бўлинган бўлса, иккинчи гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса катта солиқлар солинган.

Мўғулларга қарашли бўлган ҳарбий қурола-аслаҳа ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналар “корхона” номини олган бўлиб, у ердаги ҳунармандлар қул даражасидаги кишилар ҳисобланар эди. Ҳунармандлар тўлайдиган махсус солиқнинг номи “тамға” деб аталган. Мўғуллар, шунингдек, батамом ҳуқуқсиз қуллар меҳнатидан ҳам фойдаланишар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ер эгаллиги ҳолати ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар мўғулча суюрғол номини олган. Суюрғол ҳажми жиҳатидан (унинг таркибига жуда катта ер майдонлари, сув ҳавзалари, дашт-ййловлар ҳам кирар эди) иқтадан фарқ қилар эди. Бу даврда давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бир қисм ижарадор-ўртаҳол деҳқонлар эса музорийлар деб юритилган.

Буюк ҳоқон ҳисобланган Ўгедей (1229-1241) давридаёқ мўғуллар ўзларига хизмат кўрсатаётган катта ер эгалари, савдогарларга турли ёрлик ва пайзалар бера бошлади. Пайза қимматбаҳо металл (олтин, кумуш) ёки жез,

ёғоч тахталардан ишланган бўлиб, унга нўённинг муҳри қўйилар эди. Бундай пайзага эга бўлган кишилар, шу жумладан, элчилар, солиқ йиғувчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эди. Кўплаб бериладиган пайза эгалари аҳолидан бепул от-улов, ем-хашак, ётар жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳақли эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар “ём” (жом) дейилиб, уларнинг хизмати ва харажати маҳаллий аҳоли бўйнида эди. Давлат ишлари бўйича бу бекатлар бўйлаб кўплаб элчи, чопар, вакил ва бошқалар ўтиб, уларга халқ бепул хизмат қилиб, уларни таъминлаб туриши лозим эди. 1235 йилдан бошлаб хоқон фармонига кўра, ҳар бир ёмнинг алоқа хизмати ва ҳаракати 2 та туман аҳолисига юклатилди. “Ёмлар бўйидаги аҳолида тоқат ва мажол ҳам қолмаган эди”, – деб ёзган Рашидиддин.

Маҳаллий аҳоли ҳунарманд, деҳқон, чорвадор ким бўлишидан қатъи назар, умумхашар ишларида қатнашиши ва бепул ишлаб бериши шарт эди. Мўғулларнинг ички хўжалик ҳаёти, савдо-сотиқ соҳасини бир оз жонлантириш борасида чиқарган паст қийматли тангалари аҳоли орасида ўз ўрнини топмади. 1232 йилдан Самарқандда пул муомаласи тугатилди, савдо-сотиқ айирбошлов даражасига тушиб қолди. Фарғона, Шош, Термиз ва бошқа вилоятларда мўғул истилосидан сўнг пул зарб этиш ўз-ўзидан тугаган. Натижада, тез орада Мовароуннаҳрда пул муомаласи буткул издан чиқди.

Мислсиз жабр-зулм, аҳолининг хўрлик ва қашшоқлик домига ташланиши, солиқларнинг ҳаддан зиёд ўсиши, меҳнаткаш аҳолининг тинка-мадорини қуришиб юборди. Аҳоли ичида мўғулларнинг зўравонлиги ва истибдодига қарши норозилик ҳаракати тобора кучайиб, бу норозилик 1238 йилги Маҳмуд Таробий қўзғолонида намоён бўлди. Бу озодлик қўзғолони 1238 йил Бухородан уч фарсах (тахминан 18-21 км.) узоқликдаги Тароб қишлоғида бошланди. Бу қўзғолонда мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар зулмидан аҳволи огирлашган ҳунарманд, деҳқон ва

камбағал аҳоли айниқса фаол қатнашади. Қўзғолонга асли Тароб қишлоғидан бўлган ғалвир ясовчи ҳунарманд уста Маҳмуд Таробий бошчилик қилади.

Маҳмуд Таробий аввал ўз қишлоғида истилочилар зулми, бедодлигига қарши оташин чақириқлар билан чиқади. Атрофига йиғилган қўзғолончиларга мурожаат этади: “Эй ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни Тангридан қўрқмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга қурби етса, қиличми, ўқ-ёйми, калтакми қўлга олсин. Қўлдан келганча Тангридан қўрқмайдиганлардан биронтасини ҳам тирик қўймаслик лозим”. Шу пайтда Шероздан келган ҳарбий анжомлар ортилган карвон қўзғолончиларнинг қуролланишига ёрдам беради. Қўзғолон куч-қудрати ошиб бораётгани, халқ қўзғолончилар тарафига ўтаётганини кўрган мўғул нўёнлари Мовароуннаҳр ҳокими Маҳмуд Ялавочдан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Маҳмуд Таробий кўплаб тарафдорлари билан Бухоро томон йўл олади. Бухоролик ақоид (диний илм) олими, машҳур шайх Шамсиддин Маҳбубий ҳам қўлига қурол олиб, сафдошлари билан қўзғолончилар сафига қўшилади. Тарихчи Жувайний Маҳмуд Таробий ҳақида шундай деб ёзган эди: “У ақобир, бой-бадавлат кишиларни ҳақорат қилди, шармандасини чиқарди, ўлдиртирди, уларнинг бир қисми эсандан қочиб қутулди. У оддий халққа ва дарбадарларга илтифот ва марҳамат кўрсатди”. Дарҳақиқат, Маҳмуд Таробий Бухоро аҳлига мурувват намуналарини кўрсатди. Бухородан қочган мўғул ҳарбийлари ва бухоролик зодагонлар Карманага келиб, паноҳ топган эди. Бу ерда улар маълум куч тўплаб, Маҳмуд Таробий устига ҳарбий юриш бошлайди. Бундан хабардор бўлган Маҳмуд Таробий душманга қарши курашиш мақсадида шаҳар четидан Кармана йўлига катта ҳарбий куч билан чиқади. Икки ўртадаги қаттиқ жангдан сўнг истилочилар енгilib, орқага чекинади. Қўзғолончилар мўғулларни то Карманага қувиб боради. Ушбу жангда мўғуллардан 10000 киши қириб ташланди. Лекин бу зафарли жангда қўзғо-

лончилар раҳбарлари Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Махбубийлар ҳалок бўлди. Қўзғолончилар шаҳид кетган Маҳмуд Таробий ўрнига унинг укалари Муҳаммад ва Алини раҳбар этиб сайлайди. Лекин янги раҳбарларнинг ҳарбий тажрибаси йўқ, халқ уларни яхши танимас, омма ичида улар нуфузга эга эмас эди. Бу эса қўзғолоннинг боришига салбий таъсир ўтказди. Орадан бир ҳафта ўтмай, мўғулларнинг Элдуз нўён ва Чаған кўрчи бошчилигидаги янги қўшини қўзғолонни бостириш учун етиб келди. Икки томонлама жангда Маҳмуд Таробий тарафдорлари буткул тор-мор қилиниб, иккала томондан 21 мингдан ошiqк жангчи ҳалок бўлди.

Маҳмуд Таробий бошчилигидаги ушбу қўзғолон халқимиз озодлик курашлари тарихида ўзига хос из қолдирди. У, аввало, истилочилар ва улар томонига ўтиб кетган маҳаллий зодагонларнинг умумий зулмига қарши кўтарилган кураш эди. Бу озодлик қўзғолони мўғул истилочиларига улар қанчалик шафқатсиз тузум ўрнатмасинлар, халқ ҳамиша ўз она-Ватани озодлиги йўлида курашдан чўчимаслигини намоён қилди. Мўғуллар бу қўзғолондан сўнг босқоқлар томонидан йиғиладиган солиқ ва ўлпонларни тартибга келтиришга ҳаракат қилди. Маҳмуд Таробий қўзғолонидан кейин Чигатой қўзғолонни бостиришда сусткашлик қилган, деган мақсадда Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштириб, уни Мовароуннаҳрдан чиқартириб юборди. Тез орада ҳоқон уни Дасин (Пекин)га шаҳар ноиби этиб жўнатади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ноиби ҳамда ижарадори сифатида Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Маъсудбек тайин этилади. У вафотига қадар (1289) шу лавозимни эгаллаб туради.

XIII асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб, мўғуллар ичида ҳам сиёсий низолар, парокандалик чиқа бошлайди. 1241 йилга келиб босиб олинган Русия, Волга бўйи, Урал ва бошқа ерлардан Олтин Ўрда давлати ташкил топади. Мўғуллар 1256 йили Хулагу бошчилигида Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига ҳужум қиладилар. Мўғул хонлари ўртасида олий ҳукм-

дорлик учун кураш авж олади. Айниқса, буюк хоқон Гуякхоннинг (1246-1249) вафотидан сўнг бу кураш кескин кучаяди. 1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Тулининг тўнғич ўғли Мунқа (1251-1259) улуг хон сифатида сайланади. У дастлаб Чигатой улусини мулк сифатида тугатади, уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунқанинг вафотидан сўнг Чигатойнинг невараси Олғухон (1261-1266) Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлади.

XIII асрнинг 60-70-йилларига келиб, расман ягона ҳисобланган мўғул империяси аслида Эрондаги Хулагийлар, Мовароуннаҳрдаги Чигатойлар, Олтин Ўрда деярли мустақил қисмларга бўлиниб кетган эди. Ҳар бир улус хони ўзини тамомила мустақил санаб, пайт келганда қўшни улусларга ўлжа учун ҳужум қилиб турар эди. Масалан, 1272 йили Хулагийларнинг Оқбек бошчилигидаги аскарлари Кеш ва Нахшаб шаҳарларини, 1273 йил январида Бухорони талон-тарож этади. Бухоро даҳшатли қирғинбаротни бошдан кечириб, етти йилгача вайрона тарзда ётади. Мўғуллар тўғрисида сўз кетганда яна бир муҳим хусусиятни эътиборга олмоқ керак бўлади. Босиб олинган ерларда мўғул ҳарбий саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш ўзгара бошлайди.

Баъзи нўён, хонлар, ҳарбий маъмурларнинг кичик қисми, уларга эргашган маҳаллий зодагонлар, савдогарлар, диний уламолар ва бошқалар ўтроқ ҳаётга ўтиш, марказий ҳокимиятни кучайтириб, савдо-сотиқни ривожлантириш тарафдорлари эди. Дехқончилик ва савдо-сотиқ хазинанинг асосий манбаи бўлиши мумкин эди. Бунинг учун шаҳар ва қишлоқларни тиклаш, экинзорларни пайҳон этишга чек қўйиш, солиқларни тартибга солиш, шаҳарлар ривожини, савдо, хунамандчиликка ҳомийлик қилиш даркор эди. Юқорида таъкидланган маданийлашиш тарафдорлари сафига Мунқохон (1251-1259) ва Чигатой ноибини, хоқоннинг яқин маслаҳатчиси Маъсудбек (1238-1289) ҳам кирар эди. Мунқохон тадбирли ва зеҳли Мовароуннаҳр ноибини Маъсудбекнинг таъсири остида ижобий ўзгаришлар қилди.

Бутун мўғуллар империясида солиқлар бир хил тарзда ундирилмас эди. Масалан, Хитойнинг шимоли, Мовароуннаҳрда бадавлат киши 10 динар, камбағал 1 динар тўласа, Хуросонда бадавлат киши 7 динар, камбағал эса 1 динар тўлар эди. Мунқахон солиқ ва ҳашар ишларини тартибга солиш борасида махсус фармон-ёрлиқ чиқарди. Унга кўра, Чингизхон вафотидан сўнг берилган пайза ва ёрлиқлар бекор этилди, ёмлар бўйлаб алоқа воситаси учун ажратилган отлар сони белгиланиб, аҳолидан ортиқча от-улов талаб этиш, ёмлар учун белгиланган отлардан шахсий мақсадда фойдаланиш тақиқлаб қўйилди. Мунқахоннинг қонунлаштириб қўйган чора-тадбирлари аҳолини беҳисоб солиқ ва йиғинлардан озод этиб, уларнинг тинчлик-осойишталигини бирмунча таъминлади, шаҳар ҳаётининг, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига қисман имкон яратиб берди. Бу ислохотлар натижасида мамлакатнинг шимолий-шарқий ҳудудлари, жумладан Фарғона водийсида ҳўжалик, иқтисодий ҳаётда жонланиш содир бўла бошлади.

Айниқса, ҳўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муомаласини изга солишда Чигатой улуси ноиби Маъсудбекнинг хизмати, ислохотлари катта ўрин тутган. Маъсудбекнинг мўғул қоонларига яқинлиги ислохотлар ўтказишига имкон берган эди. 1271 йили мўғулларнинг маданий, ўтроқ ҳаёт тарафдорлари мадади, Талас қурултойи (1269 й.) қарорларига таяниб, Маъсудбек янги пул (молиявий) ислоҳоти ўтказишга киришди. Унга кўра, ҳар қандай шахс ўзига керакли тангани хоҳлаганича, лекин бир хил ҳажм, қиймат, вазнда зарб эттириб олиши мумкин эди. Аввал бошида қийинчилик билан кечган бу жараён XIII асрнинг 80-йилларига келгандагина фаоллаша борди. Тез орада 16 та йирик шаҳар ва вилоятларда бир хил вазн ва юқори қийматга эга соф кумуш тангалар зарб этилиб, муомалага киритилди. Гарчи, атрофдаги ислохотларга қарши мўғул ҳарбийлари Эрондан, Еттисувдан Мовароуннаҳрга вайро-

нагарчилик келтириб чиқарувчи курашларни амалга ошириб турсалар-да, лекин ислохотлар боришига тўсқинлик қила олмади. Маъсудбек 1273-1276 йиллари қайта таланган Бухоронинг тикланишига бош- қош бўлди. 1282-83 йилларда Бухородаги зарбхоналар тўлақонли ишлашга киришди. Савдо-иқтисодий муносабатлар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291-1306) даврида Андижон шаҳрига ҳам асос солинди.

XIV асрнинг 1-ярмига келиб, Чигатой улусида мўғулларнинг ўтроқлашув жараёни кучайиб, мўғул зодагонларининг катта қисми савдо доиралари билан яқинлашиб, ислом маданияти таъсирига берилиши кучайди. Мовароуннахр маданий ўлкаси билан яқин алоқа ўрнатиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга интилган Чигатой хонларидан бири Кебекхон (1309, 1318-1326) бўлди. У Мовароуннахрга кўчиб келиб ўз қароргоҳини Насаф шаҳри ёнида барпо этди. Кейинчалик бу сарой ўрнида янги Қарши шаҳри юзага келди. Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни тартибга солиш мақсадида маъмурий ва молиявий ислохотлар ўтказди. Маъмурий ислохотга кўра, маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар-маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-мўғул уруғ бошлиқлари қўлига ўтди. Ноиблик эса меросий бўлиб қолди. Бу ислохот давлатни мустаҳкамлашда ижобий самара берди.

Маъсудбек даврида пул ислоҳоти амалга оширилган бўлса-да, Кебекхон уни такомиллаштирмоқчи бўлди. Жумладан, у Хулагийлар ва Олтин Ўрда тангалари намунасида 2 хил пул: йирик кумуш танга — “динор” ва майда кумуш танга — “дирҳам”лар зарб эттиради.

Динор (2 мисқол, 8 гр. атрофида) 6 та дирҳамдан иборат бўлиб қолди. Кебек номидан тангалар Бухоро ва Самарқандда зарб этилар эди. Шунингдек, Ўттор зарбхонаси ҳам фаол ишлай бошлади.

Кебекхоннинг ислохотлари маҳаллий аҳоли маданияти

билан яқинлашувига қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. Кебекхонинг укаси Оловуддин Тармаширин (1326-1334) акасининг сиёсатини давом эттириб, ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. У ислом динини қабул қилиб, уни Чигатой улусининг расмий динига айлантиради. Тармаширин сиёсатидан норози кўчманчи мўғул зодагонлари исён кўтариб, 1334 йилда уни ўлдиришади. Тармашириндан сўнг ҳокимият тепасида келган Чангши (1334), Бўзан (1334-1338), Эсон-Темур (1338-1342), Муҳаммад (1342-1343)лар даврида Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлганлиги йўқ. Аксинча, маҳаллий қабила-лар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучайиб, Чигатой ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

XIV асрнинг 40-йилларига келиб, Еттисувда Дуғлот амирлигининг ташкил топиши, Чигатой улусининг тарқаб кетиб, ўрнига Мовароуннахр амирлиги юзага келганидан далолат берар эди. Чигатой хонларининг сўнгги вакилларида бири Қозонхон (1343-1346) марказий хон ҳокимияти куч-қудрати таъсирини кўтариб, ички сиёсатда Кебекхон-Тармаширин йўлини туттишга ҳаракат қилди. У кўчманчи ҳарбийларга қарши кураш олиб бориб, Қашқадарё воҳасида уларга қарши таянч маркази — Занжирсарой қалъасини барпо этди. Қозаған бошчилигидаги бир гуруҳ кўчманчи, талончилик сиёсати тарафдорлари 1346 йили фитна натижасида Қозонхонни ўлдиришга муваффақ бўлишади.

Қозаған ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувини ўз қўлига олди. Мовароуннахр Қозаған давридаёқ бир неча ярим мустақил қисмларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик авж олиб, ўзаро низолар янада кучайган эди. Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғига, Хўжанд Боязид Жалойирийга қарам бўлиб қолди, Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозағаннинг невараси амир Ҳусайнга

тобе бўлди, Шибургон эса Муҳаммадхўжа Апверди қўлига ўтиб кетди. Бундан ташқари, Бухорода диний уламолардан иборат садрлар, Хутталонда маҳаллий ҳокимлардан Кайхусрав, Термизда сайидлар, Бадахшонда ўзбошимча маҳаллий шоҳлар ҳокимиятни қўлга олишди.

XIII аср иккинчи ярми ва XIV аср биринчи ярмидаги маданий ҳаёт

XIII аср иккинчи ярмида XIV аср биринчи ярмида хўжалик, иқтисодий ҳаётдаги силжишлар, савдо-сотиқнинг ривожланиши, қолаверса, Чигатой мўғулларининг тобора ўтроқ ҳаётга мослаша бориши босқинчилик вақтида таназзулга юз тутган маданий ҳаётнинг нисбатан жонланишига олиб келди. Аввало, шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморчилик йўлга қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламолар ва дунёвий зодагонлар, гоҳида мўғул зодагонларининг баъзилари қурилиш ишларига ҳомийлик қила бошлашди. Меъморчиликда алоҳида ўрин тутган ганчкорлик, гишт ўймакорлиги, кошinpазлик, меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр, Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонақо, мақбара, масжид, мадраса, сарой, миноралар қад қўтара бошлади. Шу даврда барпо этилган кўпгина меъморий обидалар у ёки бу кўринишда ҳозирги кунгача етиб келган. Жумладан, Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий мақбарасини дастлаб барпо этилган меъморий биносифатида кўриш мумкин. Таниқли бухоролик шайх Сайфиддин Боҳарзий нуфузли диний уламолардан бири бўлиб, у 1258 йили оламдан ўтган эди. Унинг қабри устида тез орада катта мақбара ва хонақо барпо этилди. 1333 йили Бухорода бўлган араб сайёҳи ибн Баттута ушбу мақбарага юқори баҳо берган эди. Шунингдек, шу даврда барпо этилган Бухородаги Қусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Хўжа Аҳмад мақбараси, Кўҳна Урганчдаги Нажмиддин Кубро ва Тўрабекхоним мақбараси, мас-

жид ва 2 та баланд миноралар (миноранинг ҳозиргача сақланган қисми 62 метрни ташкил этади, минораларнинг биттаси XX аср бошларида қулаб тушган), Хўжанддаги Дувахон мақбараси (кейинчалик вайрон бўлган) ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Қаршидаги бузилиб кетган сарой, Маъсудбек ҳукмронлиги даврида (1238-1289) Бухорода барпо этилиб, 1000 тача талабага мўлжалланган “Маъсудия”, “Хония” мадрасалари ва бошқалар тўғрисида манбаларда маълумот бериб ўтилади.

Шубҳасиз, Чингиз ўрдаларининг босқини Мовароуннахр ва Хуросон илм-фан, адабиёт ўчоқларига ҳам катта зарба бўлиб тушади. XIII аср-XIV аср охирларига қадар мўғуллар қадами етмаган ёхуд уларнинг таъсири кам бўлган Деҳли султонлиги, жанубий Эрон, Кичик Осиё, қисман Сурия ва Мисрда илм-фан, маърифат, адабиёт тараққий эта бошлаган эди. Фақатгина XIV аср охири-XV аср бошларига келибгина маърифат, маданият ўчоқлари яна Мовароуннахр ва Хуросонга кўчади.

XIII аср-XIV асрнинг иккинчи ярмида форс-тожик адабиётида, айниқса, Жалолиддин Румий (1207-1272), Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1219-1293), Амир Хусрав Деҳлавийларнинг (1253-1325) ўрни ва мавқеи кўтарилиб, улар жаҳон адабиёти оламига танилади.

Асли Балх шаҳридан бўлган Румий 14 ёшлигида ўз оиласи билан мўғул босқинидан қочиб, Кичик Осиёнинг Кўния султонлигига бориб қолади. Кўния, Ҳалаб, Дамашқда таҳсил олиб, буюк тасаввуф илми шоири ва файласуфи бўлиб танилади. У шеъриятда тасаввуфий-фалсафий жанрни ривожлантириб, ўзининг 36 минг байтдан иборат “Маснавийи-маънавий” достонини яратади. Саъдий эса ислом оламида “Тулистон” ва “Бўстон” асарлари, ғазаллари, ахлоқий фикрлари билан кенг шуҳрат қозонади. Унинг асарларида она-Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, меҳр-муҳаббат ғоялари ҳамisha барқ уриб туради. У ўз асарларида кишиларни ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликка, ҳукмдорларни адолат ва инсофга чақи-

риб, салбий хусусиятларни қоралаб чиқади. Саъдий она шаҳри Шерозда яшаган.

Хусрав Деҳлавий Ҳиндистон шимолига мўғул босқинидан қочиб борган асли Кеш (Шаҳрисабз)да дунёга келади. У Деҳлида султон саройида яшаб, ўзининг ажойиб “Хамса” достонини, Ҳиндистонда ҳозиргача машҳур “Хизрхон ва Дувалра”ни, “Мифтах ал-футух” (“Ғолиблик калити”), “Нух сипеҳр” (“Фалакнинг тўққиз гумбази”) каби асарларни ёзади.

XIII асрнинг 2-ярмидан бошлаб, тарихнавислик ҳам ривож топа бошлайди. Бу даврда асли Ғур вилоятидан бўлган Абу Умар Минҳожиддин Ҳузжонийнинг 1260 йил ёзилган “Табақоти Носирий” (“Носирга аталган табақалар”), Оловиддин Ота Малик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонғушай” (“Ҷаҳон фотиҳи тарихи”), Файзуллоҳ Рашидиддин Ҳамадонийнинг “Ҷомеъ ат-таворих” (“Тарихларнинг жамланиши”) Шаҳобиддин ан-Насавийнинг “Сийрат ас-султон Ҷалолиддин Манкбурни” (“Султон Ҷалолиддин Манкбурнининг сийрати”) каби нодир тарихий асарлари ҳам жаҳон юзини кўрди.

Бу асарлар ўз вақтида мўғуллар истилоси ва ундан кейинги даврни ўрганиш бобида асосий манбалар ҳисобланади. Бу пайтда, шунингдек, ислом ахлоқ-одоб ва тақводорлиги асосида туркий тилдаги адабиёт ҳам ривож топа бошлади. Хоразмда мазкур адабиётнинг вакили машҳур файласуф шоир ва мутафаккир Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326) ҳисобланади. У шоир, мутафаккир бўлибгина қолмай, Ҳиндистон, Шероз, Румда бели ерга тегмаган курашчи полвон ҳам эди. Худди шу маънода “Паҳлавон” таҳаллуси унга ҳақли равишда берилган. Халқ ичида эса уни беҳад саховатли, бағрикенг, адолатли инсон сифатида ҳурмати катта эди. У ғолиблиқдан тушган мукофотларни етим-есир, ногиронларга ҳадя этар, пўстиндўзлик хунаридан келган даромадини атрофидаги камбағаллар билан баҳам кўрар эди. Ўз ёнидан ҳатто Хива яқинида мақбара ҳам барпо этади. Унинг мардлиги, тангилиги, ҳақларварлиги тўғрисида бизнинг кунларимизга қадар турли ҳикоят, ривоятлар ҳам етиб келган. Унинг ин-

соний фазилатларни улуғловчи рубойлари халқ орасида кенг тарқалган. У инсон ақл-заковати, ахлоқий камолоти ва поклигини қадрлайди.

Туркий тилда ижод қилган яна бир шахс Носириддин Бурҳонуддин Рабғузидир. У XIII аср охири- XIV аср бошларида яшаб, ижод қилган. Бизгача унинг биргина “Қисаси Рабғузиди” (“Қисасул анбиё”) асари етиб келган. Бу асарда муаллиф ўзини “Работ ўғузининг қозиси Бурҳон ўғли Носириддин” деб таништиради. Ушбу асар ислом динини қабул қилган мўғул бекларидан бири бўлмиш Носириддин Тўқбуғанинг илтимосига кўра ҳижрий 709 (милодий 1309-1310) йилда ёзилган. Ушбу асар 72 қисмдан иборат бўлиб, пайғамбарлар (Довуд, Сулаймон, Мухаммад) ҳақидаги қиссалар, диний ривоят ва ҳикоятлар, халқ оғзаки ижоди, тарихий асарлар, диний китоблар асосида баён этилган диний-фалсафий, тарихий, ахлоқий асардир. Ушбу асар халқ, бахши ва оқинлар орасида ҳамisha машҳур бўлиб келган. Асарда баён этилган ахлоқий фазилатлар, таълим-тарбия, маърифат хусусида фикрлар ҳозирги кунга қадар аҳамиятини йўқотмаган.

Бу пайтга келиб туркий адабиёт ривожини билан бир қаторда, тасаввуф, дин илмларининг ҳам ривожланиши кўзга ташланади. Тасаввуф илмининг машҳур намоёниси, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (Саид Мухаммад ибн Жалолиддин) (1318-1389) инсон ўз меҳнати билан ҳалол кун қўриши лозимлиги ғоясини ёқлайди. Унинг “Дил ба ёру, даст ба кор” (Дилинг Худода, қўлинг меҳнатда бўлсин) шиори кейинчалик жуда машҳур бўлиб кетди. Унинг Бухоро яқинидаги қабри мусулмонлар зиёратгоҳларидан бирига айланган. Мустақиллик инояти билан бу аждодимизнинг номи қайта тикланиб, унинг ҳоки жойлашган ер кўркем зиёратгоҳ тусини олди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Чингизхон истилоси арафасида Хоразмшоҳлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий парокандалик белгилари нималарда кўринади?

2. Чингизхон Мовароуннахр ерларини эгаллашда қандай ҳарбий-сиёсий тактикадан фойдаланган?
3. Чингизхон қўшинларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган шаҳарларни айтинг.
4. Темур Малик ва Жалолиддин Мангубердининг Ўзбекистон тарихида тутган юксак ўрни нималар билан белгиланади?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
5. Буниятов З.Н. Хоразмшоҳ-Ануштегинлар давлати (1087-1231). -Т.: 1989.
6. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. -Т.: "Адолат", 1997.
7. Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос. -Т.: "Адолат", 1991.
8. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: "Akademiya", 2004.
9. Сагдуллаев А.С., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. -Т.: "Akademiya", 2006.
10. Сагдуллаев А.С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: "Академия", 2000.
11. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.

**6-мавзу. Ўзбек давлатчилиги асосларининг
Амир Темур даврида мустахкамланиши.
Темурийлар даврида ижтимоий-иқтисодий,
сиёсий ва маданий ҳаёт**

**Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш учун
кураши ва ҳарбий юришлари**

Амир Темур ва унинг давлати хусусида Ўрта аср тарихчиларидан ибн Арабшоҳ, Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздий ва бошқаларнинг асарлари асосий тарихий манбалар ҳисобланади. XX аср тарихчи ва тадқиқотчиларидан француз олими Л.Кэрен, шўро тарихчиси А.Якубовский, ватандошларимиз Б.Аҳмедов, А.Аҳмедов, атоқли файласуф И.Мўминовларнинг асарлари катта аҳамият касб этади. Амир Темур давлати хусусида «Темур тузуклари» асари муҳим маълумотлар беради.

Буюк давлат арбоби ва маҳоратли саркарда Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (ҳижрий 736, шаъбон ойининг 25 кунида) Кешга қарашли Хўжа Илғор (ҳозирги Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарағай ибн Барқал оиласида дунёга келди. Онаси Такинахотун Кешнинг обрўли бекаларидан бири бўлган.

Темурнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари Кешда ўтди. Ибн Арабшоҳ, Луи Гонзалес де Клавихо ва бошқа тарихчиларнинг 1360 йилга қадар унинг ҳаётининг айрим маълумотлари бир-биридан фарқланади.

1360-1361 йилларда Мўғулистон ҳукмдори ҳоқон Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрнинг ички ҳаётига раҳна сола бошлайди. Унинг босқинчилик тадбири Ўрта осийлик мустақил ҳукмдорларга маълум бўлганидан кейин улар саросимага тушиб қолганлар. Шулар қаторига Кеш амири Ҳожи Барлосни ҳам киритиш мумкин. Туғлуқ Темур Хўжандни ишғол этиш ниятида Сирдарёдан ўтганидан сўнг Мовароуннаҳр амирлари ва Ҳожи Барлос ўз жонларини сақлаш учун Амударёдан ўтиб, Хуросонга кетдилар.

1360-1370 йилларда Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига Амир Темур билан бир қаторда таъсир ўтказган шахслардан яна бири Амир Қозогоннинг набираси Амир Ҳусайн эди. Балх ва унинг атрофидаги ер-мулклар унинг тасаруфида эди. 1361 йилда Амир Темур ва Амир Ҳусайн — иккала ҳукмдор бирлашиб, мўғул хонларига қаршилик кўрсатиш имконига эга бўлди. Маълумки, Амир Темур мўғул ҳокимига қарам эди. Вақти келиб, Мовароуннаҳрни бошқаришни Туғлуқ Темур ўз ўғли Илёсхўжага топширди. Мустақил бўлишга ҳаракат қилиб юрган Амир Темур янги ҳукмдорга итоат этмади. Бунинг оқибатида зиддият юзага чиқди. Амир Ҳусайн билан Соҳибқирон Темурнинг бир-бирлари билан ўзаро муносабатда бўлган даврлар 1361-1365 йилларни ўз ичига олади.

Амир Темурнинг ҳаётида рўй берган ва бир умрга унга тан жароҳатини муҳрлаган воқеа 1362 йилда Сейистонда бўлиб ўтган. Амир Темур жанг вақтида ўнг қўли тирсагидан ва ўнг оёғи қаттиқ жароҳатланади. Бунинг оқибатида у бир умр оқсоқланиб юради.

Туғлуқ Темур вафотидан сўнг 1363 йилда Мовароуннаҳр тупроғидан ҳайдалган Мўғул хони Илёсхўжа катта лашкар билан аввалги мулкларини олиш мақсадида яна Мовароуннаҳр томон ҳаракат қила бошлайди. Мўғул хони ўз рақибларига нисбатан қаҳрли кайфиятда эканлиги маълум эди. Амир Темур ва Амир Ҳусайн бўлғуси тўқнашувга ҳарбий куч йигдилар. Тарихга “Лой жанги” номи билан кирган мазкур жанг Чиноз билан Тошкент оралиғида 1365 йилнинг баҳорида бўлган. Амир Темур ва Амир Ҳусайн Чирчиқ дарёси бўйидаги бу жангда мағлубиятга учраган. Мазкур мағлубият сабабларини ҳар хил баён этишади. Айрим солномачилар мўғул хонининг ғолиб бўлишида Амир Ҳусайннинг лаёқатсизлик билан ҳаракат қилиши деб изоҳлашади. Эҳтимол шундай-дир. Мўғул хони қўшинининг қўплиги ҳамда яхшироқ тайёрланганлиги бу ютуқнинг асосий омили бўлса керак.

Қайта уриниш беҳуда эканлигини англаб етган Амир Темур жанг майдонини тарк этиб, қолган аскарлари би-

лан Самарқанд томон қайтиб кетади. Самарқанд шаҳрига келиб, лекин бу ерда узоқ турмасдан Кешга, сўнгра Амударё орқали Балхга ўтиб кетади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу пайтда Мовароуннаҳрнинг бош амири Ҳусайн эди. Бирор қарорга келиш унга боғлиқ бўлган. Шу сабабли Амир Темур ҳам унинг кўрсатмаси, розилиги билан иш тутишга мажбур эди. Самарқанд шаҳри, қолаверса, бутун Мовароуннаҳр ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Мўғул хони чангалидан қутилиш самарқандликларнинг ўзига боғлиқ эди. Бу шароитда Самарқанд мудофаасини сарбадорлар ўз қўлига олган эди.

Сарбадорлар мўғуллар зулмидан озод бўлиш йўлида ўзларини қурбон қилишга тайёр эди. Сарбадорлар ҳаракати XIV асрнинг 30-йилларида Эронда ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида пайдо бўлиб, 50-60-йилларда Мовароуннаҳрга ҳам ёйилди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади мўғул истилочилари ва зулм ўтказувчи маҳаллий қатламларга қарши кураш эди.

Хуросондаги сингари Самарқандда ҳам бу ҳаракат қатнашчиларининг ижтимоий таркиби айнан бир хил бўлган. Ҳунармандлар, дўкандорлар, айрим мадраса мударрислари ва талабалар мазкур ҳаракатга фаол қўшилди. Илёс-хўжа тўғридан-тўғри Самарқанд томон йўл олди. Шаҳар жомеъ мачитига йиғилган аҳоли олдида сарбадорларнинг бўлажак раҳбаридан бири, мадраса мударриси Мавлонозода чиқиб, шаҳар аҳолисидан катта миқдорда солиқ ва тўлов йиғиб, уни ўз билганича сарф этган ҳукмдорнинг шаҳарни ўз ҳолига ташлаб қўйганлигини уқтириб ўтади.

Мудофаа раҳбарлигига Мавлонозода қаторига Мавлоно Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий ҳам қўшилдилар. Мудофаа ташкил этилганлигидан хабарсиз мўғуллар ҳукмдорсиз шаҳарни ҳимоясиз деб ўйлашди. Уларнинг асосий қўшинлари шаҳарга кираверишдаги бош кўчадан ҳужум қилади. Хавф-хатардан шубҳаси бўлмаган босқинчилар Мавлонозода камончилари билан пистирмада турган жойга яқинлашганларида тўсатдан камон ўқларига

дуч келадилар. Шаҳар мудофаачилари мўғулларга уч тарафдан ҳужум қилади. Биринчи ҳамладаёқ шаҳарни эгаллаймиз деб ўйлаб бостириб кирган мўғуллар катта талофат қўриб, орқага чекинишга мажбур бўлди.

Самарқандликлар ҳарбий режаси пухта чиқди ва ўз самарасини берди. Бир неча ҳужум самарасиз тугагач, мўғуллар шаҳар атрофини қуршаб олиб, узоқ вақт қамал қилиш режасини ўйлаб чиқдилар. Лекин лашкарлар орасида юқумли касаллик тарқалди. Буни от вабоси (ўлати) деб аташади. Ўлат оқибатида Илёсхўжа қўшинларига мансуб отларнинг катта қисми қирилиб кетди. Илёсхўжа катта йўқотиш билан дастлаб Самарқандни, кейин Мовароуннаҳрни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Бу пайтда Кешда бўлган Амир Темур мазкур хабарни Амударё бўйларида бўлган Амир Хусайнга етказди. 1366 йилнинг баҳорида улар Самарқандга келиб, сарбадорлар раҳбарларини ўз ҳузурларига чорладилар. Учрашув Самарқанддаги Кониғил деган жойда бўлди. Бу ерда сарбадорларнинг раҳбарлари билан келишмовчилик юз беради ва улар қатл этилади. Амир Темурнинг илтимоси билан фақат Мавлонозода омон қолдирилиб, Хуросонга жўнатилади. Сарбадорлар ҳаракати бостирилгандан сўнг Амир Хусайн ва Амир Темур ўртасидаги муносабатлар кескинлашади. Бунга Амир Хусайннинг сарбадорларга нисбатан адолатсизлиги сабаб бўлган эди.

1366-1370 йиллар оралиғида Амир Темур ўз эътиборини ички ишларга қаратди. Амир Хусайн ва Амир Темур ўртасидаги зиддият 1370 йилда Хусайннинг ўлдирилиши ва Амир Темурнинг тахтга ўтириши билан якунланди. Бошқарув Мовароуннаҳрнинг расмий хони Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрғотмиш номидан олиб борилди. Давлат бошқарув тизими Мовароуннаҳр амири номини олган Амир Темур қўлига ўтди. У Кеш шаҳридан Самарқандга қўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдаги бирлаштириш сиёсати бошланган эди. У Амударё ва Сирдарё оралиғидаги

ерларни бўйсундириб, итоат эттирди. Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритиш қийин бўлмади.

Амир Темур Хоразмни ҳам қайтадан Мовароуннаҳрга киритишга интилди. 1372 йилда Хусайн Сўфи Амир Темурга бож тўламасдан, бунинг устига Соҳибқирон томонидан юборилган элчига шундай жавоб берди: “Мен мамлакатни қилич билан фатҳ этганман, шунинг учун ҳам уни фақат қилич билан олиш мумкин”.

Ўша йили Амир Темур Хоразмга қўшин тортиб келади. Урганчга бориш учун Қиёт шаҳри орқали ўтиш керак эди. Бу шаҳар бир оз қаршилик кўрсатгандан кейин Темур қўшини томонидан ишғол қилинади. Қиётнинг қўлдан кетиши Хусайн Сўфига кучли таъсир кўрсатади. У Амир Темур билан ярашишга, унинг талабларини бажаришга рози бўлади. Лекин айрим ҳокимлар Амир Темурнинг тез юксак мартабага эришишини кўролмай, Хусайнни унга қарши гиж-гижлай бошлади. Хусайн уларнинг ёрдамига ишониб, Амир Темурга қарши чиқади, аммо у томонидан тор-мор этилади. Шундан сўнг Хусайн Урганч қалъасига беркинади ва тезда вафот этади. Унинг ўрнига акаси Юсуф Сўфи (1372) ҳокимиятга келади ва Амир Темур билан яраш шартномаси тузади. Лекин у яраш шартларини хиёнаткорона бузиб, Амир Темур қайтиб кетгандан кейин Қиёт шаҳрини босиб олади, унга қарши очикдан-очик душманлик ҳаракатига ўтади. Шундан сўнг Амир Темур Хоразмга иккинчи маротаба юриш қилишга мажбур бўлади (1373-1374 йй.). Аммо бу ҳарбий тўқнашувгача бормади, чунки Юсуф Сўфи Амир Темурга тавба қилиб, яраш шартларини сўзсиз бажаришга ваъда беради. Бу иккинчи юриш натижасида Жанубий Хоразм Амир Темур давлати таркибига киради.

1374 йилдан кейин Амир Темур Хоразмга уч маротаба юриш қилди. Бунинг сабаби Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг Хоразмга даъвоси туфайли эди.

1387-1388 йилларда Тўхтамиш, Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб, Хоразмга ҳужум қилди. Хоразм ҳокими бўлган Сулаймон Сўфини Амир Темурга қарши қўзғолон кўтаришга ундади. Сулаймон Сўфи бунга рози бўлди. Бу воқеалар Амир Темурни 1388

йили Хоразмга яна юришга мажбур этди. Темур Урганч-ни ишғол қилди ва сўфилар сулоласини тугатди.

Шундан сўнг Хоразм Амир Темур давлати таркибига, кейин эса Темурийлар давлати таркибига кирган. Шундай қилиб, Еттисувдаги ва Сирдарё этакларидаги ерлардан ташқари, Туркистон ерларининг ҳаммаси Амир Темур қўлига ўтди.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихда “уч йил-лик” (1386-1388), “беш йиллик” (1392-1396), “етти йил-лик” (1399-1405) урушлар деб ном олган. Темур 1381 йилда Хиротга юриш қилади. Бу даврда Хиротни курдлар су-лоласи бошқарар эди. Уларнинг ҳукмдори Гиёсиддин Пир Али Темурга қаршилик кўрсатмади. Лекин 1383 йилда Хиротда қўзғолон кўтарилди. Қўзғолон бостирилди ва курдлар сулоласи кулаши билан сарбадорларнинг сўнгги ҳокими бўлган Али Муайёд ихтиёрий суръатда ўз ерла-ри ва ҳокимиятини Темурга топширди. XIV асрнинг 80-йиллари ўртасига келиб бутун Хуросон Амир Темур их-тиёрига ўтди. “Уч йиллик” уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Филонни бўйсундира-ди. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб, Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

Шундай қулай пайт келганидан, яъни Амир Темур-нинг Эрондалигидан фойдаланган Тўхтамиш Мовароун-наҳрга Қамариддин етакчилигида қўшин юборди.

1388 йил январда Амир Темурнинг қайтишини кут-ган душман орқага қайта бошлади. Амир Темур амирла-ри Хусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқаларга душман-ни даф қилишни топширди. Улар Сирдарё бўйидаги Са-рисув деган жойда душманни қувиб етиб, унга катта та-лофат етказди. Тўхтамиш 1388 йил охирида Амир Те-мурга қарши қайта ҳужум бошлади. Амир Темур эса урушга тайёрланиш учун Сагорон (Каттақўрғон)да қа-роргоҳини тикиб, қўшинларини жанговар ҳолатга кел-тирди. Амир Темур душманнинг орқа тарафидан ҳужум қилиш учун Қўнғи ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон, Шайх Али Баҳодир қўмондонлигидаги қўшинларни юборади.

Ҳужум муваффақиятли бўлди. Душман тор-мор этилиб, Тўхтамиш зўрга қочиб қутулди.

1393-1394 йили Амир Темур Шеки (Озарбайжоннинг шимолий қисми)да турган пайтда Тўхтамиш Кавказорги вилоятларига ҳужум қилди. Амир Темур Шекидан чиқиб Қура дарёси бўйлаб юрди. Олтин ўрдаликлар Амир Темур қўшинлари келаётганини эшитиб, чекинишга мажбур бўлди. 1395 йил апрелида Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасида уруш ҳаракатлари яна бошланиб кетди. Жангнинг асосий қисми ўнг қанотда бўлди. Ушбу қанотда мушкул вазият пайдо бўлган. Амир Темур заҳира қўшин билан жангга кирди ва душманни чекинишга мажбур қилди. Тўхтамиш учинчи жангдан кейин ҳокимиятдан ажралди.

Тўхтамиш қўшинининг Терек дарёси бўйида тор-мор этилиши ва 1395 йилда Сарой Берканинг хароба қилиниши Олтин Ўрдага жуда кучли зарба бўлди. Шундан кейин у ўзини ўнглай олмади.

Амир Темурнинг бир мамлакатга қилган юриши унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан кетма-кет борганлигини уруш воқеалари кўрсатиб туради. Амир Темур Озарбайжонга бир неча маротаба ҳужум қилиб борди ва 1387 йилда уни бўйсундиришга муяссар бўлди. Амир Темур 1392 йилда Арманистон ва Грузияни бўйсундиради. Темурнинг узоқ Ҳиндистонга юриши 1398 йилда тамомланди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати шунда эдики, у ўз душманларини эркин нафас олишга қўймаган. 1400 йилда Амир Темур қўшинлари турк султони Боязид I ва Миср султони Фараж билан кураш олиб борди. 1402 йилда Амир Темур Анқара ёнида Боязид билан иккинчи марта тўқнашди ва уни тор-мор этди.

Амир Темур ўз қўшинлари билан 1404 йилнинг охирида Хитойга қараб йўлга чиққан эди. Ўша йили Ўрта Осиё тарихида энг қаҳратон қиш бўлган. Сирдарёнинг суви 1 метргача музлаган, аскарларнинг қулоқ-бурунлари, қўлоёқларини совуқ олган эди. Амир Темурнинг ўзи ҳам шамоллаб қолади. 1405 йил январь ойининг ўрталарида Ўтрор-

да тўхташга қарор қилишади. 18 февраль куни шу ерда буюк жаҳонгир Соҳибқирон Амир Темур вафот этади.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар қилади. Бу юришлар натижасида у буюк давлат ташкил қилишга эришди. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг қатор мамлакатлари киради. Амир Темурнинг муваффақиятига, аввало, унинг нодир ҳарбий истеъдоди сабаб бўлди. Амир Темур қўшинида қатъий тартиб ва интизом ўрнатилган эди. Ҳар бир жанг режаси ва барча қисмлар учун йўл-йўриқларни ўзи ишлаб чиқарди. Унинг ҳарбий истеъдоди Анқара яқинида Султон Боязидга қарши жангда, айниқса, ёрқин намоён бўлди. Армиянинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этарди. Шу давр воқеаларининг шохиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича, барлослар ҳарбий қўнимсизликка ниҳоятда чидамли, ёйдан ўқ узишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Мустақиллик шарофати ҳамда республикамиз Президенти И.Каримов ташаббуси билан шўролар даврида унут бўлган буюк Соҳибқироннинг пок номи қайта тикланди. Тарихий адолат қарор топиб, 1996 йили Соҳибқироннинг 660 йиллик тававаллуд ёши бутун жаҳонда кенг миқёсда нишонланди.

Амир Темур вафотидан сўнг Темурийлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий вазият

Соҳибқирон Амир Темур Хитойга қилинаётган ҳарбий юриш вақтида қаттиқ оғриб, 1405 йил 18 февраль кечаси Ўтрор ҳокими Бердибекнинг саройида вафот этади. Амир Темур ўзига ворис ва тахт валиаҳди этиб невараси Пирмуҳаммад Жаҳонгирни васият қилиб қолдиради. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (ўзига 27 та ўлка ва вилоятларни жам этган) гарчи Темурнинг маҳорати ва куч-қудрати ила мустаҳкам турган бўлса-да, лекин у ички жиҳатдан анча заиф, умумиқтисодий асосга

эга бўлмаган эди. Ўғиллар, набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ва суюрғол тартиби ҳам Темур давлати парокандалигини кучайтирар эди. Темур жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданоқ, шаҳзодалар ўртасида тожу тахт учун ўзаро кураш кучайиб кетди.

Қобул ва шимолий Ҳинд мулкларининг ҳокими Пирмуҳаммадни кўпчилик тахт эгаси сифатида кўришни хоҳламас эди. Бунинг устига у анча узоқда бўлиб, Самарқандга тезлик билан етиб келиш учун имкони ҳам йўқ эди. Темур вафотидан сўнг Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва бошқа ерларда нотинчлик бошланиб, ғалаёнли вазиятлар юзага кела бошлади. Секин-аста Темур куч-қудрати билан барпо этилган буюк салтанатга путур ета бошлади. Фосих Ҳавофий Темурдан сўнг тирик ўғил ва набиралар 36 та эканлигини таъкидлаган эди. Айниқса, улар орасида Шохруҳ (1377-1447) ва унинг ўғли Улуғбек (1394-1449) алоҳида ҳурмат билан тилга олиб ўтилган. Шу давр муаррихлари тахт эгалигига кўпроқ Шохруҳни маъқул кўриб, унинг инсоний сифатларига юқори баҳо берар эди. Шохруҳ тахт эгаси бўлишидан аввал оқил ва илмми, зукко ва тақводорлик сифатлари билан ҳурмат қозонган эди. Шунингдек, бу вақтда Темурнинг бошқа ўғли Мироншоҳ (1366-1408) ҳаёт бўлиб, у ҳам асосий тахт даъвогарларидан бири ҳисобланар эди.

Темурнинг садоқатли амирларидан кўпчилиги, жумладан, Шохмалик ва Шайх Нуриддинлар ҳам тожу тахт Шохруҳ Мирзога тегиши тарафдори эдилар. Шундай бир вақтда Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, шимолий ерлар (Тошкент, Сайрам, Туркистон) ҳокими Халил Султон (1384-1409) шошилини равишда ўзининг минг чоғли аскар билан 1405 йилнинг 18 март куни Самарқандни эгаллайди ва ўзини Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилади. Ҳатто у Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Пирмуҳаммадга тегишли ерларни ҳам ўз тасарруфида деб эълон қилади. Аввал бошда уни қўллаган Мовароуннаҳр амирлари, ҳарбий

саркардалар кўп ўтмай ундан ихлослари қайта бошлайди. Халил Султон ва унинг хотини Шодимулк пойтахтда кўплаб ножоиз ишларга изн беришади.

Давлат хазинаси созурилади бошланади, ҳокимиятга кўплаб номақбул кишилар кела бошлайди. Шохруҳ билан биринчи ўзаро низодан сўнг Халил Султон, гарчи унинг олий ҳукмдорлик ҳуқуқини тан олса-да, Мовароуннаҳр ўзининг ихтиёрида қолажагини маълум қилади. Халил Султонни Ироқ томонидан бошқа бир куч, отаси Мироншоҳ Мирзо ҳам қўллаб-қувватлай бошлайди. Сиёсий калтабинлик йўлини тутган Халил Султондан норозилик тобора кучая бошлайди. Фарғона ҳокими Амир Худойдод Халил Султонга қарши бош кўтаради. Шохруҳнинг садоқатли кишиси Шайх Нуриддин Ўтрор ҳокими, ўз укаси Бердибек билан бирга бошқа бир исён кўтарилишига сабабчи бўлади. Халил Султоннинг укаси Мирзо Султон Ҳусайн Амударё бўйида ўз акасига қарши бош кўтаради. Хоразм эса Олтин ўрдалиқ таниқли саркарда Амир Идику Ўзбек томонидан ишғол этилади.

1405-1406 йилларда Халил Султоннинг Шохруҳ, Пирмуҳаммад қўшинлари билан Мовароуннаҳр тахти учун бир неча бор ҳарбий тўқнашуви содир бўлади. Бутун Темур салтанати ўзаро тожу тахт курашлари домига тортилади. Ягона ҳисобланган салтанат Шохруҳ бошқараётган Хуросон, Балхдан то Ҳинд ерларигача бўлган ерларга ҳоким Пирмуҳаммад, Фарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ тасарруфида бўлган Мироншоҳ ва унинг авлодлари (Умар Мирзо, Абу Бакр) ерларига бўлиниб кетди. Мовароуннаҳр Халил Султонга расман қарашли деб ҳисобланса-да, Туркистон, Ўтрор, Сайрамда Амир Бердибек, Фарғонада эса Амир Худойдод ҳукмронлик қилишар эди. Барча Темурийларни салтанатнинг юраги бўлмиш Мовароуннаҳрни эгаллаш истаги тарк этмас эди.

Мовароуннаҳр ҳокими Халил Султоннинг ўз ҳолича иш тутиши, темурий зодагон, амирларнинг камситилиши, мусулмон уламолари, жумладан, нақшбандия тариқатининг таниқли шайхи Муҳаммад Порсонинг таҳқир-

ланиши муҳолиф кучларнинг душманлигини кучайтириб юборди. Шу вақтнинг ўзида ўзаро фитна-ғалаёнларнинг қурбонлари ҳам пайдо бўлади. 1407 йил 22 февралда тахт валиаҳди ҳисобланган Пирмуҳаммад ўзининг вазири Пирали Тоз томонидан суиқасд натижасида ўлдирилади. 1408 йил 22 апрелда эса қорақўюнли туркманлар билан жангда ҳокимият учун бошқа бир даъвогар Мироншоҳ Қора Юсуф томонидан Озарбайжон ва Ироқ учун бўлган жангда ўлдирилади. Натижада, Озарбайжон ва Ироқ темурийлар тасарруфидан чиқади.

1409 йил бошида сиёсий вазият янада кескинлашади. Амир Худойдод шу вақтда Халил Султонни Самарқанд ёнидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, уни асирликка олади. Хуросон ҳокими Шохруҳ эса ўзига қарашли бўлган Мозандарон ва Машҳадда, сўнгра унинг илкига ўтган Сейистон ва Кирмонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Сўнгра бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади. Шероз жангидан бир оз аввал Шохруҳ Халил Султонга Мовароуннаҳр тахти учун жанг қилиш ҳусусида ёрлиқ ҳам юборган эди. Шохруҳ салтанат марказидаги бедодликларга бундан буён бефарқ бўла олмаслигини эълон қилади. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан ўтиб Самарқанд томон жадал йўл олади. Халил Султонни қўлга олган Амир Худойдод қўшинларини Шохруҳ юборган ҳарбий қисм тор-мор этиб, Халил Султонни асирликдан озод қилишади. Олийжаноб инсонийлик сифатларига эга бўлган темурий Шохруҳ Мирзо ўзаро гина-кудратларни унутиб, уни яхши кутиб олади. 1409 йилнинг декабрига қадар Шохруҳ Мирзо Мовароуннаҳрда тинчлик-осойишталик ўрнатиб, Халил Султон ва бошқа темурий шахзодалар тарафдорларига қарши кескин чоралар қўради, издан чиққан ҳаётни, савдо-сотиқни тиклайди.

Темурийлар салтанатининг тақдири ойдинлашиб, Хуросон ҳокими Шохруҳ Мирзо (1405-1409) темурийлар давлатининг олий ҳукмдори (1409-1447) сифатида эътироф этилади. Шохруҳнинг деярли 40 йиллик барқарор ҳукмронлик даври бошланади. Ўзаро низо ва фитналардан,

иқтисодий, савдо муносабатларини чиппакка чиқарган вайронагарчилик урушлардан чарчаган халқ марказлашган кучли давлат сари интилаётган Шохруҳ Мирзонинг хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлар эди. Чунки фақатгина кучли, марказлашган давлатгина ўзаро осойишталик, иқтисодий барқарорликни таъминлаши мумкин эди. Шохруҳ Темур давлати ўзагини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Шу билан бирга, у деярли барча ўлка, вилоят ноибларини ўз лавозимларидан четлаштириб, ўзига ишончли қариндош-уруғларини қўйган. Жумладан, Балх ва Бадахшон Иброҳим Султонга, Шероз Суюрғатмишга, Кобул ва Қандаҳор Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисми Бойсункур Мирзога, Ғарбий Эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми Султон Муҳаммадга, Форс вилояти Абдулло Мирзоларга суюрғол тарзида бўлиб берилади.

Шу йўл билан Шохруҳ бошқарув тизими кулай ва ихчам бўлади, деб ўйлаган эди. Лекин кейинчалик ишончли қондошлар ичидан ҳам исёнкор ноиблар чиқа бошлайди. Хусусан, Шохруҳнинг невараси Султон Муҳаммад Эрон ноиби этиб тайинлангач, марказга бўйсунибдан бўйин товлай бошлайди. Сўнгги маротаба Шохруҳ исёнкор неварасининг ўлиmidан сал аввал (1446) Эронга юриш қилиб, унинг жазосини бериб қўйишга мажбур бўлган эди. Давлатнинг марказий пойтахти Ҳирот шаҳри ҳисобланса, Мовароуннаҳрнинг маркази Темур пойтахти бўлмиш қадимий Самарқанд шаҳри ҳисобланар эди. Мовароуннаҳр ерларининг бошқаруви эса Улуғбек қўлига топширилган бўлиб, у умрининг охирига қадар (1449), 40 йил мобайнида бу ерларни бошқариб келди. 1409 йили Мовароуннаҳр қўлга олингандан сўнг Шохруҳ Улуғбекни шу ўлканинг ноиби этиб тайинлайди. 15 ёшли ўсмир давлат бошқаруви ишлари учун ёш эканлиги ҳисобга олиниб, таниқли амир Муборизиддин Шохмаликни унга оталиқ этиб тайинлаб, бошқарув ишлари амалда оталиқнинг қўлида мужассамлашади.

Мовароуннаҳрлик амирларнинг баъзилари Улуғбек ва Шохмалик ҳокимиятларини тан олишни исташмайди.

Жумладан, 1410 йилда қайта бош кутарган Шайх Нуриддин ғалаёни фақатгина Шохруҳ Мирзонинг аралашуви туфайли бостирилиб, ноиблик ўрни Улуғбекнинг ўзига қолдирилади. 1411 йили Мовароуннаҳрда анча мухолиф кучларга эга бўлган ва Улуғбекнинг мустақил хатти-ҳаракатларига тўсқинлик қилаётган Муборизиддин Шохмалик Шохруҳ билан бирга Ҳиротга қайтиб кетади. Улуғбек Мирзо эса шу йилдан бошлаб Мовароуннаҳрнинг “Ягона ва қонуний султони” сифатида ҳокимиятни бошқаради.

Шохруҳ ва унинг ўғли Улуғбек ўз сиёсатларининг устувор йўналишлари этиб, аввало, мамлакат ҳудудини кенгайтириш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш деб билдилар. Шохруҳ 1413 йили Эронни ўз қўлига олади. Ўша йили Шохруҳ қўшини ёрдамида Улуғбек Олтин Ўрда хонлари ихтиёридаги Хоразмни тортиб олади. Бу курашда фаол иштирок этган Шохмалик Хоразм ноиби этиб тайинланади. Улуғбек 1414-1415 йилларда ўз амакиваччаси амирзода Аҳмад ҳукмрон бўлиб турган Фарғонани ундан тортиб олади. Шунингдек, унинг Қошғарга нисбатан сиёсати ҳам муваффақиятли тарзда ҳал бўлади.

Улуғбек шимолдаги қўшнилари бўлмиш Дашти Қипчоқ ва Мўғулистондаги ички сиёсий аҳвол барқарорлиги ва у ердаги ўзига иттифоқчи кишиларни ҳокимият тепасида бўлишини истар эди. Шу сабабдан унинг аралашуви ҳамда ҳарбий кўмаги билан Дашти Қипчоқда Ўрусхоннинг набираси Шахзода Бароқхон ҳокимият тепасига келади. Мўғулистонда эса Улуғбекнинг ёрдами билан Шермуҳаммадхон рақиби Ваисхонни енгиб, Мўғулистон тахтини эгаллайди. Улуғбек бу хонлар орқали шимол ва шарқда ўз таъсирини ўтказишга, ўзига ишончли иттифоқчиларга эга бўлишини кўзлаган эди. Аввал Шермуҳаммадхон Мовароуннаҳр ички ишларига аралашинишга ҳаракат қилиб, ўз валинеъматига нисбатан ноҳақ муносабатда бўла бошлайди. 1424 йили ноябрь ойида Шохруҳнинг ризолиги билан Улуғбек Мўғулистон устига юриш бошлайди. Унинг асосий кучлари 1425 йил эрта баҳорида Чу дарёсидан ўтиб, Иссиқкўл яқинида мўғулларни тор-мор келтиради.

Бу жанг Улуғбек олиб борган жиддий урушларнинг биринчиси ва сўнггиси эди. Улуғбек ёрдами билан аввал Дашти Қипчоқ, сўнгра Олтин Ўрда ҳокимиятини қўлга олган Бароқхон Мовароуннаҳр султони мурувватини ёддан чиқарди. У Сирдарё бўйидаги ерлар ва шаҳарларни (Ўтрор, Саброн, Сигноқ) талаб, у ерларга ўз даъвоси билан чиқади. 1427 йилнинг бошида Улуғбек Дашти Қипчоққа ҳарбий юришга отланади. Бу юришда Улуғбек қўшини мағлубиятга учраб, ўзи Тошкентга чекинади. Дашти қипчоқликлар билан бўлган жанг мағлубияти Улуғбекка шунчалик катта таъсир кўрсатадики, у отасининг вафотигача шахсан ўзи ҳарбий қўшинга бош бўлиб, бошқа юришларни амалга оширмайди. 1428 йили Мирзо Улуғбек томонидан амалга оширилган пул ислоҳоти Мовароуннаҳр ички иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Шунингдек, замондош тарихчиларнинг маълумотларига кўра, жумладан Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишча, Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида солиқлар миқдори ҳам бирмунча камайтирилган экан. Мирзо Улуғбек отаси тириклик вақтида гарчи ташқи сиёсат борасида бирмунча мустақил ҳаракат қилган бўлса-да, лекин у ҳақиқатда отаси Шохруҳ Мирзонинг Мовароуннаҳрдаги ишончли ва итоаткор ҳокими бўлиб қолади. Улуғбек ички ва ташқи сиёсат борасида отаси билан бамаслаҳат иш тутар, солиқларнинг бир қисмини мунтазам Ҳиротга жўнатар, хутба ва тангаларда отасининг номи зикр этиларди. Шунингдек, у вақти-вақти билан отасига ҳисоб бериб турар, ҳарбий юришлари вақтида унга моддий ва ҳарбий қўмак етказиб беришга мажбур эди.

Шохруҳнинг кексайиши билан тожу тахт учун зимдан пайдо бўлган низолар ҳам фаоллаша боради. Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим (1457 й. ваф.) сиёсий ишларга фаол аралаша бориб, невараси Алоуддавлани тахт вориси сифатида қўришни истар эди. Шохруҳнинг яна бир ўғли Муҳаммад Жўки (1402-1444) ҳам ўзини тахт эгаси сифатида қўришга ҳақли деб ҳисоблар эди. Тожу тахт учун зимдан бошланган кураш 1444 йили Шохруҳ

огир хаста бўлиб қолганда, айниқса, яққол намоён бўлган эди. Шохруҳ хасталиқдан тузалиб, 1446 йилнинг сўнгида охирги ҳарбий юришини амалга оширади. Форс ва Ирок, Ажамда унинг невараси Султон Муҳаммад бобосига қарши қўзғолон кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олади. Гарчи Шохруҳ исёни бостириб, қўзғолончиларни жазоласа-да, лекин яна хасталанади. У 1447 йил 12 мартда Рай вилоятида оламдан ўтади. Шохруҳнинг вафоти Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар ўртасида тожу тахт учун ўзаро курашни бошлаб юборади. Мамлакат яна саросима, таҳлика, беқарорлик домига тушади. Шариат ва урф-одатга кўра, ҳукмдорлик ўз-ўзидан олий ягона ворис Мирзо Улуғбек қўлига ўтиши керак эди. Лекин Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла ва Абулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳарбий ҳаракатни бошлаб юборади. Хуросон Алоуддавла қўлига, Мозандарон ва Журжон Абулқосим Бобур ихтиёрига ўтади. Султон Муҳаммад эса Ғарбий Эрон ва Форсда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилади. Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бакр эса Балх, Шибирғон, Қундуз, Бағлонни босиб олади. Мамлакатнинг талон-тарож, пароканда бўлишининг олдини олиш мақсадида Улуғбек муаммоларни тинч-музокара йўли билан ечмоқчи бўлади. Жумладан, у Алоуддавла билан ўзаро музокараларни бошлайди. Алоуддавла Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифни асир олиб, уни Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйган эди. Улуғбек юборган вакил садр Низомиддин Мирак Маҳмуд, Мовароуннаҳр султонининг Ҳиротга юриш нияти йўқ эканлиги ва бу даъводан у воз кечишини билдиради. Икки ўртадаги чегара Мурғоб воҳаси деб белгиланиб, Абдуллатифга Балх ҳокимлиги лавозими берилади.

Лекин ҳеч қанча вақт ўтмасдан Абдуллатиф ва Алоуддавла ўртасидаги муносабатлар яна кескинлашади. Абдуллатифнинг ўз ҳолича Ҳиротга қарши юриши муваффақиятсиз тугайди. У отаси Улуғбекка ёрдам сўраб мурожаат қилади. 1448 йил баҳорида Улуғбек ва Абдуллатифнинг 90.000 кишилиқ бирлашган қўшини Ҳиротдан 14 фарсах

узоқликдаги Тарноб деган жойда Алоуддавла қўшинини тор-мор келтиради. Алоуддавла жанг майдонидан қочади. Ҳирот деярли жангсиз эгалланади. Машҳадгача бўлган ҳудудни Улуғбек, Астрободгача бўлган ҳудудни Абдуллатиф ўз ихтиёрларига олишади. Улуғбек ҳарбий юришни узоқ давом эттира олмас эди. Чунки, Дашти Қипчоқдаги кўчманчиларнинг талончилик юришлари бу пайтга келиб, тез-тез амалга ошиб турар, мамлакатга шарқдан мўғуллар хавф солиб турар эди. Қолаверса, ҳукмдор пойтахтни узоқ вақт эгасиз қолдириши мумкин эмас эди.

Тарноб жанги муваффақиятли яқунланган бўлса-да, лекин Улуғбек ва шахзода Абдуллатифлар ўртасида муносабатлар кескинлашади. Улуғбек бу ғалабани кўпроқ ўғли Абдулазиз номи билан боғлар, ғалаба ёрликларида Абдуллатиф номи Абдулазиздан сўнг тилга олинар эди. Абдуллатиф гарчи Ҳирот тахтига ўтирса-да, лекин Шоҳруҳ хазинаси ундан олиб қўйилади. Гарчи, бу Улуғбек томонидан маълум ноҳақлик деб ҳисобланса-да, лекин бу билан Улуғбек бундан буён асосий пойтахт Самарқанд, Хуросон давлатнинг бир бўлаги деган фикрни шу хатти-ҳаракати билан англатмоқчи бўлади. Ўта ҳокимиятпараст ва шуҳратпараст, мол-дунёга ўч Абдуллатиф учун шунинг ўзи отасига қарши бош кўтариш учун баҳона эди. Абдуллатиф Ҳиротда 15 кунча ҳукмронлик қилиб, сўнг Амударёдан ўтиб, Мовароуннаҳрга келади. Бу пайтда Абулқосим Бобур қўшини Ҳиротга яқинлашиб келаётган эди. Улуғбек фармони билан Абдуллатиф яна Балхга ноиб этиб тайинланади. Балхда Абдуллатифнинг отасига қарши хатти-ҳаракатлари кучайиб, ўз ҳолича у хорижий савдогарлардан олинадиган “тамға” солиғини бекор қилади. Бу солиқ давлат даромадининг асосий манбаларидан бири эди. Отасига қарши кайфиятдаги кишиларни ўз атрофига йиғиб, ҳатто Абулқосим Бобур билан ҳам Улуғбекка қарши яширин тил бириктиради. Бу пайтда Улуғбек давлатининг сиёсий аҳволи ҳам анча мураккаб эди. Улуғбек Абулхайрхон бошчилигидаги дашт қўшинларига қарши курашишга тўғри келади. Самарқанд ноиби ўғли Абдула-

зиз ҳақида эса “амирлар хонадонига тазйиқ ўтказяпти” деб овоза тарқалиб, бундан амирларнинг норозилиги жуда кучайиб кетади. Шунингдек, Улуғбек туркманларнинг Ёрали бошчилигидаги исёнини, темурий шаҳзодалардан Абусаиднинг Самарқанд атрофидаги ҳатти-ҳаракатларини ҳам бостиришга тўғри келади. Давлат яхлитлиги, темурийлар бирлигини сақлаш мақсадида Улуғбек Абдулазизни ўзи билан бирга олиб, маккор ўғли Абдуллатифга қарши курашга отланади. Абдуллатиф эса отасининг оғир аҳволидан фойдаланиб, тезда очиқ исён йўлига ўтади. У Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз, Кеш, Хисорни қийинчиликсиз эгаллайди.

1449 йилнинг октябрь ойи бошида Самарқанд яқинидаги Дамашқ қишлоғида Мирзо Улуғбек ва шаҳзода Абдуллатиф ўрталаридаги жанг Улуғбек мағлубияти билан тугайди. Мағлуб бўлган Мирзо Улуғбек пойтахт Самарқанд томон йўл олади. Лекин хиёнат йўлига ўтган, Самарқандда ҳоким этиб қолдирилган, Мироншоҳ Қавчин уни шаҳарга киритмай, дарвозаларни беркитиб қўйишга буйруқ беради. Шунингдек, Шохруҳия қалъаси қутволи Иброҳим Мамлук ҳам уни қалъага қўймайди. Шундан сўнг, Улуғбек ҳатти-ҳаракатлари фойдасиз эканлигини англаб, Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Мирзо Улуғбек тожу тахтдан воз кечиб, Маккага ҳаж сафарига кетишга изн сўрайди. Лекин, орадан ҳеч қанча ўтмасдан, шаҳар қозиси Шамсиддин Муҳаммад Мискиннинг қаршилигига қарамай, уламоларнинг яширин фатвоси билан отасининг ўлимини уюштиради. Ўз даврининг машҳур ҳукмдори ва забардаст олими Мирзо Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида Самарқанд яқинида фожиали тарзда ўлдирилади. Орадан 2-3 кун ўтмасдан Абдулазиз ва Улуғбекнинг садокатли тўрт нафар амири қатл этилади.

Роппа-роса қирқ йил (1409-1449) давом этган, манбалар тили билан айтганда, “темурийлар салтанатининг ёрқин гавҳари” Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги шу тариқа ўз поёнига етади. Бу давр кескин, мураккаб курашлар саҳнасида ўтсада, бироқ Мирзо Улуғбек ўз давлатини мустаҳкамлаш, бир-

ликни сақлаш, иқтисодий барқарорликни юзага келтириш, маданий ҳаётни юксалтириш борасидаги хизматлари те-мурийлар тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннахр ва Хуросон. Темурийлар салтанатининг инқирозга юз тутиши

Ўзаро тожу тахт учун кураш Абдуллатифни разил-лик ботқоғига ботириб, уни ўз отасининг қотилига ай-лантирди. Гарчи, у тахт эгаси бўлса-да, халқ уни “па-даркуш” (отасининг қотили) сифатида лаънатлар, Улуғ-бек тарафдорлари унга душманлик қўзи билан қарар эди. Бу пайтда Абдуллатиф хурофотчи дин аҳллари, дар-вешлар гуруҳи билан ҳам яқинлашишга ҳаракат қилди. Бироқ, қотил падаркуш тахтда узоқ ўтира олгани йўқ. 1450 йилнинг 8 майида, шаҳар ҳандаги ёнида, Боғинав-дан нарироқда унга қарши суиқасд қилиниб, ўлдирилади. Бу қотилликдан сўнг тезда Самарқанд тахтига темурий-лардан бири — Мирзо Улуғбекнинг жияни ҳамда куёви Мирзо Абдулло ўтиради. Бухорода эса ҳокимият Мирон-шоҳнинг невараси Султон Абу Саид қўлига ўтади. Мирзо Абдулло бир йиллик ҳукмронлик даврида мамлакатда бар-қарорликни тиклашга, Мирзо Улуғбекнинг маданий со-ҳадаги ишларини давом эттиришга, марказий ҳокимият-ни кучайтиришга ҳаракат қилади. У тахт учун даъвогар-лар Алоуддавла ва Абу Саидлар билан кураш олиб бо-ради. Самарқандга қарши юриш қилган Абу Саид қўши-нини тор-мор келтиради. Абу Саид Сирдарё ортига қочиб, Дашти Қипчоқ ўзбеклари хони Абулхайрхондан (1428-1468) тахтни эгаллаш учун ёрдам сўраб мурожаат қи-лади. 1451 йили ёзида Самарқанд яқинидаги Шероз қишло-ғидаги қаттиқ жангда Мирзо Абдулло ўлдирилиб, тахт Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469) қўлига ўтади. Тему-рийлар давлатининг Хуросон ерлари Шохруҳнинг бошқа бир невараси, Бойсунқурнинг ўғли Абулқосим Бобур

қўлида сақланиб қолиб, у то вафоти (1457) га қадар Хирот тахтини бошқариб туради.

1457 йили Абулқосим Бобур Машҳадда вафот этгандан сўнг Хирот тахти, Хуросон ерлари учун кураш яна авж олади. Бундай вазиятдан усталик билан фойдаланган Мовароуннахр ҳукмдори Султон Абу Саид Мирзо 1457 йили Хуросонга юриш қилиб, Хиротни эгаллайди. Шу тариқа Абу Саид темурийлар давлатининг иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Султон Абу Саид Мирзонинг (1451-1469) ҳукмронлик даврида давлат ҳудуди кенгайиб, унинг чегаралари Шарқий Туркистондан то Ироққача, Сирдарёдан то Ҳиндистон чегараларигача бўлган ерларни ўз ичига олди. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Саид доимий равишда ҳокимиятини мустаҳкамлашга, исёнкор амалдор-ноибларни жазолашга асосий эътибор қаратди. Шунингдек, у бирмунча иқтисодий ва маданий тадбирлар ўтказишга ҳам уринди. Хирот тахтига даъвогарлардан бири — Умаршайхнинг эвараси, ёш темурий шаҳзода Султон Хусайн (1438-1506) Абулқосим Бобур вафотидан (1457) кейин Хуросон мулки учун ўз ҳаракатларини бошлаб юборган эди. У XV аср 60-йилларидан катта ҳарбий отрядга бош бўлиб, 1461-1464 йилларда Хирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва Хоразмда ҳокимият учун гоҳ муваффақиятли, гоҳо муваффақиятсиз курашлар олиб борди.

1469 йили эрта баҳорда темурийларга аввалдан тегишли бўлган Фарбий Эрон ерларини қайтариб олиш мақсадида Султон Абу Саид Оққўюнли туркманларга қарши юришни бошлайди. Бироқ, оққўюнлилар ҳокими Узун Ҳасан (1453-1478) томонидан Озарбайжоннинг Муғон даштида жанг вақтида ўлдирилади. Абу Саиднинг ўғиллари Султон Хусайн билан тожу тахт учун курашишга ботина олмай, Мовароуннахрга қайтиб кетадилар. Султон Хусайн эса 1469 йил 24 мартда тантанали суръатда Хиротга кириб келади. Натижада темурийлар салтанати яна икки қисм: Хуросон ва Мовароуннахрга бўлиниб кетади. Мовароуннахр эса кетма-кет султон Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад (1469-1494), Султон Маҳмуд (1494-1496)

ҳамда Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496-1501)лар томонидан мустақил равишда бошқарилади. Лекин кўп ҳолда айниқса Султон Аҳмаднинг давлат бошқарувидаги калтабин, уқувсиз ва сусткашлиги, Султон Маҳмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларининг ўз ҳолига ташлаб, айш-ишратга муккаларидан кетганлиги боис ушбу ҳукмдорлар даврида ўзаро тарқоқлик янада кучаяди. Айрим вилоят ноиблари, амирларнинг таъсири ўсиб, кўпинча улар мустақил фаолият йўлига ўтиб ола бошлайди. Сиёсий ҳаёт, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда руҳонийларнинг, айниқса, суфийларнинг таъсири янада кучаяди. Хусусан, шу даврнинг кўзга кўринган диний арбоби Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404-1490) барча доира кишиларига таъсир кўрсата оладиган шахсга айланиб, ўзаро низолар вақтида мамлакат тинчлигини сақлаш йўлида бир неча маротаба бу курашларни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Унинг эл-юрт тинчлиги, осойишталиги йўлидаги фаолияти, ватанпарварлиги эътиборга сазовор.

Темурийлар давлатининг жанубида аҳвол ўзгача эди. Султон Ҳусайн (Бойқаро) (1469-1506) давлати ўз таркибига Хоразм, Хуросон, Эроннинг бир қисмини олган бўлиб, у темурийлар тарихида сўнгги йирик давлат арбоби бўлиб қолди. Унинг деярли 40 йиллик ҳукмронлик даври ҳам ўзаро курашлардан холи бўлмаса-да, лекин мамлакатда иқтисодий ва маданий ҳаёт юксак даражада сақланиб қолди. Мамлакат ободлиги, фаровонлиги, иқтисодий ҳаётнинг бир меъёрга кечиши, фан-маданиятнинг юксалишида ўз даврининг тадбирли ва оқил ҳукмдори Султон Ҳусайннинг роли ниҳоятда катта бўлди.

Темурийлар (1405-1506) даврида илм-фан ва маданий ҳаёт

Гарчи, XV аср бошидан ички низолар, ўзаро курашлар мамлакат ички ҳаётига салбий таъсир ўтказган бўлса-да, лекин темурий ҳукмдорлардан Шохруҳ (1405-1447), Мирзо Улуғбек (1409-1449), Султон Ҳусайн (Бойқаро) (1469-1506), қисман Султон Абу Саид (1451-1469) давр-

ларида ички осойишталик, маърифат ва маданиятга эътибор туфайли илму фан юксалиб, Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон яна Шарқнинг маърифат ва маданият маркази номини қайтариб олди.

Бу вақтда нафақат пойтахт Ҳирот ва Самарқанд, балки Мовароуннаҳр, Хуросондаги бошқа шаҳарларда ҳам олиму фузало, шоиру меъморлар, бастакору наққошлар гуруҳлари тўплана бошлади. Бухоро, Хоразм, Балх, Машҳад, Шероз ҳам ўзига хос маданий марказлар ролини ўйнай бошлади. Тарихда маърифатпарвар ва оқиллиги билан ном чиқарган Шохруҳ (1405-1447) даврида илм-фан, маданият қайта жонлана бошлаган эди. Шаҳар қайта қурила бошланди. Ҳиротдаги энг гавжум жойлардан бири Шохруҳнинг ўғли Бойсунқур ташкил этган китобхона номини олган жой бўлиб қолди. Бу ерда ўз даврининг энг сара китоблари қайта кўчирилар, сотиб олинар ва сотилар эди. Бу пайтда ҳукмдор ва амалдорларнинг ҳомийлиги натижасида тасвирий санъат, амалий санъат, ҳаттотлик санъати ўз ривожини маромига етказди. Мирак наққош бошчилигидаги Шарқ миниатюра санъати ҳам ўз фаолиятини шу ерда бошлаган эди.

Ҳиротлик ва хуросонлик кўплаб бадавлат зодагонлар, савдогарлар ҳам илм-фан, маданиятга ҳомийлик қила бошлайди. Масалан, Шохруҳ даврида яшаган таниқли зодагон Ҳожи Арслон Тархон ўз маърифатпарварлиги билан ном чиқарган эди. Лекин, ҳар ҳолда ҳукмдорлар ичида илм-фан, маърифат ва маданиятга етарли ҳомийлик қилган шахс — ўзи ҳам буюк олим бўлган Мирзо Улуғбек ҳисобланади.

Мирзо Улуғбек Шарқ мутафаккирлари, улар орқали юнон мумтоз илмий асарларидан хабардор бўлган. У, замондоши Фиёсиддин Кошийнинг ёзишига кўра, Мирзо Улуғбек ўта зукко ва жуда илмли шахс бўлиб, Қуръони Каримни ёд билган, араб ва форс тилларини яхши билиб, тафсир ва ҳадис илми бобида билимдон инсон бўлган. Улуғбек ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олим-

ликни биргаликда олиб борди. У Мовароуннахрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Хусусан, Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шахрисабз) илм-фан марказларига айланди. У 1417 йил Бухоро, 1420 йили Самарқандда, 1433 йилда Гиждувонда мадрасалар барпо этди. Самарқанднинг ободончилик ишларига бошқош бўлиб, Ғури Амир, Шоҳизинда меъморий мажмуаларини охирига етказди. Марвда ҳам қатор диний муассасалар қурдирди. Ҳадиси шарифдаги "Илм олмакка интиломқ ҳар бир муслим ва муслима учун ҳам фарз, ҳам қарз" деган ибораси Бухоро мадрасаси пештоқиға шиор сифатида ўйиб ёздирди. Хусусан, у Самарқандга ўз замонасининг йирик, таниқли олимларини чорлашга ҳаракат қилган.

Унинг саъй-ҳаракатлари туфайли замонасининг 100 дан ошиқ олимлари Самарқандга йиғилди. Улар орасида Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад, ўз замонасининг "Афлотуни" деб ном олган Қозизода Румий, Ғиёсиддин Қоший, Муҳаммад Ҳафовийлар каби таниқли зотлар бор эди. 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганда, унда 100 дан зиёд талаба ўқиган, мадрасада 50 тадан кўпроқ талабалар учун махсус хужралар мавжуд бўлган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганида унда 90 тадан ошиқ олим қатнашган.

Шунингдек, Самарқандда бу даврда бошқа мадрасалар ҳам бўлиб (Хоним, Ферузшоҳ, Шоҳмалик, Қутбиддин ва бошқалар), буларда ҳам салоҳиятли олимлар дарс беришар эди. 1424-1429 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмат анҳори бўйида Мирзо Улуғбек расадхона қурдиради. Расадхона ўша даврнинг ноёб иншоотларидан бўлиб, у доира шаклида барпо этилган, иморатнинг айланаси 47 м., баландлиги 31 м.дан иборат 3 қаватли бино бўлган. Бинонинг ичи бир неча хона, айлана зал, махсус текшириш хоналаридан иборат бўлиб, у ерларда махсус асбоб-ускуналар жойлаштирилган.

Расадхона ичи коинот, ер курраси тасвирлари билан безалган бўлиб, халқ ичида "Нақши жаҳон" номи билан

шуҳрат қозонган. Самони кузатиш ва ўрганиш борасида Ғиёсиддин Жамшид ёрдамида астрономик ўлчов асбоби — улкан секстант ўрнатилди. Бу секстант, ўз навбатида, Шарқдаги энг катта астрономик асбоб ҳисобланган. Шунингдек, маҳаллий усталар (Исо Устурлобий, Абу Маҳмуд Хўжандий, уста Иброҳим) қўли билан қўплаб зарурий астрономик ўлчов асбоблари ҳам ясалди ва ўрнатилди. Расадхона қошида 15.000 жилддан иборат бой кутубхона ҳам бўлган. Унинг атрофида олимлар яшайдиган ер-чорбоғлар Боғимайдон ва Чиннихона номи билан шуҳрат топди. Улуғбек Самарқандда ўзига хос астрономия мактабини яратди. Расадхонада Улуғбек билан бир қаторда ўз замонасининг машҳур математиги ва астрономлари Қозизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад), Ғиёсиддин Жамшид Коший, Улуғбекнинг шогирди, ўз даврининг “Птолемей”и номи билан шуҳрат қозонган Али Қушчи (Алоуддин ибн Муҳаммад) ва бошқалар елкамаелка туриб, илмий тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Расадхонадаги тадқиқотлар натижасида 1018 та юлдузнинг ўрни ва ҳолати (координатлари) аниқланиб, астрономик жадвали тузилди. Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари бўйлаб жойлашган 683 географик пунктлар Самарқанд кенглик координатлари билан белгилаб чиқилди. Математика фани соҳасида Улуғбек мактаби яратган даражали алгебрали тенглама ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланган.

Шу жиҳатдан буюк олимнинг “Зижи жадиди Қўрагоний” (“Қўрагонийнинг янги астрономик жадвали”) номли асари диққатга сазовор. Бу асар 1437 йил ёзиб тугатилган бўлса-да, олим умрининг охирига қадар унга янги натижаларни киритиб борган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда муқаддима ва 1018 та юлдузларнинг ўрни берилган. Ундан ташқари, Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) номли тарихий асари ва мусиқага бағишланган бешта рисоласи ҳам мавжуд. Улуғбекнинг ўта салоҳиятли олим бўлганини унинг замондошлари Ғиёсиддин Жамшид, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий

ва бошқалар ҳам эътироф этишган. Жумладан, ўзбек адабиётининг асосчиси, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) бу хусусда:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек

Ки олам кўрмади султон анингдек,
деб унга ўз таърифини берган.

Улуғбек даврида, шунингдек, Самарқанд Шарқнинг маданий марказига айлангани учун машҳур файласуф Али ибн Муҳаммад Журжоний, таниқли табиб Мавлоно Нафис, шоир Хаёлий Бухорий, “Юсуф ва Зулайхо” достонининг муаллифи Дурбек, қасида жанрининг таниқли намоёндаси, ўзбек шоири Саккокий, машҳур хаттот Абдурахим Хоразмий ва бошқалар бу ерда яшаб, ижод қилдилар. Шунингдек, Шарқнинг кўплаб таниқли олим ва шоирлари, фузалою уламолари Самарқандга тез-тез келиб турдилар. Улуғбек даврида ўзига хос тарихнавислик мактаби ҳам пайдо бўлди. XV асрдаги таниқли тарихчилар, “Зубдат ат-таворих” (“Тарихларнинг юқори қисми”) асарининг муаллифи Ҳофиз Абру, “Матла ас-садайн ва мажмуаи ал-баҳрайн” (“Икки денгизнинг қўшилиши ва икки саодатли юлдузнинг балқishi”) асарининг муаллифи Абдураззоқ Самарқандий, “Равзат ас сафо” (“Жаннат боғлари”) асарининг муаллифи Мирхонд, “Ҳабиб уссияр” (“Дўстга мактуб”) ва бошқа қатор асарларнинг муаллифи Хондамир Улуғбек яратган маданий шароитда ўсиб-улғайдилар. Улуғбек давридаги маданий марказ кейинчалик “Улуғбек академияси” номини олиб, даставвал машҳур француз ёзувчиси ва олими Вольтер (1694-1778) томонидан эътироф этилган эди. Аждодларимиз тарихида 1010 йилда тузилган Маъмун академиясидан сўнг, Улуғбек академияси Ўрта Осиё тарихида иккинчи академия сифатида юзага келди.

Мустақиллик туфайли буюк аждодимиз Мирзо Улуғбек фаолияти тўлиқ ўрганила бошланди. 1994 йили Президентимиз ташаббуси билан Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик таваллуд тўйи республикамиз ва жаҳонда кенг нишонланди. Қатор кўча, туман, шаҳар ва иншоотларга

Улуғбек номи берилди. Жумладан, Президентимиз фармони билан 1995 йили собиқ ТошДУга, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетига Мирзо Улуғбек номи берилди.

Улуғбекнинг вафотидан сўнг маданий марказ Хуросонга, жумладан, унинг пойтахти Ҳиротга кўчди. Ҳирот маданий ва илмий марказининг шаклланишида Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн (Бойқаро) (1469-1506) ва буюк шоир, мутафаккир, ғазал мулкининг султони Мир Алишер Навоийнинг (1441-1501) роли ниҳоятда беқиёс бўлди. Маърифатли ҳукмдор бўлмиш Султон Ҳусайн (Бойқаро) бутун Хуросонда илм-фан, адабиёт, маданият ҳомийсига айланди. Унинг ўзи “Ҳусайний” таҳаллуси остида ғазаллар ёзган. Бизгача унинг шеърий “Девон”и ва насрий “Рисола” асарлари етиб келган.

Алишер Навоий 1441 йили Ҳиротда таниқли барлос баҳодири хонадонида дунёга келган. У ёшлигиданоқ ниҳоятда заковатли ва зеҳнли бола бўлган. Унинг беш ёшида ёзган ғазалига таниқли ўзбек шоири Лутфий ўз вақтида катта баҳо берган эди. Ёшлигиданоқ темурий шаҳзода Султон Ҳусайн билан дўст бўлиб, кейинчалик улар Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур (1451-1457) хизматида бирга бўлганлар. Ҳусайннинг хизмат даврида Алишер Навоий Машҳад ва Ҳирот мадрасаларида таҳсил кўради. Кейинчалик Мовароуннаҳр ҳокими Султон Абу Саид тазйиқи билан Самарқандга кетишга мажбур бўлади ва у ерда икки йилча туриб, ўз билимини янада такомиллаштиради. 1469 йили Хуросон тахти Султон Ҳусайнга теккандан сўнг, унинг таклифи билан Алишер Навоий Ҳиротга келиб, аввал муҳрдорлик, сўнг вазирлик лавозимида фаолият кўрсатади. Жумладан, Алишер Навоий вазирлик лавозимини эгаллаган вақтида (1472-1476) мамлакатда осойишталик ва адолат ўрнатишга ҳаракат қилди. Унинг хатти-ҳаракати натижасида шаҳарлар юксалди. Сув чиқарилиб, кўпгина ерлар обод қилинди, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишлари янада ривожланди. Навоий илм-фан, маърифат ва маданият аҳлига шахсан ўзи ҳомийлик кўрсатди. Гарчи тожу тахт учун курашларда ва фитна-

низолар натижасида Навоийнинг Султон Ҳусайн билан оралари бир оз совуган бўлса-да, лекин Навоий умрининг охирига қадар давлатнинг таянч шахсларидан бири бўлиб қолди. Жумладан, у вазирлик лавозимидан кетар экан, султон Навоийга шоҳона тўн кийгизиб, унинг ҳеч бир илтимоси ҳеч қачон ерда қолмаслигини айтади. Алишер Навоий 300 тадан зиёд турли қурилиш, ободончилик ишларига бош-қош бўлди. Ҳиротдаги Инжил дарёси бўйида унинг қурилиш ишлари учун махсус ер ҳам ажратиб берилади. У барпо этган Ҳиротдаги “Ихлосия”, “Шифоия” мажмуалари, Тус вилоятидаги Туруқбанд сув омбори ва канали, Ҳирот ва Машҳаддаги сугориш иншоотлари, Астрободдаги сарой ва масжид, Марвдаги мадраса шулар жумласидан. Эл-юрт фаровонлигини ўйлаган Навоий ўз даромадининг аксарият қисмини хайрия ишларига сарфлайди.

Одамий десанг демагил одамий,

Ониким йўқ халқ ғамидин ғами,

деб ёзган шоир ўз маблағи ҳисобидан 52 та работ, 19 та ҳовуз, 16 та кўприк, 9 та ҳаммом ва бошқалар қурдирди. Шунингдек, Навоий Хуросонда 12 тадан ошиқ масжид, минора, работларни таъмирлади. Жумладан, Навоий таъмир этган Ҳиротдаги жомеъ масжиди ҳозирги кунга қадар Ҳирот шахрининг гўзал иншоотларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоий ҳомийлигида Шарқ миниатюра мактабининг етук намоёниси “Шарқ Рафаэли” номини олган Камолиддин Беҳзод, таниқли табиблар Абдулҳай Муний, Дарвиш Али, ҳаттотлардан — Султон Али Машҳадий, мусиқачилардан — Ҳусайн Удий, шоир ва тарихчилардан — Соҳиб Доро, Муҳаммад Низомий, Камолиддин Биноий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мирхонд, Зайниддин Восифий, Муиниддин Муҳаммад Исфизорий ва бошқалар етишиб чиқди. Алишер Навоий илк бора ўзга шоирлардан фарқли равишда 1483-1485 йилларда туркий тилда бешта дostonдан иборат “Ҳамса” асарини ёзди. Навоий она тили қўркамлиги ва жозибадорлигини ўз асарларида намоён этди:

Тортиб турк назмида чу алам,
Айладим ул мамлакатни як қалам,
деб ёзган эди шоир.

Буюк шоирнинг 20 тадан зиёд йирик асарлари мавжуд. Булар “Хазойинул маоний”, “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Мажолисун нафоис”, “Муншаот”, “Муҳокаматул луғатайн”, “Мезонул авзон” ва бошқалар. Булар ўз ичига тарихий, фалсафий, ахлоқий мезонларни олиб, инсониятга хос барча ижобий хислатлар улуғланади. Навоий ўз асарларида Ватанга, туғилиб ўсган ерига нисбатан буюк муҳаббатни куйлайди.

Навоийнинг ўзи баркамол, комил инсон қиёфаси учун буюк рамздир. Президентимиз ташаббусига кўра, 1991 йили Алишер Навоийнинг 560 йиллиги катта тантаналар билан нишонланиб, шоирнинг маҳобатли ҳайкали қад кўтарди.

XV асрнинг забардаст ўзбек шоирлари ичида Лутфий, Дурбек, Саккокий, Гадоий, Атоий ва бошқаларнинг ҳам номлари маълуму машҳур бўлган. Жумладан, Навойдан аввал энг машҳур туркиёӣ шоир Лутфий (1366-1465) бўлган. Унинг 20 дан зиёд ажойиб асарлари мавжуд бўлиб, бизгача фақат машҳур “Гул ва Наврўз” достони ва ғазаллар девони етиб келган, холос.

Бу даврларда, шунингдек, Шарафиддин Али Яздийнинг (1454 йили вафот этган) Темур тарихига бағишланган, Низомиддин Шомийдан сўнг ёзилган бир хил номдаги “Зафарнома” асари яратилди. Форс-тожик адабиётида, айниқса, машҳур шоир ва олим, Навоийнинг замондоши ҳамда дўсти Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492) роли буюк бўлди. Жомий ва Навоийнинг дўстлиги эса халқларимиз иттифоқлигининг буюк рамзи бўлиб қолди.

1499 йилдан бошлаб Ўрта Осиёга ўз юришларини бошлаган Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) темурийлар ичидаги ички низо ва ноиттифоқликдан фойдаланиб, Мо-вароуннахрга нисбатан истилочилик ҳаракатларини бошлади. Темурий шахзодалардан, шу вақтдаги ягона мо-вароуннахрлик иқтидорли ва ҳарбий саркардалик маҳоратига эга бўлган, кейинчалик буюк шоир ва давлат арбоби

даражасига чиққан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) саъй-ҳаракатлари ҳам натижа бермади. 1505-1506 йилларга келиб Шайбонийхон Хоразм ва Мовароуннаҳрни тўлиқ эгаллайди. Шайбонийхонга қарши курашиш учун йўлга чиққан Хуросон ҳукмдори Султон Хусайн (1469-1506) 1506 йилнинг баҳорида вафот этади. Султон Хусайннинг ворислари ўртасида тожу тахт учун кураш авж олиб, натижада ҳокимият иккита шаҳзодага — Бадиуззамон Мирзо билан Музаффар Мирзоларга ўтади. Қулай вазиятдан фойдаланган Шайбонийхон 1507 йили шаҳзодаларни тор-мор этиб, қаттиқ жанглардан сўнг пойтахт Ҳирот ва бутун Хуросонни ўз қўлига олади.

Шундай қилиб, деярли бир ярим аср давом этган шон-шавкатли Темурийлар салтанати ўз ниҳоясига етади. Темурийларнинг сўнгги забардаст вакили Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1525 йилги Панипат жангидан сўнг шимолӣ Ҳиндистонни эгаллашга муваффақ бўлади. Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда деярли уч аср мобайнида ҳукмронлик қилиб, кўп ҳолда темурийларнинг шон-шухратини бу ерда тиклашга муваффақ бўлади.

Такрорлаш учун саволлар

- 1.Амир Темур шахсига Ўзбекистонда берилаётган катта эътиборнинг сабаблари нимада?
- 2.Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли қандай эди?
- 3.Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги ривожига қўшган ҳиссаси нималарда кўринади?
- 4.Амир Темурнинг ҳарбий юришлари нима мақсадда амалга оширилган эди?
- 5.Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан, маданият, меъморчилик, ҳунармандчилик юксак ривожланиши сабаблари нимада?
- 6.“Темур тузуклари”нинг бугунги кунда давлат бошқарувида тутган аҳамияти нимада кўринади?

7. Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожига катта ҳисса қўшган алломалар меросини тиклаш бўйича бугун қандай ишлар амалга оширилмоқда?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Амир Темур — фахримиз, гуруримиз. -Т.: "Ўзбекистон", 1997.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Ўзбекистон", 1998.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
5. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. -Т.: "Ўзбекистон", 1996.
6. Аҳмедов Б., Муқминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. -Т.: "Университет", 1999.
7. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. -Т.: "Ўзбекистон", 1997.
8. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-II китоб. -Т.: 1992.
9. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: "Фан", 1992.
10. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: "Чўлпон", 1994.
11. Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. -Т.: "Фан", 1973.
12. Темур ва Улуғбек даври тарихи. -Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
13. Темур тузуклари. -Т.: "Чўлпон", 1992.
14. Низомиддин Шомий. Зафарнома. -Т.: "Ўзбекистон", 1996.
15. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
16. Сағдуллаев А.С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: "Академия", 2000.

7-мавзу. Ватанимиз ҳудудининг хонликларга бўлиниб кетишининг сабаб ва оқибатлари

XV аср охири — XVI аср бошларида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт. Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласи

Ўрта Осиё ҳудудида хонликлар мавжуд бўлган давр — 1500-1920 йилларгача бўлган давр тарихини ўрганишда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланнома», Абулғозийнинг «Шажараи турк», А.Донишнинг «Манғит амирлари тарихи», Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдулланнома», Ибратнинг «Фарғона тарихи», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» ва бошқа тарихий манба сифатида ўрганилиб, нашр қилинган асарларга таянган ҳолда, ушбу давр тарихига бағишланган юзлаб тадқиқотлар: монография, қўлланма ва дарсликлар нашр қилинган. Булар ичида Р.Г.Муқминова таҳрири остидаги 3 жилдлик «История Узбекистана» Н.Норкулов ва бошқалар тамонидан ёзилган 8-синф «Ўзбекистон тарихи» дарсликлари, М.И.Йўлдошевнинг «Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши», Ҳ.Бобобековнинг «Қўқон тарихи», М.Матниёзов таҳрири остида нашр қилинган «Хоразм тарихи» (1-жилд), шу жумладан, А.Сағдуллаев ва бошқаларнинг «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти», А.Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» монографияси, ЎзМУ факультетлараро «Ўзбекистон тарихи» кафедраси жамоаси томонидан тайёрланган «Ўзбекистон тарихи» қўлланма ва дарсликлари хонликлар даври тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

XV асрнинг 90-йилларида Мовароуннаҳрдаги темурийлар салтанати амалда мустақил бошқариладиган вилоятларга айланиб қолган эди. Кичик бир вилоятда ҳокимлик қилаётган темурий шаҳзодаларнинг ҳар бири пойтахт Самарқандни эгаллаш, бобокалонлари ўтирган тахтга чиқиб, бутун мамлакатга ягона ҳукмдор бўлиш орзусида

эдилар. Бу ниятга етиш учун улар ўртасида ўзаро ички низо авж олиб кетган бўлиб, мамлакат аҳолисининг ҳам темурийлардан норозилиги кучайиб бораётган бир давр эди.

Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг 1494 йилда вафот этиши, бу ҳолатни янада кескинлаштирди, мамлакатда бошбошдоқлик, кўп ҳокимиятчилик вужудга келди. Бу вазиятдан темурийларнинг шимолдаги қўшни-си, Дашти Қипчоқда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) фойдаланиб қолиш учун 1497 йилда Мовароуннахрни эгаллаш мақсадида биринчи марта курул билан бостириб кирди. Бунга 1496 йилда Самарқанд тахтига ўтказилган Бойсунқур Мирзо ибн Султон Маҳмуднинг (1479-1499) бошқа темурий шаҳзодалардан Самарқандни мудофаа қилишда иттифоқчиликка чақириб қилган таклифи ҳам сабаб бўлган эди.

XI асрдан бошлаб Балхаш қўли ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда қипчоқ ва бошқа туркий қабилаларнинг ҳукмронлик қилганликлари сабабли бу ҳудуд Дашти Қипчоқ деб аталган. Дашти Қипчоқ чегаралари баъзан Кавказ тоғлари, Қора ва Каспий денгизларигача етиб борган. Бу ерда Ботухон 1236 йилда асос солган Олтин Ўрда давлати XIV аср бошларида икки қисмга ажралиб кетган бўлиб, унинг шарқий қисмида, айрим тарихий манбаларда “Ўзбеклар мамлакати” деб юритилган, Оқ Ўрда давлати ташкил топди. Бу ҳудудда Жўжихоннинг бешинчи ўғли, Шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхон (1412-1468) 1428 йилда мустақил давлатга асос солди.

Олтин Ўрда, Мўғулистон ва темурийлар давлатларидаги ўзаро уруш ва парокандаликдан усталик билан фойдаланган Абулхайрхон ўз давлати ҳудудларини анча кенгайтириб олди. Лекин уруғ бошлиқларининг мустақил ҳукмронликка интилишлари ва 1468 йилда Абулхайрхон вафоти бу давлатнинг инқирозга учрашига сабаб бўлди. XV асрнинг 80-йилларига келиб, Абулхайрхоннинг набираси, Будоқ Султоннинг ўғли — Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1451-1510) бобосининг давлатини қайта тик-

лаб, шайбонийлар сулоласига асос солди. Ёшлигида етим қолган Муҳаммад укаси Маҳмуд билан Муҳаммад Мазид Тархон, Султонали Мирзо ҳомийлигида Туркистон, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида илоҳиёт олимлари Муҳаммад Хитойи, Ҳофиз Хусайн Бусурий каби уламолардан сабоқ олиб, ўз даврининг билимдон, ўқиминли кишиси, истеъдодли шоири бўлиб етишди. Муҳаммад Шайбонийхон буюк давлат тузишни дастлаб лашкар тўплаш ва ёлланма қўшин лашкарбошиси сифатида темурийларга хизмат қилишдан бошлади. Шайбонийхон ёлланма қўшин бошлиғидан хон даражасига кўтарилди.

XV асрнинг 90-йиллари ўрталаридан Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида Амир Темурнинг эвараси — Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ҳам сезиларли роль ўйнай бошлади. 1494 йил 10 июнь куни 12 ёшида Фарғона тахтига ўтирган ёш Бобур амакиси Султон Аҳмад (1469-1494йй. Самарқанд ҳокими), Тошкент ҳокими бўлган тоғаси Султон Маҳмудлар ҳужумини қайтариб, 1496 йилда Самарқанд шаҳрини қамал қилади, лекин қиш яқинлашиб қолгани учун қамални тўхтатади. 1497 йил майида Бобур Самарқандни иккинчи бор қамал қилганида Шайбонийхон билан биринчи марта юзма-юз бўлади. Бойсунқур Мирзонинг Шайбонийхонга Самарқанд дарвозасини очмагани сабабли, у Бобур билан жанг қилмасдан майдонни ташлаб кетади. 7 ойлик қамалдан кейин Самарқандни эгаллаган Бобур пойтахтда 100 кун ҳукмронлик қилди. Фарғонада укалари сабаб келиб чиққан низони бартараф этиш учун Бобур Самарқандни ташлаб чиқиб, 1500 йилгача у ерда тинчлик ўрнатиш билан овора бўлади.

Бу пайтда, асосий мақсади Темурийлар салтанатига бутунлай барҳам бериш бўлган Шайбонийхон, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Ғузор, Шохрухия шаҳарларини эгаллади. Бу шаҳарлардаги дашт ўзбекларнинг қирғин ва талончиликлари маҳаллий халқ ичида Шайбонийхонга қарши ҳаракатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бундан фойдаланган Бобур 1501 йилда Самарқандни иккинчи марта эгаллади.

Мовароуннахрда ўзининг асосий рақибни Бобур эканлигини сезган Шайбонийхон асосий кучларини Самарқанд яқинига тўплаб ҳал қилувчи жангга кирди. Очiq жангга енгилган Бобур шаҳарга кириб, мудофаага киришди, лекин бошқа темурийлардан ёрдам бўлмагач, Шайбонийхон билан сулҳ тузиб, Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Шундан кейин Бобур 250 киши билан Афғонистонга келди ва Қобул подшолигига асос солди. 1510 йилда Марв яқинида Шайбонийхон қўшини устидан ғалаба қозонган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Бобур Мирзога Самарқандга биргаликда қўшин тортишни таклиф этди. Бу таклифни қабул қилган Бобур Муҳаммад Шайбонийхон вафоти (1510) билан юзага келган ўзаро келишмовчилик сабабли анча заифлашиб қолган шайбонийлар ҳукмронлиги остидаги Ҳисор, Қўлоб, Қундуз, Бадахшон, Қарши ерларини эгаллаб, Самарқанд шаҳрини 1511 йилда учинчи марта босиб олди.

Бобурнинг иттифоқчилари, шунинг мазҳабидаги эроний қизилбошчиларнинг талон-тароҷлари сабабли, маҳаллий аҳоли Бобурни қўллаб-қувватламади. 1512 йил охирларида Убайдулла Султон қўшинларидан Бухоро яқинида мағлубиятга учраган Бобур Мовароуннахрдан бутунлай умидини узиб кетди. Қобул атрофида ўз ҳукмронлигини тўла мустаҳкамлаб, 1526 йил бошида Ҳиндистонга юриш бошлади ва у ердаги Иброҳим Лудийнинг қўшинларини тўла тор-мор келтириб, янги Бобурийлар салтанатига асос солди. Бу салтанат Ҳиндистонда 332 йил (1526-1858 йиллар) ҳукмронлик қилди.

1487-1488 йилларда Ўтрор, Сайрам, Ясси (Туркистон), Сигноқ шаҳарларини босиб олиб, ўз ҳукмронлигини Дашти Қипчоқда мустаҳкамлаган Муҳаммад Шайбонийхон 1499 йилдан Мовароуннахрни эгаллашга жиддий киришди. У ердаги асосий душмани Бобурдан 1501 йилда Самарқандни тортиб олган Шайбонийхон 1503 йилда Тошкентни, 1504 йилда Ҳисорни, 1505 йилда 10 ойлик қамалдан кейин Урганчни, 1507 йилда Ҳирот, 1509 йилда Марвни ўзига бўйсундиради. Натижада, Дашти Қипчоқ, Хоразм, Мовароуннахр, Хуросонни бирлаштирган Шайбонийхон Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб, Эронда Шоҳ Ис-

моил асос солган Саффавийлар давлатига хавф солади. 1510 йилда Марв яқинидаги жангда Шоҳ Исмоил қўшинларидан мағлубиятга учраган Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлади.

Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан кейин Кўчкунчи-хон (1512-1529) ва Абу Саъид (1529-1533) даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар ўртасидаги низо кучайди. Бу пайтда Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди ва Туркистон ерлари парчаланди. Ўзаро урушларга бирмунча барҳам берган Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1533 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг Олий Ҳукмдори этиб сайланди. Убайдуллахон пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчирди.

XVI асрнинг 40-йилларига келиб феодаллар ва маҳаллий сулолалар ўртасида шаҳарлар ва ҳудудлар учун кураш авж олиб кетди. Самарқанд ҳукмдори Абдулатифхон (1541-1552 йй.) билан Бухоро хони Абдулазизхон (1540-1550 йй.) ўртасидаги курашни Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг ҳукмдори Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон, 1540-1556) янада кучайтирди. У ҳатто 1551 йилда Самарқандни босиб олди, Қармана ва Миёнқол ҳукмдори Абдулла Султон Бароқхонга қарши кураш олиб борди. Бу курашларда Искандар Султоннинг ўғли Абдуллахон (1534-1598) ўзининг қатъиятлилиги, яхши сиёсатчи ва саркардалиқ қобилияти билан ажралиб турди. У 1561 йилда отаси Искандархонни олий ҳукмдор деб эълон қилди.

Абдуллахон II марказлашган Шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида амирлар ва султонлар билан аёвсиз кураш олиб борди. Тинимсиз урушлар натижасида Фарғона (1573), Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятлари (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Шоҳруҳия, Сайрам, Оҳангарон (1582), Балх (1583), Бадахшон (1584), Ҳирот (1588), Хоразм (1595) Абдуллахон қўл остига бирлаштирилди. У 1561-1583 йилларда отаси номидан, 1583-1598 йилларда расмий хон сифатида давлатни бошқарди. Аммо 1598 йилда, Абдуллахон II вафотидан сўнг, унинг ўғли

Абдулмўмин узоқ муддат тахтни бошқара олмади. Сўнгги Шайбоний ҳукмдори Пирмуҳаммад II (1599-1601) ҳам бебош амирларни тийиб қўя олмади.

XV асрнинг охири XVI асрда Дашти Қипчоқ, Моваро-уннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар, иқтисодий маданий аҳвол тўғрисида қимматли маълумотлар берувчи асарлар жуда кўп. Булар ичида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1453-1530) “Бобурнома”, шоир ва тарихчи олимлардан Камоллиддин Биноий (1453-1512) ва Муҳаммад Солиҳларнинг (1453-1535) форс ва ўзбек тилида битилган “Шайбонийнома” асарлари, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Фазлуллоҳ ибн Рузбехоннинг (1457-1530) “Меҳмонномаи Бухоро”, номаълум муаллифнинг “Таворихи гузида”, “Нусратнома”, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг (1500-1556) “Тарихи Рашидий”, Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг “Зубдат ул-Осор”, Хўжа Кулибек Балхийнинг “Тарихи Қипчоқхоний” ва Ҳофиз Таниш Бухорийнинг (1547-1604) “Шарафномаи шоҳий” (“Абдулланом” номи билан машҳур) асарлари катта аҳамиятга эга.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун амалга оширган баъзи чора-тадбирлари, бекларнинг кучайиши ва ўзаро курашларига сабаб бўлди. Масалан, давлат бошқаруви соҳасида суюрғол тизимини жорий этиб, босиб олинган ҳудудларда бошқарув ишларини фарзандлари, қариндош-уруғ, қабила бошлиқларига топширилиши унинг вафотидан кейин марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишга интилишларни кучайтирди.

Иқтисодиётни тартибга солиш, савдо-сотиқни жонлантириш мақсадида 1507 йилда пул ислоҳоти ўтказилиб, марказий шаҳарларда вазни бир хил бўлган (5,2 грамм) кумуш ва мис чақа пуллар зарб қилинди. Асосан марказий ҳокимиятнинг сиёсий, иқтисодий мавқени кучайтириш, шайбоний хонлари ва беклари ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган бу ислоҳот Шайбонийхон вафотидан кейин кучайиб кетган ўзаро урушлар натижасида яхши натижа бермади ва пул қадрсизланди. 1515 йилда олий ҳукмдор Қўчқунчихон пул ислоҳоти ўтка-

зишга мажбур бўлди. Айниқса, Абдуллахон II даврида ўтказилган пул ислохотлари хонлик иқтисодий ҳаётида катта аҳамият касб этган бўлиб, марказий ҳокимиятнинг кучайиши, хазинага фойда тушиши ва савдо-сотиқнинг жонланишига ёрдам берди.

Пул ислохотини босқичма-босқич ўтказган Абдуллахон II олтин, кумуш, мис пулларни отаси номидан (1560-1583) чиқарганда мамлакатдаги бир қанча шаҳарларда пул зарб қилинган бўлса, мустақил ҳокимиятни бошқарган йилларида (1583-1598), асосан, Бухорода марказлашган пул зарб қилишни йўлга қўйди. Манбаларга қараганда, Абдуллахон II баъзан Балх, Самарқанд ҳамда Тошкент шаҳарларида кам миқдорда пул чиқаришга рухсат берган.

Муҳаммад Шайбонийхон даврида таълим соҳасида ҳам ислохот ўтказилиб, унга қўра бола 6 ёшдан мактабга берилган ва икки йил ўтгач мадрасага ўтказилган. Мадраса уч босқичдан иборат бўлиб, ҳар босқичда 8 йилдан ўқитилган. Бу даврда илоҳиёт, ҳисоб-китоб, математика, шеър санъати каби фанлар ўқитилган.

Иқтисодий ҳаётда сунъий суғориш асосий роль ўйнаганлиги сабабли шайбонийлар даврида сув иншоотлари қурилишига катта эътибор берилди. 1502 йилда Зарафшон дарёсида қурилган сув айирғич, 1556-1585 йилларда Қашқадарё, Зарафшон, Амударё, Мурғоб ва Вахш дарёларидан чиқарилган каналлар, сув айирғич ва сув омборлари бунинг яққол мисоли бўла олади.

Ер эгалигининг мулки султоний (давлат ерлари), мулки холис (хусусий ерлар), вақф (диний маҳкамаларга қарашли ерлар) ва қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар каби асосий турлари бўлиб, улар иқтоъ, суюрғол, танҳо ва жоғир қўринишида бўлган. Давлат олдидаги хизматлари учун ҳарбий-маъмурий амалдорларга ва йирик дин арбобларига бериладиган бундай ерларда ерсиз деҳқонлар ишлаган. Улар ҳам давлатга, ҳам амалдорга солиқ тўлаганлар. Шайбонийлар даврида чорвачилик ва ҳунармандчилик анча ривожланган бўлиб, улар етиштирган маҳсулот ички ва ташқи бозорларда сотилган. Ҳиндистон,

Эрон, Россия каби мамлакатлар билан савдо-сотиқ ҳам йўлга қўйилган эди.

Шайбонийлар даврида 40 дан ортиқ турдаги солиқ ва жарималар бўлиб, хирож ва закотдан ташқари, тагжой жизъя, ихрожат, тоғар, улуфа, қўналға, бегар, мадади лашкар, бож, тухфа каби номлар билан аталган солиқ турлари ва ясоқ деб аталувчи мажбуриятлар бўлган. Солиқ тўловчи аҳоли фуқаро (раият) деб аталган. Жуйбор шайхлари каби йирик уламолар — дин пешволари барча солиқлардан озод қилинган. Олий табақага хон ва унинг яқинлари кирган. Ҳарбий-маъмурий бошқарув тизимидаги амалдорлар — умаро, олим ва шоирлар — фузаларо деб аталганлар, бундан ташқари яна шайбонийлар даврида қуллар ҳам бўлган.

Шайбонийлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб, бошқарув тизими марказий ва маҳаллий амалдорлар қўлида бўлган. Марказий бошқарувда хондан кейин кўкалдош, оталиқ, нақиб, парвоначи, вазири аъзам каби масабдорлар дунёвий ишларни бошқарган бўлсалар, шайх ул-ислом, қози калон, аълам, имом, садр, муфтий, раис (мухтасиб)лар диний ишларни назорат қилганлар ҳамда нўён, туғбеги, товочи, жевачи, қутвол, до-руға, тўпчибоши каби ҳарбий унвонлар бўлган. Маҳаллий бошқарув ҳоким ва беклар қўлида бўлиб, бу жараёнда қози, муфтий, раислар муҳим роль ўйнаганлар.

Муҳаммад Шайбонийхон, Кўчкунчихон ва Убайдуллахонлар ўз даврининг ўқимишли кишилари бўлиб, туркий ва форсий тилларда ижод қилганлар. Абдулазизхон ва Абдуллахон II ларда катта кутубхона мавжуд бўлган. Бу даврда математика, астрономия, тиббиёт, тарих, адабиёт соҳаларида кўзга кўринарли ажойиб асарлар яратилган. Шайбонийлар даврида қурилган Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Масжиди Калон (1540-1541), Тоқи Заргарон (1559), Тоқи Саррофон (1559) каби иншоотлар ва Модарихон мадрасалари ҳозирга қадар меъморчилигимизнинг ажойиб намуналари сифатида сақланиб турибди. Шайбонийлардан Абдуллахон II даврида марказий

ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида олиб борилган урушлар натижасида теуурийлар давридаги кўпгина иншоотлар вайрон қилинган бўлса-да, иккинчи томондан, у кўплаб работ, сардоба, мадраса, масжид, кўприк, сув омборларини қурдириб, мамлакат ободончилигига катта ҳисса қўшган.

Шайбонийлар давлатидаги қуйи табақа — меҳнаткашлар билан зодагонлар, маҳаллий ҳокимият билан марказий ҳокимият ўртасидаги асосий зиддиятлар бу сулола ҳукмронлигининг инқирозга юз тутишига сабаб бўлди. Мамлакатни бирлаштириш, марказлашган ҳокимият қуриш учун курашларда Абдуллахон II шайбонийзодаларнинг кўпчилигини қатл қилган бўлса, унинг ўғли Абдулмўмин ўз мавқеини сақлаб қолиш учун энг яқин қариндошларини ҳам ўлдиртирди. Натижада, ҳокимиятга 6 ой ҳам эга бўла олмаган Абдулмўмин вафотидан кейин шайбонийлардан мамлакатни идора қилишга лаёқатли бирор киши қолмади. Уларнинг охириги ҳукмдори Пирмуҳаммад ўз ҳукмронлигини шайбонийлар давлатининг кичик бир бўлагига ўрнатиб, ўзаро жангларда ҳалок бўлди. Бу вазиятдан фойдаланган Хоразм ўз мустақиллигини тиклаб олди.

Эрон шоҳи Аббос I Ҳирот, Сабзавор ва Машҳадни эгаллади, қозоқ султонлари Тошкент ва Самарқандни босиб олиб, Бухорони қамал қилдилар. Ана шундай оғир шароитда Бухоро зодагонлари Жони Муҳаммад Султон (Жонибек)ни тахтга таклиф қилиб, 1601 йилда унинг номига хутба ўқитдилар ва Жонимуҳаммадхон Бухоро хони деб эълон қилинди. Шу йилдан бошлаб Бухоро хонлигида аштархонийлар номини олган сулола ҳукмронлиги бошланиб, у 1753 йилгача — ҳокимиятга манғитлар сулоласи чиққунга қадар давом этди.

Аштархонийлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон, Аштархон) атрофларида ҳукмронлик қилганлар. 1556 йилда рус князлари Астраханни босиб олгач, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад Бухорога келиб, Искандар султондан паноҳ топди. Искандар султон қизи Зухрахонимни Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонибек-

ка берган. Жонибек султоннинг Зухрахонимдан учта ўгли (Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад) бўлган.

Жонибек султон Бухоро хони деб эълон қилинган, ўгли Динмуҳаммад фойдасига тахтдан воз кечади. Сейистон ҳукмдори бўлган Динмуҳаммад Хирот яқинида сафавийлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади ва тахтга Боқимуҳаммад (1601-1605) ўтқазилиб, укаси Валимуҳаммад (1605-1611) ворис деб эълон қилинади.

Боқимуҳаммад 1602 йилда Балхни эгаллади, 1603 йилда эронийларнинг Балхга ҳужумини қайтарди. 1604 йилда қozoқ хони Келимуҳаммад қўшинларига зарба бериб, давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ундан кейин тахтга кўтарилган Валимуҳаммад ўзи мустақил ҳаракат қилолмас, давлат аҳамиятига молик масалаларни бекларнинг розилиги билангина ҳал этар эди. Мустақил бошқарувга интилган беклар хонга бўйсунмай қўйиши, ўзаро ички кураш, тарафкашлик Валимуҳаммадга қарши фитна уюштирилишига олиб келади ва бунинг натижасида Имомқулихон (1611-1642) тахтни эгаллайди.

Имомқулихон маҳаллий бекларни бўйсундириш, Эрон қўшинларига зарба беришда қozoқ султонлари кучларидан фойдаланади. Мамлакат ҳудудларини кенгайтирган Имомқулихон Тошкентга ўгли Искандар султонни ҳоким қилиб қўйди, лекин 1613 йилда Искандар зулмидан безор бўлган тошкентликлар исён кўтарди, Искандар ўлдирилди. Имомқулихон бу хабарни эшитиб, Тошкентга катта қўшин билан келиб, исёнчиларни бостирди ва аҳолини қирғин қилди. У қozoқлар, қалмоқ (жунғор)лар, мўғуллар ва қорақалпоқларга қарши мувафаққиятли кураш олиб борди. Бу Имомқулихоннинг мавқеини мустаҳкамлади, хон ҳокимияти кучайди. Узоқ вақт ҳукмронлик қилган Имомқулихон зодагонларнинг қарши чиқишлари ва ўзаро курашларини бирмунча вақт тўхтатишга муваффақ бўлди. Лекин уруғ амирларининг кўпчилиги хон ҳокимиятини тан олмас эдилар. Улар ички, ҳатто ташқи масалаларда ҳам тўла мустақил фаолият олиб борганлар. Бир неча йил Самарқандни бошқарган йирик ер эгаси — Ялангтўшбий шундай амирлардан бири эди.

1642-1645 йилларда ҳукмронлик қилган Нодирмуҳаммад мамлакат ҳудудини 12 та ўғли ва иккита жиянига бўлиб бериб, ижтимоий-сиёсий тарқоқликни кучайтирди. Унинг зодагонлар билан келиша олмаслиги давлат асосларининг заифлашувига олиб келди. Натижада, унинг пойтахтда йўқлигидан фойдаланган амирлар Абдулазизхон (1645-1680)ни хон деб эълон қилдилар. Нодирмуҳаммад Балх шаҳрига қочди ва Ҳиндистон ҳукмдори Шохжаҳон (1628-1658)дан ёрдам сўради.

Абдулазизхон ҳукмронлиги йилларида Хива хонлари Абулғозихон (1643-1663) ва унинг ўғли Анушахон (1663-1687) Бухоро ҳудудларига бир неча марта талончилик юришларини амалга оширди. Хоразмликлар 1655 йилда Қорақўл, Бухоро атрофларини, 1662-1663 йилларда Бухоро ва унинг атрофларига ҳужум қилиб, у ерларни талон-тарож қилдилар. Душман қўшинларига зарба бериш, ўзаро феодал урушларни тўхтатиш имконини топа олмаган Абдулазизхон тахтдан воз кечди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган укаси Субҳонқулихон (1680-1702) даврида ҳам Бухоро-Хива муносабатлари мураккаблигича қолаверди. Айниқса, Самарқанд амирларининг Хива хони Анушахон ҳукмронлигини тан олиб, унинг номига хутба ўқитишлари баъзи амирларнинг норозилигига сабаб бўлди. Шундай вазиятда Субҳонқулихонни Маҳмудбий қатағон қўллаб-қувватлади, самарқандликлар жазоланди. Шунга қарамай, Бухоро ва Хива муносабатлари кескин бўлиб қолаверди. XVII аср охири XVIII аср бошларида тинимсиз бўлиб турган ўзаро курашлар, сиёсий тартибсизликлар халқ оммасининг аҳволини оғирлаштирди, солиқлар кўпайиб, порахўрликнинг авж олиши, бошбошдоқлик мамлакат ҳўжалигининг вайрона ҳолга келиб, издан чиқишига олиб келди. Шундай оғир вазиятда вафот этган Субҳонқулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтирди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни бўйсундириш, кўтарилган кўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Убайдуллахон йирик зодагонлар, қабила бош-

лиқларининг мавқеийини пасайтириш, сиёсий тарқоқликни бартараф этиш мақсадида уларни марказий ҳокимиятдан четлаштирди, ҳатто диний-сиёсий ҳокимиятга катта таъсири бўлган Жўйбор шайхларини солиқ тўламаслик имтиёзидан маҳрум этди. Яна давлатни бошқаришга ҳунармандлар ва савдогарларнинг болаларини жалб қилиб, ўзига ишончли янги амалдорларни шакллантиришга ҳаракат қилган Убайдуллахон фаолияти юқори табақа вакиллариининг норозилигига сабаб бўлган бўлса, 1708 йилда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун ўтказган пул ислоҳоти аҳолининг ўрта табақаси орасида ҳам хоннинг таъсирини анча пасайтирди.

Аштархонийлар орасида нисбатан қатъиятли, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун бир неча тадбирларни амалга оширган Убайдуллахон даврида ижтимоий-сиёсий парокандалик кучайди ва унинг ўзи фитна қурбони бўлди. Фитна иштирокчиси бўлган укаси Абулфайзхон (1711-1747) тахтга чиқарилди. Иродаси кучсиз бўлган Абулфайзхон кучли амирлар таъсиридаги қўғирчоқ хон сифатида тарихда қолди. У номигагина хон бўлиб, ҳақиқий ҳокимият кучли амирлар қўлида бўлган. Абулфайзхон даврида сиёсий тарқоқлик ғоятда кучайиб, ҳар бир вилоят амалда мустақил бошқарувга эга бўлган ҳокимиятга айланиб қолган эди. Тошкент, Хўжанд, Балх, Бадахшон, Шаҳрисабз, Ҳисор ва унинг атрофидаги ерлар Бухорога бўйсунмаган эди. Бу поракандалик марказий ҳокимиятда юқори мавқега эга бўлишга интилган бийлар ўртасидаги кураш сабабли рўй берган эди. Бу курашда Шаҳрисабз ҳокими кенасига Иброҳимбий ва барча шахзодалар оталиқларининг бошлиғи бўлган манғит уруғидан чиққан Муҳаммад Ҳакимбийлар катта роль ўйнадилар.

Иброҳимбий пойтахти Самарқанд бўлган мустақил давлат тузиш мақсадида қариндоши Ражаб Султонни Самарқанд ҳокими деб эълон қилди ва Бухорога қарши юриш бошлади. Бийларнинг ўзбошимчалигига қарши қатъият билан курашаётган Муҳаммад Ҳакимбий тўқнашувда мағлубиятга учраган бўлса ҳам, Бухоро аҳлининг қаттиқ қаршилиги сабабли Ражаб Султон шаҳарни эгаллаб ололмади.

Бухоро хонлигидаги парокандалик, ўзаро урушлар 1736 йилда Эронда ҳокимиятни эгаллаб, мустаҳкамланиб олган Нодиршоҳ Афшар (1736-1747) эътиборидан четда қолмади ва у Бухоро ва Хива хонларини ўзига бўйсундириш ҳаракатини бошлади. 1740 йилда Эрон ҳукмдори Бухорога қўшин тортганда Абулфайзхон оғир шартларга қўниб, сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Нодиршоҳ ҳокимиятини тан олди. Абулфайзхоннинг Эронга қарамлигини тан олиш билан Аштархонийларнинг мустақил ҳукмронлиги тугади. Мамлакат бошқаруви 1743 йилгача Муҳаммад Ҳакимбий, унинг вафотидан кейин Муҳаммад Раҳимбий қўлида бўлди. 1747 йилда Нодиршоҳ вафоти билан Абулфайзхон ўлдирилди, унинг ворислари Абдулмўмин (1747-1748), Убайдулла III (1748-1756) номигагина хон деб эълон қилиниб, давлат ҳокимияти амалда Муҳаммад Раҳимбий асос солган манғитлар сулоласи қўлига ўтди. Чингизхон авлодига мансуб бўлмаган Муҳаммад Раҳим 1753 йилда ўз номига хутба ўқиттириб, ўзини амир деб атади. Манғитлар сулоласининг 1920 йилгача ҳукмронлик қилган даври тарихда шунинг учун ҳам Бухоро амирлиги деб аталди.

Аштархонийлар даврида Мовароуннаҳр сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда инқирозга юз тутиб, учта мустақил давлатнинг шаклланиши билан изоҳланади. Ўзаро урушлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужуми мамлакат иқтисодий ҳаётини тўла издан чиқарди. Сув иншоотлари қаровсиз қолиб, кўпгина экин экиладиган ерлар издан чикди. Бу мамлакат иқтисодий, ижтимоий ҳаётида оғир ҳолатни юзага келтириб чиқарди.

Сиёсий ҳаётда шайбонийлар давридаги давлат тузуми, асосан, ўзгармаган бўлса ҳам, бошқарувда оталиқлар ва диндорларнинг мавқеи ошиб, мамлакат сиёсий ҳаётини ҳал қилиш уларнинг қўлига ўтган эди. Бу ижтимоий тузумга таъсир қилиб, хон ва унинг амалдорлари ҳарбий-маъмурий амалдорлар, уруғ бошлиқлари, йирик уламо-лар фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлардилар.

Тинимсиз олиб борилган урушлар қишлоқ ҳўжалиги

билан бирга, шаҳар ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Сайид Насафий Бухорода 200 хилдан ортиқ ҳунармандчилик соҳалари мавжуд эди деб маълумот берса-да, улар жуда тор доирада бўлиб, мамлакат иқтисодий аҳволини яхшилашга сезиларли таъсир кўрсата олмади. Убайдулла-хон даврида ўтказилган пул ислоҳоти савдогарлар ва ҳунармандларнинг норозилигига сабаб бўлди. Ҳунармандчилик соҳасидаги етакчи тармоқлар тўқимачилик ва кулолчилик эди. Мамлакат иқтисодида деҳқончилик ва чорвачилик етакчи соҳа сифатида бу даврда ҳам ўз мавқеини сақлаб қолди. Халқ ҳўжалигининг бу соҳаларидаги маҳсулотларнинг турли-туманлиги ички савдога йўл очиб берган бўлса, ташқи савдодан келадиган катта фойда чет мамлакатлар билан иқтисодий алоқани ривожлантириб, хон ва унинг амалдорларини рағбатлантирар эди. XVI-XVII асрлардан бошлаб Бухоро хонлигида Россия ва унинг турли шаҳарлари билан савдо алоқалари кучайиб борди. Шу билан бирга, қўшни мамлакатлар — Ҳиндистон, Эрон, Қашқар ҳамда узоқ Туркия мамлакатлари билан ҳам савдо алоқалари олиб борилди.

Аштархонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги таназзул маданий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Диндорлар мавқеининг кучайиши аниқ фанларга нисбатан эътиборни пасайтирди. XVII асрда Бухоро хонлигида 150 дан ортиқ мадраса фаолият кўрсатган бўлса-да, уларда замон тараққиётига таъсир кўрсатиш даражасидаги алломалар етишиб чиққани йўқ. Бу дунёвий илмлар соҳасида умуман иш қилинмади дегани эмас. Математика, астрономия, айниқса, тиббиёт, тарихнавислик ва адабиёт соҳасида бир қанча янги асарлар яратилдики, булар XVII аср ва XVIII аср биринчи ярмидаги ўзбек халқи маънавий меросининг буюк намуналари сифатида қайд этилади. Бобохўжа ибн Хожа Ориф Самарқандий, Мулло Турсун Фаройизий Самарқандийлар фалакиёт соҳасида, Субҳонқулихоннинг “Лубб ул-лавойиҳ ул-қамар фил-ихтиёрот”, “Иҳё ат-табиби Субҳоний”, Саъид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосимнинг “Ажойиб ул-табақот” асарлари шу даврдаги қўзга кўринган асарлар сирасига киради.

Аштархонийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи Мирзо Содиқ Муншийнинг “Даҳмай шохон” мажмуаси, Муҳаммад Балхийнинг “Субҳонқулинома” маснавийси, Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад ибн Муҳаммад Замон Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Толеънинг “Абулфайзхон тарихи”, Муҳаммад Юсуф муншийнинг “Муқимхон тарихи” ва бошқа асарлар шу давр маданий ҳаётининг ажойиб намуналаридир.

Бу даврда Турди Фароғий (XVII аср), Бобораҳим Машраб (1640-1711), Суфи Оллоёр (1644-1723), Мирзо Абдулқодир Бедил каби ижодкорларимиз ўз асарлари билан ўзбек адабиёти равнақида салмоқли ҳисса қўшдилар. Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асари Субҳонқулихон даври давлатчилиги тарихи ва тузуми ҳақида маълумот берса, Мутрибийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Малехо Самарқандийнинг “Музаққир ул-асҳоб”, мулла Содиқ Самарқандийнинг “Риёз уш-шуаро” каби тазкиралари давр илмий муҳити ва ижодкорлари ҳақидаги асарлардир. Уларда 200 га яқин ижодкорлар ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритилади.

Бухородаги Абдулазизхон мадрасаси ва Нодир девонбеги томонидан қурилган Лаби Ҳовуз меъморий мажмуаси, Самарқанд регистонига Ялангтўшбий қурдирган Шердор ва Тиллакори мадрасалари, Қаршидаги Ёрмуҳаммадбий ва Хўжа Қурбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасидаги Хўжа Илимкон меъморий мажмуалари аштархонийлар даври меъморчилигининг юксак намуналаридир.

Бухоро амирлиги

Манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимбий 1747 йилда эроний қизил бошларни тор-мор келтириб, Бухорода ҳокимиятни тўла ўз қўлига олган эди. У барча вилоят, шаҳар ва қабила бошлиқларини Бухорога таклиф қилиб, марказий ҳокимиятни кучайтиришга қаратилган дастурини эълон қилиб, бўйсунмаганларни қатл қиламан деб огоҳлантирди.

Муҳаммад Раҳимбий Абдулмўмин (1747-1748), Убайдулла Султон (1748-1756) номларидан давлатни бошқарган даврида Миёнқалъа, Нурота, Ҳисор, Қободиён, Бойсун, Шахрисабз, Ургут вилоятларига бир неча бор юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундирди. Бу муваффақиятлар унинг расмий ҳокимиятни ҳам қўлга олишига йўл очиб берди. Абулфайзхоннинг қизига уйланиб, хонлар авлоди билан қариндош бўлган Муҳаммад Раҳимбийга “амир” унвони берилди ва оқ кигизда кўтарилиб, олий ҳукмдор деб тан олинди. Унинг 1757-1758 йилларда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун олиб борган урушлари бир қанча вайронагарчиликларга сабаб бўлди. Хива хонлигига ўз таъсирини ўтказишга муваффақ бўлган Муҳаммад Раҳимбийни Қўқон, Балх, Тошкент, Марв ва Қундуз каби мустақил мулк ҳукмдорлари Бухоронинг қонуний ҳукмдори деб ўз элчиларини жўнатганлар.

1758 йил 24 мартда вафот этган Муҳаммад Раҳимбий ўрнига манғит уруғидан бўлган Миёнқалъа ҳокими Дониёлбий (1758-1785) тахтга кўтарилди. Дониёлбий Муҳаммад Раҳимбийнинг набираси Фозилтўрани хон тахтига ўтказиб, ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолди. Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун янги солиқлар тизимини жорий қилиб, бир қанча маъмурий чора-тадбирларни амалга оширган Дониёлбий кўп вақтини бебош амирларни бўйсундириш, исёнларни бостиришга сарф қилди. У 1784 йилда Бухорода кўтарилган қўзғолон сабабли ҳокимиятни шаҳар аҳолиси орасида обрўлироқ бўлган ўғли Шоҳмуродга топширди.

Амири Маъсум (“Беғуноҳ амир”) номини олган амир Шоҳмурод (1785-1800) ўз ҳукмронлиги йилларида саройда камтарона яшаб, бир қанча солиқларни камайтирди, Бухоро аҳлига тархон ёрлигини бериб, баъзи тўловлардан озод қилди, халқ орасида золимлиги билан танилган амалдорларни жазолади. Мадраса таълимини олган Шоҳмурод фикҳ илми ҳақида “Айн ул-ҳикмат” номли рисола ёзиб, унда илгари сурилган қоидаларни барча вилоятларга жорий этди. У пул ислоҳоти ўтказиб тижорат иш-

ларини тартибга солди, сув иншоотларини яхшилаш билан ишлаб чиқаришнинг ривожланишига замин яратди. Буларнинг ҳаммаси марказий ҳокимиятнинг нисбатан кучайишига ва Шохмуроднинг умрини охиригача давлатни бошқаришига имкон берди.

1800-1826 йилларда Бухоро тахтини бошқарган амир Ҳайдар даврида ҳар 3-6 ойда узлуксиз ички урушлар ва қўзғолонлар бўлиб турди. 1800 йилда Қарши ва Каттақўрғондаги, 1804 йилда Марвдаги, 1821-1825 йилларда Миёнқалъа қўзғолонлари амирлик сиёсий ҳаётидаги муҳим воқеалар бўлди. Хива қўшинларининг талончилик юришларидан, айниқса, халқ кўн зарар қўрар эди. 1806 йилда Элтузархон бошлиқ хиваликларнинг ҳужумини қайтариш учун бутун Бухоро аҳли сафарбар қилинди ва Амударё бўйигача таъқиб қилинган хиваликлар дарёдан кечиб ўтишда кўп кишиларидан ва Элтузархондан ажралишди. Бундан кейин ҳам Хива хонлиги қўшинлари амирлик ҳудудига бир неча бор бостириб киришган.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги давридаги катта қўзғолонлардан бири Миёнқалъа қўзғолони эди. 1821 йилда амир амалдорларнинг Миёнқалъа аҳлидан хирож йиғишдаги талон-тарожга қўл урганлиги сабабли қўзғолон бошланган. Қўзғолончилар Каттақўрғон, Челак, Янгиқўрғон ҳудудларини қўлга олиб, амир одамларини ҳайдаб юборишган. 1822 йилда Қўқон ва Хива хонлари ҳужумини қайтариш билан машғул бўлган амир Ҳайдар қўзғолончиларни бостира олмайди. Хитой-қипчоқлар бошчилик қилаётган қўзғолончилар амирнинг иниси Исҳоқбекни ўзларига амир қилиб, Самарқанд ва Карманага юриш қиладилар. 1825 йил баҳоригача қўзғолончилар билан амир ўртасидаги курашлар натижасида қўзғолончиларни тамомила енга олмаган амир ён босишга, уларнинг мулки дахлсизлиги тўғрисида ёрлик бериш ва бир қанча амалдорларни жазолашга мажбур бўлган.

1826 йилда амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло (1826-1860) тахтга ўтирди. У ўз йўлига тўсиқ бўлиши мумкин бўлган акаларини шафқатсизлик билан қатл эт-

тирди ва бир ой мобайнида кунига 50-100 кишини қатл қилиш билан “Қассоб амир” деган номни олди. Айниқса, урушлар пайтида бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқлар аҳолисини қаттиқ қиргин қилди.

Амир Насрулло ҳокимиятни қўлга олгандан кейин Шаҳрисабз, Китоб ҳокимликлари ўзларини мустақил деб эълон қилган эдилар. Бошқа бир қанча бекликлар ҳам амирга расмангина бўйсуннишган. Амир Насрулло уларни ягона давлатга бирлаштириш, марказий ҳокимиятни кучайтириш йўлида қатъият билан кураш олиб борди. Бунда у ўзининг амалдор хизматкорлар табақаси ва ҳарбий қўшинига таяниб иш кўрди. 1840 йилда Амир Насрулло Хўжанд ва Ўратепани Қўқон хонидан тортиб олиб, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ бекликларини ҳам ўзига бўйсундирди ва 1842 йилда Қўқон хонлигини эгаллашга муваффақ бўлди. У ерда Қўқон хони Муҳаммад Алихонни оила аъзолари билан ва шоира Нодирабегимни ҳам ваҳшийларча қатл эттирди.

Бу пайтда Хива хони Оллоқулихоннинг Бухоро ҳудудига бостириб кирганлиги хабарини эшитган Амир Насрулло ўз қўшинларини Хива хонлиги ерларига олиб келиб, Хазораспни қамал қилди, аммо мағлубиятга учради. Шундай оғир шароитда ҳам Амир Насрулло Бухоро амирлиги вилоятларини бирлаштириш учун курашни давом эттирди. Бу кураш 30 йил давом этди. Шаҳрисабз беклигини бўйсундириш учун Амир Насрулло 32 марта юриш қилиб, 1856 йилдагина ўз мақсадига эришди. Шундай қилиб, Бухоро ҳудудларини тўла бўйсундирган Амир Насрулло Бухоронинг сўнгги мустақил ҳукмдори бўлиб қолди.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат тизимида анчагина ўзгаришлар амалга оширилди. Амир олий ҳукмдор бўлиб, давлат ҳаётига тегишли сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа барча масалалар унинг қўлида эди. Марказий ижройи ҳокимият сарой аъёнларидан ташкил топган бўлиб, Аркда жойлашган эди. Давлат бошқарувида бош вазир-қўшбеги, девонбеги, парвоначи, оталиқ, додхох, худайчи, мирзабоши каби сарой аъёнлари ва шайхулислом, қозикалон каби диний раҳбарларнинг

мавқеи катта бўлган. Маҳаллий бошқарув амир томонидан тайинланган вилоят беклари ва унинг қўл остидаги миршаббоши, солиқ йиғувчи амалдорлар, қози, раис, қишлоқ оқсоқоллари қўлида бўлган.

Манғитлар сулоласи даврида амирлик 30 та беклик ва туманлардан иборат маъмурий бирликлардан ташкил топган. Ҳар бир беклик ҳокими хирожнинг бир қисмини амирга юбориб турган.

Бухоро амирлигида ерга эгалик муносабатлари иқтисодий ҳаётда катта аҳамиятга эга бўлиб, ер эгалигининг давлат, хусусий, вақф каби турлари бўлган. Қишлоқ аҳолисининг катта қисми ерсиз деҳқонлар бўлиб, улар ижарага ер олиб ишлаганлар. Шаҳар аҳолисининг асосини ташкил қилган ҳунармандлар ҳаёти ҳам оғир солиқлар сабабли жуда қийин кечган.

XVIII аср охири XIX аср биринчи ярмида Бухоро аҳолисининг умумий сонига оид аниқ маълумотлар йўқ бўлиб, тахминан 2 млн. атрофларида бўлган. Уларнинг кўпчилигини ўзбеклар, шаҳар ва баъзи қишлоқларда тожиклар, жанубий-ғарбий туманларда кўчманчи туркманлар, кам сонли араб ва яҳудийлар ташкил этган.

Бухоро амирлигининг халқ ҳўжалигида деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ соҳалари катта аҳамият касб этган. Аҳолидан хирож, закот, бож, тўла, яксара, нимсара каби солиқлар ундириб олинган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Россия-Бухоро савдо ва дипломатик алоқалари анча ривожланди. Бунда 1774-1776, 1779-80 йилларда Эрназар Мақсудов бошчилигида ва 1797 йилдаги Полвонкули қўрчи элчиликлари катта аҳамият касб этди. XIX аср бошларида Россия-Бухоро алоқалари анча фаоллашди. Бу XIX асрнинг 20-йилларида Ўрта Осиёга суқилиб киришга ҳаракат қилаётган инглизлар билан руслар ўртасидаги рақобатнинг кескинлашувига олиб келди. Амирлик қўшни хонликлар, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон давлатлари билан ҳам савдо алоқалари олиб борди. Йирик савдо-сотиқ маркази бўлган Бухорода 1848 йилда 38 та карвонсарой, 9 та тим ва кўплаб бозорлар мавжуд бўлган.

Бухоро шаҳри амирлик даврида ҳам ислом динининг маркази ҳисобланган. Бу даврда бошланғич таълим мактаби ва олий таълим берувчи мадрасалар фаолияти ҳам анча юксалди. Бу ерга нафақат Ўрта Осиёдан, балки Волга бўйлари, Шимолий-Ғарбий Ҳиндистон, Афғонистон ва бошқа мамлакатлардан ҳам билим олиш учун талабалар келишар эди. Бу пайтда Бухоро амирлигининг ҳар битта шаҳрида мадрасалар бўлиб, Бухоро шаҳрининг ўзидаги 103 та мадрасадан 60 таси асосий таълим маскани сифатида машҳур бўлган. Мадрасада ўқитиш 3 босқичда амалга оширилган бўлиб, унинг барча харажатлари, мударрислар ва бошқа хизматчиларнинг маоши, талабалар нафақаси, кутубхона харажатлари ва бошқалар мадрасага бириктирилган вақф ерларидан келадиган даромад ҳисобига қопланган. Мадрасада фикҳ, шариат асослари, адабиёт, тил, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, математика фанлари ўқитилган бўлса ҳам, дунёвий таълимга нисбатан диний-ахлоқий таълим беришга асосий эътибор қаратилган.

XIX аср адабий ҳаётининг кўзга кўринган намоёндалари — Мирзо Содиқ Мунший, шоир Ҳозик, шоир Мужрим, Муҳаммад Шариф Шавқий, Мулла Қурбон Хиромий, Аҳмад Дониш (1827-1897), Очилди Мурод Мери Каттақўрғоний (1830-1899) ва бошқалар ўз асарлари билан адабиёт ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам ўрта аср тарихнавислигининг етакчи анъаналари сақланиб қолганлигини қуйидаги асарларда кўрамиз: Мулло Ибодулло ва Муҳаммад Шарифларнинг “Тарихи амир Ҳайдар” ва “Дастони амирони манғит”, Миролим Бухорийнинг “Фатҳномаи-султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳмаи шоҳон” каби асарлари, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих” асари, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” асари ва Мирзо Содиқ Муншийнинг “Тарихи силсилоти манғития” (“Манғит ҳукмдорлари тарихи”) асарлари манғит амирлари тарихи ҳақидаги бирламчи манбалардир.

XVIII асрнинг иккинчи ярми XIX аср биринчи ярмида Бухоро амирлиги меъморчилиги ўзига хос услубда ривожланди. Бу даврда амирликнинг бир қанча шаҳарларида масжид ва мадрасалар бунёд этилди. Бухоро шаҳрида қурилган Домулло Турсунжон (1796-1797) мадрасаси, Худойдод меъморий мажмуаси (1777-1855), Эр-назар элчи мадрасаси (1795), 1807 йилда қурилган Чорминор мажмуаси, Қаршида қурилган Мир Муҳаммад мадрасаси каби меъморий ёдгорликлар ўзбек халқининг ноёб маданий меросидир.

Хива хонлиги

Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган, қадимий деҳқончилик марказларидан ҳисобланмиш Хоразм XIV аср охирларидан XVI аср бошларига қадар темурийлар давлати таркибида бўлган. 1505 йилда Шайбонийхон Хоразмга юриш қилган пайтда у ерда ҳукмронлик қилаётган Чин Сўфи расман Ҳусайн Бойқарога қарам эди. Шунинг учун ҳам хоразмликлар темурийлардан ёрдам умид қилиб 10 ой шаҳарни мудофаа қилдилар. Хоразмда Шайбонийхон ҳукмронлиги узоқ чўзилмади. У 1510 йилда Шоҳ Исмоил томонидан ўлдирилгач, Хоразм эроний сафавийлар қўл остига ўтди. Шоҳ Исмоил Хоразм шаҳарларини бошқариш учун юборган доругаларининг иқтисодий, диний ва миллий зулмига қарши аҳоли кенг қатламларининг чиқишлари бошланди.

Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асарида ёзилишича, Вазир шаҳрида яшовчи Умар деган кекса олим эроний қизил бошлиларга қарши курашни ташкил қилиб, унга ўзи бошчилик қилган. Хоразмликлар икки йил деганда эронийларни ўз юртларидан ҳайдаб чиқардилар. Маншхур Сайидота авлодларидан бўлган Саид Хисомиддин ташаббуси билан Шайбон уруғидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхон Вазир шаҳрига таклиф қилинди. Элбарсхон таклифни қабул қилиб, Вазирга келаётганини эшитган халқ шаҳардаги эронийларни қириб ташлашди.

Элбарснинг Вазир шахрига кириб келиши билан 1512 йилда Хоразмда ўзбек султонлари ҳокимияти ўрнатилди.

Элбарсхон (1512-1525) Урганч ва Хива шаҳарларидан эронийларни ҳайдаб чиқариб мустақил хонликка асос солади. У билан бирга Дашти Қипчоқдан Хоразмга келган халқлар ўтроқлашдилар. 1524 йилда шоҳ Исмоил вафотидан кейин хоразмликлар Туркменистоннинг жанубий қисмини, Эрон шимолидаги Сарахс ҳудудларини, Орол ва Манғит-қишлоқни эгаллашди. Янги ерларни Элбарсхон ўз ўғиллари ва укаси фарзандларига бўлиб берган эдики, бу мустақилликка интилган майда ҳокимликларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Натижада, қўшниси ерига кўз олайтирган ҳокимлар ўртасида узлуксиз ўзаро низолар келиб чиқди ва Элбарсхон вафотидан кейин хонларнинг тез-тез алмашиб туришига олиб келди. XVI асрда Хоразмни Элбарсхон авлодларидан Сўфиёнхон, Аванешхон, Ақатойхон, Дўстхон, Ҳожимхон каби хонлар бошқарганлар.

Битта хонадон вакиллари бўлган Берка султон ва Шайбонийхон авлодлари ўртасидаги ўзаро низо эндиликда Бухоро ва Хоразм ҳукмдорлари ўртасидаги жанжалларга сабаб бўлди. Элбарсхоннинг бешинчи вориси Аванешхон (1526-1538) даврида Шайбоний Убайдулла султон (1533-1539) Хоразмни босиб олиб, 1537 йилда ўгли Абдулазизни у ерга ноиб қилиб қолдирди. 1538 йилда Хоразм султонлари яна ҳокимиятни қайтариб олдилар. Хоразм ерлари учун Ҳожимхон (1558-1602) даврида Абдуллахон II (1557-1598) бир неча марта юриш қилди. 1575 йилда бошланган ўзаро урушлар натижасида Абдуллахон II 1593 йилдагина Хоразмни ўзига бўйсундирди. 1598 йилда Абдуллахон вафоти билан шайбонийлар давлатида авж олган ўзаро низо ва тартибсизликдан фойдаланиб, Хоразм ўз мустақиллигини узил-кесил тиклаб олди.

XVI асрнинг 70-йилларида Хоразм пойтахти Урганчдан Хива шахрига кўчирилди. Унга Амударё ўзанининг ўзгариб, Каспий денгизига оқмай қўйганлиги сабаб бўлди. Бу ҳолат Хоразм иқтисодиётига салбий таъсир кўрсат-

ган. Шу даврдан бошлаб Хоразм давлати Хива хонлиги деб атала бошлаган.

XVII аср бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг тахтга ўтирган Араб Муҳаммадхон (1602-1621) даврида Хива хонлигида давлат парокандалиги юқори чўққига етди. Рус казаклари, қozoқлар ва қалмиқлар талончилик юришлари қилиб мамлакат аҳолисининг тинчини бузишга сабаб бўлган бўлса, мамлакат ичида мавқеи кучайган дарвеш шайхлари таъсиридаги Араб Муҳаммаднинг ўгиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг отасига қарши чиқиши парокандаликни авж олдирди. Улар отасига қарши курашда муваффақият қозониб, унинг кўзига мил тортдилар, сўнгра Хивада қатл эттирдилар. Шундай қилиб тахтга ўтирган Элбарс ва Ҳабаш султонлар (1621-1623) укалари Исфандиёр (1623-1643) томонидан тахтдан туширилдилар.

Туркманлар ёрдами билан тахтга чиққан Исфандиёр даврида мамлакат сиёсий ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек қўнғиротлари Исфандиёрга бўйсунмай қўйишди. Туркманлар хонлик сиёсий ҳаётига кўпроқ таъсир эта бошладилар.

Хоразм тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида ўз ўрнига эга бўлган Абулғозихон (1643-1663) акаси Исфандиёр вафотидан кейин тахтни эгаллади. У оғир ҳаёт йўлини босиб ўтди. Акалари Элбарс ва Ҳабашхонлар исёни даврида Бухоро хони Имомқулихон саройида яшади. Исфандиёр тахтни эгаллагач, 1623 йилда Урганч ҳокими бўлди. Акаси билан келиша олмай Туркистон ҳокими Эшимхон ҳузурига борди ва унинг вафотидан кейин 2 йил Тошкентда яшади. Бухоро хонлиги орқали яна Хоразмга келгач, акаси Исфандиёр уни Эрон шоҳи ҳузурига гаров тариқасида жўнатди. 10 йил тутқинликда бўлган Абулғози 1639 йилда Эрондан яширинча чиқиб, Орол ўзбеклари олдига келди ва онаси вафотидан кейин қўнғирот ўзбекларининг ёрдами билан ҳокимиятни қўлга киритди. Унинг ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият нисбатан кучайди. Туркман, қалмиқ-

ларга қарши муваффақиятли уруш олиб борган Абулғо-
зихон Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юриш-
лари қилди. Хива аскарлари Чоржўй, Варданза, Қорақўл,
Карманагача бўлган ерларни бир неча бор талашди. 1662
йилда Абдулғози Бухоро хони билан сулҳ тузди.

Лекин унинг ўғли Анушахон (1663-1687) даврида ҳам
Бухоро ва Хива ўртасидаги урушлар давом этди. Бу давр-
да Хива қўшинлари Бухоро, Самарқанд, Қаршига ҳужум
қилиб турдилар. 1685 йилда Ғиждувон яқинидаги мағлу-
биятдан кейин Бухоронинг Хивадаги таъсири кучайди.
Субҳонқулихон Анушага қарши фитна уюштириб, унинг
ўғли Эрнакка тахтни эгаллашга ёрдам беради. Отасини
қўр қилиб, тахтни эгаллаган Эрнак (1687), ҳокимиятни
узоқ вақт сақлаб қола олмади. Субҳонқулихон Хивадаги
тарафдорлари ёрдамида тахтга Шохниёзни (1688-1702)
ўтқазиб, амалда Хивани вассал давлатга айлантирди.

Шохниёз хонлик мақомига эга бўлгач, ўз ҳомийсидан
юз ўгириб, мустақкам таянч қидириб, Россия ҳукмдори
Петр I га хат йўллайди ва Хивани Россия таркибига қў-
шиб олишни сўрайди. 1703 йилда рус подшюси Хиванинг
Россия ҳудудига қўшиб олингани ҳақида ёрлиқ жўната-
ди. Лекин 1702-1715 йилларда хонлик қилган Араб Му-
ҳаммад бунга аҳамият бермади. Бу рус подшосининг Ўрта
Осиёга эътиборини қаратди, холос. У Хива хонлигини рас-
ман тобе қилиш мақсадида Александр Бекович-Черкас-
ский раҳбарлигида Хивага ҳарбий экспедиция тайёрлади.

Араб Муҳаммад ва унинг вориси Шерғозихон (1715-
1728) даврида хонликдаги сиёсий низолар мамлакатнинг
иқтисодини ҳам издан чиқарди. Шерғозихон олти минг
рус аскари билан 1717 йилда хонлик ҳудудига кириб қол-
ган рус ҳарбий экспедициясини яхши кутиб олди. Унинг
маслаҳати билан Бекович-Черкасский қўшинларини 3 га
бўлиб жойлаштирди. Қулай вазиятдан фойдаланган хи-
валиклар рус қўшинларини бутунлай қириб ташлашди.
Натижада, рус ҳарбий экспедицияси самарасиз якунланди.

Ташқи хавф бартараф этилгач, хиваликларнинг ўзаро
низолари давом этди. 1728 йилда ҳокимиятни қўлга олган

Элбарсхон (1728-1740) ички низоларни бостириб, қўшни ҳудудларга босқинчилик юришларини уюштира бошлади. Хива қўшинларининг босқинчилик юришлари ва уларнинг Бухоро хонларига берган ёрдамлари туфайли 1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хоразмни бутунлай ўзига бўйсундирди. 1741 йилда кўтарилган қўзғолон сабабли Хива эронийлар зулмидан озод бўлди. Лекин Нодиршоҳнинг ўғли Насрулло катта қўшин билан Хоразмга келгач, Нуралихон (1741) тахтни ташлаб қочди ва эронийлар 1747 йилга қадар Хива хонлигида ҳукмронлик қилдилар.

1747 йилда қozoқ султони Гаибхон тахтга ўтказилди (1747-1757). Унинг даврида қozoқ султонларининг мавқеи ошиши Хивада қўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. 1757-1758 йилларда Хива тахтини унинг укаси Абдуллахон бошқарган. Хива хонлигидаги сиёсий парокандаликдан фойдаланган Бухоро ҳукмдори Муҳаммад Раҳимбий ўз одами Темур Ғозихонни (1758-1763) Хива тахтига ўтказди. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида қўнғиротлар уруғининг мавқеи мустаҳкамланиб борган.

Абулғозий кейинчалик, Эрондан қочиб келгач, уларнинг уруғ бошлиқларига “иноқ” унвонини беради. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида қўнғирот уруғларининг мавқеи ортиб борган. XVIII асрнинг 60-йилларидан бадавлат шаҳарликлар ва руҳонийларнинг қўллаб-қуватлашишига эришган қўнғирот уруғлари Хива хонлигида ҳокимиятни қўлга ола бошлайдилар.

Иноқ Муҳаммад Амин (1763-1790) 1770 йилда туркманларнинг, 1782 йилда бухороликларнинг ҳужумини қайтариб, Хива хонлигида қўнғиротларнинг амалдаги ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Аваз Иноқ (1790-1804) даврида Хива хонлигида марказий ҳокимият мустаҳкамланиб, хонликдаги иқтисодий аҳвол яхшиланди. Бу XIX аср бошларида қўнғиротлар сулоласининг ҳокимиятни расман эгаллашларига замин бўлди. 1804-1806 йилларда ҳукмронлик қилган Элтузархон иноқ Хива тахтига ўтирган қўнғиротлар сулоласининг биринчи хони ҳисобланади. Унинг

вориси Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. 1811 йилда бўйсунмас оролликлар — қорақалпоқларни ҳам Хива таркибига қўшиб олди. У ўтказган сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар натижасида бошқарув тизими такомиллашиб, солиқлар тартибга тушди. Хазина даромадлари кўпайди.

Оллоқулихон (1825-1842), Раҳимқулихон (1842-1845) ва Муҳаммад Аминхон (1845-1855) давларида Хива қўшинларининг Хуросонга юришлари кучайди, Марв шаҳри учун Бухоро амирлиги билан тез-тез урушлар бўлиб турди. Хива хонлари бу даврда Сирдарёнинг Орол денгизига қўйиладиган жойидан Туркманистон ҳудудидаги Кушкагача бўлган ерларни бошқарганлар. 1855 йилда Серахс-ни қамал қилиш пайтида Муҳаммад Аминхоннинг ҳалок бўлиши мамлакатда парокандаликнинг бошланишига сабаб бўлди. Абдуллахон (1855-1856), Қутлуғмуродхонлар (1856) 6 ойдан кўп ҳукмронлик қилмасларидан ўлдирилдилар. 1856 йилда тахтни Саид Муҳаммадхон (1856-1864) эгаллади. У бўйсунмас туркманлар ва қорақалпоқларга қарши уруш уюштирганлиги натижасида бу халқларнинг кўпчилиги кўчиб кетдилар. 1859 йилда Муҳаммад Паноҳ Оренбургдан ёрдам олиб, Орол бўйида мустақил давлат тузиш учун қилган ҳаракати бостирилди. Хиваликлар томонидан дарёга тўсиқ қўйилиши натижасида Бутаков флоти қорақалпоқларга ёрдам бера олмади.

Хива хонлигидаги сўнгги мустақил ҳукмдор — Феруз таҳаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Раҳимхон II (1864-1910) бўлди. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалиши кўзга ташланади. Лекин 1873 йилда Россия Хива хонлигини босиб олди ва Муҳаммад Раҳимхон II ва Кауфман имзолаган Гандин-миён шартномасига қўра Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айланиб қолди.

Хива хонлиги бошқарув тизими, асосан, Бухоро ва Қўқон давлатларидегидек бўлиб, фарқи XIX аср бошларидан Хон ҳузурида Кенгаш (Девон) бўлган. Энг юқори

амалдорлар аъзо бўлган кенгаш ваколати чекланган бўлиб, асосий қарорлар хон томонидан қабул қилинган бўлса-да, амалдорларнинг хонлик бошқарувидаги мавқеи баланд бўлган. Мансаб ва унвонлар хонликларда ҳарбий-маъмурий, ҳарбий ва диний тоифаларга бўлинган. Инок, оталик, бий, амир ул-умаро, меҳтар, қушбеги, беклар беги, девонбеги ва бошқа унвон ва мансаблар хонлик иқтисодий, сиёсий, молиявий, ҳарбий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Хонликда суд ишлари, асосан, диний уламолар қўлида бўлиб, уларнинг мамлакат ҳаётида таъсири кучли бўлган.

Хонликда давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат ўзбек тилида ёзилган.

Ижтимоий ҳаётда хон ва унинг амалдорлари, диний уламоларнинг мавқеи юқори бўлиб, иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил қилувчи ер ҳам асосан улар қўлида бўлган. Кам ерли ва ерсиз деҳқонлар улардан ижарага ер олиб ишлаганлар ва аҳволи жуда оғир бўлган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик мамлакат иқтисодида муҳим ўрин тутгани учун Амударёдан чиқарилган каналларни қазिश давлат аҳамиятига молик иш ҳисобланган. Шунингдек, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ҳам иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин тутган.

Хонлик ҳарбий қўшини ва қурол аслаҳаси аҳволи жуда паст даражада бўлган. Қўшинни кўпроқ ярим кўчманчи туркманлар ташкил этган. Олдинги даврлардаги ҳарбий соҳадаги ижобий тажрибалар ривожлантирилмай ташлаб қўйилган.

Хива хонлиги Бухоро, Қўқон, Эрон ва Россия каби қўшни давлатлар билан савдо-сотик ишларини олиб борган. Солиқлар барча мусулмон давлатларидагидек хирож, закот, бож ва жизъядан иборат бўлган. Шу билан мажбурий меҳнатнинг баъзи турлари амалга оширилган.

Хива хонлигида ҳам адабиёт, тарихнавислик, меъморчилик бир мунча ривожланган бўлса ҳам, табиий ва техника фанларига, дунёвий илмларга эътибор қаратилмаган.

Бошланғич мактабда ўқиш-ёзишни ўрганган болалар мадрасаларда ўқитилган. XIX асрда Хива хонлигида 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 130 та мадраса мавжуд бўлган. Хива шаҳрининг ўзида 22 та мадраса бўлган. XIX асрда Хива хонлигида адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, мусиқа санъати, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилган.

Шермуҳаммад Мунис, Хоразмий, Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Оғаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хусравий, Муродий, Рожий, Мутриб, Лаффасийлар асарлари ўзбек адабиёти ривожига ўзга хос ўринга эга.

Танбур чизиги нотасини яратган Комил Хоразмий “Мақоми Ферузшоҳий” асари ва “Панжгоҳ” мақоми билан ўзбек мусиқа санъати ривожига катта ҳисса қўшди.

Абулғозийхон “Шажараи Турк”, “Шажараи тарокима” асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабини бошлаб берган бўлса, Мунис ва Оғаҳийлар тарихнавислик ва таржимонлик мактабини яратиб, “Фирдавс ул-иқбол”, “Зубдат ут-таворих”, “Риёз уд-давла”, “Тулшан ул-давлат”, “Жомийъ ул-воқеоти султоний”, “Шоҳид ул-иқбол” асарлари билан тарих соҳасини ривожлантирдилар. Баёнийнинг “Шажараи хоразмшоҳий”, “Хоразм тарихи” асарлари юқоридаги асарлар каби Хива хонлиги тарихини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Ҳозирги Хива шаҳрида сақланиб қолган қадимий меъморчилик иншоотлари, асосан, хонликлар даврида қурилган бўлиб, энг қадимийси XVI асрда қурилган Сайид Ота мақбараси бўлса, энг кейингиси XX аср бошларида қурилган Нуриллабой саройидир. Ичан қалъадаги ўнлаб иморатларнинг кўпчилиги XIX асрда қурилган бўлиб, улар халқимиз буюк заковатининг бир қисми сифатида қид кўтариб турибди.

Қўқон хонлиги

XVIII аср бошларида Бухоро хонлигидаги сиёсий парокандалик унга расман қарам бўлган Фарғона водийсига

хам ўз таъсирини кўрсатди. 1709 йилда Чодак хўжалари исён кўтариб, Фарғонанинг бир қисмини эгаллаб олиб, мустақил давлат тузилганлигини эълон қилдилар. 1710 йилда водийда анча кучли таъсирга эга бўлган, Ўзбекларнинг минг уруғи бошлиғи Шохруҳбий (1710-1721) ҳокимиятни қўлга олди. Шохруҳбий ўз ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара атрофларини бўйсундириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. Унинг вориси Муҳаммад Абдурахимбий (1721-1733) Хўжанд, Ўратепа, Самарқанд, Жиззах, ҳатто Шаҳрисабзни ўзига бўйсундириб мамлакат ҳудудларини анча кенгайтирди. Шу билан бирга, у қурдира бошлаган шаҳар дастлаб “Қалъаи Раҳимбий” деб аталди. Абдурахимбийнинг бевақт вафоти сабабли укаси Абдулкаримбий (1733-1750) шаҳар қурилишини якунлаб, Тепақўрғондан пойтахтни янги шаҳарга кўчирди ва Эски ўрда деган жойида ўрда-қалъа қурдиради.

Ўш, Андижон, Марғилонни эгаллаган қалмоқлар 1745 йилда Қўқонни қамал қилганда Абдукаримбий Ўратепа ҳокими Фозилбек ёрдами билан қалмоқларни мамлакат ҳудудидан ҳайдаб чиқариб, давлат мустақиллигини сақлаб қолди. Қалмоқлар гаров тариқасида Муҳаммад Абдурахимбийнинг ўғли Бобобекни олиб кетишади. Абдукаримбий вафотидан кейин хонлар тез-тез алмаштирилади. 1750-1754 йилларда Абдурахмонбий (1750-1751), Эрдонабий (1751-1753), Бобобек (1753-1754) хонлик қилганлар. Ниҳоят, 1755 йилда Эрдонабий 2-март ҳокимиятга келгач, хонлик анча мустаҳкамланди. У Ўш ва Ўзганни бўйсундириб, 1758-1759 йилларда Шарқий Туркистонга ҳам юриш қилган. Бу даврда Қўқон хонлиги Бухоро ва Хитой билан тенгма-тенг курашадиган давлатга айланди. Лекин Эрдонабий даврида олиб борилган урушлар меҳнаткаш халқнинг аҳолини анча оғирлаштирди. Эрдонабий 1769 йилга қадар тахтни бошқарган. Ундан кейин тахтга ўтирган Сулаймонбек бор йўғи 6 ой хонлик қилди.

Қўқон хонлигини 1770-1800 йилларда бошқарган Норбўтабек марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва бўйсун-

мас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир мунча муваффақият қозонди. У Чуст ва Наманган ҳокимларининг ўзбошимчаликларини тугатиб, қўзғолон кўтарган Хўжанд шаҳрини бўйсундирди ва уни хонликка бутунлай қўшиб олди. Лекин 1799 йилда унинг Тошкентни эгаллаш учун юборган қўшини мағлубиятга учради. Унинг ҳукмронлиги даврида олинган мўл ҳосил натижасида халқ фаровонлиги бир мунча яхшиланди, Хитой ҳукмдорлари Норбўтабек мустақил хон эканлигини тан олган. Унинг вориси Олимхон (1800-1810) даврида Қўқон хонлигининг сиёсий қудрати мустаҳкамланди. Ҳарбий ислоҳот ўтказиб, қўшинни анча мустаҳкамлаган Олимхон Ангрен воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни ўзига бўйсундирди. Натижада, Қўқон савдогарлари Россия билан бевосита савдо қила бошладилар. 1805 йилдан Қўқон хонлигидаги ҳукмдорлар расман хон деб юритила бошладилар. Бунгача улар “бий” ва “бек” деб аталардилар.

Олимхон исён кўтарган Тошкентни бўйсундириш, Ўратепани эгаллаш ва босиб олинган ҳудудларда ўз мавқени мустаҳкамлаш учун тинимсиз урушлар олиб борди. У Ўратепани бўйсундириш учун 10 дан ортиқ юриш қилган. Олимхон олиб борган сиёсат бутун халқнинг Олимхондан норозиликка олиб келди ва бу фитнага сабаб бўлди. Олимхон 1810 йилда укаси Умархоннинг тахтга чиқарилганини эшитиб, Қўқонга кетаётганида Олтиқуш деган жойда фитначилар томонидан ўғли Шохруҳхон билан бирга отиб ўлдирилади.

Ўзини амир деб атаган Умархон (1810-1822) даврида сиёсий жараён мураккаблашиб, Чимкент, Туркистон ва бошқа шаҳарларда ғалаёнлар кўтарилди. Давлатни бошқаришда йирик ер эгалари, диндорлар, ҳарбий саркардалар манфаатини ҳимоя қилиб, улар билан иттифоқда бўлган Умархон бу ғалаёнларни бостириб, хонлик ҳудудини парчаланишдан сақлаб қолди. Узоқ уринишлар натижасида 1817 йилда Ўратепани босиб олди. Россия билан алоқаларни мустаҳкамлади. 1818 йилда Умархон “Амир ул-муслимин” унвонини олиб хонликдаги диний ҳокимиятни ҳам эгаллади. Амирий таҳаллуси билан шеърлар

ёзган Умархон даврида Қўқонда адабиёт, шеърят юксалди. 1822 йилда Умархон касалланиб вафот этди.

Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихон (1822-1842) ҳукмронлигининг дастабки йилларида Қўқон хонлигининг ерлари анча кенгайди. У 1826-1831 йилларда Қашғарга бир неча марта юриш қилиб, у ердаги Хитой ҳукумати билан ўзи учун фойдали шартнома имзолаган бўлса, 1834 йилгача Қўқон қўшинлари Қоратегин, Кулоб, Дарвоз вилоятларини босиб олган. Ички сиёсатда Мадалихон хонлик ҳаётида катта таъсирга эга бўлган, отаси томонидан қўллаб-қувватланган йирик амалдорларни сургун қилди, кўпчиликни қатл қилдирди. Бу ҳолат хонликда ундан норози бўлган кучларнинг бирлашишувига, душманларининг кўпайишига сабаб бўлди. Муҳаммад Алихоннинг Шарқий Туркистон ва Олтой тоғлари ортида қўлга киритган галабаси сабабли хушомадгўйлари уни “ғозий” деб улуғлашгани билан мамлакатда ундан норозилар кўпчиликни ташкил қилар эди. Муҳаммад Алихоннинг шариятга зид ахлоқий бузуқликлари ҳам унга қарши айбнома бўлди. Натижада, хонга қарши фитна тайёрлана бошланди. Лекин фитначилар ўз кучларига ишонмай, 1839 йилда Бухоро амири Насруллодан ёрдам сўраб, хоннинг устидан шикоят қилишди. Амир Насруллонинг Мадалихонни “кофир” деб фатво жўнатиши 1840 йилда Қўқон ва Бухоро ўртасидаги урушга баҳона бўлди. Аслида, Бухоро ва Қўқон чегара шаҳарлар учун тинимсиз урушлар олиб боришган. Бу урушда Мадалихон қўшинлари мағлубиятга учраб, унинг ўзи Бухоро ҳукмронлигини тан олишга ва Хўжандни топширишга мажбур бўлди. 1842 йилда Қўқон хонлигида кўтарилган қўзғолондан фойдаланиб, амир қўшинлари Қўқонни эгаллашди ва Насрулло Мадалихонни оила аъзолари билан тутиб келтириб, унинг ўзини, онаси — шоира Нодирабегимни, катта ўғли Муҳаммад Аминни, укаси Султон Маҳмудни ва бошқаларни қатл эттирди. “Қассоб амир” Қўқон хонлигининг Бухоро амирлигига қўшиб олинганини эълон қилиб, Иб-

роҳим додхоҳни Қўқонга нойиб этиб тайинлади. Кўп ўтмай Тошкент ҳам Бухорога бўйсундирилди.

Лекин бухороликларнинг талончилик сиёсати халқнинг норозилигига сабаб бўлди ва орадан уч ой ўтгач, қипчоқлар мададига таянган қўқонликлар Бухоро амалдорларини ҳайдаб, Норбўтабийнинг укаси Шералихон (1842-1845)ни тахтга ўтқаздилар. У шаҳарни мустаҳкамлади. Натижада, Бухоро қўшинлари Қўқонни 40 кун қамал қилиб, қўлга ололмагач, қайтиб кетишга мажбур бўлдилар. Кўп ўтмай Хўжанд ўз ихтиёри билан Қўқон хонлигига қўшилди ва Тошкент ҳам қайта эгалланди, хонлик ҳудудлари қайта тикланди. Бу жараёнда алоҳида хизмат кўрсатган қипчоқлар хонликда юқори мавқега эга бўла бошлайдилар. 1845 йилда Қўқон тахти даъвогарларидан бири Муродхон амир ёрдами билан тахтни эгаллаб, бор йўғи 8 кун ҳукмронлик қилди. Бу сиёсий ўйинни кузатиб турган амири лашкар Мусулмонқул ўз қизини унинг ўғли 13 ёшли Худоёрхонга никоҳлаб берди ва Муродхонни фитначи сифатида қатл қилдириб, куёвини Қўқон хони деб эълон қилди.

Худоёрхон (1845-1858; 1863 (4 ой), (1865-1875 йй.) ёш бўлганлиги сабабли хонликдаги бошқарув Мусулмонқул бошлиқ қипчоқлар қўлига ўтди. Саройда чексиз ҳокимиятга эга бўлган, бош вазир, биринчи амалдор Мусулмонқулнинг ўз мавқеидан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши 1853 йил охирларигача давом этиб, бу ҳолат хонликда кўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлди. Ўратепа, Хўжанд, Марғилон ҳокимлари Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад бошчилигида Мусулмонқулга қарши гуруҳ ташкил этишди. 1852 йил февраль ва июнь ойларида Мусулмонқул Тошкентга катта қўшин билан юриш қилди. Лекин июнь ойидаги жангда қайин отаси васийлигидан норози бўлган Худоёрхон кўзғолончилар томонга ўтди. 1853 йил кузига келиб Мусулмонқул ҳам қўлга олинди қатл этилди. Бу пайтда рус қўшинлари хонлик сарҳадларига бостириб кириб, Оқмачит, Жўлак, Кумушқўрғонни босиб олаётган эди. Россия билан Қўқон уруш ҳолатига

ўтди. Россиядек ташқи душман хонлик сарҳадларига хавф солиб турган бир пайтда хон амалдорлари, хонлар бирлашиш ўрнига улар орасидаги ўзаро кураш, фитна авж олди. Натижада, Қўқон хонлиги ҳудудлари чет эл босқинчиларининг зулми остига тушиб қолди. 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди.

Миразиз бин Муҳаммад Ризо Марғилонийнинг “Тарихи Азизий”, Отабек Фозил ўғлининг “Муфассал Тарихи Фарғона”, Шавқийнинг “Тарихи Туркистон”, Жунайдуллахожа ўғли Ибрatнинг “Тарихи Фарғона”, Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд” каби асарлари Қўқон хонлиги тарихи ҳақидаги муҳим манбалар ҳисобланади. Шунингдек, рус элчилари, сайёҳлари, ҳарбийлари томонидан ёзилган ҳисоботлар ва архив ҳужжатлари ҳам маълум қимматга эга манбалардир.

Умархон даврида шаклланган ва ривожланган Қўқон адабий муҳити таъсирида яратилган адабиёт ва шеърят намуналари маданият ривожининг кўриниши бўлди. Умархон буйруғи билан Фазлий ва Мушрифлар томонидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” номли тазкира XVIII аср охири XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод қилган ижодкорлар ҳақида муҳим маълумотлар берувчи қимматли асардир. “Девони Хувайдо”, “Роҳати дил” асарларининг муаллифи Хўжаназар Хувайдо, “Ҳапалак”, “Таърифи вилояти Қурама” каби шеърлар ижодкори Махмур, ҳажвчи шоир Гулханий (у “Зарбулмасал” асари билан машҳур), Фазлий, Мушриф, Ғозий, Содик, Хотиф, Амирий ва бошқалар бу даврнинг кўзга кўринган ижодкорларидир. Улар қаторида Увайсий, Нодирабегим, Дилшоди Барно, Маҳзуна каби ижодкор аёлларнинг ҳам сезиларли ўрни бор.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XVI-XIX асрдаги ўлкамиздаги ижтимоий, маданий ҳаёт кўриб ўтганимиздек ўзига хосликлардан иборат. Бир томондан, адабиёт, тарих, меъморчилик, санъат соҳаларида катта юксалишларни, бетакрор ютуқларни қўлга киритган бўлсак, иккинчи томондан, бирликнинг йўқотилиши, ўзаро низо-ларнинг авж олиши, табиий ва техника фанларига эъ-

тиборнинг йўқотилиши Ўрта Осиё халқларини нафақат жаҳон тараққиётидан орқада қолишига, балки халқимизнинг чет эл босқинчилари зулми остига тушиб қолишига сабаб бўлдики, бу юртимизнинг 130 йилдан ортиқ қарамликда қолиб кетишига олиб келди.

Такролаш учун саволлар

1. Бухоро хонлигининг ташкил топиши Марказий Осиёдаги геосиёсий вазиятга қандай таъсир кўрсатди?
2. Бухоро хонлигида давлат бошқаруви қандай тамойилларга асосланиб амалга оширилган?
3. Бухоро хонлиги илм-фан, маданиятнинг қайси соҳалари ривожланди ёки аксинча инқирозга учради?
4. Хива хонлигининг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган ўрнини аниқлаштиринг.
5. Қўқон хонлиги ташкил топишининг ижтимоий-сиёсий сабаблари ва оқибатлари нималарда кўзга ташланади?
6. Ўзбек хонликларининг ўзаро муносабатларида қандай омиллар етакчи ўрин тутган?
7. Ўзбек хонликларининг Россия ҳамда қўшни мамлакатлар билан иқтисодий-маданий ва сиёсий алоқаларида қайси омиллар етакчи ўрин тутган?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустақкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. -Т.: "Чўлпон", 1992.
5. Аҳмад Дониш. История династии Мангитов. -Душанбе: "Дониш", 1967.

6. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
7. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. -Т.: "Нур", 1992.
8. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. -Т.: "Ўқитувчи", 1994.
9. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: "Юлдузча", 1989.
10. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: "Akademiya", 2004.
11. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
12. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. -Т.: "Маънавият", 1999.
13. Сагдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: "Академия", 2000.
14. Саййид Ҳамид Тўра Комёб. Таворих ул-хавонин. -Т.: "Академия", 2002.
15. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги "Адабиёт ва санъат" нашриёти, 1971.
16. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. (Шарафномаи шоҳий). -Т.: "Шарқ", 1-китоб 1999, 2-китоб 2000.
17. Хива: город тысячи куполов. -Т.: "Шарқ", 1997.
18. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.
19. Ўзбекистон давлатчилиги тарихидан лавҳалар. -Т.: "Шарқ", 2001.

8-мавзу. Ўзбек хонликларининг Россия империяси томонидан босиб олиниши. Мустамлакачилик зулмига қарши миллий-озодлик ҳаракати. Жаидчилик

Чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши

Мазкур мавзунини тадқиқ этиш XX асрнинг 20-йилларидан бошланган. Бироқ, шўро адабиётларида мавзуга бир томонлама ёндашиш устун бўлган. Мустақиллик туфайли Россия империясининг Ўрта Осиёни босиб олиши ҳамда Туркистонда олиб борилган мустамлакачилик сиёсати ҳаққоний тарзда ёритила бошланди. Бу борада Ҳ.Зиёев, Н.Абдурахимова, Ф.Исҳоқов, Ҳ.Содиқов, Д.Зиёева, З.Чориев ва бошқа олимларнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш зарур. Шунингдек, мустамлакачиларга қарши миллий-озодлик курашлари тарихи Х.Юнусова, О.Суюнова каби тарихчилар илмий изланишларида ўз аксини топган. Шу билан бирга, жаидчилик мавзуси ҳам долзарб бўлиб, бу соҳада Б.Қосимов, У.Долимов, Д.Алимова ва С.Холбоев самарали меҳнат қилдилар. Шунга қарамай, Россия империясининг Туркистонда олиб борган мустамлакачилик сиёсатини янада кенг ўрганиш ва таҳлил этиш ҳозиргача ўз долзарблигини йўқотмаган.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, Ўрта Осиёда уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, келишмовчиликлар хонликлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазиятни танг аҳволга олиб келди, бу ҳудудлардаги маданий ҳаётни издан чиқарди. XIX аср ўрталарида жаҳоннинг йирик давлатлари ўртасида янги мустамлакалар учун кураш қизиб кетган даврда Россия империяси ҳам бу курашдан четда қолмади. Шу жиҳатдан XIX аср ўрталарида Англия ва Россиянинг манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Россия империяси сиёсатчилари Буюк Британиянинг Туркистон ва Каспий денгизининг шарқий томонларини эгаллаб олишидан ғоят хавфсираётган эди-

лар. Бунга асос ҳам етарли эди. Чунки Англия ўз тасарруфидоги Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотиқ ва дипломатик алоқалар олиб борар эди. Англиянинг асосий мақсади хонликларни босиб олишга чоғланаётган Россиянинг режаларини барбод қилиш, учалла хонликни унга қарши бир куч қилиб бирлаштириш ва Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш эди. Шу ўринда, Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишини тезлаштирган қуйидаги омилларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. Россия енгил саноатини таъминлаб берувчи арзон хом ашё базасининг Ўрта Осиёда мавжудлиги.

2. Қрим уруши (1853-1856) туфайли Қора денгиз бандаргоҳларининг қўлдан кетиши ва унинг ўрнини Ўрта Осиёни эгаллаш орқали тўлдириш. Шу орқали жанубдаги музламайдиган денгизларга чиқиш, Ўрта Осиё орқали Эрон, Афғонистон Хитой, Ҳиндистон каби давлатларда Англиянинг таъсирини йўқотиб, бу давлатлар билан савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатиш. Туркистоннинг бу агрессияларда плацдарм вазифасини ўташи.

3. Россиянинг Европа бозорлари билан рақобат қила олмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш учун Ўрта Осиё бозорларини эгаллаши.

4. Россияда ўтказилган ер ислохотлари туфайли қашшоқлашиб қолган аҳолини кўчириб келтириш ва уларни ер билан таъминлаш.

Юқоридаги иқтисодий ва сиёсий сабабларнинг кун тартибда туриши натижасида Россия империяси дастлабки ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Уруш ҳаракатлари Қўқон хонлигига қаратилган эди. Босқинчилар замонавий қурол-аслаҳага эга бўлиб, уларга Европа урушларида тажриба орттирган генераллар раҳбарлик қилдилар. Қўқон хонлиги эса ички низо, ҳокимият учун урушлар авж олишига қарамасдан, хонлик аҳолиси даҳшатли ёв билан ўз она юрти, дини, ғурури учун курашга отландилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг қўшини 1853 йили Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачитни эгаллади.

Қрим уруши туфайли тўхтаб қолган ҳарбий ҳаракатлар 1860 йил ёзида яна жонланди. Полковник Циммерман бошчилигидаги рус қўшинлари Тўқмоқ, сўнгра Пишпак қалъасини эгаллади. 1864 йил 1 май куни Верний истехкомидан йўлга чиққан полковник Черняевнинг отряди қаттиқ жангдан кейин Авлиё ота қалъасини ҳам босиб олди. Туркистон ва Чимкентни ҳимоя қилиш учун саркарда Алимқул (Алиқули) етиб келди ва шаҳар мудофаасини ташкил қилишга киришди. 1864 йил 12 июлда Туркистон босиб олинди. Верёвкин Хўжа Аҳмад Ясавий мақбарасидаги ноёб тарихий осари-атиқаларни талон-тарож қилиб, Россияга жўнатиб юборди. Генерал Черняев бошчилигидаги қўшинлар Чимкентни қамал қилар экан, бу ерда саркарда Алимқул зарбасига учради. Лекин ҳарбий-техник устунликка эга бўлган душман 1864 йил 22 сентябрда Чимкентни эгаллашга муваффақ бўлди.

1864 йилнинг октябрида генерал Черняев катта ҳарбий қўшинлари билан бирга Тошкентнинг шарқидаги Дарвишак қопқа деган жойда мағлубиятга учраб, Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Лекин 1865 йил 28 апрелда Ниёзбек қалъаси босиб олинди. Шунинг таъкидлаш керакки, Тошкент мудофаасини тайёрлашда Алимқул саркарданинг хизматлари катта бўлди. У 8 май куни ўзининг катта қўшини билан Қўқондан Тошкентга етиб келди, 1865 йил 9 май куни ҳар икки томон кучлари тўқнашди.

Алимқулнинг жангда ҳалок бўлиши билан тошкентликлар орасида саросима бошланди. 1865 йил 17 июнда эса қон тўкилишини олдини олиш мақсадида музокара-лар бошланди. Черняев шаҳарнинг Ҳакимхўжа қозикалон, Абдурахмон эшон, домла Солиҳбек Охун сингари нуфузли кишилари билан музокара ўтказиб, “Тошкент шаҳар аҳолиси ўз ихтиёри билан Россия империяси таркибига қўшилди”, деган сохта аҳдномани тўлдиришга мажбур қилди. Улар бунга кўнмагач, жазоланиб, сохта аҳдномани тўлдиришни Абдусаттор Қорабоши ўғлига топширади. Сўнгра шаҳар “катта”ларининг барчасига мажбурий равишда қўл қўйдириб, муҳр бостирилади. Бу аҳднома туфайли босқинчилик сиёсати оқибатида Англия-

дек кучли давлат билан урушга мажбур бўлиб қолишдан қўчиган Россия империяси ҳукумати халқаро жамоатчилик кўз ўнгида ўз хатти-ҳаракатларини оқлашга уринди. Ахдномадан нусхалар қўчирилиб, 1865 йилда Россиянинг Туркиядаги элчиси қилиб тайинланган Н.И.Гнатъев орқали Истамбулга жўнатилади ва шаҳар қўчаларига ёпиштириб чиқилади. Хулоса қилиб айтганда, Тошкент босиб олинган, бу шаҳар Россия империясининг Туркистон масаласига дахлдор барча сиёсий масалаларни ҳал қиладиган, рус қароргоҳи хизматини бажарувчи маконга айланиб борди.

Тошкент учун бўлган жанглардан сўнг 1865 йили босиб олинган ҳудудларда Туркистон вилояти ташкил қилинди.

1866 йилда олиб борилган истилочилик босқинлари оқибатида Бухоро хонлигининг Ўратепа, Жиззах, Янгиқўрғон сингари ҳудудлари Россия таркибига киритилди.

1866 йили Александр II томонидан Тошкентнинг Россия тасарруфига олинганлиги эълон қилинди. Россия империясига бундан ташқари ўз манфаатларини амалга ошириш учун мустаҳкам маъмурий тузум зарур эди. Бу масалани ҳал этиш учун ҳарбий вазир Милютин бошчилигида комиссия ташкил этилади. Мазкур комиссияга Оренбург генерал губернатори Крижановскийнинг Тошкентни Оренбургга бўйсундириш ҳақидаги таклифи киритилган эди. Лекин, бу мустамлака манфаатлари билан тўғри келмас, Тошкентни марказ сифатида қолдириш ва у орқали хонликларни доимий назорат остида олиб туриш кўзда тутилган эди. Шу сабабли Крижановский таклифи рад этилиб, 1867 йил июль ойида Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилди. Маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти, маркази Верний бўлган Еттисув вилоятлари генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

1868 йил 1 май куни Бухоро амири қўшинлари билан чоризм қўшинлари ўртасида Чўпонота тепалигида жанг бўлди ва 2 май куни Самарқанд эгалланди.

Фон Кауфман амир билан Зирабулоқда урушаётган бир пайтда Қарши, Шаҳрисабз ва Китоб бекликларидан кучлар келиб, Самарқандда қўзғолон бошланди. Кауф-

ман зудлик билан Самарқандга қайтиб, қўзғолонни бос-тириш баҳонасида минглаб маҳаллий аҳолини қиришга буйруқ берди, натижада кўплаб қимматбаҳо бойликлар таланди.

1868 йил 23 июнга келиб, чорасиз қолган амир Музаффар Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Россия императорининг вассалига айланди. Бу сулҳга кўра, Бухоро амирлиги ўз мустақиллигини йўқотибгина қолмай, Самарқанд, Каттакўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидан ҳам ажралди.

Маълумотларга кўра, Самарқандни амирликда қолдириш юзасидан мунозаралар бўлиб ўтган. Лекин Кауфманнинг ҳаракатлари билан Самарқанд Россия империяси таркибида қолдирилади. 1868 йил июнида Самарқанд ва Каттакўрғонни ўз ичига олган Зарафшон округи ташкил этилиб, унга генерал-майор А.К. Абрамов бошлиқ этиб тайинланади.

Амирдан норози кучлар уни ҳокимиятни бошқара олмаганликда ва амирликнинг анча қисмини қўлдан бой берганликда айблаб, чор ҳукуматига қарши урушни давом эттиришни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйган эдилар. Музаффарнинг тўнғич ўғли амирзода Абдулмалик Тўра (Катта Тўра) ва эрксевар беклар — Жўрабек, Бобобек ҳамда Султон Содиқ биргаликда озодлик курашини давом эттирдилар. Ватанпарвар кучлар амир Музаффарга қарши урушиб давлатнинг уч қисмини, жумладан, Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи ҳам тез орада уларнинг қўлига ўтди. 1868 йилнинг кузида амир Музаффар фон Кауфмандан ёрдам сўради. Бунга жавобан Кауфман генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий қўшинларни қўзғолонни босириш учун юборди. 1868 йил 21 октябрдаги жангда Абдулмалик тўра бошчилигидаги ватанпарвар кучлар мағлуб бўлди. Шундан сўнг, Абдулмалик билан Султон Содиқ Хива хони ҳузурига боради. Абдумалик Хивада кўп турмай Афғонистон томон йўл олди. У ердан ҳам ёрдам ололмагач Худоёрхон ҳузурига келди. Бу ердан Қашқарга, Ёқуббек ҳузурига борад бўлиши ва шу ерда паноҳ топиб, 1909 йили Пешоварда вафот этади.

Бекович-Черкасский экспедициясининг ҳалокати ва 1839 йилда Перовский юришининг барбод бўлиши хали рус генераллари ёдидан чиқмаган эди. Ўзбек хонликларининг учинчиси — Хива ўз мустақиллиги билан мустамлакачилар учун жиддий хавф солиб турар эди. 1872 йил охирларида ҳарбий вазир бошчилигида Петербургда Туркистон, Оренбург генерал-губернаторлари ва Кавказдаги подшо ноиби иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга узил-кесил қарор қилинди.

Хива хони масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринишлари беҳуда кетгач, ҳарбий кенгаш чақириб, мудоффа режаларини тузади ва душман истилочиларига қарши ўзининг лашкарбошилларини сафарбар қилади. Матмурод девонбеги, Маҳмуд ясовулбоши, Ёқуббек қалмоқ, Элтузар иноқ ва Бобо Меҳтар раҳбарлигидаги ўзбек ва туркман йигитлари рус қўшинлари ҳужумини қайтариш учун икки гуруҳга бўлиниб йўлга тушадилар. Генерал Верёвкин Қўнғиротга юриш қилиб, талофатлар бериб бўлса-да, Хужайли ва Манғит қалъаларини ишғол қилди. Кейинчалик Хоразмнинг қўҳна қалъаси Хазорасп эгалланди. Бу қалъани бош қўмондон фон Кауфман ўзига қароргоҳ қилиб, ичкарига силижиш учун таянч пунктига айлантирди. 1873 йил 29 май куни русларнинг асосий кучлари Хива остоналарида пайдо бўлдилар. Муҳаммад Раҳимхон II Хивани ўз ихтиёридаги кучлар билан мудоффа қилиб бўлмаслигига кўзи етиб, Измиқшўр тарафидаги туркман овулига кетишга мажбур бўлди.

Муҳаммад Раҳимхон Хивага қайтиб келгунча босқинчилар саройни талаб, барча қимматбаҳо буюмларни, 300 та қўлёзма асарни Петербургда жўнатдилар.

1873 йил 12 августда Гандимиён қишлоғида фон Кауфман сулҳ шартномаларини Муҳаммад Раҳимхон диққатига ҳавола қилди. Бунга кўра Амударёнинг ўнг қирғоқлари Россия ихтиёрига ўтди, рус кемаларини Амударё бўйлаб сузишлари учун барча имкониятлар яратилди. Рус савдогарлари хонлик ҳудудида эркин савдо қилиш, Амударёнинг чап қирғоғидаги савдо омборлари қуриш ҳуқуқини олдилар. Хива хонлиги Россия вассали-

га айланиб, хонлик зиммасига 2.000.000 сўмлик тоvon тулаш мажбурияти юкланди. Россия фуқароларига хонликда қўчмас мулк сотиб олишга рухсат берилди.

Россия империяси Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Қўқон хонлигида чуқур сиёсий ва иқтисодий инқироз ҳукм сурмоқда эди.

1875 йилда атрофига 200 дан зиёд кишини тўплаган Пўлатхон Ўзганга келиб, хонга қарши катта хавф туғдирди. Уларга қарши Хон Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачи ва Саримсоқ Эшиқоғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборди. Бироқ 1875 йил 28 июлда йирик амалдорлар ўз қўшини билан, Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5000 кишилик қўшини билан қўзғолончилар томонга ўтиб, бирлашди. Аслида эса у империянинг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди ва шу ўринда ўз ҳаракатини сўраб Бухоро амири ва Тошкентнинг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган Саидазимбойга хат жўнатди. Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматига қўл келди. 1875 йил 20 августда Кауфман бошчилигидаги қўшинлар томонидан Маҳрам қалъасининг эгалланиши хонлик тақдирини узилкесил ҳал қилди. Насриддинхоннинг Кауфман билан келишуви халқнинг қаҳр-ғазабини уйғотди. Пўлатхон атрофида тўпланган хоннинг атоқли амалдорлари Андижоннинг Бўтақора қишлоғида уни хон деб эълон қилдилар. Кауфман Андижонга Троцкий ва Скобелев бошчилигида катта қуролли кучларни юборди. Октябр ойи бошларида Андижон руслар томонидан оёқ-ости қилинди. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда, шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Пўлатхон Наманганда мағлубиятга учрагач, Асакада ўрнашиб, курашни давом эттиради ва Ўш, Андижон, Марғилонни эгаллайди. Шунингдек, Абдурахмон Офтобачи ҳам душманга таслим бўлди. 1876 йил 28 январида Учқўрғонда мағлубиятга учраган Пўлатхон Олой водийсида сўнгги кучлари билан тор-мор этилди. 1876 йил фев-

раль ойида Қўқон қамал қилинган, Насриддинхон таслим бўлди ва Абдурахмон Офтобачи билан Тошкентга жўнатилди. Қўқон хонлиги тугатилиб, ўрнига Фарғона вилояти ташкил этилиб, унга генерал Скобелев ҳарбий губернатор этиб тайинланди.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олган, мустамлакачи маъмурлар томонидан бошланган дастлабки иш ўлкада маъмурий-бошқарув тизимини мустаҳкамлаш бўлди. 1867 йил империянинг бошқа минтақаларидан фарқ қилувчи, ўта ҳарбийлаштирилган Туркистон генерал губернаторлиги таъсис этилди. “Туркистон генерал губернаторлиги вилоятларини бошқариш ҳақидаги вақтлий низоми” лойиҳасида ҳам шу ҳолат ўз аксини топди.

1886 йил “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низоми лойиҳаси” қабул қилинди. Чунончи, бу Низом орқали Туркистон генерал губернаторлигининг ҳуқуқлари янада кенгайтирилиб, ўлка бешта вилоятга бўлинди. Вилоятлардаги бошқармалар губерния бошқармаси ҳуқуқига эга бўлишди. Ушбу вилоятлар эса уезд ва волостларга бўлиб бошқарилди.

Мустамлака маъмурияти Тошкент шаҳри бошқарувини кучайтириш учун ҳам “Шаҳар низоми”ни тайёрлаб, сайловчилар тартибини белгилади. Тошкент думаси фаолияти устидан бўлган қатъий назорат генерал губернатор томонидан олиб борилди.

Туркистон истило қилинган дастлабки вақтдан бошлаб Россия империяси ўлкани бойлик орттириш манбаи деб билди. Ўлка бойликларини талаш, империя босқинчиларининг мустамлакачилик манфаатларига хизмат қиладиган темир йўллар қуришни тақозо этар эди. 1881-1886 йил Михайловский кўрфазидан Чоржўйгача Каспий орти темир йўли қурилди. 1906 йили Тошкент Оренбург темир йўли қуриб, ишга туширилди. 1912 йилга келиб Фарғона водийси Россия билан темир йўл орқали боғланди. Буларнинг барчаси ўлкани хом ашё ҳамда савдо бозори сифатидаги мавқеини янада мустаҳкамлади ва Туркистондан маҳсулот олиб келиш ва олиб кетиш бўйича ўлкани Россияга бутунлай қарам қилиб қўйди.

Халқ учун катта ижтимоий-иқтисодий, экологик офатлар келтирган, Россия империяси манфаатлари учун ниҳоятда қулай бўлган пахта яккаҳокимлиги кучайиб, метрополияда капиталистик муносабатлар ривожлана бошлади. Хом ашёни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган корхоналар сони 1900 йилга келиб, 170 дан ортиб кетди. Бу корхоналарнинг 80 фоизини, асосан, пахтага қайта ишлов берувчи корхоналар ташкил этди.

Мустамлака ўлкадаги ижтимоий, сиёсий вазият кескинлашиб, маҳаллий аҳоли турмуш тарзи ёмонлашувига олиб келган омиллардан бири, кўп сонли рус аҳолисининг кўчириб келтирилиши бўлди. Улар ўлкани бойлик орттириш манбаларидан бири деб билганликлари учун Марказий Россиядан ўлкага доимий яшаш учун келаётганлар сони кўпайди. Туркистонда рус шаҳарлари ва қишлоқлари қад кўтарди. Жумладан, 1875 йилдан то 1890 йилгача Туркистонга 1300 оила кўчирилди, 19 та рус қишлоғи вужудга келди. 1891-92 йилларда Россияда очарчилик кучайган вақтда бу қишлоқлар сони 25 тага етди.

Кўчириб келтирилган рус деҳқонлари катта имтиёзларга эга бўлдилар, улардан маълум муддатгача солиқ олинмади. Чоризм ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унумдор ерларни рус деҳқонларига ажратиб беришга ҳаракат қилди ва ер солиқларини ошириб, маҳаллий аҳолини ўз ерларини сотишга мажбур этди. Бу ерлар Россиядан кўчиб келаётган деҳқонларга берилди. Ана шундай ўтроқ районлардан тортиб олинган ерлар Сирдарё вилоятида 47.600 таноб, Фарғона вилоятида 75.000 таноб, Самарқанд вилоятида 3000 таноб, Каспийорти вилоятида 7000 танобни ташкил этди.

Россия империяси ўлкада рус миллати нуфузини кўтариш мақсадида маданий қолоқликни чуқурлаштириш, маҳаллий аҳолини ўз тарихи, маънавияти, қадриятлари ва миллий урф-одатларидан бебаҳра қилишга қаратилган эътибори ҳам асосан кўчириб келтириляётган русий забон аҳоли сонининг ортиб бориши билан узвий равишда боғлиқ эди. Бу сиёсатнинг асосий мақсади маҳал-

лий давлатчилик анъаналарини таг томири билан қўпо-
риб ташлаш, миллий маданиятни камситиш, миллий тил-
ларни сиқиш ва халқ оммасини маънавий, ижтимоий-
сиёсий қолоқликка маҳкум этиб, оқибатда руслаштириш-
дан иборат эди. Мустамлака маъмурияти бу борадаги би-
ринчи вазифа деб маҳаллий аҳоли болаларини рус тузем
мактабларига беришга қўпроқ жалб этишни белгилади.
Шунинг учун улар қўплаб маҳаллий ёшларга билим бе-
риб келаётган мусулмон мактабларини рус-тузем мак-
таблари билан алмаштиришга, шу йўллар билан ўлка
халқларини мустамлака сиёсати асорати остида сақлаш,
кейинроқ бориб уларни руслар билан қўшиб юборишга
зўр бериб, устакорлик билан ҳаракат қилди.

Империя маъмурларининг мустамлака сиёсатига қар-
ши қаратилган ҳаракатлари Россия империяси Ўрта Осиё-
ни босиб олаётган даврлардан бошланган бўлса-да, бу
ҳаракатлар рус қўшинлари томонидан шафқатсиз равишда
бостириб келинди. 70-йиллардаги Пулатхон қўзғолони-
дан сўнг Туркистоннинг бир қанча шаҳарларида ҳам халқ
оммасининг оммавий норозилик ҳаракатлари кенг миқёс-
да бўлиб ўтди. Россия империяси босқинига қарши “Олой
маликаси” номи билан машҳур бўлган Қурбонжон дод-
хоҳ 1876 йилнинг охирига қадар мустамлакачиларга қарши
курашиб келди. Унинг қўшинларига қарши юборилган ге-
нерал Скобелев бошлиқ рус қўшинлари қўзғолончиларга
қарши ҳаракатларда енгилди ва мустамлакачи маъмур-
лар Қурбонжон додхоҳ билан сулҳ тузишга мажбур бўлди.
Яна шундай ғалаёнлардан бири 1878 йилда Мингтепада
бўлиб ўтган Етимхон бошчилигидаги исёндр. Бу исёндан
сўнг Фарғона вилояти генерал губернатори вилоятдаги
маҳаллий аҳолидан ғайриқонуний солиқ ундирувчилар-
ни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

1885-90 йилларда Андижоннинг Қўрғонтепа уезди-
даги Дарвешхон тўра бошлиқ халқ ҳаракати қуролли
қўзғолонга айланди. Аммо, чор маъмурлари бу ҳаракат-
ларни ҳам шафқатсизларча бостирдилар.

1892 йил “вабо исёни” номини олган Тошкент қўзғолони XIX аср охиридаги муҳим воқеалардан бири бўлди. 1892 йилги қўзғолон қўплаб тарихий адабиётларда империя маъмурларининг ўлкада вабо касали тарқалишининг олдини олиш учун бўлган ҳаракати деб таърифланган бўлса-да, аслида бу қўзғолон Россия империясининг ўлкадаги йиллар давомида олиб борган мустамлака сиёсатига қарши қаратилган ҳаракатлардан бири эди. Гарчи, қўзғолон Тошкент шахрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг таъсири бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб ёйилди. Чунки бу озодлик ҳаракати мустамлакачилик зулми остида ётган халқлар туйғусини ифода этар эди.

Россия империясининг Туркистондаги амалдорлари вазият кескинлашяётганлигидан хавфсираб, подшо ҳукуматидан жойларда хавфсизликни сақлашнинг кучайтирилган ҳолатини жорий этишни таклиф этдилар. Бу орқали мустамлакачи маъмурлари ўз олдида катта сиёсий мақсадларни қўйиб, аҳолини қўрқитиш, империя ҳукмронлигига қарши курашга чиқишга ботина олмаслик кайфиятларини кучайтиришга ҳаракат қилди. Шундай бўлса-да, 1898 йил Андижонда мустамлакачи маъмурларга қарши, унинг мустамлака сиёсатига қарши яна бир озодлик ҳаракати бўлиб ўтди. Тарихда бу “Андижон қўзғолони” номини олди. Бу қўзғолон 1898 йил Андижон шахрининг Мингтепа қишлоғида бошланди. Дастлаб қўзғолончилар сони 500 кишидан ортмаган бўлса-да, бироқ атрофдаги қишлоқлардан келиб қўшиляётган аҳоли ҳисобига қўзғолончилар сони ортиб борди. Қўзғолончиларга Муҳаммадали Эшон — “Дукчи Эшон” бошчилик қилди.

Мустамлакачилар қўзғолонни ваҳшийлик билан бостиришларига қарамай, бунинг акс садоси бутун Фарғона водийсига таралди. Асака, Қува, Шаҳрихон, Ўш, Марғилон каби шаҳарлар ва қишлоқларда ҳаракатлар кенг ёйилди. Лекин, рус қўшинлари ҳамма ерда ҳам қўзғолонни шафқатсизлик билан бостирди. Дукчи Эшон Арслонбоб қишлоғида қўлга олинди ва бутун халқ олдида

мустамлакачи маъмурлар томонидан 1898 йил 12 июнда осиб ўлдирилди.

Хуллас, мустамлакачи маъмурлар бу қўзғолонни ҳам қонга ботирдилар, унинг иштирокчиларидан аёвсиз ўч олдилар. Гарчи, мустамлакачи маъмурлар маҳаллий аҳолининг миллий озодлик ҳаракатларини нақадар шафқатсизлик билан бостирса-да, ўлкадаги ғалаёнлар ва қўзғолонлар тўхтамади.

XX аср бошларига келиб, ўлкадаги бундай ҳаракатлар янги босқичга кўтарилди.

Айниқса, 1900-1903 йилдаги иқтисодий инқирозлар, 1904-1905 йилдаги рус-япон урушида Россия кўрган зарарлари ўлкадаги маҳаллий аҳолининг аҳволига салбий таъсир этиши деҳқонлар оммасининг ҳам норозилик ҳаракатлари билан чиқишига туртки берди. Оқибатда, ўлка вилоятларида вазият янада кескинлашиб кетди. Самарқанд вилоятида деҳқонларнинг ғалаёнлари натижасида юзага келган Номоз Пиримқулов бошчилигидаги ҳаракатлар Туркистонда деҳқонлар ҳаракатининг асосий ҳал қилувчи кучига айланди.

Ўлка меҳнаткашларининг аҳволи 1914 йил Россиянинг Биринчи жаҳон урушига кириши билан янада оғирлашиб кетди. Уруш йиллари меҳнаткашларни эзиш тобора ортиб борди.

1916 йил биринчи жаҳон урушининг иқтисодий асоратлари меҳнаткаш аҳоли бўйнида оғир юк бўлиб турган вақтда Николай II нинг “Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай оғир ишларга жалб қилиш” ҳақидаги фармони чиқди. Ушбу фармонга кўра Сибирь, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ортидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг кишини мардикорликка олиш бошланиб кетди. Бу фармонга кўра, ўлкадаги ҳар беш хонадондан битта мардикор олинадиган бўлди.

4 июлда савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган Хўжанд шаҳрида, ундан кейин Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон каби шаҳарларда ҳам халқнинг норозилик

ҳаракатлари бўлиб ўтди. Бу ерларга тезда етиб келган рус аскарлари қўзғолончиларни шафқатсиз равишда ўққа тутдилар.

Мустамлака маъмурияти зулмига қарши қўзғолонларнинг энг каттаси Жиззах шаҳрида бўлиб ўтди. Назирхўжа Эшон бошчилик қилган у қўзғолон шу қадар катта бўлдики, тарихда у “Жиззах қўзғолони” номини олди. 1916 йил 12-13 июль кунлари бошланган талаёнлар натижасида қўзғолончилар қўлларига нима тушса қуролланиб, эски шаҳардан янги шаҳар томон йўл олдилар, уезд маъмуриятини яксон қилдилар. Жиззахнинг янги шаҳар билан эски шаҳар ўртасида ёрдамга келган жазо отряди қўзғолончиларни ўққа тутди. Тўқнашувларда 11 киши ҳалок бўлди. Оломон орқага қайтишга мажбур бўлди.

17 июлга келиб, бутун Туркистон ўлкасида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Жазо отрядлари ва мустамлакачи маъмурларга жуда катта ҳуқуқлар берилди. Шу муносабат билан аҳолининг кўча ва майдонларда тўпланиши тақиқланди. Империя маъмурлари ҳарбий куч ишлатиб, бу ердаги қўзғолонни бостиришга маваффақ бўлдилар. 1916 йил қўзғолони ўлкада маҳаллий аҳолининг мустамлака сиёсига қарши қаратилган энг катта миллий озодлик ва оммавий халқ ҳаракати эди. Бу қўзғолон жамиятнинг барча табақаларини ҳаракатга келтирди ва ўз домига тортди.

Жадидчилик ҳаракати ва миллий уйғониш

“Жадид” сўзи арабча сўз бўлиб, “янги” деган маънони англатади. Шунинг учун ҳам янгилик ва ислохотчиликка интилувчи, тараққийпарвар миллий зиёлилар тарихда “жадид” деган номга мушарраф бўлдилар. Жадидчилик деб номланган бу ҳаракатнинг пайдо бўлиши бевосита ўша даврдаги ички муҳит ҳамда ташқи халқаро майдондаги ижтимоий-сиёсий ва демократик янгиланишлар билан боғлиқ бўлди.

Жадидчилик ҳаракати баъзи бир тарихга оид адабиётларда айтилганидек, “олдин маданий-маърифий ҳаракат бўлиб, кейин ижтимоий-сиёсий ҳаракатга ўсиб ўтга-

ни” йўқ. У ўз табиати, мақсад ва моҳиятига кўра, дастлабки кунданок, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва ислохотчилик ҳаракати бўлган.

Биринчидан, жадиदчилик Исломдаги тараққий парварлик, илм-фанга рағбат ва дунёвийликнинг янги даврдаги кўриниши сифатида пайдо бўлди. Жадидлар Исломни ҳар хил мутассиблик, бидъатлардан асраб ривожлантирди. Иккинчидан, жадидчиликни пайдо бўлиши ва ривожланишига Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ривожланган қуйидаги демократик, миллий-озодлик, ислохотчилик ҳаракатларининг таъсири ҳам кучли бўлди:

1. Жамолиддин Афғоний (1839-1897) ва Муҳаммад Абдолар (1848-1903) асос солган мусулмон дунёсидаги ислохотчилик ва “наҳда” (уйғониш) ҳаракатлари.

2. XIX асрнинг 90-йилларида бошланиб, 1905-1907 ва 1917 йилларда катта ғалабаларга эришган рус ижтимоий демократик ва инқилобий ҳаракатлари.

3. Туркиядаги аксилмонархистик, конституцион демократик, ижтимоий-миллий уйғониш ҳаракатлари: “Танзимат” (1840-1860), “Ёш усмонлилар” (1865-йилдан 80-йилларгача), “Ёш турклар” (1889-1918) ва 1908-1909 йиллардаги демократик-инқилобий ҳаракатлар.

4. Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиб, ривожланишида қримлик Исмоилбек Гаспиралининг (1851-1914) ҳиссаси беҳад катта бўлди. У Қримда XIX асрнинг 80-йиллардаёқ, Россия босиб олган мусулмон халқлари орасида биринчи бўлиб жадидчиликка асос солди. Унинг рус ва туркий тилларда чоп этилган “Таржимон” (1883-1914) газетаси, “Россия мусулмонлиги” (1881), “Оврупа маданиятига бир назар мувозини” (1885) ва бошқа асарлари ҳамда жадид мактаби учун ёзган дарслик ва қўлланмалари Туркистонга тез кириб келди.

Исмоилбек Гаспирали 1893 йилда Тошкентга келади ва зиёли уламолар билан учрашади, Самарқандда бўлади. У ердан Бухорога бориб, амир Абдулаҳадни жадид мактаби очишга қўндиради ва бу мактабга “Музаффария” деган номни беради. Жадидчилик ғояси Туркистон-

да XIX аср 80-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб тарқалиб, шу асрнинг 90-йиллари XX асрнинг 5-йили оралиғида мунтазам ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаракат сифатида шаклланди.

Жадидчилик ҳаракати, асосан, икки даврга бўлинади: 1) XIX асрнинг 90-йилларидан-1917 йил февралгача; 2) 1917 йил февралдан-1929 йилгача. Биринчи даврнинг ўзи уч босқичга бўлинади: 1) жадидчилик ғоясининг пайдо бўлиши ва мунтазам уюшган ҳаракат шаклига эга бўлиши (XIX асрнинг 90-йиллари-1905 йил); 2) жадидчилик ҳаракатининг нисбатан тез ва қаршиликсиз ривожланиши (1905-1909 йиллар); 3) жадидчиликнинг чоризм томонидан озодлик, демократик ва инқилобий ҳаракатларга қарши курашни кучайтирган даврдаги ривожланиши (1909-1916 йиллар). Иккинчи давр ҳам воқеалар ривожланишига қараб уч босқичга бўлинади: 1) 1917 йил февраль-октябрь; 2) 1917 йил ноябрь-1924 йил; 3) 1925-1929 йиллар.

Жадидчилик ҳаракати, шу вақтгача Ислом дунёсида сира ҳам кўринмаган илғор ва тезкор ўқитиш — “Савтия” (товуш) усулига асосланган жадид мактаблари ташкил топишидан бошланди. Бу мактабларда болалар бир йилда савод чиқариб, мукаммал ўқиш ва ёзишни ўзлаштиради.

Жадид мактабида диний ва дунёвий таълим-тарбия ҳамда илм ўзаро уйғунлаштирилди. Болалар қулай парта-ларда ўтириб, харита ва расмлар ёрдамида тез савод чиқариб, диний, дунёвий илмларни ўрганди. Жадид мактабларида Қуръони Карим, математика, география, она тили, рус, араб тиллари, ашула ва ҳатто жисмоний тарбия фанлари ўқитила бошланди.

Жадид мактаблари тўрт (бошланғич) ва етти йиллик эди. Масалан, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг етти йиллик мактабини битирган ёшлар дунёвий илмларни, рус тилини яхши ўзлаштирган ҳолда жадид мактабида ўқитувчи, масжидларда имом бўлиш, мадраса ва ҳатто, хориждаги дунёвий олий ўқув юртларида ўқиш, савдо ва бошқа корхоналарда котиб бўлиб ишлаш малакасига

эга бўлганлар. Бундай етти йиллик мактаблар Тошкентдан ташқари, Қўқон, Самарқанд каби йирик шаҳарларда ҳам очилади.

Жадид мактаблари пуллик эди. Ҳар ойига ота-оналар баҳоли қудрат, эллик тийиндан бир ярим сўмгача пул тўлар эди. Бу ўринда ҳар бир ота-она ўз бойлик ва камбағаллик даражаларини шариат асосида белгилаб, пул берар эдилар. 35 фоизгача камбағал ва ночорларнинг болалари текин ўқитилди. Ўзига тўқ оилалар эса ўз ҳоҳиши билан уч сўм ва ундан ҳам кўп пул берган. Бундан ташқари, жадидларнинг ўзлари ташкил этган хайрия жамиятлари ҳам жадид мактабларини маблағ билан таъминлаб турган.

Жадид мактабларининг очилишига рус амалдорлари, мусулмон мутаассиблари қаршилиқ қиладилар. Жадидлар катта матонат ва фидойилик билан эски мактабларга тегмай, намуна сифатида жадид мактабларини ташкил этиб, омма орасида катта обрў қозондилар. Жадид мактаблари қатъий низом, дастур ва дарсликларга асосланди. Тарихда биринчи бўлиб, жадидлар ўқувчиларга кундалик, чорак ва йиллик баҳолар қўйишни жорий этдилар. Ўқувчилар синфдан синфга ўтиш ва битириш учун жамоатчилик олдида очиқ чорак, йиллик ва битирув имтиҳонларини топширганлар.

Мактаб очган жадидлар дастур, қўлланма ва дарсликларни ҳам ўзлари яратдилар. Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал”, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, “Тажвид” (Қуръонни қироат билан ўқиш усулига оид қўлланма), “Хавоийжи диния” (Шариат қонунлари тўплами), “Ёр юзи”, “Усули ҳисоб”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи ислом”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” ва “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ”, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Қисқача умумий география”, “Болалар мактуби”, “Исломнинг қисқача тарихи”, “Амалиёти ислом”, “Аҳоли географиясига кириш”, “Россиянинг қисқача географияси” шулар жумласидандир.

Жадидлар олий таълимнинг асоси — университет ташкил этиш учун Тошкент шаҳар Думасидан ҳам фойдаландилар. Мунавварқори, Фитрат, М. Бехбудий, У. Асадуллаҳўжаев каби жадидлар миллий дунёвий олий таълим ғоясини ўз асар ва мақолаларида кенг тарғибот-ташвиқот қилдилар. Олий таълимга замин яратиш учун, жадид мактабларида дунёвий илмлар ўқитилди, ёшлар хорижга ўқишга юборилди.

Дунёвий ҳозирги замон олий ўқув юрти — университетга асос солишга жадидлар фақат 1918 йилда, Мусулмон халқ дорулфунунини ташкил этиш билан муваффақ бўлдилар. Умуман, жадидлар жуда қисқа вақт ичида бутунлай янги, жадид халқ маорифи тизими, яъни ҳозирги замон халқ маорифи тизимига асос солдилар.

Жадидчилик ҳаракатининг иккинчи бир муҳим фаолияти миллий матбуот ва журналистикага асос солиш бўлди. Тошкентда Исмоил Обидий “Тараққий” (1906), Мунавварқори Абдурашидхонов “Хуршид” (1906), Абдулла Авлоний “Шухрат” (1907), Саидкарим Саидазимбоев “Тужжор” (1907), Аҳмаджон Бектемиров “Осиё” (1908), Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев “Садои Туркистон” (1914-1915) газеталари, шунингдек, Абдурахмон Содиқ ўғли (Сайёҳ) “Ал-Ислоҳ” (1915) журнаlinesи нашр этишга муваффақ бўлдилар. Самарқандда эса Маҳмудхўжа Бехбудий “Самарқанд” русча (1913) газетаси ва “Ойна” (1913-1915) журнаlinesи, Қўқонда Обиджон Маҳмудов “Садои Фарғона” (1914) газеталарини чиқарди. Бу газета ва журналлар доимо махфий полиция “охранка”нинг айбқчилари кузатуви, таъқиби остида бўлди.

Жадид матбуоти 1917 йил февralида рус подшоши тахтдан ағдарилгач, янада ривожланди. Жуда қисқа вақт оралиғида февралдан октябргача Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов “Нажот” (1917 й. март), А. Баттол “Шўрои ислом” (1917 й. май), Абдулла Авлоний “Турон” (1917 й.), Аҳмад Заки Валидий ва Мунавварқори Абдурашидхонов “Кенгаш” (1917 йил июнь), “Улуғ Туркистон” (1917 й.), Қўқонда Бўлат Солиев “Эл байроғи” (1917 й. сен-

тябрь) газеталарини, Х.Х. Ниёзий “Кенгаш”, Ашурали Зоҳирий “Юрт” (1917 йил июнь) журналларини, Самарқандда эса Шоҳмуҳаммадзода “Хуррият” (1917 йил апрель) газеталарини чоп этдилар.

Буюк миллатпарвар жадидлар, жадид матбуоти орқали миллатни ўз маданий-иқтисодий аҳволи, сиёсий қарам ва ҳуқуқсизлигини англатишга, унда босқинчиларга қарши нафрат, миллий истиқлолга ишонч руҳини тарбиялашга муваффақ бўлдилар. Шу билан бирга, улар миллий мухторият ва жумҳурият ғоясини, миллатлараро тенглик ва қонқариндошликни тарғиб қилишни тўғри йўлга қўядилар.

Жадидчилик ҳаракати жадид адабиётининг асосчилари бўлган йирик истеъдод эгалари - жадид адиби, шоир, драматург ва санъат арбобларини ҳам тарбиялади. Таниқли жадидшунос олим, профессор Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, уларнинг 1905-1917 йилларда адабий-маданий ҳаракатчиликда қизгин фаолият кўрсатганлари сони саксондан ортиқ бўлган. Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Саидахмад Сиддиқий Ажзий (1864-1927), Васлий Самарқандий (1869-1925), Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тўлаган Хўжамёров — Тавалло (1882-1939), Сидкий Хондайлиқий (1884-1934), Аваз Ўтар ўғли (1884-1919), Муҳаммадшариф Сўфизода (1869-1937), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурхонов (1875-1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929), Абдулла Қодирий (1894-1938), Абдулҳамид Чўлпон (1897-1938) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Мутахассисларнинг аниқлашича, 1917 йил октябр тўнтарилишигача, драматургия соҳасида ўттиздан ортиқ драма, трагедия, комедиялар ёзилган ва уларнинг кўпчилиги театрларда сахналаштирилган. Ўзбек жадид драматургияси ва театрига илк бор асос солган Маҳмудхўжа Бехбудий бўлди. Унинг “Падарқуш” драмасининг биринчи бор 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги “Колизей” театрида қўйилиши жуда катта маданий-маърифий воқеа бўлди. Бу кун ўзбек театрига асос солинган сана сифатида тарихга кирди.

Хар қандай ишда бўлгани каби бу ҳаракат ҳам ўз иқтисодий асосига эга эди. Унинг иқтисодий таъминот манбаини маданий-маърифий хайрия жамиятлари, бой-бадавлат кишилар томонидан савоб олиш ва миллат нуфузини кўтариш учун берилган беминнат эҳсонлар ташкил этди. Жаидчилик ва жаидлар, асосан, ўрта ҳол мусулмон зиёлилари ҳамда дунё кўрган илғор руҳдаги савдогарлардан иборат бўлди. Тошкентлик Саидкарим Саидазимбой ўғли, туркистонлик Саидносир Миржалилов (таниқли ёзувчи Ойбекнинг қайнотаси), андижонлик Миркомил Мирмўминбоев ва бошқа бойлар жаидчилик ҳаракати ривожланишига иқтисодий жиҳатдан катта ҳисса қўшдилар.

Тошкентда 1909 йилда “Кўмак”, 1913 йилда «Дорилу ожизин», Бухорода 1910 йилда “Тарбияи атфол” хайрия жамиятлари ташкил этилади. Уларнинг олдида қўйилган асосий мақсад — сармоя топиб, жаид мактабларига ёрдам бериш ва иқтидорли ёшларни Туркия ва бошқа хорижий мамлакатларга ўқишга юборишдан иборат бўлди.

“Кўмак”нинг таъсисчилари — Мунавварқори Абдурашидхонов, Низомқори Ҳасанов, Абдулла Авлоний, Башарулла Асадуллахўжаев ва Тошхўжа Туёқбоевлар бўлди. Улар ва “Тарбияи атфол”нинг ёрдамида 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та туркистонлик иқтидорли ёшлар Истанбулда ўқиганлиги ҳақида маълумот бор.

Тошкентда Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва бошқалар 1911 йилда ташкил этган кўп тармоқли “Турон” номли жамият шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларига самарали фаолият юритади. Унинг қошида театр труппаси (1913 й.), “Турон” номли кутубхона ва нашриёт (1913 й.) ҳам ташкил этилади. Булар бутун Туркистон бўйлаб маърифат ва зиё, илм-фан тарқалиши, китоб чоп этиш ва босмахона ишлари ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Қўқонда “Ғайрат” (1913 й.), Самарқандда “Зарафшон”, Тўрақўрғонда (Наманган вилояти) “Қутубхонаи Исҳоқия” (1908 й.) номли қутубхоналар ташкил топади. Шунингдек, жаҳид босмахонаси ва китоб дўконлари ҳам анча кенг тармоқ отди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Россия босқини арафасида Ўрта Осиёнинг ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий ҳолатини қандай таърифлаш мумкин?
2. Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан босиб олинишининг асосий сабаблари нимада эди?
3. Туркистон Генерал-губернаторлигининг ташкил топиши Марказий Осиёда қандай янги геосиёсий вазиятни келтириб чиқарди?
4. Вассал Бухоро амирлиги ва вассал Хива хонлигининг Россия империясида тутган мавқеи қандай эди?
5. Россия босқинига қарши ҳаракатлар ва уларнинг мағлубияти сабаблари нимада?
6. Жаҳид маърифатпарварлари фаолиятига баҳо беринг.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқи. -Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
4. Абдирахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX — I четверти XX вв. — Т.: “Университет”, 1999.
5. Аҳмад Дониш. История династии Мангитов. -Душанбе: “Дониш”, 1967.

6. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. -Т.: "Шарқ", 1998.
7. Жаҳидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. -Т.: "Университет", 1999.
8. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. -Т.: "Маънавият", 1999.
9. Саййид Ҳамид Тўра Комёб. Таворих ул-хавонин. -Т.: "Академия", 2002.
10. Хуришид Даврон. Тарих мезони ҳақиқатдир. //Шарқ юлдузи. 1989 йил, 11-сон.
11. Ўзбекистоннинг тарихи: янги нигоҳ. — Т.: 1998.
12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. -Т.: "Шарқ", 2000.
13. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.
14. "Ойина" (1914-1915 й.). -Т.: "Академия", 2001.
15. Эргашев Ф. Туркистонда рус мустамлака бошқаруви. / Инновацион менежмент (дарслик). -Т.: "Akademiya", 2005.
16. Ўзбекистон давлатчилиги тарихидан лавҳалар. -Т.: "Шарқ", 2001.

9-мавзу. Ўзбекистон советлар ҳукмронлиги даврида

Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тадбирлари ва уларнинг мустамлакачилик моҳияти. Ўзбекистоннинг маънавий-маданий қарамлиги ва унинг оқибатлари

1917 йил 27 февралда Петроградда содир бўлган демократик инқилоб Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

1917 йилнинг март-апрель ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жадиidlари, зиёлилари ва ислом уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919), Мунавварқори (1878-1931), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев; 1882-1938), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мустафо Чўқай (1886-1941), Муҳаммаджон Тинишбоев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), Аҳмад Закий Валидий (1890-1970), Обиджон Маҳмудов (1858-1936) ўлкада янги ташкил қилинган “Шўрои Исломия” (1917 йил март), “Шўрои Уламо” (1917 йил июнь), “Турон” жамиятлари ва “Турк адами Марказият (федералистлар) фирқаси” (1917 йил июль), “Иттифоқи муслимин” (1917 йил сентябрь) каби сиёсий партияларнинг тузилишида муҳим роль ўйнадилар.

1917 йил 7 апрелда Петрограддаги Муваққат ҳукумат қарори билан кадет Н.Н.Шчепкин раислигида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети ташкил қилинди. Комитет таркибига 9 киши кирган бўлиб, уларнинг тўрттаси: Алихон Букейхонов, М.Тинишбоев, Садри Мақсудов, А. Давлетшинлар туркий халқлар вакиллари эди. Кейинчалик, Туркистон Комитетининг таркиби ўзгартирилди.

1917 йилнинг ўзида тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрел-

да Тошкентда бўлиб ўтган I қурултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш гоёси олға сурилди.

Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгашига Мустафо Чўқай раис, Валидий бош котиб, Мунавварқори, Бехбудий, У.Хўжаев, О.Маҳмудов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ислом Шоаҳмедов ва бошқалар аъзо қилиб сайланди. Мунавварқори ва Садриддинхон Шарифхўжа Қози ўғли бошчилигида Тошкент қўмитаси тузилди. Шунингдек, Бехбудий раҳбарлигида Самарқанд ва Носирхон тўра етакчилигида Фарона бўлими ҳам ташкил топди. Марказий шўронинг органи сифатида “Нажот” (муҳаррири-Мунаввар қори), кейинчалик “Кенгаш” (муҳаррири-Валидий) газеталари чиқа бошлади. Шунингдек, 1917 йилда нашр қилинган “Улуғ Туркистон”, “Турон” газеталарида мухториятчилик гоёси билан суғорилган мақолалар чоп қилинди.

1917 йил 14 мартда Тошкентда “Шўрои Исломия” ташкил топди. Аксарияти жаидлардан иборат бу ташкилот аъзолари Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. 1917 йил июнь ойида Мунавварқори бошчилигидаги “Шўрои Исломия” ташкилотидан “Шўрои Уламо” ажралиб чиқди. Шерали Лапин унинг Тошкент шўбасига асос солди. Орадан кўп вақт ўтмай, Қўқон шаҳрида ҳам “Шўрои Уламо” жамияти тузилди. “Шўрои Уламо” жамияти ўз мақсадлари тарғиботи учун “Ал-изоҳ” журналини чиқара бошлади (муҳаррири — Абдумалик ҳожи Набиев). Ҳар икки жамият ўртасида гоёвий кураш, хусусан, матбуот саҳифаларида авж олиб кетди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи очилди. “Шўрои Исломия” ташаббуси билан чақирилган ушбу қурултой ҳокимиятни ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларига беришга қарши чиқди.

1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозогистон мусулмонларининг қурултойи “уламочилар” билан “шўрои исломчилар” ўртасидаги узоқ ва қизғин баҳсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва мурося

йўлини топди. Қурултойда “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уламо”, “Турон” ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган “Иттифоқи муслимин” номли сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

Қурултой ишидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг бўлажак сиёсий тузумини белгилаш эди. Ўша пайтда Тошкентда нашр қилинган “Улуғ Туркистон” газетасида ёзилишича, “Қурултой Мулла Муҳаммадхўжа эшон ва Мулла Сиддиқхўжа эшонларнинг бошқарув шакли ҳақида”ги нутқларини тинглаб, дуою ижобат ила Туркистон Мухториятини тайин этишга жазм қилди. Қурултой мухториятга “Туркистон Федератив Республикаси” деган номни қўйиб, парламент республикаси асосида тузилажак бўлғуси давлат тузумининг бош тамойил ва меъёрларини белгилаб берди.

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) В.И.Ленин бошчилигидаги большевиклар (коммунистлар) Петроградда Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаб, ҳокимиятни зўравонлик йўли билан эгалладилар. Россиянинг марказида юз берган воқеаларнинг акс-садоси орадан кўп ўтмай Туркистонга ҳам етиб келди.

28 октябрда Тошкентнинг янги шаҳрида рус ишчилари ва солдатлари большевикларнинг қутқуси билан қуролли тўқнашувларни бошлаб юборишди. Улар генерал Коровиченко қисмларидан устун келдилар. 1 ноябрда Коровиченко ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Қўмитаси қамоққа олинди. Тошкентда зўравонлик йўли билан шўро ҳокимияти ўрнатилди.

Ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1917 йилнинг кузига келиб, ўлка шаҳарлари, вилоятлари ва уездларида аҳолининг ҳокимиятни шўроларга ўтишини талаб қилувчи фаол чиқишлари кузатилмаган. Аксинча, жойлардан келиб турган хабарлар ва телеграммаларда Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш ҳақида гапирилар экан, большевиклар ва бошқа босқинчиларнинг ҳокимиятни шўроларга бериш ҳақидаги талаблари фош этилар,

мамлакат тақдирини ҳал қиладиган Таъсис Мажлисини чақириш ғояси қўллаб-қувватланар эди.

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка рус ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III съездида 15 кишидан иборат ҳукумат — Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилди. Унда 8 ўрин сул эсерларга, 7 ўрин большевиклар билан максималистларга берилди. Туркистон Халқ Комиссарлари совети (ХКС) раиси лавозимини касби чизмачи бўлган большевик Ф. Колесов эгаллади. Ҳарбий комиссар қилиб, извошчи Перфильев, бошқа комиссарлик лавозимларига ҳам шунга ўхшаш келгиндилар тайинландилар. Ҳукумат таркибига туб аҳоли вакилларида битта ҳам вакил киритилмади.

Туркистон ўлкасидаги дастлабки шўро ҳукуматининг зиддиятли таркиби минтақада европалик аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди.

Маҳаллий миллат вакилларининг сиёсий жараёнга аралаштирилмаганлиги ўлка халқларининг совет ҳокимиятига бўлган ишончсизлигини янада кучайтирди.

Ҳокимият большевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваққат ҳукуматнинг барча бўғинлари тугатилиб, ўрнига, аввало, жазо органлари ва шўро бошқарув тизими ўрнатилди. Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада қизил гвардия бўлинмаларини тузиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу бўлинмалар шўро тузуми ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки онгли чиқишларни бостиришда фаол иштирок қилди. Шу вақтнинг ўзида Бутунроссия Фавқулудда комиссияси (чека) органлари ва Инқилобий трибуналлар ташкил этилди. Пролетариат диктатурасининг бу жазо органлари озодлик ва демократияни бўғишда, тўғри фикрлайдиган кишиларни қатағон қилишда муҳим қурол бўлди ва Ватанимизнинг тарихида ўзининг машъум асоратларини қолдирди.

Туркистон ХКС 1917 йил охирларида ўз қарори билан “Шўрои Исломия” ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг раҳ-

барлари кейинчалик Туркистон Мухторияти ҳукуматига қўшилдилар, айримлари шўро ҳокимиятига қарши куролли ҳаракатга ғоявий раҳнамолик қилдилар. Шуниси характерлики, “Шўрои Уламо” ташкилотининг Тошкент шўъбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпилди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг фаолияти

Санкт-Петербургдаги октябрь тўнтариши оқибатида 1917 йил октябрь-ноябрь ойларида Туркистон ўлкасида, хусусан, Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар миллий озодлик ҳаракатининг кучайиб кетишига олиб келди.

1917 йил 26-28 ноябрда Қўқон шаҳрида Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой ишининг бутун тафсилотларини (жадидлар) ўша давр газеталарида тарих учун муҳрлаб қўйдилар.

Қурултойда 1917 йил 27 ноябрь кuni кечқурун қабул қилинган қарорда шундай дейилади: “Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади. Шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шакллари Таъсис Мажлисига ҳавола этади”. Қурултой Туркистонда яшаб турган миллий озчилик ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилишини тантанали равишда эълон қилди.

28 ноябрда (янги ҳисоб билан 11 декабрь) таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, Туркистон мухторияти деб аталадиган бўлди. Қурултой ўша кuni йиғилишда Бутунроссия Таъсис Мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллат) Мажлиси қўлида бўлиши керак, деб қарор қабул қилади.

Қурултойда Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларидан 8 кишидан иборат таркибда Туркистон Мухторияти

хукумати тузилди. Ҳукуматнинг Бош вазири ҳамда Ички ишлар вазири этиб Муҳаммадҷон Тинишбоев сайланди. Ислон Султон ўғли Шоаҳмедов — Бош вазир ўринбосари, Мустафо Чўқай — Ташқи ишлар вазири, Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев (Убайдулла Хўжаев) — Ҳарбий вазир, Ҳидоятбек Юрғули Агаев — Ер ва сув бойликлари вазири, Обидҷон Маҳмудов — Озиқ-овқат вазири, Абдурахмон Ўрозаев — Ички ишлар вазирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Герцфельд — Молия вазири лавозимларини эгаллашди. Ҳукумат таркибида кейинчалик айрим ўзгаришлар юз берди. Муҳаммадҷон Тинишбоев истеъфога чиққач, Мустафо Чўқай Бош вазир лавозимини бажаришга киришади. Қурултойда 28 ноябрь куни Туркистон Миллат Мажлиси очилиши тўғрисидаги қарор ҳам тасдиқланди. Миллат Мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, қурултой қарорига биноан “36 нафар мусулмонлар ва 18 нафар ғайри мусулмонлардан сайланадур. 36 нафар мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фарғона—10 нафар, Самарқанд—5 нафар, Сирдарё—9 нафар, Еттисув—6 нафар, Закаспий—2 нафар; 4 нафар эса бутун Қурултой жараёнида Туркистон Миллат Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланди”. “Шўрои Уламо”нинг раҳбари Шерали Лапин Миллат Мажлиси таркибига, унинг раиси сифатида киритилган бўлса ҳам, аммо унинг ўзи бу таклифни рад этди.

Қурултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган махсус Мурожаатнома эълон қилинди.

“Эл байроғи”, “Бирлик туғи”, “Свободнўй Туркестан”, “Известия Временного Правительства Автономного Туркестана” каби ҳукумат газеталари ўзбек, қozoқ ва рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган “Улуғ Туркистон” газетаси ҳам ўз саҳифаларида мухторият ҳукумати фаолиятига алоҳида ўрин берди. Нашр ишларини яхшилаш учун О.Маҳмудовнинг босмаҳонаси ҳукумат ихтиёрига ўтди. Мухторият ҳукумати миллий қўшинни ташкил қилишга киришди. 1918 йил бошида бу қўшин

сафларида бир мингдан ортиқ аскар бўлган. Ҳарбий вазир Убайдулла Хўжаев иштирокида ўтказилган кўрик-парад вақтида аскарлар сони 2000 кишига етган. Бундан ташқари, Қўқонда тахминан шунча миршаблар ҳам бор эди. Ҳукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сўм миқдорида ички заём чиқаришни йўлга қўйди.

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрда бўлиб ўтган фожеали воқеалар муҳим ўрин тутди. Ўша куни Тошкентда эски шаҳар аҳолиси “Мухтор Туркистон учун!” шиори остида тинч байрам намойишини ўтказдилар. Аммо, Тошкент советидаги большевиклар шаҳарда қуролли куч билан «тартиб» ўрнатишга буйруқ берадилар. Оқибатда, тинч намойиш қатнашчилари пулемётдан ўққа тутилди, эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлди.

Мухтор ҳукуматнинг халқ ўртасидаги обрў-эътибори ва нуфузи большевикларни ташвишга солиб қўйди. 1918 йил 19-26 январда Тошкентда ўтказилган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг фавқулодда IV съездида мухторият масаласи асосий ўринда турди. Съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб, ҳукумат аъзоларини қамокқа олиш тўғрисида қарор чиқарди. Большевиклар ўзларининг бу қабиҳ ва мудҳиш “ҳукми”ни амалга оширишга зудлик билан киришдилар.

30 январда Туркистон ХКС мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади.

Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар ва дашноқларнинг қонли ҳужумлари оқибатида ағдариб ташланди. Аммо Қўқон ва унинг атрофидаги тинч аҳолини талаш, ўлдириш авжига чиқди. Фақат Қўқоннинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди. Шаҳар буткул вайронага айлантирилди.

Ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди. Баъзиларини большевиклар қўлга олишди.

“Улуғ Туркистон” газетаси чуқур қайғу билан хабар берганидек, “20 феврал Хўқанд (Қўқон) тарихининг энг даҳшатли куни эди. Арманилар айрича фаолият кўрсатганлар ...” Газетадаги ушбу мақола “Хўқанд ҳозир ўликлар шаҳри” деган даҳшатли ибора билан тугайди.

Ниҳоят, 1918 йил 22 (эски ҳисоб билан 9) февралда Қўқон шаҳридаги “Рус-Осиё” банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган “тинчлик шарнома”си Қўқон аҳли вакиллари билан имзоланди.

1918 йил январь ойидаёқ большевиклар Туркистон Мухториятига қарши Туркистон автономиясини тузиш масаласини кўтаришган эди. Бу муаммо фақат Туркистон советларининг V съездида (1918 йил 20 апрель-1 май) ҳал қилинди. Съезд Россия Совет Социалистик Федерацияси таркибида Туркистон Республикаси (тарихий адабиётларда Туркистон автоном республикаси)ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Туркистон Республикаси ХКС ва МИК ичида ҳокимият учун ўзаро курашлар, можаролар ва жанжаллар авжига чиқди. Октябрь ойида Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов ва бошқа айрим амалдорлар эгаллаган лавозимидан бўшатилди.

1919 йил 19 январда ҳарбий комиссар К.Осипов бошчилигида Тошкентда исён кўтарилди. К.Осиповнинг буйруғи билан 14 комиссар отиб ташланди.

1919 йил 8 октябрда Москвада Турккомиссия (Россиянинг Туркистон ишлари бўйича комиссияси) ташкил қилиниб, у Тошкентга жўнатилади. Турккомиссия, кейинчалик Туркбюро ва Ўрта Осиё бюроси каби турли хил комиссия ва бюролар, мунтазам равишда, Россия марказдан Туркистонга жўнатиб турилди. Марказ ўзининг бу фавқулодда органлари орқали Туркистон минтақасини бошқариш ва маҳаллий халқларни мустамлакачилик асоратида ушлаб туришга интилди.

Бу пайтда бутун Россияда бўлгани сингари Туркистон республикасида ҳам “ҳарбий коммунизм” сиёсати жорий қилинди.

Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат ва унинг тарихий аҳамияти

Мустақиллик осонликча қўлга киритилмаслигини тушуниб етган миллий ватанпарварлар қўлга қурол олиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракат бошлаб юбордилар. Бироқ совет тузуми ва коммунистик мафкура ҳукмронлиги йилларида, уларга “босмачи” деб ноҳақ тамға босилди. Бу ҳаракат ҳақида сўз юритилган 1918-1919 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврга тегишли архив ҳужжатларида ҳам “босмачи” сўзи учрамайди. Бу ҳужжатларда “қароқчи” (разбойник), “шайка”, жуда бўлмаса “босқинчи” (бандит) иборалари қўлланган. 1919 йилнинг ўрталаридан бошлаб аввал айрим расмий ҳужжатларда, кейинчалик эса совет вақтли матбуотида “босмачи” ибораси қўллана бошлаган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, “босмачи” ёрлиғи ёпиштирилган ота-боболаримизнинг муборақ номлари қайта тикланди ва уларнинг ҳақиқий қиёфалари истиқдолчилар сифатида намоён бўлди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тугатилиши бу ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтади, холос. Россия империясининг мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган фарғоналиклар Туркистонда биринчи бўлиб большевиклар режимида қарши қуролли курашга отландилар. Шу тариқа, Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикча тузумга қарши истиқдолчилик ҳаракати 1918 йил февраль ойининг охирларида бошланган эди.

Бу ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи — деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, ҳунармандлар ва косиблар бўлган.

Дастлабки миллий ҳарбий ҳаракатнинг ташкил топиши Кичик Эргаш (тахминан 1885-1918) ва Катта Эргашнинг (тахминан 1880-1921) номлари билан боғлиқдир.

1918 йил 27 февралда Қўқон атрофидаги Бачқирда бўлган жанглارнинг бирида Кичик Эргаш шаҳид бўлгач,

унинг ўрнига Катта Эргаш (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши озодлик байроғини кўтарди.

Марғилонда эса милициянинг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли — Мадаминбек (1892-1920) кураш бошлади. “Ўз олдида совет ҳокимиятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини қўйган Мадаминбек устомон сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди”, — деб тан олинади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

1918 йилнинг ўрталарига келиб, Фарғона водийсида тахминан юзга яқин қўрбошилар ўз дасталари билан Қизил армия қисмларига қарши кураш олиб бордилар. Бу гуруҳларда 15000 йигит бор эди.

Фарғона водийсидаги бу ҳаракат 1919 йил ёзининг охири ва кузида ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги истиқлолчилар сафига Жалолободда турган рус крестьянлари армиясининг қўшилиши водийда совет ҳокимиятини ағдариш учун реал куч эди. Сентябрь ойининг дастлабки кунларида Мадаминбек лашкарлари Жалолобод ва Ўш шаҳарларини эгаллашди. Улар 13 сентябрь Эски Марғилон шаҳрини қизил босқинчилардан озод қилдилар. Шу билан бирга, водийдаги энг йирик стратегик шаҳар — Андижонни қамал қилишга киришдилар. Мадаминбек бошчилигидаги қўшиннинг ҳужуми Фарғона водийсини ларзага келтирди. 1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргаштом (Иркештам) овулида бўлган анжуманда Мадаминбек бошчилигида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди. Ҳукумат таркибига 16 киши туб аҳолидан ва 8 та европалик киритилди. Мадаминбек ҳукумат бошлиғи бўлиш билан бир қаторда, Фарғона водийсидаги бу ҳаракатнинг Олий бош қўмондони ҳам этиб сайланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминбек қўл остида 30000га яқин йигит Қизил армияга қарши жанглар олиб борди. Бу пайтда Шермуҳаммадбек қўл остида 20000, Катта Эргаш қўрбошида 8000 та аскар бўлган. Ана шу учта

лашкарбоши водийдаги жанговар ҳаракатларни йўналтириб турдилар.

Туркистондаги бу ҳаракат 1920 йилнинг ёзи ва кузида ўзининг янги босқичига қадам қўйди. Фарғона водийсидаги бутун қўрбошилар ва тинч аҳоли вакиллари Олтиариқ туманидаги Ғойибота қишлоғида ўзларининг навбатдаги қурултойларига тўпландилар. Қурутой 1920 йил 3 майда Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон — турк мустақил ислом жумҳурияти ёки қисқача айтганда, Туркистон муваққат ҳукуматини тuzди.

Туркистон МИК раиси Иномжон Хидиралиевнинг кейинчалик ёзишича, “1920 йил сентябрда босмачиларнинг сони 70000 кишига етди ва кучли ваҳима уйғотди”.

Қуруллой ҳаракатни ташкилий жиҳатдан уюштиришда Фарғона водийси, Бухоро ва Хоразмдаги қўрбошиларнинг мазкур даврда бўлиб ўтган ўттиздан ортиқ қурултойларининг аҳамияти катта бўлган. Бу қурултойларда ҳаракат раҳбарлари этиб сайланган қўрбошилар ягона қўмондонлик остига бирлаштирилган. Баъзи қўрбошилар Олий бош қўмондонга бўйсунмай, ўзларича мустақил ҳаракат қилган. Холхўжа Эшон каби маишатпараст кимсалар бўлганлиги ҳам ҳақиқат.

Наманганлик Носирхон тўра Саид Камолхон тўра ўғли, тошкентлик муфтий Садриддинхон Махсум Шарифхўжа қози ўғли, Туркистон МИК раисининг собиқ ўринбосари Тўрақул Жонузоқов, асли бошқирдистонлик Аҳмад Закий Валидий ва бошқалар бу ҳаракатнинг ғоявий мафкурачилари эдилар. Ҳаракатга раҳбарлик қилган ислом уламолари орасида яссавийлик ва нақшбандийлик тариқатининг пирлари ҳам кўп бўлган.

Маълумки, Туркистон аёллари учун Ватан озодлиги ва унинг тинчлиги муқаддас ҳисобланган. Карманалик Нодира қиз эса Иброҳимбек қўшинида махсус аёллар гуруҳига бошчилик қилиб, Шарқий Бухорода қизил аскарларга қарши мардонавор курашган.

Фарғона водийсидаги ватанпарварлар қўшинига 1923-1924 йилларда олдин Ислом Полвон (тахминан 1882-1923),

сўнг Ёрмат Махсум (1929 йил ҳалок бўлган) каби қўрбошилар раҳбарлик қилдилар. Бу пайтда қўрбошиларнинг кичик-кичик гуруҳлари жанг ҳаракатларини олиб бордилар. Фарғонада уларнинг сони 1923 йилда 350-400 атрофида эди. Лекин қўрбошилар курашнинг мазкур босқичида турли сабаб ва маҳаллий шарт-шароитлар натижасида доим ҳам бир-бирлари билан келишиб иш қўрмадилар.

1920-1924 йилларда бу ҳаракат Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро ва Хоразмдаги миллий муҳолифатнинг озодлик курашлари алоҳида ўзига хос йўналиш ва хусусиятга эга бўлиб, ўта мураккаблиги ва зиддиятлилиги билан Туркистон Республикасидаги қуроли ҳаракатдан ажралиб туради. Большевиклар Қизил армия ёрдамида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини куч билан афдариб, ҳокимиятни Бухорода, асосан, “Ёш бухороликлар”дан, Хоразмда эса “Ёш хиваликлар”дан иборат демократик кучлар қўлига берди.

Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида юзага келган қуроли муҳолифат шу боисдан ҳам бир йўла икки кучга қарши: биринчидан, бу давлатлар ҳудудида жойлашиб олган Қизил армия қисмларига қарши, иккинчидан эса большевиклар ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олган жаҳидларга қарши муҳолифлик урушини олиб бордилар. Бу урушнинг Туркистондаги, хусусан, Фарғона водийсидаги ҳаракатдан фарқи ҳам ана шунда.

Бухородаги бу ҳаракат Қизил армия ва большевикларнинг тажовузорлиги, зўравонлиги ва талончиликка қарши қаратилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Мужоҳидларнинг асосий мақсади: қизил қўшинни ҳайдаб юбориш, миллий қадриятлар, асрий эътиқод ва урф-одатларнинг поймол қилиниши, хўрланишига барҳам бериш эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, ватанпарварлар Бухорода икки жаҳада туриб кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдорлари бўлган истиқлолчилар (улар ўзларини мужоҳидлар деб аташган) жаҳидлардан иборат ёш Бухоро ҳукуматига, шунингдек, Қизил армия қўшинларига қарши кураш олиб

бордилар (Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор ва б.). Иккинчи томондан, миллий истиқлол ғояларига содиқ бўлган истиқлолчилар Файзулла Хўжаев бошлиқ Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати билан яширин алоқалар ўрнатиб, Бухоронинг муқаддас тупроғидан босқинчи қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро Республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошшо, Давлатмандбек, Ҳабборбек ва б.). Айнан улар сафига кейинчалик Бухоро Республикасининг жуда қўпчилик раҳбарлари (Бухоро МИКнинг биринчи раиси Усмонхўжа Пулатхўжаев, ҳарбий ишлар нозири Абдулҳамид Орипов, республика милицияси ва Чека бошлиғи Али Ризо Афанди ва б.) қўшилдиларки, бу арбобларнинг аксарияти кечаги жаидлар ва “Ёш бухороликлар” эди. Афсуски, Бухоро ҳукумати таркибидаги миллий ватанпарвар кучлар билан муҳолифатдаги қуролли истиқлол гуруҳларининг йўлбошчилари ўртасидаги очиқ битишув амалга ошмади.

Хоразм Республикасида ҳам 1920 йил баҳоридан бошлаб қизил аскарларнинг мисли қўрилмаган талончилик ва зўравонликларига қарши ҳаракат бошланди. Қуролли курашни туркманларнинг ёвмут уруғи бошлиғи Қурбон, Мамед, Сардор-Ҳунаидхон (1857-1938) бошчилигидаги гуруҳлар қўп йиллар давомида олиб борди. Унинг қўшини сафларида ўзбек, қорақалпоқ ва қozoқлар ҳам қўпчилик эди. Қисқа муддатда Ҳунаидхон ўз қўшинини 20000 кишига етказди.

Ўзбек деҳқонлари ва ҳунармандларидан иборат гуруҳларга Мадраимбой, Саъдулла бола, Шокир бола, Мавлонбек ва бошқалар раҳбарлик қилдилар.

Хоразм воҳасида истиқлолчилик ҳаракати айрим гуруҳлар томонидан 1935 йилгача Шарқий Бухоро ва Фарғона водийсида ҳам баъзи узилишлар билан юқоридаги давргача давом этди. Туркистон минтақасидаги қуролли ҳаракат тарихига яқун ясаб, бу ҳаракатни кенг халқ оммаси, биринчи навбатда, деҳқонлар ва ҳунармандлар қаҳр-ғазаби ҳамда норозилигининг юксак даражага қўтарилганлиги ифодаси деб эътироф этишга тўғри келади.

Хива хонлигининг тугатилиши. Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва ундаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар

XX аср бошларида ҳам Россия империясининг ярим мустамлакаси ҳисобланган Хива хонлигидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, бошқарув тизими руслар босқинига қадар шаклланган ҳолатда қолган эди. Мамлакатда хон бошлиқ феодал амалдорлар, диндор руҳонийлар мамлакат бошқарувида чекланмаган ҳуқуққа эга бўлиб, иқтисодий ҳаётда эса ерга эгалик муносабатлари ҳам аввалгидек сақланиб қолган эди. Империя ҳукмронлиги таъсирида кўпгина юқори мансаблар (иноқ, оталиқ, бий) олдингидек иқтисодий асосини йўқотган бўлса ҳам, лекин юқори унвон сифатида мамлакат сиёсий ҳаётида катта таъсирга эга эди.

Хива хонлигидаги асосий шаҳарларга — Хива, Урганч, Тошҳовуз, Ҳазорасп, Питнак ва бошқалар кирган. Хонлик ҳудуди Россия босқинидан кейин 62.236 кв.км бўлиб, у 20 та беклик ва 2 та ноибликдан иборат эди. Аҳоли аниқ рўйхатга олинмаган бўлиб, бу даврга оид манбаларда, у 600 мингдан 900 мингга қадар деб кўрсатилади. Уларнинг 60 фоиздан кўпроғини ўзбеклар, 28 фоизини туркманлар, қолганларини қозоқ, қорақалпоқ, форс (эроний), араб, рус ва бошқа миллат вакиллари ташкил этган.

Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётда анча орқада қолган Хива хонлигида саноат ишлаб чиқариши йўқ даражада бўлиб, бу ерда ўндан ортиқ пахта, ёғ заводларигина бор эди. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, косибчилик билан шуғулланган. Халқ оммасининг турмуш шароити анча оғир бўлиб, улар ҳосилдор ерлар, суғориш манбаларини ўз қўлида тўплаб олган амалдорлар ва руҳонийларга кўплаб солиқлар тўлаб турганлар. Ўша давр манбаларида қайд қилинишича, Хива хонлигида 20 дан ортиқ солиқ тўловлари ва мажбуриятлар бўлган. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши йилларида солиқ ва тўловларнинг миқдори ҳамда тури янада ошган.

XX аср биринчи чорагида бутун Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги каби Хива хонлигида ҳам халқ ҳарака-

тининг мафкуравий асосини жадидчилик ҳаракати, жадидчилик ғоялари ташкил этди. Туркистон ва Бухородан фарқли ўлароқ, Хива хонлигидаги жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида, ҳаракатнинг асосий йўналиши ҳисобланган мактаб, маориф ишлари тараққиётида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз), қозикалон Салим Охун ва унинг ўғли Бобо Охун, вазир Ислохмўжа, мирзабоши ва девонбеги лавозимида ишлаган Паҳлавонниёз Комил Хоразмий, Хонқа ҳокими Муҳаммад катта роль ўйнадилар. Улар ўз ҳисобларидан бир қанча мактаблар очишди. Бобо Охун Салимов дўсти Бекжон Раҳмонов билан бу мактаблар учун дарслик китобларини ҳам ёзишган. Хонликда жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши жараёнида Мунис, Огаҳийлар асос солган ва кейинчалик Баёний бошчилигида давом эттирилган тарихчилик ва таржимонлик мактабининг мавжудлиги, тарих ва ўтмишга эътиборнинг кучлилиги ҳам катта роль ўйнаган. Шунингдек, Туркистон ва Бухородаги каби Хива хонлигида жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида ташқи омил, яъни Россиядан келган илғор фикрли зиёлилар, инқилобий руҳдаги сургун қилинган ёшлар ва Россиядаги ўзгаришлар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Жадидчиликнинг асосий йўналишларидан бири бўлган матбуот Хива хонлиги ҳудудида мавжуд бўлмаса ҳам, хонликдаги илғор зиёлилар Туркия, Эрон, Россия, шунингдек, Тошкент Самарқанд ва Бухорода чиқадиган жадид газеталари ва журналлари билан танишиб борганлар.

Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатидан 1914 йил август ойида “Ёш хиваликлар” ташкилоти тузилди, унга раис қилиб Полвонниёз Ҳожи Юсупов (1861-1936) сайланган. “Ёш хиваликлар” ҳаракатида бу даврда қозикалон Бобо Охун Салимов (1874-1929)нинг ҳам ўрни бўлакча эди. “Ёш хиваликлар” ташкилоти дастурининг асосини мавжуд тузум доирасида ислохотлар ўтказиш, мактаб-маориф ишини яхшилаш, хон ҳокимиятини чеклаш каби масалалар ташкил қилар эди.

Иқтисодий қийин шароитда яшаётган хонлик аҳолисининг аҳволи бошланиб кетган Биринчи жаҳон уруши

боис янада оғирлашди. Хонлик истибдодига қарши 1915-1916 йилларда туркманлар Жунаидхон бошчилигида қўзғолон кўтардилар. Туркман, ўзбек, қозоқ аҳолисининг мавжуд тузумга қарши курашини “Ёш хиваликлар” партияси раҳбарлари фаол қўллаб-қувватладилар.

1917 йил февраль инқилоби пайтида Хива хони Асфандиёрхон Ялтада дам олаётган эди. Шунинг учун ҳам у Россия императорининг тахтдан воз кечганини эшитган заҳоти хонликка шошилди. Асфандиёрхонни кутиб олишга чиққан давлат арбоблари орасида Хусайнбек Матмуродов, Полвонниёз Ҳожи Юсуповлар ҳам бор эдилар. Хива гарнизонидаги солдатлар ҳам худди Россиядаги каби ўз советларини ташкил қилган эдилар. Ана шу советларнинг фаолларидан Латипов, Тиниев ва бошқаларнинг ташвиқотлари билан Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ “Ёш хиваликлар” партияси 4 апрелда солдатларнинг Муваққат ҳукуматга қасамёд қилиши учун тўпланган тантанасига кишиларни йиғиб бориб, солдатлардан Хива хонини ағдариб ташлашни сўрашди. Гарнизон бошлиғи хонни тахтдан олиб ташламаслик талаби билан “Ёш хиваликлар”га ёрдам беришга рухсат берди. 5 апрель куни Асфандиёрхон рус солдатлари ҳимоясида саройга келиб, халқ номидан қўйиладиган талаб (манифест)ни имзолашга мажбур бўлди. Манифестга асосан хон ҳокимияти қошида қонун чиқарувчи орган — Мажлис ва Нозирлар кенгаши ташкил этилди. Мажлиснинг биринчи йиғини 1917 йил 26 апрелда бўлиб ўтди. Унда Мажлис раиси этиб — Бобо Охун Салимов, нозирлар кенгашининг раиси этиб — Хусайнбек Матмуродов сайландилар. Бу ташкил қилинган давлат органлари таркибида “Ёш хиваликлар”нинг аъзолари кўпчилиқни ташкил қилар эди. Лекин кейинчалик Асфандиёрхон Хива гарнизони бошлиғи генерал Мирбадалов ва Зайцевларнинг ёрдами билан мажлисдан “Ёш хиваликлар”нинг аъзоларини сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Турли баҳоналар билан Хусайнбек Матмуродов ва бир қанча ташкилот аъзоларини зиндонга ташлади. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Назир Шоликоров, Бобо

Охун Салимов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобожон Якубов ва бошқалар хоннинг таъқибидан қутулиш учун Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент каби шаҳарларга қочиб кетишди. Бу пайтда Тўрткўл ва Тошкентда совет ҳокимияти ўрнатилган эди. Совет ҳукумати орқали “Ёш хиваликлар”нинг Асфандиёрхон, Зайцев, Жунаидхонларга ўз ҳамфикрларини зиндондан озод қилишни талаб қилиб юборган бир қанча телеграммалари ҳеч қандай натижа бергани йўқ. Аксинча, октябрь тўнтаришидан кейин Хива шаҳридан рус аскарлари олиб чиқиб кетилди ва Асфандиёрхон ўзининг ҳарбий таянчидан маҳрум бўлди. Бу 1916 йил қўзғолонидан кейин Эронга қочиб кетган Жунаидхоннинг Хива хонлигига қайтиб келиши ва бу ерда катта мавқега эга бўлишига сабаб бўлди. Чунки мингдан ортиқ қуролланган сарбозларга эга бўлган Жунаидхон билан муроса қилмасдан Асфандиёрхон ва унинг атрофидаги аъёнлар бундан кейин ҳокимиятни сақлаб қолишга таянчлари йўқ эди. Шунинг учун ҳам Асфандиёрхон Жунаидхонни “сардори карим”, яъни хоннинг лашкарбошиси қилиб тайинлади. Шу билан ўзи Жунаидхон қўлидаги қўғирчоқ хонга айланиб қолди. Хонликдаги ҳокимият эса тўла равишда Жунаидхон қўлига ўтди. Тошкентга етиб келган Полвонниёз Хожи Юсупов бошлиқ “Ёш хиваликлар” 1918 йил баҳорида совет ҳокимиятининг фаолларидан бири бўлган Юсуф Ибрагимовнинг маслаҳати билан ўзлари тўрт киши бўлишига қарамасдан “Ёш хиваликлар” партиясининг Марказий Қўмитасини ташкил қилдилар.

1918 йил октябр ойларига келганда “Ёш хиваликлар” ташкилоти аъзолари таъсири билан Жунаидхон ва Асфандиёрхон ўртасига низо солинди ва бунинг натижаси ўлароқ Жунаидхоннинг ўғли Эшши томонидан Асфандиёрхон қатл қилинди. Унинг ўрнига акаси Саид Абдуллохон хон деб эълон қилинди. Жунаидхон Хива хонлиги ҳудудида большевиклардан мустақил бўлган давлатни сақлаб қолишга ҳаракат қилди. 1918 йил ноябр ойида Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда ташкил қилинган совет ҳукуматига қарши Жунаидхон бир неча маротаба

муваффақиятсиз уруш олиб борди. 1919 йил апрель ойида совет ҳукумати билан Жунаидхон ўртасида Тахта шартномаси тузилди. Унга совет ҳукумати томонидан Христофоров, Хива хонлиги томонидан Жунаидхон имзо чекдилар. Бу вақтинчалик келишув бўлиб, унга иккала томон ҳам амал қилмади. Бу пайтда Тўрткўлда мулла Жуманиёз Султонмуродов бошлиқ “Ёш хиваликлар” партиясининг қўмитаси тузилган бўлиб, уларнинг сони Хива хонлиги ҳудудидан қочиб ўтганлар ҳисобига кундан-кунга қўпаётган эди. Уларни совет ҳукумати хивалик инқилобчилар деб, большевиклар партиясига сафига қайд қилишган. Мана шу “Ёш хиваликлар”нинг талаблари ва туркман уруғлари орасида Қўшмамедхон, Ғуломалихон каби уруғ сардорларининг Жунаидхон билан келишмай қолганлиги ҳақидаги хабарни ҳисобга олган большевиклар Скалов раҳбарлигида 1919 йил 22 декабрда мустақил давлат — Хива хонлиги ҳудудига бостириб кирдилар. 1920 йил 1 февралда Жунаидхон қўшинларини тор-мор қилган Қизил армия Хива шаҳрига кириб борди. 2 февраль куни сўнгги Хива хони Саид Абдуллохон тахтдан воз кечди.

Хивада Жуманиёз Султонмуродов раислигида Муваққат инқилобий қўмита ташкил этилди. 1920 йил 26-30 апрель кунлари Хоразм меҳнаткашларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтиб, унда Хива хонлиги ҳудудида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва Полвонниёз Ҳожи Юсупов раислигида Халқ Нозирлар Шўроси тузилди. Бу ҳукумат таркибига, асосан, “Ёш хиваликлар” партиясининг аъзолари кирган бўлиб, улар мамлакатда демократик тузумни ўрнатиш, мустақил давлатни барқарорлаштириш борасида катта ишларни амалга оширдилар. Ана шундай ишлардан бири сифатида Бобо Охун Салимов раислигидаги делегациянинг уч ой давомида Москва ва Петроград шаҳарларида бўлиб, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан XXСР ўртасидаги иқтисодий-сиёсий шартноманинг имзоланиши бўлди. Бу ҳужжатга асосан XXСР мустақил давлат ҳисобланиб, совет Россияси билан ўзаро тенг ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмасликка келишиб олинди. Лекин XXСР

ҳукумати раҳбарлари олиб борган мустақил сиёсат совет тузуми ва унинг республика ҳудудидаги вакилларига ёқмади. Чунки Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат хусусий мулк, вақф ерлари, диний муассасаларни тарқатиб юбориш ўрнига уларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган эди. ХХСРнинг Конституциясида ҳам хусусий мулк эътироф этилган эди. Бу нарсга ўша пайтдаги совет ҳукуматининг Хоразмдаги вакиллари Скалов, Иоффе, Дубянский, Шокиров ва бошқаларга ёқмади. Дубянский ва Шокировлар 1920 йил август ойида Қўшмамедхон ва Ғуломалихонларни Хивага чақириб, уларни йигитлари билан қатл қилиш ва бу билан маҳаллий ўтроқ аҳоли ва туркман чорвадорлари ўртасида низо туғдиришга ҳаракат қилишди. Ғуломалихон қочиб қутилган бўлса ҳам, Қўшмамедхон ва унинг йигитлари қатл этилди. Бироқ буларнинг ҳаммаси “Ёш хиваликлар” ҳукумати зиммасига юклатилди. Натижада, 1921 йил 6 мартда Хива шаҳрида қизил аскарлар томонидан намойиш уюштирилиб, инқилобий қўмита тузилди ва Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари қамоққа олинди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар қочиб яширинишга улгуришди.

ХХСРда коммунистлар олиб борган сиёсат маҳаллий кадрлар, зиёлилар ҳамда мустақил фикрга эга бўлган инсонларни йўқотишга қаратилган эди. Хоразм Республикаси мавжуд бўлган атиги 5 йилга яқин муддат ичида республика ҳукумати — Халқ Нозирлар Шўроси ва Хоразм МИК раислари ўн марта ўзгартирилганлиги фикримизнинг яққол исботидир.

1920-1921 йилларда аграр соҳада дастлабки ўзгаришлар амалга оширилиб, 10000 десятина ер деҳқонларга бўлиб берилди. Бундан ташқари, уларга уруғ, деҳқончилик асбоблари ҳамда ссуда (қарз) ажратилди. Деҳқонларга кредит ҳисобидан 5000 та чорва мол сотилди. Эски суғориш иншоотларини қайта тиклаш билан бирга, янгилари ҳам қурилди. Масалан, 1922 йил охиригача Хоразм деҳқонлари Ҳазораспдан Хўжайлигача бўлган ҳудудда 12 та дамба қурдилар. 1922 йилда чоракор ва камбағалларга ер бўлиб бериш учун давлат ер фонди тузишга

ҳамда деҳқонларга узоқ муддатли ва қайтариб олинмайдиган ссудалар бериш учун давлат деҳқонлар банкани таъсис этишга қарор қилинди. Банкка 3 млрд. сўм маблағ ажратилган. Хуллас, 1921-1922 йилларда 400000 танобдан ортиқроқ ер камбағал деҳқонларга берилди.

XX асрда иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Хоразм Республикасидаги солиқ сиёсатида совет Россиясининг таъсири кучлироқ бўлганлиги учун синфий ёндашув яққол намоён бўлди. Солиқнинг оғир юки савдогарлар, судхўрлар ва йирик ер эгалари зиммасига тўғри келди. Қишлоқ хўжалигида ягона солиқ тизими (1922 й. декабр) жорий қилинди. Солиқ тўлашни тўғри йўлга қўйиш мақсадида давлат банки ва солиқ палатаси ташкил қилинди. Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)нинг эълон қилиниши билан карвонсаройлар, корхоналар, кўллар ва тўқайлар ижарага берилла бошланди. Симлари тортилиб, дарё кемачилигини тиклашга киришилди. Бир қанча йирик кўприклар қурилди. Пахта майдонларининг ҳудуди 1921 йилдаги 10000 танобдан 1924 йилда 85000 танобга, ҳосилдорлик 100000 пуддан 800000 пудга кўтарилди. Умумий экин майдонлари 1913 йилдаги даражанинг 62 % ини, ҳосилдорлик 70-75%ни ташкил қилди. 1924 йилга келиб 6 та пахта тозалаш заводи, 10та гишт заводи, ёғ заводи, босмахона, электростанция тикланди. Қоғоз ва шиша заводлари қурилди. Саноатда давлат сектори устувор мавқени эгаллади.

Ҳукумат маданий-маърифий ва соғлиқни сақлаш ишларига ҳам катта эътибор қаратди. 1920 йил баҳорида Республикада янги типдаги мактаблар ташкил қилина бошлади. 1921 йил сентябрида Хивада очилган Халқ дорилфунуни республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Хоразм Республикаси тузилган дастлабки ойлардан бошлаб ғоявий-сиёсий вазият кескинлашиб борди. “Ёш хиваликлар” ҳукумати, демократик кучлар маҳаллий шароитни тушунган ҳолда аҳолининг урф-одатлари ва қадриятларини эъзозлаб иш олиб бордилар. Аммо Хивани босиб олиш жараёнида кириб келган Қизил армия, унинг қўмондонлари, европалик большевиклар республикада-

ги ижтимоий-сиёсий ҳаётга салбий таъсир кўрсатдилар. Улар маҳаллий шароит, халқ оммаси кайфияти ва қарашларини назар-писанд қилмай, тезкорлик билан инқилобий чора-тадбирларни амалга оширишга киришдилар. Бу ишларни амалга оширишда Хоразм Компартияси (1921 йил декабрда тузилган) уларнинг энг яқин ёрдамчисига айланди.

Хоразм Республикасида кейинги йилларда ҳам ғоявий-сиёсий кураш давом этди. Республиканинг қўплаб раҳбарлари мустақиллик учун, адолатсизликка қарши курашни тўхтатмадилар. 1923 йил баҳорида Савдо-саноат нозири Нуруллаев Москвада РСФСР билан бўлаётган музокара-ларда қатъийлик кўрсатгани учун Хоразмга чақирилиб, қамоққа олинди. Совет Россиясининг кўрсатмалари асосида 1923 йил ёз-кузида Хоразм Республикасида туб сиёсий тўнтариш амалга оширилди. 1923 йил октябрида ХХСР Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантирилди. ХССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Афсуски, бу Конституция мамлакатни социалистик қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади.

Хулоса қилиб айтганда, 1923 йил кузидан бошлаб Хоразм Республикасидаги демократик ўзгаришларга бутунлай чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди. Бу ҳолат 1924 йилнинг охиригача давом этди.

Бухоро амирлигининг ағдалириши. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ташкил топиши ва ундаги сиёсий ўзгаришлар

1917 йил Бухоро амирлиги ҳам, худди Хива хонлиги сингари, муҳим ўзгаришлар арафасида турарди. Бу даврда Бухорода жадидчилик ҳаракати ва ундан ўсиб чиққан “Ёш бухороликлар” партиясининг фаолияти кучайди. “Ёш бухороликлар” 1910 йилдаёқ ўзларини алоҳида ташкилот сифатида эълон қилган эдилар. Улар даставвал мавжуд монархия тузуми доирасида демократик ислохотлар ўтказиш, конституцион монархияни ўрнатиш орқали амирнинг мутлақ ҳокимлигини чеклаб қўйиш тарафдори бўлишган.

1917 йил 7 апрелда Бухоро амири Саид Олимхон мамлакатда ислохотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқарса ҳам, амалда уни жорий қилмади. Жаидлар Бухоро шаҳрида намоёниш уюштирганларидан сўнг мамлакатда уларни ёппасига таъқиб этиш бошланди.

Бухородаги апрель воқеаларининг якуни шу бўлдики, ҳукуматда консерватив кучлар яна устунликка эришдилар. Саид Олимхон қозикалон Шарифжон Махдумни лавозимидан бўшатди, қазабланган мутаассиблар раис Абдусамадхўжани оломон қилиб ўлдирдилар. Насруллобек қўшбегининг буйруғи билан “Ёш бухоролик” жаидларнинг машҳур намоёндаси Садриддин Айний ва бошқалар 75 таёқ уриб жазоландилар. Ислохотчилик ҳаракатининг бу босқичи мана шундай нохушликлар билан якунланди.

Октябрь тўнтаришидан кейин совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Туркистон Республикасининг большевиклардан иборат раҳбарияти Бухоро амирлигининг давлат мустақиллигини расмий равишда тан олишига қарамай, амалда унинг ички ишларига доимий равишда аралашиб турди.

“Ёш бухороликлар” амирлик истибдодига қарши курашни давом эттирди. Партия ичида турли гуруҳларнинг борлиги, қарашларнинг хилма-хиллиги туфайли ягона дастур тузишга эҳтиёж туғилди. Марказий қўмита бу вазифани 1917 йил ноябрида Фитратга топширди. Фитрат томонидан 1918 йил январда ёзилган “Ёш бухороликлар” партиясининг Дастури (программаси) Марказий қўмита томонидан тасдиқланди ва ислохот лойиҳаси сифатида эълон қилинди. Унда Бухоро мамлакатига конституциявий монархия ўрнатиш, Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигини таъминлаш, маданий тараққиётга эришиш лозимлиги, деҳқончилик ва солиқ тизимига алоҳида эътибор берилди. Бухорода замонавий армияни ташкил этиш, 2 йиллик мажбурий ҳарбий хизматни жорий қилиш, давлат ҳисобидан мактаблар ва олий ўқув юртлари очиш зарурлиги айtilди. Лойиҳада Бухорода 10 та нозирликдан иборат Нозирлар Шўроси тузиш таклиф этилди. Кейинчалик Файзулла Хўжаев Фитрат

лойиҳасининг анча чекланганлигини танқид қилиб, унда бошқарувнинг республика усулини жорий этиш талаб қилинмаганлигини кўрсатган эди.

Туркистон ХКС Бухоро давлатига ганимлик қилиб, амир ҳукуматини куч билан ағдаришга уринди. Большевиклар шу мақсадда бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлашди. 1918 йил март ойида Туркистон ўлкаси ХКС раиси Ф. Колесов қўмондонлигидаги қизил аскарлар мамлакат пойтахти Бухоро шаҳрига ҳужум уюштирдилар. Уларнинг ҳужуми муваффақиятсиз тугаган бўлса ҳам, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун уриниш тўхтамади. Афсуски, амир Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу фурсатда муҳолифатдаги “Ёш бухороликлар” партияси арбоблари билан тил топиша олмади. У мамлакатда конституцион монархия ва демократик тартиботларни ўрнатмоқчи бўлган жадидлар — “Ёш бухороликлар”ни йўқотиш йўлини тутди. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, Колесов воқеасидан кейин амир мамлакатда 3000 кишини қатл қилган. Садриддин Айнийнинг ёзишича, фақат пойтахт — Эски Бухоро эмас, балки Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қорақўл, Чоржўй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз бекликларида ҳам минглаб кишилар жадидликда айбланиб, ноҳақ ўлдирилди. Бухоролик жадидларнинг тирик қолган вакиллари Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўлишди. “Ёш бухороликлар”нинг бир қисми 1918 йилнинг ёзида Тошкентда Бухоро Компартиясини тузишди. Файзулла Хўжаев Москвадаги муҳожирлик даврида — 1918 йил октябрда — Туркистон Республикасининг РСФСР ҳукумати ҳузуридаги мухтор ваколатхонаси қошида “Ёш бухороликлар” партиясининг бўлимини ташкил қилди. 1920 йил январида Тошкентда Файзулла Хўжаев бошчилигидаги инқилобчи “Ёш бухороликлар” партиясининг Туркистон Марказий бюроси тузилди. Большевиклар “Ёш бухороликлар”дан амирлик ҳокимиятини ағдаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди.

“Ёш бухороликлар” партиясининг 1920 йил 13-14 июнда бўлиб ўтган Туркистон Марказий бюроси бирлашган конференциясида Файзулла Хўжаев тузган дастур (программа) қабул қилинди. Дастур “Зулмга қарши бирлашингиз!” деган шиор ва кириш қисми билан бошланади. Бу қисмда Бухоронинг умумий аҳволи ва “Ёш бухороликлар”нинг асосий мақсадлари, иккинчи қисмида эса “Ёш бухороликлар”нинг амалий таклифлари, ислоҳот ва мамлакатни идора қилишни ташкил қилиш режаси баён этилди. Шариат — адлия ишларини олиб боришнинг негизи, деб қуйидагича эътироф қилинди: “Шариат — адолатни талқин қилувчи ва камбағалларни ҳимоя этувчидир”. Дастурда амирликни қурол кучи билан афдариб ташлаш ва Бухорони Демократик халқ республикаси деб эълон қилиш талаби қўйилди. “Ёш бухороликлар” катта бойлар қўлидаги ерларни мусодара қилиш, бепул бошланғич таълим жорий этиш, шунингдек, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандлар саноати, ички ва ташқи савдонинг аҳволини яхшилаш йўлида амалий чоратадбирлар қўриш зарурлигини таъкидлашди.

1920 йил 25 августда Туркистон fronti қўмондони М.В.Фрунзе қизил аскарларга Бухорони босиб олиш учун буйруқ берди. Кескин жанглардан сўнг, 2 сентябрда, Бухоро шаҳри босиб олиниб, Саид Олимхон ҳокимиятдан афдариб ташланди. Қизил аскарлар Шарқнинг энг қадимги шаҳарларидан бири, “Ислом динининг гўмбази” ва “шариф шаҳар” ҳисобланган муқаддас Бухорони вайрон қилдилар. Қадимий Бухоро ўт ва харобалар ичида қолди.

Шафқатсиз ўқ ёмғири ва бомбардимон натижасида шаҳар обидаларининг бешдан бир қисми вайрон этилиб, минглаб бегуноҳ одамлар нобуд бўлган. Ўша давр воқеаларининг бевосита шоҳиди бўлган маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг “Тарихи Нофеий” (“Фойдали тарих”) асарида қизил аскарлар томонидан вайрон қилинган Бухоро босқини оқибатларини қуйидагича тасвирлайди: “Бухорони босиб олиш натижасида 34 гузар, 3000 дан ортиқ дўкон, 20 та сарой, 29 та масжид

ёниб хароб бўлди. Минораи Калонга ҳам зарар етиб, “Олимхон” ва “Мир Араб” мадрасалари ёниб кетди... Ҳазрати Имом дарвозасидан Гузари Назаргача, Кофиробод, Ўғлон дарвозаси, Масжиди Калон, Зиндондан Тўқимдўзий ҳаммомигача, минора остидан то Сўзангарон даҳаси, Гул бозор, Латтафурушлар растаси, Регистондан то Пули ошиқоннинг бошигача батамом ёниб кетди. Қарши дарвозаси ҳам ёниб кетди... Шаҳарда 3000га яқин ҳовли ёниб кул бўлди. Бухоро шаҳри қарийб 20 кун ёнганди. Бухоронинг шу даражада хароб бўлганини ҳеч бир тарих кўрмаган эди”. Бухороликлар бу кунларни “кичик қиёмат” деб аташган.

Шаҳарга кирган қизил аскарлар Аркдаги амир хазинаси, Бухоро қозикалони, қўшбеги ва бошқа амалдорларнинг бойлигини мусодара қилганлар. Аскарлар ва қўшин раҳбарлари катта бойлик орттирганлар. Ҳатто Фрунзе хазинадаги қимматбаҳо бойликларнинг бир қисмини ўзи учун сақлаб қўйган. Туркистон ҳарбий-инқилобий бюро “учлиги”нинг аъзоси А.Машицкийнинг 1920 йил сентябрда В.И.Ленинга ёзган маълумотномасида шаҳар маркази яксон қилинганлиги, Регистон ва Арк ёндирилгани, Арк ертўлалари ва омборхоналаридаги бойликлар — олтин, кумуш, бриллиантлар талангани, бунда Қизил армия бевосита қатнашгани ҳақида хабар берган.

Сентябрь ойининг бошида амирлик хазинаси ва бошқа бойликлар ортилган 2 эшелон юк Самарқанд ва Тошкент орқали Москвага йўл олди. Қарийб 15 сентябргача давом этган Бухородаги талончиликнинг гувоҳи бўлган Туркбюро раиси ўринбосари Г.Сафаров қуйидагича ёзган эди: “Бухорога келган қизил қўшинлар, энг аввало, талончилик билан шугулландилар. Улар ҳаммани ва ҳамма нарсани таладилар. Умуман қизиллар Бухорони талаш учун келган эдилар”.

Бухоро шаҳридан сўнг Қизил армия 27 беклик (баъзи манбаларда 32 беклик)ни ҳам бирин-кетин эгаллаб, Бухоро амирлигига барҳам беришди.

1920 йил 14 сентябрда бўлиб ўтган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва Бухоро Компартияси МКнинг умумий

йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий қўмитаси (раиси-Абдулқодир Муҳитдинов) ва республика ҳукумати — 11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси — Файзулла Хўжаев) тузилди. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби қуйидагича эди: раис ва хорижий — Ташқи ишлар (нозир-Файзулла Хўжаев), маориф (Қори Йўлдош Пулатов), дохилия — Ички ишлар (Мухтор Саиджонов), Молия (Усмонхўжа Пулатхўжаев), давлат назорати (Нажиб Хусаинов), Фавқулодда комиссия (Чека раиси — Юсуф Иброҳимов), Адлия (Мукамил Бурҳонов), Ҳарбий ишлар (Баҳовуддин Шихобуддинов), ер-сув ишлари — Деҳқончилик (Абдулқодир Муҳитдинов), Савдо ва саноат (Мирзо Муҳитдин Мансуров) нозирликлари. Бу пайтга келиб инқилобчилик таъсирида бўлган “Ёш бухороликлар” партияси аъзолари Бухоро Компартияси сафига киришга мажбур бўлган эдилар. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро ҳукумати ўша пайтда маълумотли кишилар йиғилган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

1920 йил 6-8 октябрда амирнинг ёзги саройи — Ситораи Моҳи Хосада чақирилган Бутун Бухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида ўрта асрчилик анъаналари мерос қолган амирлик Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий қўмитаси (Марказий Ревком), Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси — дастлабки ҳукумат таркибини узил-кесил тасдиқлади. Уларнинг ваколат муддати II қурултойгача узайтирилди. 1920 йил октябрь-ноябрь ойларида БХСР билан

РСФСР ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий аҳдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда ҳар икки давлат ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. Иттифоқ шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қўшинлари туришини “қонуний” асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

Бухоро ҳукумати олдида турган энг асосий вазифалардан бири — ер-сув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 йил 30 сентябрда Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида»ги Декретни қабул қилди. Декретга мувофиқ, собиқ амир, унинг қариндошлари ва амалдорлари қўлидаги бутун ер-мулк камбағал ва ерсиз деҳқонларга берилиши керак эди. Шунингдек, декретга қўра, «хирож», «амлок» ва бошқа солиқлар бекор қилинди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, фақат Эски Бухоро туманлари ва Чоржўй беклигида собиқ амир ва бекларга қарашли 10000 таноб ер мусодара қилиниб, камбағал деҳқонларга тақсимлаб берилди.

Бухородаги янги тузум ва унинг ижобий чора-тадбирларини аҳоли илиқ кутиб олди. Бироқ янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан кўрилган кескин чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига ҳибсга олиниши ва отиб ташланиши, амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озиқ-овқат развёрсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан душманлик сиёсати, республика ҳудудида турган Қизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши, бунинг устига, қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик фаолияти ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Республикадаги ижтимоий-сиёсий муно-

сабатлар ҳам кескинлашди. Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташланган дастлабки ҳафталардаёқ мамлакатнинг гарбий, марказий ва шарқий қисмларида Қизил армиянинг босқинчилик сиёсати ва большевиклар зулмига қарши бошланган қуrolли ҳаракат авж олиб кетди.

Ёш давлат етакчиси Файзулла Хўжаев мураккаб ва оғир шароитда ишлашга мажбур бўлди. Бухоро ҳукумати ичида сиёсий бўлиниш кучайди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги сўл ва ўнг коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро, Ўрта Осиё бюроси ёш мустақил давлатнинг босган ҳар бир қадамини сергаклик билан назорат қилиб турар эди. Шундай бўлишига қарамай, Ф.Хўжаев, У.Пулатхўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мухтор Саиджонов, Саттор Хўжаев, М.Мансуров, А.Мухитдиновлар ҳукуматда демократик йўл тутиб, муътадил мавқеда турдилар. Улар БХСРнинг амалда мустақил бўлиши, ислохотлар ўтказиш зарурлигини ёқлаб чиқдилар.

1921 йил 18-23 сентябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қурултойида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун йўли билан мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотиқ эркинликлари унда ўз ифодасини топди. БХСР Конституцияси барча фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди.

II қурултойда Бутун Бухоро МИК ташкил қилиниб, унинг раиси қилиб Усмонхўжа Пулатхўжаев (1887-1968) сайланди. 1922 йил августида бўлиб ўтган III қурултойда бу лавозимни Порсо Хўжаев эгаллади.

Бухоро Республикасидаги иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Бухоро инқилобий қўмитасининг 1921 йил 2 февралдаги

Декрети ҳамма ерларни умумхалқ мулки деб эълон қилди. Вақф ерлари тугатилди, айрим тоифадаги хўжаликларнинг чорва моллари ва мулклари мусодара қилинди. Суғориш тизими издан чиқди. Экин майдонлари қисқариб, чорва молларининг сони камайиб кетди. Шу билан бир вақтда, қўплаб ижобий ишлар ҳам амалга оширилди. 1921 йил кузида ерни тортиб олиш бекор қилинди. БХСР МИКнинг «Умумий авф тўғрисида»ги 1922 йил 25 май Декрети вақфларни тугатишни тўхтатиш, қозихоналар ишини, шарият кўрсатмаларини тиклаш ва бошқаларни эълон қилди. Ўша йилнинг ноябрь ойида янги иқтисодий сиёсат (НЭП)га ўтиш эълон қилинди. Бухоро давлат банки тузилиб, «пул ислоҳоти» амалга оширилди. Деҳқонларни моддий рағбатлантириш чоралари кўрилди. Бу қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишига олиб келди. 1923 йили суғориладиган ерлар майдони 1913 йилдаги даражага яқинлашиб қолди. Темир йўл тикланиб, завод ва фабрикалар қайтадан ишга тушди. Бу пайтга келиб Бухоро Республикасида 19 та корхона, 500 дан ортиқ бозор ишлаб турарди. Хусусий сармоя 12000 савдогар маблағидан иборат бўлди.

1923 йил март ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий жиҳатдан бирлаштирилди ва уни бошқариш учун Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) тузилди. БХСР ҳукумати раиси Файзулла Хўжаев Ўрта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тўғрисидаги фикрни дастлаб қўллаб-қувватламади. Чунки у иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқишдан, ҳатто минтақа халқ хўжалиги истиқболлари тўғрисида қарор қабул қилишгача бўлган барча ишлар марказ қўлига ўтаётганлигини ўшандаёқ сезган ва бу сиёсатнинг машғум оқибатларини чуқур тушунган арбоб эди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Файзулла Хўжаев Бухоро томонидан Россия ва Туркистонга етказиб бериладиган молларга аниқ товар эквиваленти белгилаш зарурлиги тўғрисида, айниқса, ташвишланиб гапирар эди. Бухоро ҳудудида жойлашган совет Россияси қўшинлари Бухоро давлатининг озиқ-овқати ва ем-хашаги билан таъминланар эди. Ҳукумат бошлиғи

Ф.Хўжаев Россия қўшинлари сонини 15000 кишигача қисқартириш тўғрисидаги масалани Москва олдига бир неча марта қўйди. Бироқ Бухоро Республикасидаги демократик жараёнларга мамлакат ташқарисидан тазйиқ тобора кучайиб борди. 1923 йил 3 июнда Бухорога СССР Қуролли кучларининг Бош қўмондони С.С.Каменев, Туркфронт Инқилобий ҳарбий кенгаши раиси А.И.Корк, РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзоси Михайлов келди. Улар Бухоро ҳукумати фаолиятидан қониқмаётганликларини очиқ айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп ўтмай 12 июнда РКП (б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Совет ҳукумати ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП (б) МК котиби Я.Э.Рудзутакни Бухорога жўнатди. 23 июнда БКП МК ёпиқ пленумида Рудзутак иштирок этиб, Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни қўйди. Файзулла Хўжаевнинг энг яқин сафдошлари бўлган собиқ “Ёш бухоролик” жаидидлар — Отаулла Хўжаев (Ташқи ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Саттор Хўжаев (Молия нозири), Муинжон Аминов (Бухоро ЭКОСО раиси) лавозимларидан четлаштирилиб, Бухоро давлати ҳудудидан чиқариб юборилди. Қори Йўлдош Пулатов, Абдурахим Юсуфзода, Музаффар Махсум Бурҳонов, Ҳожи Ҳамро Йўлдошев ҳам масъул лавозимлардан олиб ташланди. Бухоро ҳукумати Москва ва Тошкентнинг “коммунистча сабоғи”ни олган “тажрибали совет ходимлари” билан тўлдирилди.

Бухоро ҳукуматида Туркистондан юборилган эмиссарларнинг таъсири тобора кучайиб борди. Коммунистик унсурлар бу билан чекланиб қолмасдан, Бухоро МИКнинг 14 августда бўлган фавқулодда сессиясида Конституция матнига ўзгартириш киритишга ҳам муваффақ бўлдилар. 1923 йил 11-17 октябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг IV қурултойи Конституцияни ўзгартириш

тўғрисидаги қарорни тасдиқлади. Унга биноан барча савдогар, мулкдор ва собиқ амалдорлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Аммо ишчи ва косибларнинг сайлов ҳуқуқи кенгайтирилди. Шунингдек, қурултой жамиятда ижтимоий беқарорликни кучайтирадиган “Совет қурилиши тўғрисида” номли махсус Қарор қабул қилди. Жамият тобора сиёсийлашиб борди. Бухорода ўтказилаётган демократик ислохотларнинг тақдири хавф остида қолди. Марказнинг талаби билан мамлакатда сунъий равишда социалистик қайта қуришларни амалга оширишга киришилди. Республикадаги бу кескин вазият қуролли мухолифат ҳаракатининг кучайишида ҳам ўз ифодасини топди.

Шундай қилиб, 1923 йил ёзида мустабид совет тузуми Бухорода ўзига хос давлат тўнтаришини амалга оширди. Миллий қўшин ва миллий валюта большевиклар томонидан тугатилди. Бу ҳолат Бухоро мустақиллигига катта хавф туғдирди. Бироқ Хоразм Республикасидан фарқли равишда, фақат 1924 йил кузидан бошлаб Бухорода социалистик тараққиёт бошланди.

1924 йил 18-20 сентябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг V қурултойида БХСР Бухоро Совет Социалистик Республикаси (БССР)га айлантирилди. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб сунъий тарзда амалга оширилган ҳодиса эди. Натижада, тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналиши танланди. Марказдаги большевик раҳбарларининг Бухоро ва Хоразм Республикаларини социалистик республикаларга айлантиришдан қўзда тутган асосий мақсади маҳаллий халқларни тезроқ советлаштириш ва руслаштириш, халқимиз онгига коммунизм мафкурасини мажбуран сингдириш эди. 1924 йил ноябрь ойи охирида худди Хоразм Республикаси сингари Бухоро ССР ҳам тугатилиб, унинг ҳудуди 1925 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ССР (1929 йилгача таркибида Тожикистон АССР ҳам бўлган) ва Туркманистон ССР ҳудудига киритилди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ва Хоразм Халқ рес-

публикаларининг демократик ислоҳотлар томон босиб ўтган йўли ўша давр учун ҳам, бугунги кун нуқтаи назаридан олиб қаралганда ҳам машаққатли ва улуғ йўл бўлди. Бухоро ва Хоразм республикалари атиги 4-5 йил ичида дунёвий ислоҳотлар жорий қилинаётган демократик давлатга айлана бошлади. Афсуски, бу жараёнлар мустабид совет тузуми томонидан сунъий равишда тўхтатиб қўйилди ва нисбатан мустақил бўлган бу давлатларнинг мавжудлигига ҳам барҳам берилди.

Бухоро ва Хоразм республикаларининг тугатилиши билан камида уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек халқининг миллий давлатчилиқ халқаси деярли узиб ташланди. Ўзбекистон ССР тузилса ҳам (1925 йил февраль) орадан кўп ўтмай, у СССР таркибига киритилди. ЎзССР амалда ҳеч қандай мустақил сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмай, балки янги шаклдаги мустабид совет режимининг бир қисми бўлганлиги учун ҳам мустақил давлат вазифасини ўтай олмади.

Совет тузумининг сиёсий-иқтисодий сиёсати ва унинг оқибатлари

XX асрнинг 20-йилларида Совет ҳокимияти олдида Туркистон халқ хўжалигини тиклаш вазифаси кўндаланг бўлиши билан бирга саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида янги иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш зарурати ҳам юзага келганди. Янги сиёсат асоси (ЯИС) — маҳсулот ишлаб чиқарувчи якка деҳқонлар манфаатини ошириш, унинг ерга эгалик қили-

Вилоятлар	Давлат ерлари	Фоиз хисобида	Ер теккан хўжаликлар	Фоиз хисобида
Фарғона вилояти	127.284	65,2	15.433 (2,2)	69,2
Тошкент вилояти	40.370	20,5	4.085	18,3
Самарқанд вилояти	26.575	14,3	2.810	12,5

шини таъминлаш, имтиёзли солиқ олиш ва бозор иқтисодияти, товар-пул муносабатларига ўтишдан иборат эди.

Янги иқтисодий сиёсатда аграр масала марказий ўринни эгаллади. ЯИС таркибидаги ер-сув ислохотлари Туркистон Коммунистик партияси V съезди ва Туркистон советларининг IX қурултойида (1920 й. сентябрь) кўриб чиқилгач, 1921 йил баҳоридан Еттисув, Сирдарё, Фарғона вилоятларида бошланди.

Ер ислохотларида аҳолидан белгиланган нормадан ортиқ бўлган ерлар, Подшо Россиясининг кўчириш сиёсати натижасида рус деҳқонлари томонидан эгаллаб олинган ерлар тортиб олиниб, ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берилди Шу йўл билан бой хўжаликларни тугатиш ҳам зарур эди. Ер-сув ислохотларининг натижалари қуйидагича бўлди:

Ер-сув ислохоти 1922 йил кузида ўз поёнига етди. Уни амалга ошириш давомида жойларда, қишлоқ ва овулларнинг ерсиз, кам ерли маҳаллий деҳқонларнинг озчилик қисмини бирлаштирган, маҳаллий характерга эга бўлган “Қўшчи” уюшмалари муҳим аҳамият касб этди. 1921 йил ёзига келиб ўлка қишлоқ ва овулларида 6 мингга яқин шундай уюшмалар мавжуд бўлиб, улар 9 мингга яқин аъзосига эга эди. Ушбу уюшма қишлоқ ва овулларда совет ҳокимиятининг таянчи бўлиб, ўзига туқ бўлган деҳқонлар мол-мулкларини аниқлашда, советлар сиёсатидан норози бўлган деҳқонлар чиқишини бостириш ва уларнинг олдини олишда ҳам қатнашарди. Уларнинг ҳаракати қишлоқни “социалистик асосда қайта қуриш”га қаратилган эди.

Туркистон пахта хом ашёси етиштириб берувчи асосий ўлка бўлганлиги сабабли ислохотларда пахтачиликка алоҳида эътибор берилди. Пахтачиликни тиклаш ва ривожлантириш ишларига раҳбарлик қилиш учун 1920 йил «Пахтачиликни, пахта тозалаш саноати ва пахта тозалашнинг давлат ташкилотлари тўғрисидаги Низом» асосида қишлоқ хўжалиги Олий Кенгаши Президиуми

қошида Бош Пахтачилик Қўмитаси ва пахта етиштирувчи республикаларда унга бўйсунувчи пахтачилик қўмиталари тузилди. Пахта қўмитасининг низомига биноан Россия истеъмол қилувчи объект сифатида, Туркистон, Озарбайжон, Арманистон эса ишлаб чиқарувчилар сифатида тан олинди.

Бош Пахтачилик қўмитаси катта ваколатларга, яъни бошқа қишлоқ хўжалик экинлари ҳисобига чигит экиладиган майдонларни кенгайтириш, пахта харид нархларини белгилаш, марказий давлат органларининг руҳсатисиз махсус қарорлар қабул қилиш ҳуқуқларига эга эди. Туркистон Республикасидаги барча ҳайдаладиган майдонлар, селекция станциялари, ирригация иншоотлари Пахтачилик қўмитаси ихтиёрига ўтказилди.

Туркистон Республикасида пахтачиликни ривожлантириш ишларини суғориш иншоотларини тикламасдан туриб амалга ошириб бўлмасди. 1919 йилдан дастлабки мелиоратив ширкатлар тузила бошлади. 1921 йилнинг февралида ТАССР ҳудудидаги барча сувларни республика мулки деб эълон қилган “Сув тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Қонунда сувни тақсимлаш одат (бой ва руҳонийларга бериладиган имтиёзлар) бўйича эмас, балки, биринчи навбатда, деҳқонлар манфаатини кўзлаган ҳолда берилиши керак деб айтилган эди. Шу орқали сув иншоотларини тиклашга деҳқонлар мажбуран жалб қилинди. Туркистон деҳқонларининг бундай мажбурий бепул меҳнати ирригация шахобчаларини таъмирлаш масалаларини қисман ҳал қилишга ёрдам берди.

Совет давлати синфий курашни авж олдиргани ҳолда бой — судхўрлик ва савдо капиталига қарши кредит кооперациясини бошлади. Давлатнинг кооператив қурилиш сиёсати асосида майда товар хўжалигини социализмга жалб қилиш, хусусий секторни сиқиб чиқариш мақсадлари турди. У кредит ва ссуда шаклларида бўлди. Туркистонда у, энг аввало, қарз берувчи ташкилот сифатида пайдо бўлди. 1918 йилда Туркистонда қарз берувчи кооперацияларнинг 958 та қуйи бўғини мавжуд бўлиб,

уларнинг 700 дан зиёди Ўзбекистон ҳудудида жойлашган эди. 1923 йилда Туркистонда кооперациялар тизими ташкилий жиҳатдан тугал равишда шаклланди. Деҳқонлар қарз олиши зарур бўлганлиги учун кооперацияга қизиқиб кирди. Марказ қишлоқ хўжалик кредити — қишлоқ хўжалигининг асосий сармоясини (мол-мулки, уруғ фонди, қурилишларни) тиклаш учун фойланиш, бу ресурсларни чорвачилик, пахтачилик ишлари, ирригация, боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантиришга йўналтирди.

Бироқ, совет давлатида синфий танлов мавжуд бўлганлиги сабабли ҳамма ҳам кооперативга қабул қилинавермасди. Камбағалларга устуворлик берилган, аҳолининг ўзига тўқ қатламларига нисбатан қатъий талаблар белгиланган эди. Масалан, “бой”, “қулоқ”лар тоифасидаги шахслар биринчи тўлов сифатида ўрта ҳоллар тўлайдиган тўлов миқдоридан икки баробар, камбағалларникидан эса ўн икки баробар кўп ҳақ тўлашлари керак бўлган. Кооперативларга қабул қилишдаги бундай синфий ёндашув, ўз навбатида, аксарият қишлоқ аҳолининг фуқаролик ҳуқуқларининг поймол этилишига, ишбилармон деҳқонларнинг иқтисодий ривожланган жамият қуриш ишидан сунъий бегоналаштирилишига олиб келди.

1927 йилдан кооперативларни “давлатлаштириш” сиёсати бошланиб, унинг хўжалик ҳисоби асосидаги негизлари бузилди. Қишлоқ хўжалигини юксалтириш масалалари давлатга келиб тақаладиган бўлди.

Туркистондаги сиёсий ўзгаришлар миллий давлатчилик қурилиши масаласида турли қарашларни ҳам юзага келтирди. Миллий муҳолиф кучлар халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши лозимлигини афзал билдилар. Аҳолининг аксарияти Қизил армиянинг қуроли ёрдамида зўрлик билан олиб кирилган совет ҳокимиятини тан олмас, улар ташкил этаётган советлар ва уларнинг ижроия қўмиталари туб аҳоли орасида обрўга эга эмасди. Марказ бундай вазиятда ўлкада ўз таъсир доирасини сақлаб қолишни кўзлар, шу мақсадда Туркистон КП (1921 йил 11-20 август) VI қурултойида миллий масалага эътибор қара-

тиб, юқори давлат-партия органларида миллий кадрларни қўпайтириш масаласини қўйди.

Марказ топшириқлари билан А.Раҳимбобоев, Н.Туракулов, Д.Устабоев, Д.Манжара, И.Хидиралиев, А.Раҳимбобоевлар Туркистон КП МҚга сайландилар. Н.Туракулов ва А.Раҳимбобоевлар Туркистон бюроси аъзоси бўлдилар. Лекин уларнинг имкониятлари чекланган эди. Туркистонни иқтисодий-сиёсий жиҳатдан мустақил бўлишига интилган бу кучлар дастлабки кунларданоқ марказнинг ҳаддан ошган буюк давлатчилик сиёсатига қарши норозилигини билдирди. Улар Туркистон КПни РКП(б)дан тўлиқ мустақил бўлишини, Турккомиссия бекор қилинишини талаб қилиб чиқдилар. 1921 йилда маҳаллий миллат вакиллари Москвага Туркбюронинг ўлкадаги фаолиятини кескин қораловчи мактуб йўлладилар. Улар марказдан юборилган эмиссарларнинг маҳаллий халқларга нисбатан қўллаётган усулларини танқид қилиб, Россиядан келган ходимлар туб аҳолининг ўлкани мустақил бошқара олиш қобилиятига ишонмаётганликлари, ўзлари эса Туркистоннинг турмуш-шароитини яхши билмасдан туриб, ҳокимиятнинг масъул лавозимларига даъвогарлик қилишлари ҳақида ўз фикрларни билдирган эдилар. А.Раҳимбобоевнинг Москвага ёзган хатида Туркбюро раиси М.Томский ва Туркистон ВЧК раиси Ф.Э.Дзержинскийнинг ўринбосари Я.Х.Петерсларнинг ўлкадаги фаолиятлари кескин танқид остига олинди. Туркбюро аъзоси, 20-йилларнинг бошларида ўлка партия-давлат органларининг раҳбарлик лавозимларида ишлаган таниқли давлат ва жамоат арбоби Н.Туракулов, Турккомиссия ва Туркбюронинг ўлкада буюк давлатчилик ғояларига нисбатан норозилик белгиси сифатида бу органлар таркибидан чиқиш ҳақида ариза ҳам берди. Отабоев ҳам фаол бўлди. У ҳам марказнинг айримачилик, шовинистик сиёсатига қарши бир неча бор ўзининг дадил фикрлари билан чиқди.

И. Хидиралиев маҳаллий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилган миллий раҳбарлардан эди. У 1922 йилнинг охирида Бутунроссия МИҚга махсус хат билан мурожаат

қилиб: “Маҳаллий аҳолининг барча қатламларини совет ишларига жалб қилишга, бу ишларни аҳолининг миллий турмуш тарзига мослаштирган ҳолда амалга оширишга, Туркистонда иш юритишни маҳаллий аҳоли тилига ўтказишга” эътиборни қаратган эди. Унинг фикрича, Октябрь тўнтаришидан сўнг деярли 5 йил ўтган бўлса ҳам, қуйидан юқоригача бошқарув аппаратида, асосан, европалик кишилар ўтирганлиги маҳаллий аҳолида чоризм мустамлакачилик сиёсати советлар даврида ҳам давом этмоқда деган хулосани келтириб чиқармоқда эди. Марказ Туркистондаги назорат қилувчи ташкилотларнинг нуфузи бу тариқа пасайиб боришини олдини олиш, марказнинг ўлкадаги мунтазам назоратини сақлаб қолиш мақсадида маҳаллий миллат раҳбарларининг талабларини инобатга олди. 1921 йил 31 декабрда РКП(б) МҚ Туркистон тўғрисидаги масалани қайта кўриб чиқиб, Турккомиссия ва Туркбюронинг янги таркибини тасдиқлади. Янгиланаётган бу ташкилотлар таркибига Н.Тўрақулов, А.Рахимбоев, Қ.С.Отабоев, С.Хўжанов, С.И.Гусев, Я.З.Суриц, И.Г.Сольц кирдилар. Турккомиссия ва Туркбюро раиси этиб С.И.Гусев тайинланди.

Бу комиссиялар Туркистоннинг тўлиқ мустақиллигини ҳал эта олмасди. 1920 йил бошидаёқ Турккомиссия Туркистон АССРни бўлиб ташлаб, кун тартибига миллий тил белгисига қараб мухтор республикалар ташкил қилиш масаласини кўйди. Турар Рисқулов ва унинг маслакдошлари бу ҳаракатлари билан туркий халқлар бирлиги ғоясини илгари суриб, Ўрта Осиё давлатчилигининг тарихий таркиб топган шакллари, аҳоли турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиётга амал қилган ўз давлат тузумини шакллантириш масаласини илгари сурган эдилар. Марказ туркийлар бирлиги асосида давлат тузумини шакллантириш империяча манфаатларини амалга оширишга имкон бермаслигини тушунарди, шу сабабли Россия таркибида миллий давлат тузилмалари тузишни маъқуллади. 1920 йил июнда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси ТуркМИҚга «Туркистоннинг маъмурий округларини унинг миллий таркибига мувофиқ қайта

тақсимлашга киришиш»ни топширди. Бу ҳаракатлар 20-йилларнинг ўрталарига келиб анча кенгайиб, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзолари Туркистон, Бухоро, Хоразм компартиялари раҳбариятини Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тўғрисидаги марказ ғоясини амалга ошириш зарур эканлигига қўндирди.

РКП(б)нинг 1924 йил 31 январдаги Ташкилий бюроси Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларининг миллий-ҳудудий чегараланиши масаласини кўриб чиқиб, Я.Э. Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай руёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилишни топширди. Миллий чегараланишни ўтказиш масаласи ТКП МКнинг 1924 йил 23-24 мартда бўлиб ўтган пленумида узил-кесил ҳал қилинди. Пленумда миллий чегараланиш зарурлиги таъкидланди. Туркистон Республикаси доирасида учта миллий республика - Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон республикаларини тузиш мўлжалланди.

Совет давлатининг бу сиёсатига қарши Бухоро Республикаси ҳукумати бошлиги Ф.Хўжаев ҳам ўзининг бир қанча танқидий фикрларини билдирди. У миллий-ҳудудий чегараланишга қарши ўз фикрларини илгари сурди ва марказнинг туркий халқлар илдизи бирлигини ҳисобга олмайётганлиги, чегаралаш ғоялари ўтмиш истилочилари сиёсатидан фарқ қилмаётганлигини айтиб ўтди.

Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида ташкилий ва ташвиқот ишлари олиб борилгандан сўнг, 1924 йилнинг 11 октябрида РКП(б) Сиёсий бюроси Ўрта Осиёни қайтадан бўлиб, чегаралаш ҳақидаги Қарорни қабул қилди. Миллий чегараланиш натижаларига кўра, Ўрта Осиёда Ўзбекистон ва Туркменистон Совет Социалистик Республикалари, ЎзССР таркибида бўлган Тожикистон Автоном республикаси, РСФСР таркибида Қорақирғиз (Қирғизистон) ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил топди. Собиқ Туркистон АССРнинг қозоқ вилоятлари эса, Қирғизистон (Қозоғистон) АССР таркибига киритилди. Шу тариқа, 1924 йилнинг кузида миллий-ҳудуд-

дий чегараланиш ҳукумат қарорлари билан қонуний тарзда расмийлаштирилди 1925 йилнинг 13 феввалида ЎзССР Советларининг Бухорода очилган I Умумўзбек қурултойида “Ўзбекистон ССР тузилгани тўғрисида декларация” қабул қилинди. Ўзбекистон ССР советлари МИКнинг раиси этиб Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ХКС раиси этиб Файзулла Хўжаев тасдиқланди. Миллий-чегараланишдан сўнг, Ўзбекистон Советларининг I қурултойи (1925 йил 13-17 феврал) “Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши ҳақидаги Декларация”ни тасдиқлагач, Иттифоқ Советларининг 3-қурултойида (1925 йил, 13 май) эса, Ўзбекистон Республикаси СССР таркибига киритилди. Шу тариқа, Ўзбекистон ССРнинг қонунан расмийлаштириш жараёни тугалланди.

Ўзбекистон сиёсий ҳаётида ўз фаолиятини бошлаган Й.Охунбобоев қишлоқ хўжалигини тиклашда фаол бўлди. У қишлоқ хўжалиги ишларини мукаммал билганлиги сабабли марказ сиёсати таъсирида бўлса ҳам деҳқонлар учун яхши маслаҳатгўй бўлиб қолди. У Лоғон канали, Катта Фарғона канали қурилишида катта хизмат кўрсатди. Й.Охунбобоев 1943 йилда Тошкентда вафот этди. Ўзбекистон ССРда давлат ва сиёсат арбоби бўлган Акмал Икромов эса ер-сув ислоҳоти ва жамоалаштириш даврида «бой хўжаликлар»ни тугатишда фаол иштирок этди. Шунингдек, у “18лар гуруҳи”, “иноғомовчилик”ка қарши чиқишлар қилиб, уларни миллатчиликда айблайди ва уларга қарши кураш олиб боришга чақиради. Лекин мустабид тузумнинг содиқ хизматчиси бўлган Акмал Икромов ҳам, 1938 йилда “халқ душмани” сифатида отиб ташланади.

Туркистонда миллий чегараланишнинг ўтказилиши миллий давлатчилик ривожланиши тарихига путур етказди. СССР таркибидаги ушбу тузилмалар марказ ихтиёрида бўлиб, илгаригидек арзон хом ашё етказиб беришга ихтисослаштирилган мустамлакалар бўлиб қолаверди.

1924 йилда миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида Ўрта Осиё харитасида иттифоқчи республикалар билан бирга мухтор тузилмалар ҳам пайдо бўлди. Шулар орасида Қорақалпоғистон мухтор вилояти ҳам бор эди.

Ушбу вилоят Қирғизистон (Қозоғистон) АССР таркибида бўлиб, унга волостлардан иборат Тўртқўл, Чимбой, Хўжайли ва Қўнғирот округлари кирди. 1925 йил 12-19 февралда вилоят маркази Тўртқўл шаҳрида бўлиб ўтган Қорақалпоғистон автоном вилояти Советларининг биринчи қурултоида “Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил топганлиги тўғрисида Декларация” қабул қилинди ва “қорақалпоқ миллий давлатчилиги” ташкил этилганлиги қонуний расмийлаштирилди. Қорақалпоғистон автоном вилояти Ижроия Қўмитасининг раиси этиб А. Қудабоев сайланди. Қорақалпоғистонда яшайдиган асосий элатлар — қорақалпоқлар-38,5%, ўзбеклар-28,7%, қозоқлар-28,6%дан иборат эди.

Қорақалпоғистон Мухтор вилояти ташкил этилгандан сўнг, советлар бу ерда ҳам социалистик қурилишни авж олдириб юбордилар. Жўмладан, овул ва қишлоқларни советлаштириш кенг миқёсда олиб борилди. Советларга батрак ва камбағаллар сайланиб, уларнинг асосийларини коммунист ва комсомоллар ташкил қилди. Бой ва руҳонийлардан тортиб олинган ерлар ҳисобига ерсиз ва кам ерли деҳқонлар ер билан таъминланди. Мамлакатда вайрон бўлган саноатнинг турли соҳалари — қишлоқ хўжалиги ва сўғориш ишларини тиклаш амалга оширилди. Қорақалпоғистон иқтисодиётининг тараққиёти бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, СССРнинг марказий минтақалари саноатини ривожлантириш эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган эди. 1933 йилдан СССР Ер ишлари Халқ Комиссарлиги Қорақалпоғистонни мамлакатнинг беда уруғи етказиб берувчи асосий базаси деб тан олди. Мухтор вилоят саноатининг етакчи тармоқларини пахта тозалаш ва балиқ-консерва заводлари ташкил этди.

1932 йилнинг 20 мартада эса, СССР МИК “Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва уни РСФСРга кириши тўғрисида” Қарор қабул қилди. Ўша йилнинг май ойида автоном республика Советларининг I Таъсис қурултои

томонидан ҳукумат тузилди. Унда ҚҚАССР МИҚ Раиси этиб, Коптлеу Нурмуҳамедов, Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси этиб эса Қосим Авезовлар сайландилар.

1936 йилда СССРнинг янги Конституциясида ҚҚАССР ни Ўзбекистон ССР таркибига киритиш кўзда тутилди. Бунинг асосий сабаби ҳудудий яқинлик, ягона тарихга эга бўлганлиги деб эътироф этилди.

Совет давлати раҳбарияти «социалистик индустриалаштириш»ни авж олдириш негизига ёш Ўзбекистон ССР раҳбарияти олдида “Совет Ўзбекистон”ини СССРнинг асосий пахта базасига айлантириш стратегик вазифасини қўйди.

Ўзбекистонда саноатлаштириш қийинчилик билан амалга оширилди. 1927-28 йилларда иқтисодиётда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси 61,6%ни, саноатники эса 38,4%ни ташкил қилар эди. Мавжуд саноат корхоналарининг 90%и ҳам қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган эди.

1928-1932 йилларда 289та янги саноат корхонаси, жумладан, Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи, Қувасой цемент ва оҳак заводи ишга туширилди, “Чирчиққурилиш”, “Олмалиққурилиш”, “Тошкент тўқимачилик комбинати” қурилиши давом этди. Фарғонада тўқимачилик фабрикаси ва ёғ заводи, Тошкент, Бухоро, Марғилон ва бошқа шаҳарларда тикувчилик фабрикалари ишга туширилди. Саноатлаштириш йиллари республика пахта тозалаш заводларининг техник имкониятлари ошиб, 1927-28 йилларда пахта тозалаш саноатининг ялпи маҳсулоти 165,7 млн рублни ташкил этди.

Республикани саноатлаштиришда электрлаштириш ҳам муҳим ўринлардан бирини эгаллаганлиги туфайли, электрстанциялар қурилиши авж олдирилди. Масалан, Тошкент яқинида қуввати 4 минг киловатт ташкил этган Бўзсув ГЭСи барпо этилди. 1932 йилга келиб эса, электр станцияларининг сони 49 тага етди. Шунингдек, республикада нефть саноати ҳам ўсди, 1925-26 йилларда нефть ишлаб чиқариш 5,6 тонна бўлган бўлса, 1927-28 йилларда бу кўрсаткич 47,7 тоннани ташкил этди.

20-йиллардан Ўзбекистонда автомобиль траспорти

вужудга келди. 1921 йилда республика автомобиль транспорти ихтиёрида 40 та енгил ва 15 та юк автомобили ҳамда Тошкент автомобиль таъмирлаш устахонаси бор эди. 1940 йилгача Ленин номидаги катта автомобиль йўли (710 км), Фарғона автомобиль йўли (343 км) қайта таъмирланди ва бир қанча янги йўллар қуриб битказилди.

1940 йилда узунлиги 708 км бўлган Катта Ўзбек трактини (Тошкент-Термиз автомобиль йўли) қуриш ҳақида маҳсус Қарор қабул қилинди. Бу йўлнинг 376 км.и Тошкент, 222 км.и Самарқанд, 162 км.и Бухоро вилоятлари меҳнаткашлари томонидан 1941 йилнинг 4 ойида қуриб тугалланди. Шунингдек, шаҳар ва портларни бирлаштирувчи Фарғона (Искобил) — Қувасой (1922), Қарши — Китоб (1924), Амударё (Самсоново) — Термиз (1925) янги темир йўллар ҳам қурилди. 1928-29 йилларда пахтачиликни ривожлантириш мақсадида Асака — Шаҳрихон, Сирдарё — Пахтаорол темир йўллари қурилди, Қорасув — Ош (1935) ва бошқа темир йўл линиялари қурилиб, фойдаланишга топширилди. 1929-1931 йилларда узунлиги 1452 км бўлган Туркистон — Сибирь (Турксиб) темир йўли қурилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) туфайли Ўзбекистон қишлоқларидаги аҳвол анча яхшиланди, деҳқонлар ўз маҳсулотини сотиш, ғўза ва бошқа экин майдонларини кенгайтириш орқали турмуш даражасини яхшилаш имкониятига эга бўлишди. Лекин, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан ЯИС ўз моҳиятини йўқотиб, эркин савдо ва хусусий тадбиркорликка чек қўйила бошлади. Совет давлати ЯИС туфайли хўжалигини тиклаб олган ўзига тўқ хўжаликларни тугатиш орқали қишлоқларда “социалистик ижтимоий тузум”нинг асоси бўлган жамоалаштириш сиёсатини бошлади.

1925 йил 2 декабрда ЎЗССР МИКнинг Фавқулудда Сессиясида хусусий мулкчилик муносабатларига барҳам бериб, социалистик ишлаб чиқаришга бўйсунадиган “Ер ва сувни национализация қилиш” тўғрисида Декрет қабул қилинди. Бу ислохотларни ғоявий-сиёсий жиҳатдан таъминлаш учун марказий партия-давлат комиссияси, жойларда эса вилоят, уезд, волость комиссиялари ташкил

этилди, барча жойларда ташвиқот-тарғибот ишлари бошлаб юборилди. «Қўшчи» иттифоқи аъзолари иштирокида чорикор, мардикор, ерсиз деҳқонлардан иборат бўлинмалар тузилди. Улар ерга мухтож кишилар рўйхатини тузиб, кимларда ортиқча ер, иш ҳайвонлари, иш қуроллари борлигини аниқлашга ўтдилар. Фақат Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларидаги ер-сув ислохоти давомида суғориладиган 20 га ва 45 га ортиқ лалми ерлар, собиқ амир ва хон хизматчилари, руҳоний ҳамда савдогар, судхўрларнинг хўжаликлари мусодара қилинди. Умуман, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислохоти натижасида Ўзбекистонда ўзига тўқ бўлган 1492 та хўжалик тугатилди. 27.992 та хўжаликнинг ери тортиб олинди ёки қисқартирилди. 89.492 та ерсиз ва кам ерли деҳқон хўжаликлари чек ерлари олишди. Ер билан бирга қўпгина хўжаликлар мол-мулк, уруғ, асбоб-ускуналарга ҳам эга бўлдилар. Бу совет давлатининг синфсиз жамият қуриш учун қўрган тадбирларидан бири эди. Тортиб олинган ерларнинг асосий қисми колхозлар ва совхозлар ихтиёрига топширилди ва бу бозор-савдо муносабатларининг ривожланишига тўсқинлик қилди.

Бундай йўл билан бошланган оммавий жамоалаштириш (коллективлаштириш) «қулоқлаштириш» сиёсатини ҳам бошлаб берган эди. 1929 йил деҳқонлар синфини ижтимоий қатлам ва меҳнаткаш омма сифатида мақсадли йўқ қилишнинг бошланиш даври бўлди.

Ўзбекистонда қулоқлаштириш ЎзКП МКнинг 1930 йил февралда қабул қилган “Коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш” тўғрисидаги Қарори эълон қилингандан сўнг бошланди. Шу мақсадда Ўзбекистонга Москва, Ленинград, Иваново-Вознесенск ва СССРнинг бошқа саноат марказларидан 25 000 та ташкилий-сиёсий тажрибага эга бўлган рус ишчилари юборилди. “25 мингчилар”, асосан, ўзбек қишлоқларида колхозлар тузиш ҳамда “қулоқ қилиш” кампаниясида “фаол” иштирок этдилар.

1930 йилнинг ўзида республикада 2.648 та бой ва “қулоқ” хўжаликлари тугатилди. “Қулоқ қилиш” деҳ-

қонларда ишончсизлик ва хавотирни кучайтирди. Қўплаб деҳқонлар ўз хўжалиklarини ташлаб қочдилар. Чорва сони кескин камайиб кетди. Республикадаги сиёсий вазият кескинлашиб борди. Совет ҳукуматининг жамоалаштириш сиёсати деҳқонларнинг норозилик ҳаракатларини ҳам бошлаб берди. 1930 йил 25 февралда Фарғона округида ғалаён бошланди. Норозилик чиқишлари Андижон, Тошкент, Хоразм, Самарқанд округларига ҳам ёйилди. Мана шундай норозилик чиқишларининг олдини олиш учун 1930 йилда Ўз МҚ КП(б) қошида “қулоқ” ва бойларни йўқ қилиш бўйича махсус республика комиссияси тузилади ва “қулоқ қилиш” сиёсати янада шиддатли тус олади.

Ўзбекистонда жамоалаштириш, асосан, 1932 йилнинг охири 1933 йилнинг бошларида тугалланди. Республиканинг 79 туманидан 61 тасида деҳқон хўжалиklarини колхозларга бирлаштириш ниҳоясига етказилди. Ўзбекистонда жамоалаштирилган хўжалиklar 74,9%ни ташкил этди. 1928-1932 йилларда республикада 9.734 колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилди. Оқибатда республикада бир хил шаклдаги колхоз тузуми қарор топди. Якка деҳқон хўжалиklarини бу тариқа тугатилиши социалистик тараққиётнинг тантанаси деб баҳоланса-да, аслида бу қишлоқда бозор муносабатларининг барбод бўлиши, мулкчиликнинг турли шакллари тугатилиши, охир-оқибатда аграр ишлаб чиқаришнинг издан чиқишига олиб келди.

Лекин колхозларга бирлашган бу хўжалиklarнинг иқтисодий аҳволи оғир бўлиб, навбатдаги вазифалар жамоалаштиришнинг муҳим бўғини бўлган МТСларни (машина-трактор станцияси) ташкил қилишни тақозо этарди. Ўзбекистонда дастлабки машина-трактор станцияси 1929 йилда Асака туманида ташкил этилди. 1931 йилда машина-трактор станциялари 48 та туманда ташкил қилинди. 1937 йилга келиб МТСлар сони 163 тага, 1940 йилда эса 189 тага етди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини тиклаш учун сув иншоотлари қуриш муҳим эди. 1939 йилдан бундай қурилишлар умумхалқ ҳашари билан амалга оширилди. 1939

йил 1 августда бошланган 270 км узунликдаги Катта Фарғона канали халқнинг машаққатли меҳнати эвазига 45 кунда барпо этилди. Канал қурилишида 160 минг киши иштирок этди ва асосан, қўл меҳнатидан фойдаланилди.

Республика қишлоқ хўжалигида мевалар ва узум етиштириш соҳаси ҳам муҳим бўлиб, асосий эътибор пахтачиликка қаратилган вақтда тоғ ва тоғ этаклари зоналарида жойлашган жамоа хўжаликларида боғдорчилик ва токчиликдан иборат давлат хўжаликлари барпо этилди. Меваларнинг нав таркиби сифатини ошириш мақсадида олма, нок, узум ва бошқа мева навлари Европа мамлакатларидан келтириб экилди. Ўзбекистоннинг 1937 йилда етиштирган мева ҳосили 800 минг центнерни ташкил этди. Шундан учдан бир қисми собиқ Иттифоқнинг турли вилоятларига юборилар эди.

Қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи чорвачилик ҳам советлар даврида муҳим ўрин эгаллади. Хусусан, 1932 йилдан 1937 йилгача йирик қорамоллар сони 150 мингга, қўйлар 230 мингга қўпайди. Лекин шунга қарамасдан чорвачилик қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларига қараганда орқада эди. Бунинг асосий сабаби пахтачиликка эътиборнинг кучайтирилганлиги ва чорвадорларнинг моддий рағбатлантирилмаганлиги бўлди.

Пиллачилик эса республика қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири эди. 1922 йилда Тошкентда “Туркипак” акционерлик жамияти ташкил этилди. 1927 йилда Тошкент ипакчилик станцияси негизида Ўрта Осиё ипакчилик илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Мазкур йилларда Ўзбекистон етакчи ўринларда турди. 1932 йилда 5674 тонна пилла етиштирилган бўлса, ушбу кўрсаткич 1937 йилда 11 422 тоннага қўпайди. Шундай бўлса-да, Ўзбекистон собиқ иттифоқдош республикалар орасида қишлоқ хўжалигининг турли маҳсулотларини етиштириш бўйича олдинги ўринларда турди.

Совет ҳокимияти даврида Ўзбекистоннинг маънавий-маданий қарамлиги ва унинг оқибатлари

XX аср 20-30-йилларидаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият республика маънавий-маданий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Айниқса бу кишилар онгини ўзгартиришда муҳим омил бўлган илм-фан, маданият, санъат, маориф, олий таълим соҳаларида жиддий тус олди. Дастлабки йилларда маданият ва уни бошқариш жабҳаларида демократик тамойиллар мавжуд бўлиб, ҳокимият маҳаллий урф-одат ва хусусиятларни ҳисобга олишга мажбур бўлган эди. Кейинчалик маъмурий-буйруқбозлик усуллари кенг қулоч ёйиб, «маданий инқилоб» йўли ва усуллари устунлик қила бошлади. Советларнинг «маданий инқилоб» тадбири жамиятдаги синфий кураш ғоясига асосланган эди, совет давлати сиёсати ҳақида ўз фикрига эга бўлганлар эса «синфий душман қаршилиги» деб баҳоланар эди. Совет ҳокимияти фаолиятининг дастлабки даврлариданоқ анъанавий таълим, рус-тузем таълим тизими йўқ қилиниб, унинг ўрнига советча «миллий» мактаблар тармоғини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратди. Мазкур мактабларга эҳтиёж катта бўлса-да, жаҳид мактаблари, эски мактаблар муаллимларидан фойдаланилмади. Аксинча, уларга синфий душман сифатида қаралди, улар ишлаган мактаблар 20-йиллар охирларига келиб бутунлай беркитилди.

РСФСР Халқ Комиссарлари советининг «Черковни мактабдан, мактабни черковдан ажратиш тўғрисида»ги Декрети асосида, 1918 йил ноябрда Туркистонда «Динни давлатдан, мактабни диндан ажратиш тўғрисида»ги Декрет асосида масжид, мадрасалар ёпила бошланди. 1927 йил июндаги Ўз КР МҚ VI пленуми қарорлари бошлаб берган, дин асосларини емириш бўйича янгидан авж олган ҳаракат эски мактабга етказилган асосий зарба бўлди. Вақф мактабларини ислоҳ қилишга йўл қўймаслик, уларнинг ўрнига совет мактабларини очиш, шунингдек, мактабларда руҳоний шахслар таълим беришини тақиқлаш қатъий белгиланди.

Совет ҳукумати ташкил этган мактаблар талабга жавоб

бермасди, чунки муаллимлар етишмас, борларининг ҳам билим даражаси етарли эмас эди. Хукумат олиб борган тадбирлар натижасида ўқитувчиларнинг фақат миқдорий ўсиши таъминланган эди. Масалан, 1917 йилда Тошкент, Андижон, Самарқанд, Қўқонда дастлабки ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этилиб, 1920 йилларнинг бошларига келиб, мана шундай курслар орқали 3 минг маҳаллий миллат ва 802 та европалик ўқитувчи тайёрланди. 1920 йилга келиб, ТАССРда “социалистик” турдаги 2080 та мактаб фаолият кўрсатиб, улардаги ўқувчилар сони эса, 174820 тани ташкил қилди.

Мана шундай шароитда маҳаллий зиёлилар замонавий миллий олий таълим тизимини яратиш, дунёвий билимлардан дарс бера оладиган ўқитувчилар тайёрлаш лозимлигини ҳис этиб, замонавий миллий университет яратишга ҳаракат бошладилар. 1918 йил 9 апрелда Мунаввар қори Абдурашидхонов ташаббуси билан Мусулмон Халқ Университети ташкил этиш мақсадида 9 кишидан иборат ташкилий гуруҳ тuzилди. Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг 12 майида Тошкент шаҳрининг эски шаҳрида очилди. Шу йилнинг 31 майида Мусулмон Халқ Дорилфунунининг олий таълим босқичи — Мусулмон Дорилмуаллими ташкил этилади. Мазкур ўқув даргоҳида машғулотлар 1918 йилнинг 1 июнидан бошланди. Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг кузигача фаолият кўрсатди. Совет давлати Туркистон Халқ Университетини ривожлантиришга эътибор қараттанди. Шу мақсадда Университет очилиб, унинг биринчи ректори, доцент В.Попов тайинланди. Лекин, 1918 йилнинг 5 апрелида Туркистон Халқ Университетининг очилишига бағишланган тантаналарда бирорта ҳам мусулмон вакилларида сўз берилмади. Шундай бўлса-да, 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб республика ўқув юртларининг тармоғи ошди. Самарқандда Ўзбекистон Давлат университети, Бухоро, Фаргона, Наманган, Андижон, Марғилон, Тошкент, Нукус, Хива, Урганч шаҳарларида олий мактаблар очилди. Агар 1932 йилда республикадаги 31та олий ўқув юртида 12,2 минг талаба ўқиган бўлса, 1941 йилга келиб уларда таълим олаётган талабалар сони 18 минг кишига етди.

Совет ҳукумати аёлларнинг жамият сиёсий ҳаётида эркаклар билан тенг ҳуқуқда иштирок этишига ҳам алоҳида эътибор қаратди. Ўлканинг қатор вилоят, туманларида хотин-қизлар бўлимлари ташкил этилди, фаоллар эҳтиёткорлик билан хонадонларда тушунтириш ишлари олиб бордилар, аёллар учун клублар, артеллар, дўконлар ташкил этилди. Лекин, совет ҳукумати бу ҳаракатларни янада тезлаштириш мақсадида “Хужум” ҳаракатини ташкил этди. “Хужум”нинг дастлабки ҳаракати паранжи, қўп хотинлик, балоғатга етмаган қизларни турмушга бериш, қалин пулини йўқ қилишга қаратилди. Аёллар орасида бу ҳаракатни қўллаб-қувватловчилар бор бўлиб, жамият ҳаётида иштирок этиш, савод чиқариш ҳар қандай аёлнинг орзуси эди. 1927 йил 8 мартда Ўзбекистоннинг турли жойларида ўтказилган митингларда иштирок этган аёллар паранжиларини ташладилар.

Лекин бу ҳаракатларда ўзбек халқининг узоқ йиллар давомида шаклланиб келган урф-одатлари эътиборга олинмади, ихтиёрийлик ўрнини зўравонлик, мажбурлаш эгаллади. Шундай ҳолатлар бўлдики, масъул лавозимларда ишлаган кишилар коммунист сифатида хотинларини паранжи ёқиладиган жойларга олиб келиб паранжисини ташлатиб, эртасига эса яна паранжи ёпинишга мажбур этишар эди. Советларнинг бундай йўл билан иш олиб бориши бегуноҳ аёлларнинг қурбон бўлишига ҳам сабаб бўлди. 1927-1928 йилларда Ўзбекистонда 2,5 мингдан ортиқ фаол хотин-қизлар ўлдирилди. 1928 йил 8 мартда Ўзбек давлат концерт-этнография гуруҳи иштирокчиси Тўпахон сахнанинг ўзида ўлдирилади, бир йилдан сўнг эса Нурхон исмли актриса ҳалок бўлади.

Шундай бўлса-да, “Хужум” ҳаракати муваффақиятларга ҳам эришди. 1927 йил баҳорига келиб 100 минг нафар аёл паранжи ташлади, 5 минг нафар аёл саводсизликни тугатиш курсларида таҳсил олди. 5.202 нафар аёл эса вилоят, шаҳар, туман судларига халқ маслаҳатчилари қилиб сайландилар. Ташкил этилаётган хотин-қизлар артелларига ишга жойлашдилар. Дастлаб, бу жуда

эҳтиёткорона тарзда амалга оширилган бўлса, 20-йиллар охирига келиб эркаклар билан аёлларни тенглаштиришга эътибор берилди. 1939 йилга келиб, аёллар эркаклар бажарадиган ишнинг 50 фоизини эгаллашди.

Таълим тизимида араб ёзувини лотин графикасига алмаштириш ҳақидаги Қарор ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. "Анъанавий арабча ёзув фақат диний мусулмон анъаналари нуқтаи назаридан қимматли" лиги таъкидланиб, 1929 йилда эски ўзбек ёзуви лотин графикасига ўзгартирилди. Ваҳоланки, Ўрта Осиёни араблар истило қилган VIII асрдан бошлаб нафақат диний китоблар, балки фаннинг барча соҳаларида ўн уч аср мобайнида яратилган ёзма маданият ёдгорликлари, ўлка аҳолиси амал қилиб келган ҳуқуқ манбалари ана шу ёзувда яратилган эди.

1940 йилда эса лотин графикаси кирилл алифбоси билан шопилинч алмаштирилди. Маънавий ҳаёт тўла руслаштирилиб, ҳамма жойда ўзбек тили имкониятлари чекланди.

Шунга қарамасдан, ўзбек халқининг билимга бўлган интилиши ортиб, 30-йилларнинг бошларига келганда саводхонлик учун умумхалқ юришини бошлаб берди. 1920 йил 17 сентябрда ТАССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан аҳоли орасида "Саводсизликни (ликбез) тугатиш тўғрисида" Декрет қабул қилинди. Унга мувофиқ, 8 ёшдан 40 ёшгача бўлган барча фуқаролар ўқиш ва ёзишни ўрганишлари шарт эди. ТАССР Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида эса саводсизликни тугатиш билан шуғулланувчи фавкулудда комиссия таъсис этилди. 1920 йилнинг охирига келиб, "ликбез"ларнинг сони бир мингдан ошиб кетди.

1924 йилнинг бошида эса "Битсин саводсизлик!" жамияти вужудга келди. Ушбу жамият томонидан дастлабки пайтда 35 та мактаб очилиб, 10.200 киши саводини чиқарди. Расмий статистик маълумотларга кўра, 1932 йилга келиб, республикада 707 минг киши, шу жумладан, қишлоқларда 615,4 минг аҳоли саводсизликни тугатиш курсларида ўқитилди. "Саводсизликни тугатиш" мактабларига тортилган катта ёшдаги аҳолининг араб графикасидаги ўзбек ёзувидан олган билимлари ҳисобга

олинмади. Аксинча, ташкил этилган ўқув муассаларида таълим ишларини олиб бориш жараёнларида тарбияланувчилар қадимдан мавжуд бўлиб келган миллий таълим-тарбия анъаналари асосларидан узоқлаштирилиб, улар онгига ҳам социализм ғоялари сингдирилди. Юқоридагиларнинг барчаси саводхонликнинг ортиши билан боғлиқ бўлса-да, лекин 20-йиллардан бошлаб шаклланган ижтимоий ҳаётда маъмурий-буйруқбозлик тузуми таркиб топди. Мамлакатда аҳолини ёппасига пролетарлаштириш оқибатида янгидан таркиб топиб келаётган таълим тизимида ҳам секинлик билан ривожлана бошлади.

Ижтимоий ҳаётни коммунистик мафкура измига солиш адабий жараёнда ҳам кўзга ташланади. Бу соҳада пролетар адабиётини яратиш муҳим ҳисобланарди. Ўзбек адабиётида ҳам совет даврини куйлаш бошланди. Ўзбек адабиётининг кекса авлоди, умумтуркий бадиий тафаккурининг забардаст сиймолари Фитрат, Чўлпонларнинг эркин ижод этишига йўл қўйилмади. Улар совет ҳукумати белгиллаган йўлдан эмас, ўз йўлидан боришга ҳаракат қилдилар ва ўз асарларида ўрнатилган мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган ҳолда, унинг барча камчиликларини аёвсиз фош этдилар. Улар ҳатто, 1934 йилнинг март ойида ташкил этилган Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси сафига ҳам қабул қилинмади.

Абдулла Қодирий ҳам ўзининг ноёб истеъдоди билан адабиётда ёрқин из қолдирди. Адиб “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Кейинчалик А.Қаҳҳорнинг “Сароб”, Ойбекнинг “Қутлуг қон” каби романлари яратилди. Ҳамза ҳам ўз шеърларида фақат маърифатга чақирибгина қолмай, қадимий Туркистоннинг сиёсий-ижтимоий аҳолини ўйлаб, мухторият ғояларини улуғлайди. Шу тариқа совет ҳукумати Ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти ютуқларидан баҳраманд бўлишга имкон туғдирса-да, лекин миллатпарварлик ва миллий тараққиёт ғояларини тарғиботувчи асарларни яратишга тўсқинлик қилиб келди.

Маънавий ҳаёт коммунистик мафкура йўлига мослаштирилса-да, миллий санъат бирмунча тараққий этди. 1918 йилда Ҳамза Фарғонада “Ўлка Сайёр” сиёсий труппасини ташкил этди. М.Қориёқубов, Й.Эгамбердиев, Ҳ.Исломов, М.Кузнецовалар шу театр қалдирғочлари бўлдилар. Ўша йили Маннон Уйғур Тошкентда “Турон” жамияти қошида театр тузди. Бу гуруҳ кейинчалик Ўлка Давлат намуна театрига айланди. Театрнинг биринчи актёрлари — Абдор Ҳидоят, Музаффар Муҳамедов, Обид Жалилов, Фатхулла Умаров, Сайфи Олимов, Маъсума Қориева, Босит Қориев, Зиё Саидлардир. Маннон Уйғур ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган Фитрат, Ғулом Зафарий, Чўлпон, Қодирий, озарбайжон драматурги Ҳусайн Жовид асарларини сахналаштиради.

Шу йилларда Қори Ёқубов ташаббуси билан биринчи ўзбек халқ мусиқа ансамбли ташкил этилди. 1926 йилда эса юзага келган биринчи ўзбек давлат концерт-этнография ансамблига атоқли ўзбек хонанда, актёр ва созанда-лари жалб этилиб, 1929 йилда унинг заминида Самарқандда Ўзбек давлат мусикали театри ташкил топди. Айнан ўша даврларда атоқли ўзбек ижрочилари чет эл гастролларида бўлишган: Тамарахоним, Қори Ёқубовлар санъати Париж ва Берлинда (1925) катта муваффақият қозонган. 1936 йилда Ўзбек давлат филармониясининг ташкил этилиши ижрочилик санъатининг маълум даражада тизимланишига асос бўлди. Ўзбек халқ чолгу асбоблари оркестри, ашула ва рақс ансамбллари, хор капелласи, симфоник оркестр унинг таркибида иш бошлади.

20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Ўзбекистонда қатор илмий ва ўқув муассалари ташкил этилди. Хусусан, Туркистон Халқ Университети қошида тупроқшунослик ва геоботаника, биология, зоология, педагогика ва психология, физика-математика, экология илмий-тадқиқот институтлари фаолият кўрсата бошлади. Шунингдек, республикада 20-йиллар охири — 30-йиллар бошида Тропик тиббиёт институти, Тиббий паразитология ва

гельминтология илмий-тадқиқот институти, Сув хўжалиги тажриба-тадқиқот институти ва бошқа илмий муассасалар ташкил қилинди.

30-йилларда республикамиз ҳамда минтақада илм-фан равнақига муносиб ҳисса қўшган маҳаллий миллатга мансуб олимлар етишиб чиқдилар. Улар Т.Қори-Ниёзий, Т.Саримсоқов, С.Сирожиддинов, О.Содиқов, Т.Зоҳидов, У.Орипов, С.Умаров ва бошқалардир.

1932 йилга келиб, Ўзбекистон олимлари Республика Фанлар Академиясини ташкил этишга киришдилар. Бу йўлдаги илк қадам бўлиб 1932 йил 11 октябрда Ўзбекистон илмий-текшириш муассасаларига раҳбарлик қилувчи республика қўмитаси тузилди. 1940 йил 9 январда Фан Қўмитаси СССР ФАнинг Ўзбекистон филиалига айлантирилди. 1940 йилда унинг негизида СССР ФА Ўзбекистон филиали (ЎзФАН) тузилди. Шу даврдан “ЎзФАН” Ўзбекистоннинг илмий-тадқиқот марказига айланди. Унинг таркибига: геология, ботаника, кимё, сув хўжалиги муаммолари, тарих, тил ва адабиёт институтлари; тупроқшунослик, зоология, физика ва математика секторлари; Тошкент астрономия обсерваторияси; иқтисодий тадқиқотлар ва картография бюроси киритилди.

1943 йилда “ЎзФАН” асосида Ўзбекистон Фанлар Академияси (ЎзФА) ташкил этилди, унинг биринчи президенти этиб академик — Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий сайланди.

Умуман, маданий-маънавий ривожланишни бир қолипда ушлаб туришга интилган маъмурий-буйруқбозлик тузуми миллий-маънавий тарбиянинг аҳамиятини эътиборга олмади. Миллий маданиятга шубҳа билан қараган марказ қабул қилган қатор қарор ва режалар вазиятни тушунмаган ҳолда қабул қилинди. Бундай ҳаракатлар ўша вақтларда ўзбошимчаликнинг ҳақиқий бир кўриниши эди. Партиянинг мафкуравий масалаларга доир йўл-йўриқлари ва уларнинг рўёбга чиқарилиши адабиёт, санъат ва ижтимоий фанлар ривожланишига тўсиқ бўлди, жойларда ижодкор ва илмий зиёлиларнинг бошқача фикр-

ловчи вакиллари йўқ қилишга олиб келди. 40-йиллар охири-50-йилларнинг бошларида маданий мерос таъқиб остига олинди. Ўзбекистонлик бир гуруҳ ёзувчилар, шoirлар ижодий ишлари коммунистик мафкуранинг андозаларига мос келмаганлиги учун, гўёки улар ўз асарларига «миллатчилик ғояларини» олиб кирганликлари учун «миллатчи» тамғаси ёпиштирилди. Уларнинг бир қанчаси қатағон қилинди.

Совет давлатининг сиёсий қатағонлари ва унинг босқичлари

Сиёсий раҳбарият партия ғояларидан ўзгача фикрлайдиганларга нисбатан душманлик кайфиятида бўлганлиги боис, аввало, миллий урф-одатларни ҳимоя қилувчиларга нисбатан қатъий қураш олиб борди. XX асрнинг 20-йиллари охири 30-йилларининг бошидан қатағон сиёсати кенг авж олди. Иттифоқ жазо органлари ва унинг республикадаги тузилмалари айбсиз кишилар устидан тўқиб чиқарилган турли ишлар билан жамоат арбоблари, олимлар, адабиёт ва санъат арбоблари, хўжалик кадрлари, ишчилар, деҳқонлар, дин вакиллари қамоққа олди. Коммунистик режим шу йўл билан миллатнинг энг илғор зиёли қисмини йўқотишга ҳаракат қилди. Республиканинг ватанпарварлик кайфиятидаги раҳбар ходимлари сиёсий айблар билан жиноий жавобгарликка тортила бошлади.

“18лар гуруҳи” — Республиканинг ўша вақтлардаги юқори лавозимларида ишлаган 18 та раҳбари совет ҳукуматининг ер-сув ислохотига, хусусий мулкни йўқ қилинишига қарши ўз норозиликларини билдириб, эгаллаб турган лавозимларидан кетиш учун ариза берадилар. Улар ўз норозиликларида маҳаллий ходимларга нотўғри муносабатда бўлинаётгани, раҳбарларни танлаш фақат синфий нуқтаи назардан амалга оширилаётганини ҳам билдирадилар. 1925 йил 19 ноябрдаги Ўзбекистон КП(б) МКнинг пленумида бу ходимлар қаттиқ тазйиқ остига олинади. “18лар гуруҳи” билан РКП(б) МК ўрта Осиё

бюроси раиси И.Зеленский йиғилиш ўтказгандан сўнг, гуруҳнинг 8 аъзоси ўз “хато”ларини тан олиб, имзоларидан воз кечадилар. Бошқа 10 та шахс Ўрта Осиё бюросида баёлотларини қўриб чиқишларини талаб қиладилар.

“18лар баёоти” Ўз КП(б) МҚ II қурултойида муҳокама этилиб, ушбу масала бўйича қарор қабул қилинади ва унда: “18лар баёоти” Ўз КП(б) МҚ га қарши йўналтирилган фракция ва гуруҳбозлик характеридаги, партия сафлари бирдамлигини бузишга, партия қурултойига бўғинчилик қилишга қаратилган ҳамда шахсий норозилик, ҳайда буржуа кайфиятини акс эттирувчи ариза деб таъкидланади. Шундан сўнг, “18лар баёоти” ташаббускорлари ва ташкилотчиларини аниқлаш, уларни қатъий партия жавобгарлигига тортишга қўрсатма берилди. Ҳамма жойларда “18лар баёоти”нинг муҳокамаси авж олдирилади ва унинг ер-сув ислохотини барбод қилиш ҳавфи борлиги таъкидланиб, янги ҳаётга қарши бўлган ҳайда буржуазия ва руҳонийларга ён берувчи баёлот деб сохталаштирилади. Партия олдида ўз “айби”га иқдор бўлмаганлар лавозимларидан четлатилади. Хусусан, Р.Рафиқов — Ички ишлар халқ комиссарлигидан, М.Самиджонов — Зарафшон вилоят ижроия қўмитаси котиб-лигидан, И.Хидиралиев — Ўзбекистон ер ишлари халқ комиссари вазифасидан озод этилади.

Ер-сув ислохотини ўтказиш даврида “18лар гуруҳи” ушбу жараён ва МҚ га қарши фаолият юритишда айбланган бўлса, орадан икки йил ўтгач, Ўрта Осиё бюросининг пленумида (1927 йил октябрь) уларга бой-қулоқларнинг манфаатини ҳимоя қилган, ер-сув ислохоти ҳамда аёлларнинг озодликка чиқишига қарши бўлган, савдогар ва ҳунармандлардан олинadиган солиқларни камайтириш ва давлат апаратини миллийлаштириш тарафдори бўлган деган, сохта айбномалар қўйилади.

“Иноғомовчилик” 1926-1931 йилларда совет ҳукумати томонидан миллий раҳбар ва зиёлиларнинг қатағон қилинишига сабаб бўлган уйдирма. “Иноғомовчилик” — ўша йилларда ЎзССР Маориф Халқ Комиссари вазифасини

бажариб келган Раҳим Иноғомов (1902-1938) номи билан боғлиқ, Р.Иноғомов халқ таълими ва маданиятини пролетарлаштиришга қарши чиқиб, ВКП (б) МҚ Ўрта Осиё бюроси фаолиятини тугатиш талабини кўтариб чиқади. Шунингдек, Р.Иноғомов ва унинг тарафдорлари ўзбек меҳнаткашларининг октябрь тўнтаришига тайёр бўлмаганликлари ва унинг европалик пролетар кучлар томонидан амалга оширилганлиги ҳамда рус истибдодига қарши мустақиллик ҳаракатида тарихий ролни фақат зиёлилар ўйнаган, бизда эса ҳали пролетариат йўқ деган дадил фикрларни билдиради. Махсус уюштирилган вилоят пленумларида “иноғомовчилик” қораланиб, у билан аёвсиз кураш олиб боришга даъват этилади. Ҳатто “иноғомовчилик” ни партия сафларидаги буржуазия агентураси деб баҳолашади. “Иноғомовчилик”ка қарши кураш матбуотда ҳам давом этади. Ўрта Осиё бюросининг “За партию” деган журналида И.Зеленский “иноғомовчилик” ни қаттиқ танқид қилиб, унинг коммунистлар томонидан қўллаб-қувватланмаганлиги, унга қатъий зарба берилганлиги алоҳида таъкидланади.

Раҳим Иноғомовга шу каби асоссиз айбномалар қўйилгандан сўнг, уни Қашқадарё вилоятининг энг чекка қишлоқларидан бирига ишга юборишади. Қувғин ва таъқиблар таъсирида Р.Иноғомов матбуот орқали тавба-тазарру мазмунидаги «очиқ хат»и билан чиқади.

“Қосимовчилик”-1929 йилда ЎзССР Олий Судининг раиси Саъдулла Қосимовнинг “қосимовчилик” деб номланган иштини кўриб чиқиш бошланади. С.Қосимов билан биргаликда тарих ўқитувчиси Олимов, суд идораси ходимлари Мусабоев ва Спиридоновлар ҳам қамалади. С.Қосимов ва унинг тарафдорлари “босмачилар”ни қўллаб-қувватлаш, “аксилинқилобчи миллатчи ташкилотлар” аъзолари билан алоқа боғлаганлик, ислом динини ҳимоя қилишда айбландилар. Ҳолбуки, С.Қосимов ва Б.Шарипов ўз хизмат вазифаларини бажариш вақтида туб миллат манфаатларини имконият доирасида ҳимоя қилишган эди. С.Қосимов тергов ва суд жараёнида СССР Олий суди томонидан

Ўзбекистоннинг суверенлик ҳуқуқи ва миллий манфаатлари поймол қилинаётганлигини очиб ташлашдан чўчилади. Бироқ, уларга қўйилган айбномалар вақтли матбуотда ҳам эълон қилинади.

1930 йилнинг 22 июнида ҳукм эълон қилинади. Уларнинг ҳаммаси ёт синф манфаатларини ҳимоя қилганликда, Шарипов эса босмачиларга фаол ёрдам берганликда айбланади. С.Қосимов, Шарипов, Олимов, Мусабеков ва Спиридоновлар ўлим жазосига ҳукм қилинадилар, уларнинг тарафдорларидан қолганлари 10 йилга қамоқ жазосига ҳукм қилинадилар.

“Бадриддиновчилар” устидан суд бошланади. “Бадриддиновчилик” — Ўзбекистон ССР Олий судининг прокурори Шамсутдин Бадриддинов номи билан боғлиқ иш. Ш.Бадриддиновга “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзолари ва босмачилар билан алоқа боғлаган, Мунаввар Қори ва С.Қосимовнинг яқин дўсти ва ҳамфикри бўлган деган айблар қўйилган. Ш.Бадриддинов ва унинг 5 тарафдори устидан суд жараёни 1932 йил 5 май — 15 июнда Тошкентда бўлиб ўтади. Ана шу судда фош этувчи нутқ билан сўзга чиққан Олимов исмли гувоҳ Чўлпоннинг ҳам номини гайрли ниятда тилга олади. Бу унинг 1937 йилда қамоққа олинишига сабаб бўлади. Чўлпон ўз олдида совет ҳокимиятини қурол билан ағдариб ташлаш ва Ўзбекистон музофотида буржуа давлатини барпо этиш мақсадини қўйган, аксилинқилобий миллатчилик ташкилот аъзоси бўлган..., совет ҳокимиятига қарши кураш учун миллий кадрлар тайёрлаган..., ташкилотнинг топширигига мувофиқ аксилшўровий — миллатчилик руҳидаги шеърлар ёзган. Хорижий разведка органлари айдоқчилари Шоҳид Эсон Мусаев, Фитрат ва Ғози Олим Юнусов билан доимий алоқада бўлган..., деган сохта айбномалар асосида советларнинг жазо органлари томонидан 1938 йил 4 октябрда қатл этилади. Фитрат эса 1938 йил 4 октябрда “...совет ҳокимиятига қарши аксилинқилобий, пантуркистик ишлар олиб борганликда” айбланиб, отиб ташланади.

Совет режими А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асари китобхонларни совет воқелигидан узоқлаштиради ва унда миллатчилик қарашлари очиқ акс этган деб танқид остига олади ва бу унинг 1937 йилда қамоққа олиниши учун асос бўлиб хизмат қилади. Адабиётимизнинг энг сара арбоблари қаторида А.Қодирий ҳам 1938 йил 4 октябрда отиб ташланади.

Таниқли ўзбек шоири, драматург ва таржимон Усмон Носир ўзининг “Юрак”, “Меҳрим”, “Норбўта”, “Нахшон” ва бошқа шеърӣй дostonлари билан шуҳрат қозонган. Шунингдек, у Добролюбов, Лермонтов асарларини ҳам ўзбек тилига таржима қилган. Усмон Носир ҳам 1944 йилда совет режимининг бегуноҳ қурбони бўлган.

Минглаб зиёлилар йўқ қилинишининг чуққиси 1937-39 йилларга тўғри келди. 1937 йил декабрь-1938 йил январида ХКС ва ЎЗ КП (б) МҚнинг “ЎзССР Халқ Маориф Комиссарлиги тизимида зиёнчилик оқибатларини бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори эълон қилингандан сўнг, халқ таълимининг барча соҳаларида, айниқса, маҳаллий тилда дарс бериладиган мактаблар, педагогик билим юртлари ва институтларида ўқитувчи кадрлар ва талабаларни “тозалаш” ишлари авж олдириб юборилди.

1925 йил февралдан ЎзКП МҚнинг масъул котиби, 1929 йилдан МҚнинг биринчи котиби лавозимларида ишлаган А.Икромов ҳам мустабид тузум қатагонларидан четда қолмади. Лекин, А.Икромов совет ҳукуматига сидқидилдан хизмат қилган. У «иноғомовчилик»ка қарши чиққан. 1929 йил Мунавварқори бошчилигидаги миллий тараққийпарвар кучларнинг қатагон қилинишида ҳам хизмати бўлган. Шундай бўлса-да, совет ҳукумати А.Икромовни ҳам 1937 йил сентябрида Тошкентда ҳибсга олди ва у 1938 йил март ойида Москвада отиб ташланди.

1925 йил февралдан Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Кенгашига раислик қилган Ф.Хўжаев ҳам қатагонлардан четда қолмади. У «18лар гуруҳи»нинг ғоявий илҳомчиси эди. Ф.Хўжаев 1937 йил ўз лавозимида ишлаб турган вақтида Москвада қамоққа олинади ва 1938 йил 13 мартда отиб ташланади.

Шунингдек, улар билан жинойй жавобгарликка тортилган И.Каримовга ҳам А.Икромов, Ф.Хўжаев билан биргаликда ўзларининг Маориф комиссарлигидаги “одамлари”- Усмонов, Рўзиев, Сорокин, Кожуховлар орқали халқ маорифига катта зиён етказишган, деган бўҳтонлар қўйилади. Гуёки, улар турли чоралар билан ўзбек халқини социалистик маданиятнинг илғор вакили — буюк рус халқидан ажратмоқчи бўлганлар, ёшларни миллатчилик билан заҳарлашга ҳаракат қилганлар. Шунингдек, қўйилган айбномаларда ўзбек мактабларида Ленин ва Сталин асарларини ўрганишга имкон берувчи рус тили ўқитилишига қаршилик кўрсатиб, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилинишига тўсқинлик қилганликлари ҳам таъкидлаб ўтилади.

«Қизил террор» ўша даврда қанчалик оммавий тус олганлиги ҳақида қуйидаги маълумотлар далолат беради: 1936 йилнинг охиридан 1940 йилгача бўлган даврда республика бўйича ёзувчилар, журналистлар, давлат, жамоат арбоблари ва ҳоказолардан 5.758 киши қамоққа олинган, улардан 4.811 киши отиб ташланган. Ўйлаб чиқилган сохта айбловлар бўйича Ўзбекистонда 1937-1939 йилларда ҳаммаси бўлиб 41 мингдан ортиқ киши жазоланган, 6 минг 920 киши эса отиб ташланган. Шундай қилиб, 30-йилларнинг охири бутун иттифоқда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам мустабид тузум бошлаган қатағонларнинг мислсиз азоблари ўзбек халқи тарихида фожеали из қолдирди.

Хуллас, 20-30 йиллардаги мустабид тузумнинг қатағонлик сиёсати жиддий ва фожиаали оқибатларга олиб келди. Миллий зиёлиларнинг жисмонан йўқ қилиниши оқибатида миллий маданият тўла-тўкис ривожлана олмади. Миллатнинг ақл-идрокли кишилари қатағон қилиниб, Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни қириб ташлаган мустабид тартибот қарор топди ва кучая борди.

Совет ҳукумати даврида диний эътиқод ҳам гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона тарзда тазйиққа олинди. 30-йиллар боши диндор ва эътиқодли кишиларга зўравонлик ҳамда сиёсий қатағонликнинг чуққиси бўлди. 1949 йилнинг мартада чақирилган

Ўзбекистон коммунистларининг X съезди республика меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялаш, миллий қадриятларга, “диний хурофот”га қарши курашни кучайтириш вазифаларини қўйди. Бу билан жамиятда социалистик мафкуранинг вайронкорлик роли яна ҳам кучайтирилди.

Бу сиёсат 80-йилларда ҳам давом этди. КПСС МҚнинг 1981 йил 22 сентябрида «Атеистик пропагандани кучайтириш» тўғрисидаги Қарори эълон қилинди. Ушбу Қарор асосида Ўзбекистонда ҳам алоҳида қарор қабул қилинди. Унга кўра партия ҳамда совет ташкилотлари дин ва диний идоралар фаолиятига муносабатда коммунистик мафкура принципларига риоя қилиши шарт экани кўрсатиб ўтилди. Натижада, партия аъзоларидан иборат бўлган, диндорлар ва диний муассасалар фаолиятини назорат қилиб турувчи комиссиялар ташкил этилди. Республикадаги 74 та муқаддас ҳисобланган қадамжолар комиссиялар назорати остига олинди. Масалан, Сурхондарё вилоятида рўйхатдан ўтган 16 та муқаддас қадамжо бўлган, Диний байрам кунлари Саросиё туманидаги «Оқ Остона», Денов туманидаги «Султон Санжар», «Шайх Аттот Вали», «Каптар хона», Шўрчи туманидаги «Хўжаи пок», Шеробод туманидаги «Сулаймон ота», «Ҳазрати Ахтам», Гагарин туманидаги «Жаҳонгир ота» каби муқаддас ҳисобланган қадамжоларни кунига 500 дан ортиқ киши зиёрат қилган. Комиссиялар иштирокида ана шундай жойларда турли атеистик бурчаклар, совет ҳукумати «доҳийлари» ҳаётини ёритувчи музейлар ташкил этилди. Вилоятнинг ўзида 647 та «Ёш маърузачи» тўғараклари фаолият олиб борди.

1983 йил июнда КПСС МҚнинг махсус пленуми идеология ишини янада такомиллаштиришга бағишланган янги вазифаларни белгилаб берди. Пленумдан сўнг мамлакатда дин, урф-одатларга қарши кураш кучайиб кетди. «Наврўз» байрами таъқиб остига олинди. 1986 йил 14 апрелда «2-КБ 1090» рақамли ҳужжатда «Наврўз» байрамини «Навбаҳор» деб номланиши ва уни ўтказиш ҳар йилнинг апрель ойининг биринчи якшанбасига белгиланди.

Урушдан кейинги йилларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тизимида партиянинг якка ҳукмронлиги кучайиб борди. 40-йилларнинг охири 50-йилларнинг бошларида совет ҳукумати «мафкуравий кураш»ни янада кенгроқ авж олдириб, ижодкор зиёлиларга қарши ҳужумни авж олдирган. Агар 30-йилларда қатағонликни Ички ишлар халқ комиссарлари (НКВД) олиб борган бўлса, эндиликда бу мудҳиш ишларни коммунистик партиянинг марказий комитети ва унинг қуйи ташкилотлари бажарди. Бу йилларда адабиёт, санъат, ижтимоий фанларни «сиёсатдан ажратиб» қўйишга уринганлар танқид ва таъқиб остига олинди. Жойларда ижодкор ва олимларнинг бошқача фикрловчи вакиллари йўқ қилинди. Республика давлат ҳавфсизлиги органлари 1951 йилда Ёзувчилар уюшмаси ва айрим матбуот органларидан 12 кишини советларга қарши миллатчиликда айблади. Бу гуруҳда шоир ва ёзувчилардан Шукрулло Юсупов (Шукрулло), Фулом Алимов (Шухрат), Мақсуд Шайхзода, Ғ.Фулом бор эди. Уларнинг баъзилари «советларга қарши миллатчиликда айбланиб», 25 йил қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар.

Ўзбекистонда 1937 йилдан 1953 йилгача НКВД «учлиги» томонидан 100 минг киши қамоққа олинди ва турли муддатларга озодликдан маҳрум қилинди, улардан 15 минг нафари отиб ташланди. Улар орасида турли раҳбар ходимлар, адабиёт ва фан арбоблари, ўқитувчилар ва журналистлар, ишчилар ва деҳқонлар, турли қатлам ва миллат вакиллари бор эди.

1949-1952 йилларда кўпчилик машҳур ўзбек ижодий зиёлилари асоссиз равишда айбланиб, қатағон қилинди. Ўзкомпартиянинг 1949 йил 25 июндаги бюро мажлисида бир гуруҳ ёзувчилар миллатчиликда, эски феодал маданияти олдида бош эгиш, ўтмишни идеаллаштиришда айбланди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мамарасул Бобоев, Миртемир, Шайхзода каби ўзбек ёзувчилари бадном қилинди. Хуршид, Чустий, Ғайрат эса ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалди.

Ўша йилларда мусиқа санъати намояндалари ҳам таъ-

қиб остига олинди. 1951 йил апрелида Ўзкомпартия бюро мажлиси “Муסיқа санъатининг аҳволи ва уни янада яхшилашнинг чоралари тўғрисида”ги масалани муҳокама қилди. Мажлисида санъат ишлари бўйича бошқарма кўп йиллар давомида “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” каби афсонавий мазмундаги опера, балет ва муסיқали драматик спектакллари яратиб, зарарли ишларни амалга оширяпти, деб қайд этилди. Мажлис Қарорида жанр репертуарлари ва радио эшиттириш программаларини қайта кўриб чиқиш тавсия этилди. Мазкур спектакллар сахнадан олиб ташланди.

Ўзбекистонда асоссиз қатағон қилинганларни оқлаш «халқлар отаси» Сталин вафотидан сўнг бошланди. Ўзбекистон бўйича қатағон қилинганларнинг 40 мингга яқини оқланди.

Қатағон тўлқини бу билан тўхтаб қолмади. 1980 йиллардан КПСС МҚ раҳбарлигида Ўзбекистонда навбатдаги ошкора қатағон бошланди. Тарихда “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши” деб ном олган машғум сиёсат ниқоби остида минглаб кишилар жиноий жавобгарликка тортилди. 80-йилларга келиб совет давлатида марказдан бошқаришнинг амалдаги тизими емирилиб, марказнинг иқтисодий инқирозларни ҳал қилишга қодир эмаслиги яққол кўзга ташланиб қолди. Барбод бўлаётган бу иқтисодий сиёсатни беркитиш учун марказ ўғрилиқ, порахўрлик, қўшиб ёзиш каби ҳолатлар «айбдорларини» миллий республикалардан қидира бошлади.

1983 йилнинг охирида Ўзбекистонда жиноятчиликка қарши курашиш учун марказдан тергов гуруҳи юборилди. Ваҳоланки, бу вақтларда халқ ҳўжалигидаги қўшиб ёзиш ҳолатлари мамлакатнинг турли минтақаларида кучайиб кетган ва бу одатий ҳолатга айланган эди. Марказдан берилаётган топшириқларни ўз вақтида бажаришнинг қатъий талаби етиштирилган маҳсулотлар ҳажмининг барчасига қўшиб ёзишга мажбур этарди.

Ўзбекистонга юборилган Гдлян бошлиқ тергов гуруҳи иш-тирокида 1989 йилгача 4,5 мингдан кўпроқ киши судланди.

Гдлян гуруҳи Ўзбекистон ҳудудида чекланмаган ваколатларга эга бўлди. Айбсиз одамларни, уларнинг оила аъзоларини қамоққа олиш, жисмоний ва руҳий қийноққа солиш авж олди. Ҳибсга олинганлар тергов усулларига дош беролмай, ўз жонларига қасд қилишгача бориб етдилар.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари беҳад топталаётганлиги ҳақида Москвага минглаб хатлар жўнатилди. Афсуски, бу хатлар текширилмасдан, тўғри кўриб чиқиш учун Гдляннинг қўлига тушаверди.

1989 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўзбекистон фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида, “пахта иши”ни кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Комиссия 40 минг томдан иборат ишни кўриб чиқди. 1990 йилнинг июнь ойига келиб, комиссия судланганларни оқлаш масаласини қўйди. Икки йилдан кўпроқ вақт давомида 3,5 мингдан кўпроқ киши оқланди. Қолганларнинг жазо муддатлари камайтирилиб, бир қисми Президент томонидан афв этилди.

Совет ҳукуматининг кадрлар сиёсатидаги нуқсонлар

Совет давлати ҳукмронлигининг барча даврида кадрларни танлаш, улардан фойдаланишга қаратилган сиёсат доимо мазкур тузум манфаат ва мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Иттифоқдош республикалар, уларнинг ҳудудлари, сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётини бошқариш кўпроқ маҳаллий раҳбар кадрларга топширилган бўлса-да, лекин уларнинг фаолияти партия, иттифоқ ҳукумати билан боғлиқ бўлиб, унга хизмат қилувчи кадрлар устидан қаттиқ назорат ўрнатилган. Кадрлар тайёрлаш муҳим масала бўлиб қолган ҳолда партия чиқараётган қарорлар ҳам шу соҳага йўналтирилган эди.

Мамлакатда кадрлар тайёрлаш тизими кадрларга фақат касбий билим беришдан иборат бўлмай, «коммунистик муносабат»ни шакллантиришни ўз ичига оларди. Бу ўринда партия, совет, касаба союз, комсомол ходим-

ларини тайёрлаш учун махсус ўқув юртлари мавжуд бўлиб, мазкур даргоҳлар иттифоқдош ва автоном республикалар учун раҳбар кадрлар тайёрлашда катта ўрин эгаллаган ва мактабни мамлакат сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётини бошқаришда юқоридан берилган топшириқларни кўр-кўрона бажарадиган кадрларни табиялайдиган масканга айлантирган.

Бироқ, таркибида 15 та иттифоқдош республика бўлган, жами 270 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилган улкан мамлакатда давлат бошқарувидаги маъмурий-буйруқбозлик усуллари мустаҳкамланиб, ҳар бир масалани бюрократик усул билан ҳал этиш кўлами тарқалди. Кадрларни фақат мафкуравий-сиёсий савиясини ошириш ҳеч нарсани ҳал этмас эди.

1984 йил Ўзбекистонда кадрлар сиёсати масаласида «бурилиш» ясаган ЎзКП МК XVI пленуми бўлди. Унда Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги инқирозий кўринишлар мамлакатдаги вазиятдан ажратиб, алоҳида қаралди. Натижада, кадрларни мустақил ишлаши учун шароит яратишга эмас, балки сиёсий партиявий маълумотини оширишга эътибор берилди.

XVI пленумдан сўнг кадрлар орасида ҳам «тозалаш ишлари» бошлаб юборилди. 1984-1985 йиллар оралиғида вилоят, шаҳар, туман, партия қўмиталари котиблари, ижроия қўмита раислари, уларнинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталари раҳбарларидан кўпи лавозимларидан олиб ташланди. Улар марказдан доимий ишлаганга юборилган кадрлар билан алмаштирилди. Улар иттифоқ марказининг республикадаги таянчи бўлиши ва республикада советча усулдаги «тартиб-интизомни» мустаҳкамлаши лозим эди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг фашизм устидан қозонилган галабага қўшган ҳиссаси

Инсоният жуда кўплаб урушларни бошидан кечирган, лекин булар ичида энг даҳшатлиси, 50 млн. дан ортиқ

кишининг ёстиғини қуритган, XX аср фожияси бўлмиш Иккинчи жаҳон урушидир. Олти йил (1939 йил сентябрь-1945 йил сентябрь) давом этган бу уруш ер шарининг 80% аҳолиси жойлашган ҳудудни ўз ичига олган 61 та мамлакатни қамраб олган эди.

Иккинчи жаҳон урушини Англия, Франция ва СССР каби йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, хусусан, пайдо бўлган дастлабки дамлариданоқ ташқи сиёсат стратегияси “жаҳон пролетар инқилоби” мафкурасига таяниб, бутунжаҳон коммунистик империясини тузишга қаратилган совет давлати ҳамда Германия ва Япония каби агрессив кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушнинг асосий айбдорлари жаҳонга ҳукмронлик қилиш даъвоси билан майдонга чиққан Адольф Гитлер ва Иосиф Сталин юритган агрессив сиёсат бўлди. Франция ва Англия сиёсий етакчиларининг жавобгарлиги шундан иборат бўлдики, улар большевизм хавфига қарши турувчи кучни ташкил қилиш ғояси билан Германияда гитлерчилар партиясининг мустаҳкамланишига ёрдам берибгина қолмасдан, Австриянинг Германия таркибига қўшиб олиниши (1938 й март) ва Мюнхен битишувига (1938 й сентябрь) йўл очиб бердилар. Бу эса, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

30-йиллар охириларида халқаро кескинлик ва Иккинчи жаҳон урушининг бошланишида Сталин бошлиқ совет раҳбарлари капиталистларни ўзаро уруштириб, уларнинг кучи камайиши билан Қизил армия кучларининг қақшатқич зарбасини беришга интилишлари ва айнан шу мақсадда 1939 йил 23 августда Германия билан 10 йил муддатга ўзаро ҳужум қилмаслик тўғрисида тузилган шартнома уларнинг жавобгарликларини ташкил қилади. Совет-герман битимининг махфий қўшимча баённомасига кўра, Германия билан СССР таъсир доираларини бўлиб олишган эди. Уларнинг манфаатдор ҳудудлари чегараси Польшадан ўтган бўлиб, Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳудудлари ҳамда Болтиқбўйи мамлакатлари СССР таъ-

сир доирасидаги ҳудуд эканлиги Германия томонидан тан олинган эди. Энг сўнгги тарихий тадқиқотлар "Август битими" мамлакат хавфсизлигини мустаҳкамлаб, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурган эмас, балки Иккинчи жаҳон уруши ва унга СССР нинг тортилишини тезлаштирган ҳужжат бўлганлигини кўрсатади.

1941 йил 22 июнь якшанба куни тонготарида "август шартномаси"ни бузиб, фашистлар Германияси СССР га ҳужум бошлади. Германия билан унинг иттифоқчилари — Италия, Финляндия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга кирдилар. Бу урушга мажбуран тортилган Совет Иттифоқи халқлари мустамлака асоратида бўлган барча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис фашист босқинчиларига қарши фидо-корона кураши бошланди.

Урушнинг дастлабки кунлариданок, бутун мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йиғилишлар ташкил қилинди. 1941 йил 22 июндаёқ Тошкент тўқимачилик комбинатининг ишчилари ўзларини Ватан ҳимоясига сафарбар қилинган деб ҳисоблашларини билдирдилар. 23-24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус шаҳарларидаги йиғилишларда Ватан ҳимояси учун ҳар қандай вазифани бажаришга шай эканликларини билдирган ўзбекистонликлар ҳарбий комиссарликка фронтга қўнгилли сифатида жўнатишларини сўраб аризалар бера бошладилар.

Архив ҳужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида республиканинг шаҳар ва туман ҳарбий комиссарликларига 14 мингдан ортиқ ариза тушган. Бу ўзбекистонликларнинг ўз ватанпарварлик бурчларини, ҳар бир уруш инсоният бошига келган офат эканлигини юксак даражада англаб, уруш оловини ёқувчиларга қаттиқ нафрат билан қарашликларини кўрсатади. Чунки бошланган уруш юқори ҳокимият раҳбарлари орасида саросималикни келтириб чиқарган бўлиб, фақат 29 июндагина Халқ Комиссарлари Кенгаши номидан жой-

ларга кўрсатмалар жўнатилиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартириб юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатилиб, "Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!" қақириғи талаб даражасига кўтарилган эди. 1941 йил 30 июнда И.В.Сталин бошчилигида Давлат Мудофаа Кўмитаси ташкил этилиб, давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият унинг қўлига ўтди. Сталин ҳукумат номидан 3 июлда радио орқали халққа мурожаат қилиб, ҳақиқий аҳволни баён қилди. Қурулган кучларга стратегик раҳбарликни амалга ошириш учун Олий Бош Қўмондон Қароргоҳи ташкил этилиб, 8 августда Сталин Олий Бош Қўмондон лавозимини қабул қилди. Барча муҳим ҳарбий-сиёсий қарорларни қабул қилиш ҳақиқатдан унинг қўлида туғланиб, бу қарорлар ДМҚ ёки ВКП (б) МҚ Сиёсий бюросининг қарорлари сифатида расмийлаштирилган.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг барча моддий ва маънавий кучлари, ресурслари фронт учун сафарбар қилина бошланди. Умумий ҳарбий сафарбарлик эълон қилинди.

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун 1941 йил июндан 1942 йил охиригача ҳарбий сафарбарлик асосида 109 та ҳарбий қўшилма тузди, ҳаракатдаги армия ва Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи резервига 86 дивизия ва бригада жўнатди.

Ўзбекистон ҳукумати миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқди. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача 14 та миллий ҳарбий қўшилма, жумладан, 9 та ўқчи бригада, 5 та отлик аскарлар дивизияси тузилиб, фронтга жўнатилди. Умуман, уруш бошларида 6,5 миллион кишидан иборат бўлган Ўзбекистон аҳолисининг 1.433.230 таси урушга сафарбар этилган. Уларнинг кўпчилиги мардлик намуналарини кўрсатиб, жанговар ордон ва медаллар билан тақдирланди. Чунки ота ва оналар, Ўзбекистон халқи ўз ўғлонларини фронтга жўнатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, ўтминда босқинчиларга қарши курашларда ғолиб

чиққан қаҳрамонларнинг жанговар жасоратларидан намуна олишни, мард, ботир аскар бўлиб, душманлар устидан галаба қозонишларини тилаб қолгандилар.

Ҳарбий вазият фронт орқасини мустаҳкамлаш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар қўришни талаб қилди. Халқ хўжалигини қайта қуриб, ҳарбий изга тушириш умумий дастурнинг таркибий қисми бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб зудлик билан фронт манфаатларига бўйсундирилди. Республика саноат корхоналари уруш бошланиши биланоқ қайта қурилиб, мудофаага зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилди. Қайта қуриш граждaнлар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий-коммунистик усуллар билан амалга оширилди. 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Аслида иш куни 12-14 соатга чўзиларди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу ҳол ишчи-хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини ошириш имконини берди.

Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб этилди. 1941 йил декабрда ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Корхоналардан ўзбошимчилик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинар эди. Бироқ одамлар мамлакат ичкарасида — Ўзбекистонда ҳам “юқоридан” ортиқча қистовсиз, озодлик ва мустақиллик йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

Республика ҳукумати 1941 йил сентябрь-декабрь ойларида Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришни ҳарбий изга мослаб қайта қуришнинг умумий режаларини белгилаб берди. Қабул қилинган қарорларда халқ хўжалигини қайта қуришга доир аниқ вазифалар белгиланган бўлиб, саноат корхоналарининг мудофаа маҳсулотлари-

ни ишлаб чиқаришга ўтиш муддатлари белгиланиб, ички имкониятлардан фойдаланиш тавсия этилган.

Кадрлар, хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари танқислигига қарамай, 1941 йил декабридаёқ республикадаги 30 га яқин корхона мудофаа учун маҳсулот бера бошлади. Корхоналарда фронт бригадалари номини олган бригадалар тузила бошлади, дастлаб октябрь ойида “Ташсельмаш” заводида ташкил этилган бўлса, 1942 йил бошларида уларнинг сони 1,5 мингга етган. 1942 йил ўрталарига келиб халқ хўжалигини қайта қуриб, ҳарбий изга ўтказиш Ўзбекистонда асосан охирига етказилди.

Урушнинг дастлабки кунларидан республика аҳолисидан 30 миллион сўмлик миқдорда пул, облигация ва қимматбаҳо буюмлар тўпланди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида мудофаа жамғармасига жами 649, 9 млн. сўм пул ва 55 кгга яқин олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металллар топширди. Бу жамғарма ҳисобига танк колонналари, авиация эскадрильялари, бронепоездлар қурилиб, фронтга жўнатилди.

Аҳоли томонидан иссиқ кийимлар тўплаш ва тайёрлаш кенг авж олди. Республика аҳолиси урушнинг дастлабки олти ойи мобайнида фронтга 421,5 мингта турли иссиқ кийимлар юборди.

Ўзбекистон уруш йилларида Россиянинг босиб олинган районлари — Украина, Белоруссиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди. Аҳоли уларга 135 минг кв.м тураржой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охирги бўлак нонини ҳам бўлиб берди, уларга пойабзал, кийимбош тўплади. Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 1941-1942 йилларда қарийб 240 минг киши иш билан таъминланди.

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни тартибли йўсинда ташкил этиш мақсадида республика ҳукуматининг Қарори билан 1941 йил октябрида эвакуация қилинган болаларни қабул қилиш учун марказий пункт

ташкил этилиб, жойлаштириш бўйича республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари тузилди. Фақат 1941 йил 25 ноябридан 1942 йил октябрга қадар республиканинг эвакуация пунктлари орқали 15649 нафар бола ўтди. Кўпгина oilалар икки ва ундан ортиқ етим болаларни ўз тарбияларига олдилар. Тошкентлик Шомахмудовлар турли миллат фарзандларидан 14 болани ўз oilаларига тарбияга олдилар. Каттақўрғонлик Хамид Самадов oilаси 12 болани асраб олди. Ф.Қосимова 10, М.Жўраева ва Ашурхўжаевалар 8 болани ўз oilаларига олдилар. 1943 йилнинг охирига келиб шаҳарларда 4672 бола, қишлоқларда эса, 870 бола ўзбек oilалари томонидан тарбияга олинган эди. Уруш арафасида республикада 106 та болалар уйида 12 минг бола тарбияланаётган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони Ўзбекистон вилоятлари ва Қорақалпоғистонда 263 та болалар уйида 31300 болага етди. 1943 йилда болалар боғчаларида тарбияланаётган 53072 боладан 15108 нафари эвакуация қилинган болалар эди. Юқоридаги аниқ далиллар халқимизнинг бошқа миллатларга бўлган меҳрмуҳаббати, бағрикенглик фазилатларини акс эттиради.

Уруш йилларида Ўзбекистонга фронтда ярадор бўлган жангчилар кўплаб келтирилди. Уруш бошлангандаёқ республика ҳукумати госпитал базасини ташкил қилишга киришган эди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпиталь барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҳозланди. Фақат Москва, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 ўрин-кароватга эга бўлган 48 госпиталь республикаимизга кўчириб келтирилди ва ишга туширилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарларидаги энг яхши бинолар ажратиб берилди. 1942 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 39140 ўринга эга бўлган 113 та эвакуация госпиталлари жойлаштирилди. Уруш йилларида бу госпиталларга 164382 ярадор келтирилган бўлиб, улардан 87 фоизи даволаниб чиқди. Даволанаётган жангчилар учун тўлақонли ов-

қатланишни ташкил қилиш учун 750 дан ортиқ корхона, ташкилот, колхоз ва совхозлар госпиталларни оталиққа олди ва бутун ўзбек халқи ярадорларга ғамхўрлик қилди.

Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги

Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 104 таси (Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, “Қизил-Оқсой”, “Россельмаш”, Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги “Электрокабель” ва “Подъёмник” заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, “Красный путь” заводи, Киевдаги “Транссигнал” заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар) Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига, 14 та завод ва фабрика Самарқандга, 22 таси Фарғона водийсига, иккитаси Бухоро вилоятига жойлаштирилди. Бу корхоналарни жойлаштириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш вазифасини ташкилий жиҳатдан таъминлаш иши билан махсус комиссия шуғулланди.

Эвакуация қилинган завод ва фабрикаларни тиклашда талабалар, ўқувчи, уй бекалари, фан ва маданият ходимлари, хизматчилар ва колхозчилар катта куч ғайрат билан тиним билмай меҳнат қилдилар ва қисқа кунларда, яъни “Россельмаш” 25 кунда, “Қизил Оқсой” заводи бу ерга етиб келганидан кейин орадан 29 кун ўтгандан кейин ишга туширилиб, маҳсулот бера бошлади. 1941 йил декабрига келиб эвакуация қилинган корхоналарнинг қарийб 50 таси ишга туширилди. 1942 йил биринчи ярмида эса барча келтирилган саноат корхоналари маҳсулот чиқара бошлади.

Электр энергияси ва ёқилғи ишлаб чиқариш, кўмир, қора ва рангли металл базаларини ташкил этиш, кимё саноатини ривожлантириш, қурилиш материалларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш — уруш йилларидаги Ўзбекистон саноатининг асосий йўналишлари эди. Ҳарбий иш-

лаб чиқариш қувватларини ошириб бориш зарурати саноат қурилишини қўпайтиришни талаб қилар эди. Асосий қурилиш ишлари ҳашар усули билан олиб борилди. Электр энергияси ишлаб чиқаришни қўпайтириш мақсадида 7 та йирик ва 30 га яқин кичик ГЭСлар қурилди. Айниқса, Ўзбекистоннинг энг йирик гидроэлектростанцияси бўлган Фарҳод ГЭСи қурилиши умумхалқ қурилишга айлантирилиб, 10 ой ичида Сирдарё тўсилиб, ГЭС ишга туширилди. Са-лар, Қуйи Бўзсув, Товоқсой, Оққовоқ, Оқтепа, Қибрай ГЭСлари ҳам муддатидан олдин қурилиб ишга туширилди. Бу республикада электр энергияси ишлаб чиқаришни қўпайтирди. Электр энергияси 1940 йилга қараганда 1943 йилда 3,5 бараварга ошди, 1945 йилда эса 1187 миллион киловатт соатга қўпайди.

Республикада қўмир, нефть конларидаги иш суръатларини қўпайтириш, янги конларни очиш борасида ҳам самарали ишлар олиб борилди. Натижада, 1945 йилга келганда 1940 йилдагига нисбатан 30 марта қўпроқ, яъни 103 миллион тонна қўмир қазиб олинди. Уруш йилларида республикада “Чуқурлангар”, “Толмозор”, “Наймон”, “Шаҳрихон-Хўжаобод”, “Жанубий Оламушук” ва бошқа янги нефть конлари ишга туширилиши билан бирга Фарғона водийсида ишлаб турган “Андижон”, “Полвонтош”, “Чангартош”, “Чимён” нефть конларида маҳсулот ишлаб чиқаришни қўпайтириш тадбирлари натижасида республикада нефть ишлаб чиқариш 4 марта қўпайди.

Вольфрам, молибден, мис ва олтин заҳираларининг топилиши натижасида Ўзбекистонда рангли металллар саноати яратилди. Олмаликда мис кони, Лангарда молибден фабрикаси ишга туширилди. Чирчиқ электр кимё комбинатининг иккинчи навбати, Қўқон тукқориш (аралаш менерал ўғитлар) заводининг суперфосфат заводига айлантириб ишга туширилиши билан республика кимё саноатида ҳам сезиларли ривожланиш кўзга ташланди.

ЎзССР ХКС нинг 1942 йил 17 июнда Бекободда металлургия заводини қуриш тўғрисидаги қарорини бажаришга 30 мингдан қўпроқ киши жалб этилиб, 1944 йил 5 мартда

Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи ишга туширилди. 1945 йил февралда Бекобод металлургия заводининг иккинчи навбати ҳам маҳсулот бера бошлади.

Уруш йилларида қурилиш материаллари, тўқимачилик ва пойафзал, озиқ-овқат ва маҳаллий саноат тармоқлари ҳам ривожланди.

Уруш йилларида Ўзбекистонда вужудга келган ҳарбий саноат комплекси томонидан фронт учун 2100 та самолёт, 17342 та авиамотлар, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий апаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радио лампа, қарийб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий санитария ва ҳаммом — кир ювиш поезда, 2200 дона кўчма ошхона ва 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб бердилар. Бу ўзбекистонликларнинг фашист-босқинчиларини тор-мор этишга, ғалабага қўшган катта ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларида республикада 280 та янги корхонанинг қурилиб ишга туширилиши натижасида 1945 йилга келиб, саноат ишлаб чиқариши уруш арафасидагига нисбатан деярли икки баробар ортди, нефть қазиб олиш 4, металл ишлаб чиқариш 4,8, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баравар, кўмир қазиб чиқариш 30, энергия ишлаб чиқариш 2,42 баробар кўпайган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикада транспорт ва алоқа воситаларининг узлуксиз ва унумли ишлашини ташкил қилишга алоҳида эътибор берилди. Муҳим ва асосий транспорт воситаси ҳисобланган темир йўл ҳам ҳарбий ҳолатга ўтказилди. Жорий қилинган поездлар ҳаракатининг янги графигига асосан ҳарбий юкларни биринчи навбатда тўхтовсиз ўтказиб юбориш кўзда тутилди.

Мамлакат шарқи ва Ўрта Осиё республикаларини Марказ билан боғлаб туришда Тошкент темир йўли катта аҳамият касб этди. Кўчириб келтириляётган саноат корхоналари асбоб ускуналарини Фарбдан Шарққа, Шарқ-

дан Фарбга эса қурол-аслаҳа, ўқ-дорилар, озиқ-овқат, қўшинларни етказиб беришда у катта роль ўйнади.

Ўзбекистон темир йўлларининг фидокорона меҳнати натижасида 1941-1942 йиллар давомида қўчирилган саноат корхоналарининг асбоб-ускуналари ортилган 17,5 минг вагон ташиб берилди. Фронт орқаси билан фронт ўртасидаги асосий алоқа воситаси бўлиб хизмат қилган темир йўл тармоқлари 1941-1945 йилларда 2 баравар узайди. Автотранспорт воситаси ҳам уруш йилларида юк ташиш ва алоқа воситаси сифатида муҳим ўрин тутди. 1945 йилда республика автотранспортида ташилган юкнинг ҳажми 1940 йилдагига нисбатан 2 баравар ўсди.

Уруш йилларида фронт орқасида оғир, қийин шароитда меҳнат қилишлари, ишчи кучининг етишмаслигига қарамай Иттифоқнинг мудофаа қурилишлари ва саноат корхоналарига 155 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жалб қилинган. Улар РСФСРнинг Урал, Сибирдаги заводлари, қурилиш, асосан, тошқўмир, қора ва рангли металлургия корхоналарида меҳнат қилишган. Бу ёрдам халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини янада мустаҳкамлади.

Уруш арафасида Ўзбекистонда 27 888 механизатор бўлган бўлса, 1942 йилда уларнинг сони 2775 кишига тушиб қолди, кейинчалик янада камайди. Улар ўрнида аёллар, болалар, кексалар меҳнат қила бошладилар. Кетмон ва омончар асосий иш қуролига айланиб қолди. “Меҳнат интизомини мустаҳкамлаш” соҳасида ҳаддан ошишлар авж олди. 12 ёшдан бошлаб меҳнат куни белгиланиб, уни бажармаганларнинг оиласи судга берилган. Уруш йилларида ҳашар йўли билан Ўзбекистонда Шимолий Тошкент, Юқори Чирчик, Шимолий Фарғона, Сўғх-Шоҳимардон, Учқўрғон каналлари, Рудасой, Каттакўрғон сув омборлари қурилиб ишга туширилиши янги ерларни ўзлаштиришга имкон берди. 1942-1943 йилларда Ўзбекистонда суғорилиб экин экиладиган ерлар майдони 546 минг гектарга кўпайди.

Уруш йилларида Ўзбекистон деҳқонлари қанд лавлаги, қунгабоқар каби озиқ-овқат экинлари, зигир ва каноп каби техника экинларини етиштиришни ўзлаштирдилар, макка-

жўхори, кунжут экишни кўпайтирдилар. Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Қашқадарё вилоятларидаги ҳосилдор ва сув билан яхши таъминланган янги ерлар ҳам қанд лавлаги етиштиришга ажратилди. Ўзбекистон мамлакатда етиштириладиган қанднинг тўртдан бирини ишлаб чиқаришга эришган бўлса, 1942 йилда СССР даги кунжут экиладиган майдоннинг 50 фоизи Ўзбекистонга тўғри келган эди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ипакчилик, қорақўлчилик алоҳида аҳамият касб этган бўлса, мева, узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам салмоқли ўринга эга эди. 1942-1943 йилларга келганда сабзавот майдонлари уруш арафасига қараганда 12,5 минг, узумзорлар майдони 5,1 минг гектарга кўпайди.

Шунингдек, Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т мева, 36 минг т. қуруқ мева, 159 минг 300 т. гўшт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб бериш билан душман устидан қилинган ғалабага муносиб ҳисса қўшган бўлса, немис-фашист оккупантларидан озод қилинган ҳудудларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишлари учун техника ва ишчи кучлари билан ёрдам бериб, ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик туйғуларини намоён этди. 1943 йилда Ўзбекистондан озод қилинган туманларга 1152 та трактор, 25 та комбайн, 1138 та плуг, 379 та сеялка каби техникалар, Украина ва Ставрополь ўлкасига 1596 нафар комбайнчи, 41 нафар механик, 30 нафар агроном, 11 нафар бухгалтер юборилди. РСФСР, Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи республикаларининг халқ хўжалигини тиклашда минглаб ўзбекистонликлар фаол иштирок этдилар.

Уруш йилларида фан ва маданият

Ўзбекистон ишчи ва меҳнаткашлари билан бир қаторда фан, маориф ва маданият ходимлари ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. “Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!” шиорига “лаббай!” деб

жавоб берган кўпгина олимлар урушнинг биринчи кунлариданоқ фронтга кетдилар. Улар орасида Ўзбекистоннинг машҳур олимларидан — У.А.Орифов, Я.Х.Туракулов, И.Исмоилов, Х.Усманов ва бошқалар бор эди. Т.Н.Қори-Ниёзов, В.И.Рамоновский, Т.З.Зоҳидов, И.А.Райкова, О.С.Содиқов каби олимлар халқ хўжалиги ва фронт зарурияти учун хизмат қилган муаммоларни ҳал қилишда катта куч билан меҳнат қилдилар.

Ўзбекистонлик математик, механик ва астрономлар авиация, ўқ-дори, ҳарбий техника сифатини оширишга алоқадор бўлган бир қанча муҳим илмий муаммоларни ҳал қилдилар. Бунда Т.А.Саримсоқов, В.И.Рамановский, М.Камолов, Н.Н.Назаров каби олимлар ҳиссаси катта бўлди.

Геолог олимлар фойдали қазилма бойликларини қидириб топиш, саноатни зарур хом ашё билан таъминлаш ва зифаларини бажаришга катта эътибор бердилар. Ўзбекистон тоғлари ва чўлларида 1943 йилнинг ўзидагина 35 та геология экспедицияси иш олиб борди. Ўзбекистонлик кимёгарлар пахта чиқиндисидан халқ хўжалигида фойдаланиш таклифини, этил спирти, сирка кислотаси, қамишни қуруқ қайта ишлаш натижасида қўмир брикетини олишнинг янги усуллариини ишлаб чиқдилар. Бунда академик О.Содиқов бошлиқ гуруҳ ишлари алоҳида аҳамият касб этди. Ўзбекистон ўсимликларининг алколоидлик хусусиятини ўрганиш юзасидан академик С.Ю.Юнусов раҳбарлигида катта ишлар олиб борилди. Ўрта Осиё давлат университети (ЎЗМУ)нинг Кимё факультетида уруш даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган наркоз эфири, хлорли кальций, кофеин, стрептоцид, сульфидин, никотин кислотаси ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Факультет базасида Тошкент фармацевтика заводи ташкил этилди. Ўзбекистонлик фармацевтлар маҳаллий хом ашёдан 15 та янги дори препаратларини ишлаб чиқариш усуллариини кашф этдилар.

Илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш, уларни мувофиқлаштиришни дастлаб 1940 йилда ташкил этилган СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали (ЎЗФАН), кейинчалик 1943 йил ноябрда очилган ЎзФА амалга оширди. ЎзФА нинг

биринчи президенти қилиб Т.Н. Қори Ниёзов сайланди. Бу ўзбек халқи ҳаётида муҳим воқеа бўлди. 1943-1945 йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар билан ЎзФА Иттифоқда танилган илмий марказга айланди. Бу пайтда академия таркибидаги 22 та илмий муассасада 818 илмий ходим фан оламининг турли жабҳаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. ЎзФАнинг фаолиятида кўчириб келтирилган илмий ходимларнинг ҳам ўзига хос ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларининг қийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ҳамда маориф муассасаларининг фаолияти ҳам тўхтаб қолмади. Ўзбекистонда 29та олий ва 52та ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди, уларнинг сони марказдан кўчириб келтирилган 31та олий ўқув юрти ва 7та ҳарбий академия ҳисобига ортиб борди. Бу ўқув юртларида уруш йиллари мобайнида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис ва 6.673 нафар кадрлар тайёрланди.

Халқ таълими соҳасида ҳам ўқитувчиларнинг фронтга кетиши, кўпгина биноларнинг госпиталлар, болалар уйи ва ҳарбий-ўқув пунктларига берилиши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, мутахассис кадрларнинг етишмовчилиги анчагина қийинчиликларни келтириб чиқарган эди. Шундай бўлса ҳам, уруш йилларида ўқитиш ишлари мунтазам олиб борилди. Ўқувчилар мактабда ўқиш билан бирга ярадорлар, фронтга кетганларнинг оила аъзолари, уруш ногиронлари оилаларига ёрдам бердилар.

Ўзбек адабиёти ҳам халқимизнинг ёвуз душманга қарши кураш йилларида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Ғофур Ғулом, Уйғун, Собир Абдулла, Зулфия, Темур Фаттоҳ каби шоир ва ёзувчилар уруш майдонларига сафарбар этувчи шеърлари ва мақолалари билан халқни ғалабага руҳлантирдилар. Ойбекнинг “Ёвга ўлим!”, “Навоий”, “Мен яхудий”, Ҳамид Олимжоннинг “Йигитларни фронтга жўнатиш”, “Жангчи Турсун”, “Роқсананинг кўз ёшлари” каби асарлари уруш йилларидаги ўзбек адабиётининг ёрқин намуналаридир. М.Исмоилий, Илёс Муслим, Назармат, Адҳам Раҳмат,

Н.Сафаров, Иброҳим Раҳим, З.Фатхуллин, Адҳам Ҳамдам каби ёзувчи ва журналистлар фронтда иштирок этиб, “Қизил армия”, “Фронт ҳақиқати”, “Қизил аскар ҳақиқати”, “Суворовчи”, “Ватан шарафи учун” каби фронт газеталарида хизмат қилиш жараёнида, Ҳамид Олимжон, Ойбек, А.Умарий, Ғафур Ғулом, Раъно Узоқова ва бошқа шоир ҳамда ёзувчилар ҳукумат делегациялари таркибида фронтнинг олдинги марраларига бориб, ўз қаҳрамонлари билан танишдилар, юртдошларининг жасоратларини тараннум этдилар.

А.Ахматова, И. Вирта, С. Городецкий, А. Дейч, К. Зелинский, Я. Колас, Н. Погодин, А. Толстой, В. Ян каби ёзувчи-шоирлар ҳам Ўзбекистонда яшаб, ўзбек адабиётчилари билан ҳамкорликда ажойиб асарлар яратдилар. Бунда республика Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Ҳ. Олимжоннинг хизмати катта бўлди. Драматургия соҳасида Н. Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Собир Абдуллалар ёзган “Ўзбекистон қиличи” ва А. Умарийнинг “Қасос”, Яшин ва Собир Абдулланинг “Даврон ота” каби асарлари билан бирга Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий”, Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна”, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди”, Ойбекнинг “Маҳмуд Таробий” каби драматик асарлари яратилдики, уларда ўзбек халқининг босқинчиларга қарши кураш саҳифалари акс эттирилди.

1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонда таъсирчан восита ҳисобланган санъатимиз ҳам ривожланди. Театр ва санъат арбоблари фронтнинг олдинги марраларида бўлдилар. Бу даврда Ўзбекистонда 35 та маҳаллий ва 16 та кўчириб келтирилган театр жамоаси фаолият кўрсатиб, бутун уруш давомида 203 та янги постановка тайёрладилар ва 6 667 303 томошабинга 13.568 та спектакль ва концертлар кўрсатдилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикада 30 дан ортиқ концерт бригадалари ташкил этилиб, улар ҳаракатдаги армия қисмларида 35 мингдан ортиқ, Туркистон ҳарбий округи қисмлари ва госпиталдаги ногиронларга 26

мингта концерт қўйиб бериб, жангчиларни руҳлантирдилар, уларни фашизм устидан ғалабага ундадилар. Айниқса, Тамарахоним, Халима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Сора Эшонтўраева, Аброр Ҳидоятлов, Шуккур Бурҳонов каби санъаткорлар иштирокидаги концерт ва томошалар жангчилар, томошабинлар қалбига зўр кўтаринкилик бахшида этган. А.Абдуллаев, Ч.Аҳмаров, Ў.Тансиқбоев каби рассомлар уруш лавҳалари, бадиий йилномаларни яратиб, халқимизнинг фронт ва фронт орқасидаги фидокорона меҳнатини маҳорат билан тасвирладилар.

Қисқа метражли фильмлар ва 10 та овозли бадиий фильм яратиш билан И.Аъзамов, К.Ёрматов, Н. Ғаниев, С.Мухамедов каби ўзбек режиссёрлари уруш йилларида киномотографияни ривожлантирдилар. Бу даврда ишланган “Насриддин Бухорода”, “Тоҳир ва Зухра” каби фильмлар “Ўзбекфильм”нинг олтин фондига айланди.

Умуман олганда, урушда қўлга киритилган ғалабага ўзбекистонлик фан ва маданият вакиллари ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонликларнинг жанг майдонларида кўрсатган жасоратлари

Иккинчи жаҳон уруши фронтларида ўзбекистонлик жангчилар ўзларининг ботир, мард, қўрқмасликларини намоён қилиб, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар.

Чегара қўшинларида хизмат қилаётган совет жангчилари орасида ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликни ташкил қилар эди. Улар ўз заставаларини ҳимоя қилишда, охириги ўқлари қолгунча душманга қарши жанг қилиб, ҳалок бўлганларидан кейингина душман заставаларга кириш имконига эга бўлди. Гродно яқинида лейтенант Усов, сиёсий раҳбар Шарипов, Брест қалъаси мудофаасида Аҳмад Алиев, Дониёр Абдуллаев, Бобокомил Кашанов, Узок, Ўтаев, Нурум Сиддиқов, Мадамин Ҳожиев, Е.Я.Лисс, Раҳимбой Арслонбоев, Саидахмад Бойтемиров, Ф.И.Лаенков каби ўзбекис-

тонликларнинг кўрсатган жасоратлари Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона жасорати рамзи бўлиб қолди.

Москва мудофаасига етиб келган, Туркистон ҳарбий округида тузилиб, генерал-майор И.В. Панфилов қўмондонлик қилган, таркибида 180 дан ортиқ ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий билим юртларини тамомлаган командирлари бўлган 316-ўқчи дивизия Волоколамск, Дубосеково, Ново-Петровск ёнидаги жангларда қаҳрамонона курашди. Ўзбекистонлик Абдулла Тоғаев, Мамадали Мадаминов, лейтенант Пилюгин бошлиқ туққизта жангчи жасоратларини алоҳида қайд қилиш мумкин.

Москва учун олиб борилган жангларда ўзбек халқи қаҳрамон қизларидан жасорат намунасини кўрсатган Зебо Ғаниева Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. Москва остонасида фашист қўшинларини тор-мор қилишда кўрсатган жасоратлари учун 1753 ўзбекистонлик жангчи "Москва мудофааси учун" медали билан тақдирланди. С.Қосимхўжаев "Қаҳрамон" унвонига сазовор бўлди.

Москва ёнидаги галаба совет раҳбарларида 1942 йилдаёқ урушни якунлаш, мамлакатни озод қилиш фикрини вужудга келтирди ва бутун фронт бўйлаб ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берилди. 1942 йилдаги қишки ҳужумларда мардлик ва жасорат намунасини кўрсатиб, маҳорат билан жанг қилган Қўчқор Турдиевга 1942 йил май ойида «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» унвони берилди. Жангчиларимизнинг жасорати ҳали ўз ҳарбий кучининг асосий қисмини сақлаб душман қўшинларини тамомила йўқ қилишга, совет раҳбарларининг хатолари ўрнини қоплашга камлик қилар эди. Бунинг учун душманниқидан кучли ҳарбий техника, қурол-яроғ ва тактика керак эди.

1942 йил май-июнь ойларидаги совет қўшинларининг ҳужумкор операцияларини тўхтатган душман 25 июнда Волга ва Шимолий Кавказ йўналишида ҳужумга ўтди. Мамлакатда яна қалтис вазият вужудга келди. Ана шундай бир пайтда ўзбек халқи ўзбек жангчиларига очиқ мактуб билан мурожаат қилиб, ўз фарзандларини ва-

танга содиқлик ва жангда қўрқиш нималигини билмас-ликка чақирди. Бу чақирикқа ўз қаҳрамонликлари билан жавоб берган жангчиларимиздан 1974 нафари “Кавказ мудофааси учун” медали билан мукофотланди.

Волга бўйидаги Сталинград мудофаасини ёриб, душман устидан катта ғалабанинг қўлга киритилиши урушнинг боришида туб бурилишга асос бўлди. Бу жангларда кўрсатган жасоратлари учун 2733 та ўзбекистонлик жангчи “Сталинград мудофааси учун” медалига сазовор бўлди. Кавказ учун олиб борилган жангларда Тошкентда тузилган Собир Раҳимов қўмондонлигидаги дивизия жиддий муваффақиятларни қўлга киритиб, 8 мингдан ортиқ душман жангчиларини қириб ташлади. Бу дивизия юртдошимиз қўмондонлигида Шарқий Пруссиягача бўлган жанговар йўлни босиб ўтди. Кейинчалик Польша ерларини озод қилишда Собир Умарович Раҳимов раҳбарлигидаги 37 гвардиячидан иборат Речицк ўқчи дивизияси алоҳида ажралиб турди. Улар Данциг шаҳрига биринчилардан бўлиб киришди. Оғир ярадор бўлган С.У. Раҳимов 1945 йил 25 мартда ҳалок бўлди. 1965 йил 6 майдагина тарихий ҳақиқат тикланиб, ўзбек халқининг мард ўғлони С.У. Раҳимовга ўлимидан сўнг “Совет Иттифоқи Қаҳрамони” унвонини берилди.

1943 йилда Орёл-Курск йўналиши бўйича олиб борилган жиддатли жангларда кўрсатган жасоратлари учун Аҳмаджон Шукуров, В. Шаландин, М. Абдуллин, А. Солиҳовлар, шунингдек, Днепрни кечиб ўтишдаги қаҳрамонликлари учун 100га яқин ўзбекистонликлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирландилар. Улардан Ж. Усмонов, В. Набиев, Х. Аминов жасоратларини алоҳида қайд этиш мумкин.

1944-1945 йилларда Белоруссия, Украина, Молдавия, Болтиқбўйи республикалари ва Россия Федерациясининг ғарбий вилоятларида фаолият кўрсатган ўзбекистонлик жангчилардан М. Топиболдиев, Ж. Отабоев, И. Мусаев, А. Ҳакимов, И. Қосимовларнинг мардлик намуналарини таъкидлаш мумкин.

1944 йил кузига бориб СССР чегаралари бутунлай тикланди, совет қўшинлари Европа мамлакатларига озод қилувчи сифатида кириб борди. Польша, Руминия, Болгария, Югославия, Венгрия, Чехословакия, Австрияни озод қилиб, Берлинни эгаллашда совет қўшинлари таркибида ўзбекистонлик жангчилар ҳам ўзларининг байналмилаллик туйғуларини намоён қилиб, Европа халқларининг фашистлар асоратидан озод бўлишларига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу мамлакатларни озод қилишдаги жасоратлари учун Б. Бобоев, П.Нурпексов, Т.Назаров, А.Раҳимов, М.Фаёзов ва бошқалар “Совет Иттифоқи Қаҳрамони” унвони, 2430 нафар ҳамюртимиз “Будапештни озод қилиш учун” медали, 1706 киши “Берлин олингани учун”, 109208 киши “Германия устидан ғалаба қозонганлиги учун” медали билан тақдирланганлар.

Ўзбекистонлик жангчилар Европадаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол иштирок этиб, немис-фашистлари устидан қозонилажак ғалабага ва Европа халқларининг озод бўлишларига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Польша, Югославия, Италия, Франция, Норвегия, Австрия, Германия давлатларида ташкил этилган озодлик армиялари сафида, партизанлар тузилмаларида иштирок этган 40 мингдан ортиқ совет фуқароларининг орасида ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликни ташкил қилар эди. Масалан, Югославия халқ озодлик армиясида 260 дан кўпроқ ўзбекистонлик бўлган. Л.Колантаров, У.Холмабоев, А.Мамажонов, О.Бербиев, Р.Раҳимов, Ҳ.Жабборов, Ҳ.Исмоиловлар қаршилик кўрсатиш ҳаракатида фаол иштирок этган ҳамюртларимиздир.

Ҳозирги кунда “Туркистон легиони” тўғрисида турли фикрлар мавжуд бўлиб, бу масала муфассал бир тадқиқотни талаб қилади. Маълумки, Сталин бошлиқ совет ҳукумати Коммунистик Интернационал аъзолари, умуман, чет эл коммунистларидан Европадаги мавжуд сиёсий ҳукуматга мухолиф куч сифатида фойдаланган. Гитлер ҳам “оқ” муҳожирлардан советларга қарши куч си-

фатида фойдаланишга ҳаракат қилиб, 1941 йил декабрида асир олинган совет генерали Лукинга ҳарбий асирлардан сталинизмга қарши кураш олиб боришни ташкил этувчи русларнинг муҳолиф ҳукумати тузишни таклиф этади. Бундай таклиф 1941-1942 йиллар бўсағасида миллий ваколатхона тузиш учун интилаётган қувғиндаги Туркистон миллий зиёлиларига ҳам қилинди. Натижада, 1942 йил ноябрида Вали Қаюмхон раҳбарлигидаги “Туркистон миллий қўмитаси” ташкил топди. Бу қўмита 1941 йил кузида ташкил топган Туркистон батальони базасида ҳарбий асирлардан “Туркистон легиони”ни ташкил қилиш тўғрисида 1942 йил декабрда Вермахтнинг Олий қўмондонлиги расман фармойиш эълон қилди. “Туркистон легиони”да ташкил топган яширин гуруҳлар қаршилик ҳаракати жангчилари ва партизанлар билан алоқа боғлаб, немис-фашистларнинг бир қанча режаларини барбод қилганлар. 1943 йилда Десна дарёси ёнидаги Купчиха қишлоғи ҳудудида жанг қилаётган 74-дивизия томонига Абдулла Отахонов бошчилигида тўла қуролланган, 370 кишидан иборат Туркистон батальони ўтган. Кейинчалик совет қўмондонлигининг ишончсизлиги билан улар фронтдан четлатилади. 1944 йилда Черногорияга юборилган “Туркистон легиони” бирлашмалари фашист командирларини ўлдириб, тоғдаги партизанлар олдига чиқиб кетишган. Ўзбекистонликлар партизан отрядлари ва қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол қатнашиб, душманни тормор қилишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Сталин бошлиқ совет сиёсий раҳбарлари томонидан 1944 йил мамлакат бўйлаб бутун-бутун халқлар, 2.230.500 киши “сотқин” тамғаси билан, мажбуран кўчирилган. Шулардан, Ўзбекистон ҳудудига Қримдан — 151604 та қрим татарлари, Грузиядан — 110 мингга яқин месхети турклари, Шимолий Кавказдан — 20 мингдан ортиқ ингуш, 4,5 минг арман ва греклар кўчириб келтирилган.

Улар НКВД назоратида, репрессив режимга қатъий роия қилган ҳолда яшашга маҳкум этилиб, миллий давлат тузилмалари ва конституцион ҳуқуқларидан маҳрум

этилган эди. Кўчириб келтирилганлар жойлардаги маҳаллий аҳоли билан мулоқот қилиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилинган эди. Лекин Ўзбекистонликлар кўчириб келтирилганларни ўз уйларига қабул қилиб, охири бурда нонларини бўлишиб еб, ўзларининг юксак маънавияти, буюк инсонпарварлигини намоён қилди.

Собиқ Иттифоқ халқларининг фидокорона меҳнатлари, жангчиларнинг қаҳрамона жасоратлари сабаб, немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилган, 43 кун кам 4 йил (1941 йил 22 июнь — 1945 йил 9 май) давом этган уруш ғалаба билан якунланди. Лекин Иккинчи жаҳон уруши ҳали давом этарди. Иттифоқчи давлатлар билан бўлган келишув ва Шарқда хавф бўлиб турганлиги сабабли, 1945 йил 9 августга ўтар кечаси совет ҳукумати Японияга қарши уруш бошлади. 2 сентябргача давом этган бу жангда 6770 нафар ўзбекистонлик жангчилар иштирок этиб, Квантун армиясини мағлубиятга учраши, Япониянинг таслим бўлишида ўз ҳиссаларини қўшдилар. Н. Латипов, А. Каримов, У. Дониёров каби ҳамюртларимиз юксак ҳарбий маҳорат ва жанговар фаолликларини намоёиш этдилар.

Иккинчи жаҳон урушининг ғолибона якунланишида ўзбекистонликларнинг фронт ва фронт орқасидаги жасоратлари катта ҳисса бўлиб қўшилди. 120 мингдан ортиқ ўзбекистонликлар СССРнинг орден ва медалларига сазовор бўлди. «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» унвонига эга бўлган 300 дан ортиқ жангчидан 75 таси ўзбек ўғлонлари эди. Ўзбекистонлик 82 та жангчи «Шухрат» орденининг учала даражаси билан тақдирланди. Италия, Англия, Франция, Югославия, Польша, Чехословакия, Венгрия каби мамлакатларининг орденлари билан тақдирланган ҳамюртларимиз бир неча минг кишини ташкил этади.

Ўзбекистон урушдан катта йўқотиш билан чиқди. 1939-1945 йилларда бўлиб ўтган Иккинчи жаҳон уруши фронтларига сафарбар қилинган 1433230 кишидан 263005 киши ҳалок бўлди, 132.670 киши ногирон бўлиб қайтди.

Уруш йилларида асирга тушган 6,2 млн. кишидан 4 млн. киши ҳалок бўлган, 1 млн. киши “Власовчилар”га қўшилган, тирик қолган 1 млн. киши эса немис лагерларини совет лагерлари билан алмаштиришга мажбур бўлдилар. Улар орасида ноҳақ жазоланганлардан юртдошларимиз ҳам бор бўлиб, С. Абдуллаев, Л. Попов, К. Абрамович, П. Рустамовлар шулар жумласидандир.

1945 йилга келиб мамлакатда ижобий ўзгаришларни кутаётган халқ яна мустабид тузум асоратида қолди. Ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар яшириниб, шундай барқарорлик вужудга келдики, улар бу тузумнинг муқаррар қулашини кўрсатарди.

Катта қурбонлар эвазига бўлса ҳам Ўзбекистонликлар инсониятни фашизм балосидан қутқаришга муносиб ҳисса қўшдилар. Урушда ҳалок бўлганлар хотирасини тиклаш ва қадрлаш мақсадида “Хотира” китоблари тузилди, пойтахтимиз марказида “Хотира майдони” ва “Мотамсаро аёл” ёдгорлик мажмуаси тикланди. Бу ишларга бошчилик қилган юртбошимиз Фармони билан 9 май “Хотира ва Қадрлаш куни» деб эълон қилинди.

Совет давлатида маъмурий-буйруқбозлик тизимининг кучайиши ва инқироzi даврида Ўзбекистон (1946-1991 йй.)

Ўзбекистон ССР ташкил қилингандан сўнг давлат бошқаруви марказ андозалари асосида тузилди. Янги иқтисодий сиёсатга аста-секин чек қўйилиши жараёнида маъмурий-буйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш қарор топиб борди. Советлар таркиби ва раҳбарияти бутун партия-совет амалдорлари қўлига ўтиб борди, шунга қараб, ижроия қўмиталар, жамоат хавфсизлиги қўмиталари, шаҳар думалари, ва земство маҳкамалари тарқатиб юборилди. Охир-оқибатда советлар амалда ўз мустақиллигини йўқотди, советлар партия билан омма ўртасидаги «алоқа воситаси»га, партия қарорларининг оддий ижрочисига айланиб қолди. Мамлакатда қарор топган

маъмурий-буйруқбозлик тизими ва унинг раҳбарлари бутун ижтимоий-сиёсий ҳаётни муттасил сиёсийлаштириб борди. Коммунистик партия ўрнатган бу тизимга нисбатан маҳаллий аҳолининг ўз қарашлари бор эди. Улар ана шундай жараёнларда маънавий меросни сақлаб қолишга интилдилар.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигининг тинч қурилишга ўтиши мураккаб халқаро вазиятда кечди. Уруш даврида умумий душман — фашизмга қарши кураш антифашист давлатлар ва халқларни бирлаштирган бўлса, уруш тугагандан кейин бу иттифоқдаги давлатлар орасида ажралиш юз берди ва икки ўртада “совуқ урушлар” муносабати бошланиб кетди.

Урушдан сўнг фашизм устидан қозонилган ғалабага катта ҳисса қўшган Ўзбекистон халқи олдида ҳарбийлашган халқ хўжалигини тинч қурилиш йўлига солиш, уни урушдан олдинги даражага етказиш ва ривожлантириш каби мураккаб вазифалар турарди. Вайрон бўлган иқтисодиётни тиклаш ва ривожлантиришда ҳам ғарб давлатлари билан ҳамкорлик қилиш зарур бўлса-да, лекин ҳаддан ташқари мафкуралашган совет тизими Республикаларни хорижий мамлакатлардан “темир қўрғон” билан ажратиб, мамлакатни ортиқча қийинчиликлар ва қурбонларга маҳкум этди. Собиқ Иттифоқ бошқа мамлакатлардаги тикланишнинг илғор тажрибаларидан, чет эл сармояларидан фойдаланишни истамади. Совет давлатининг ғоят мафкуралашган иқтисодий сиёсати яккаланиб қолди ва бу халқнинг бошига ортиқча кулфат олиб келди.

Ўзбекистон урушдан кейинги йилларда ўз халқининг арзон кучидан, бой хом ашё манбаларидан чексиз равишда фойдаланишига асосланган, компартия чизиб берган беш йиллик режаларни бажаришга киришди. Бир томонлама, Марказ манфаатига бўйсундирилган Республика иқтисодиётини урушдан олдинги даражага етказиш ва янада ривожлантиришга қаратилган вазифани бажаришда ўзбек халқининг меҳнатсеварли, сабр-тоқат ва тинчликсеварлик каби фазилатларидан фойдаланилди.

Иқтисодиёт олдига қўйилган энг муҳим вазифалар Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 1946 йил августида қақирилган 8-сессиясида қабул қилинган 1946-1950 йилларга мўлжалланган режада белгиланди. Бунга кўра, халқ хўжалигининг барча соҳаларига 3 млрд. 900 млн. сўм капитал маблағ ажратилди. Саноатни ривожлантириш ишлари республика иқтисодиётининг етакчи соҳаси — пахтачиликни ривожлантиришга қаратилди. Электр қуввати ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берилди. 5 йилда 8 та йирик ва ўрта ҳажмдаги электростанция, шу жумладан, 300 000 кв. соат кучга эга бўлган Фарҳод сув электр станцияси ишга туширилди. Бу станция собиқ Иттифоқда учинчи ўринда бўлиб, урушгача Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган электр қувватига тенг қувват берадиган бўлди.

Қисқа давр оралиғида, Иккинчи жаҳон уруши даври қийинчиликлари ва машаққатларини бошдан кечирган Ўзбекистон халқи иқтисодни тиклаш ва ривожлантириш йўлида ҳам ҳормай-толмай меҳнат қилди. Беш йилда саноат маҳсулотининг ялпи ҳажми 71 фоизга кўпайди, бу урушдан олдинги даражадан 1,9 баробар кўп эди. Саноатнинг халқ хўжалигидаги салмоғи 47,7 фоизни ташкил қилган эди. Шу йилларда Фарҳод, Оққовоқ-2, Бўзсув-2 электростанциялари, жами 150 та янги саноат корхонаси ишга туширилди.

Ўзбекистоннинг келажакдаги тараққиёт режалари Иттифоқ марказида ишлаб чиқарилиб, аксарият ҳолларда маҳаллий шароит, ижтимоий аҳвол ҳисобга олинмасдан иқтисодни бир томонлама, яъни ўлкани хом ашё базаси сифатида сақлаб қолишга қаратилди. Саноат, халқ хўжалигининг деярли барча тармоқлари пахтачиликни ривожлантиришга бўйсундирилди. Совет ҳукуматининг 1946 йил 2 февралдаги “Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисида”ги Қарори Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигини кучайтириш учун асос бўлди.

Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш тўғрисида совет ҳукуматининг урушдан кейин қабул қилган иж-

тимой-сий ва иқтисодий жиҳатдан асосланмаган ўнлаб қарорлари изчиллик билан амалга оширилмади, шунинг учун ҳам қутилган натижаларни бермади. 1947-1948 йилларда пахта тайёрлашнинг давлат режаси бажарилмади. 1949 йилдан бошлаб аҳвол бирмунча ўзгарди. 1950 йили 2 млн. 222 минг тонна пахта етказиб берилди, ҳосилдорлик гектаридан 20,7 центнерга етди. 1950 йилдан пахтанинг харид нархи оширилиб, 1 тоннасига 2200 сўм, яъни аввалгидан икки барабар кўп ҳақ тўланди. Лекин деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида экин майдонининг қисқартирилганлиги оқибатида ғалла ва сабзавот тайёрлашда урушдан олдинги даражага эришилмади.

Иқтисодни режали равишда ривожлантириш билан бир қаторда, баъзи ижтимоий масалаларга ҳам эътибор қилинди. Жумладан, иш ҳақи оширилди, ҳарбий солиқ, карточка тизими бекор қилинди. Пул ислоҳоти ўтказилди, қисқартирилган иш соати жорий этилди, кундалик истеъмол маҳсулотларининг нархи арзонлаштирилди. Бу тадбирлар пулнинг харид қувватини ошириш имконини туғдирди. Лекин шунга қарамасдан, нарх наво ҳали анча юқори эди. 1950 йили Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари 1940 йилга нисбатан деярли икки баробар қиммат эди.

Кенг истеъмол молларини ишлаб чиқариш кам бўлиб, улар асосан четдан келтириладиган бўлди, натижада, Республика аҳолисининг енгил саноат, озиқ-овқат молларига эҳтиёжи кучайди.

Республика аҳолисининг учдан икки қисмини ташкил этувчи қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволи ачинарли ҳолда эди. Уларнинг ойлик даромади ўртача 20 сўмни ташкил этувчи ҳолда, бу кўрсаткич ишчиларда 64 сўм эди. Ваҳоланки, урушдан кейинги хўжаликни тиклаш ва ривожлантиришнинг асосий оғирлиги қишлоқ меҳнаткашлари зиммасига тушди. Ўзининг боғ ва мевалари билан машҳур бўлган Ўзбекистон аҳолиси ҳаддан ташқари кўп олинадиган солиқ туфайли боғларидан воз кечди. Чорвадорлар шу сабабга кўра мол боқиб фойда кўрмади. Аҳвол шу даражага етдики, аҳолининг шахсий моллари солиқ ҳисобига

давлат ва жамоа хўжаликлари фойдасига олинди. Сотишдан бош тортганлар жиноий жавобгарликка тортилди. Оқибатда, шахсий хўжаликларда чорва молларининг сони кескин камайди. Бундай зўравонликлар уруш оқибатлари, вақтинчалик, ўткинчи ҳолат деб тушунтирилди.

50-60-йилларда қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, шу асосда пахта ва ғалла етиштиришни кўпайтириш чоралари қўрилди. Ўзбекистонда уч йил ичида (1953-1955 йй.) 130 минг гектар янги ерлар очилди. 1956 йили Мирзачўлнинг ўзида суғориладиган майдон 205.000 гектарга етди.

Шу йилларда Марказий Фарғонани ўзлаштириш муносабати билан Катта Фарғона канали қайта таъмирланди. Тошкент вилоятида Оҳангарон сув омборининг 2-навбати, Юқори Чирчиқ сув тармоғи, Бухоро вилоятида Қуйимозор сув омбори, Сирдарё вилоятидаги Жанубий Мирзачўл магистрал канали қуриб фойдаланишга топширилди. 1960 йили республикада суғориладиган ер майдони 2.571 минг гектарга етди.

Пахтачиликни ривожлантириш учун минерал ўғитлардан фойдаланишга катта эътибор қаратилди. Республикада 1951 йилда 0,9 млн т. минерал ўғит ишлатилган бўлса, 1980 йилда унинг миқдори 5 млн. тоннадан ошиб кетди. Ғўза барглари тўкиш ва зараркунандаларга қарши курашда ишлатилган ўта заҳарли химикатлар (бутифос, меркаптафос ва б.)дан ҳаддан ташқари кенг миқёсда фойдаланиш, аҳоли соғлиғига ёмон таъсир кўрсатди.

Дунё бўйича пестицидлар ҳар бир кишига 300 грдан, АҚШ да 800 грдан тўғри келган бўлса, республиканинг пахта экиладиган ҳудудларида ҳар бир кишига 1989 йил 25-45 кгдан тўғри келди. Республика бўйича эса, бу кўрсаткич ҳар бир кишига 7-8 кгни ташкил этди.

Пахта хом ашёси етиштириш 1946-1985 йилларда 5,5 барабар кўпайди, пахта экиладиган майдонлар 1 млн. га. дан ортди. 1966-1986 йиллар мабойнида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиғига 45 млрд. сўм маблағ ажратилган бўлиб, шундан 17,1 млрд. сўми суғориш тармоқларига сарфланди. Шу даврда 1,5 млн. га. ер ўзлаштирилди. Ўз-

лаштирилган ерларда янги 160 та совхоз ташкил этилган бўлиб, 20 йил давомида бу ерларда 10,4 млн тонна пахта хом ашёси етиштирилди.

Қишлоқ хўжалигининг экстенсив йўлдан ривожлантирилиши оғир экологик ва бошқа турли нохуш ижтимоий оқибатларни келтириб чиқарди.

Мавжуд сув заҳираси имкониятларидан ортиқ ерларнинг ўзлаштирилиши, тоғ ён бағирларига экин экилиши, ўрмонларни шафқатсизлик билан кесилиши, дарё ва қўл сувларининг ифлосланиши ҳайвонот оламида салбий оқибатларга олиб келди. Орол денгизи яқин ўтмишда дунёдаги энг катта қўллардан ҳисобланиб, балиқчилик, овчилик, транспорт соҳаси яхши йўлга қўйилган эди. Бироқ бир авлод умри давомида бир денгиз қуриди. Бир мустабид тузум раҳбариятининг республикадаги пахта якка-хокимлиги сиёсати, маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт Орол атрофида фавқулодда ҳалокатли экологик хатарни келтириб чиқарди.

Орол денгизининг қуриши 1960-70 йилларда йилига - 18 см, 1971-1980 йилларда -53 см, 1981-1985 йилларда-78 см, 1985 йилга келиб эса -87 см.га етди. 1961 йилдан 1991 йилгача денгиз ҳажми 3 баравар қисқарди, денгиз ўз қирғоғида 75-80, баъзи жойларда 100 км.га чекинди. 1980 йилларнинг бошида Орол денгизига сув келиши деярли бутунлай тўхтаб, нодир сув макони қурий бошлади. Бу ерларда 2 млн. га туз ва қумдан иборат майдон очилиб қолди.

Саноат ва қишлоқ хўжалигидаги юзаки ислохотлар халқнинг турмуш аҳволида деярли ўзгариш ясамади. Собиқ Иттифокдагина эмас, балки меҳнат шароити энг оғир бўлган ўзбек пахтакорларининг турмуш даражаси, айниқса, ачинарли аҳволда бўлди.

Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари “социализм узил-кесил ғалаба қилган” даврда аҳолининг жон бошига ҳисоблаганда қуйидагича эди: гўшт 29кг, сут 150 литр, тухум 78 дона, қанд-шакар 21,2кг, картошка 28, сабзавот ва полиз маҳсулотлари 66 килограмдан тўғри келди. Бу миқдор умумиттифоқ даражасидан анча паст эди.

Қишлоқ аҳолисининг истеъмол даражаси бу ўрта ҳисобдан кўра яна ҳам ачинарли эди.

Бунинг устига томорқага нисбатан нотўғри сиёсат олиб борилди. 50-йилларнинг бошларида республика раҳбарларининг ташаббуси билан суғориладиган ерларда томорқа ҳажми 25 сотихдан 13 сотихга туширилди. Бу кўрсаткич жойлардаги раҳбарларнинг ўзбошимчалиги билан 10 сотихгача, Фарғона, Тошкент вилоятларида эса, ҳатто 6-8 сотихгача камайиб кетди. Бу ҳолат республика қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини ғоят оғирлаштирди.

1990 йил бошига келиб республикада 9 млн. ёки республика аҳолисининг 45 фоизи жон бошига ҳисоблаганда ойига 75 сўмдан камроқ даромадга эга эди. Бу эса кун кечириш учун зарур бўлган энг паст даражадагидан ҳам камдир. 80-йилларда кундалик ҳаётда ҳаммага керак бўлган мебел гарнитури, холодильник, сифатли чангюткич ва бошқаларни топиш муаммога айланиб қолди.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда хатоларга ҳам йўл қўйилди. Хусусан, Тошкент ва Тошкент вилоятида йирик саноат корхоналари қурилиб, саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришда номутаносибликни келтириб чиқарди. 1955 йил декабрда Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби лавозимига аввал Вазирлар Кенгашининг раиси вазифасида ишлаган Нуриддин Муҳиддинов сайланди. Шу даврдаги рўй берган кўплаб ижобий ўзгаришларда Н.Муҳиддиновнинг ҳиссаси катта бўлди. Унинг ташаббуси билан Марказ қармоғидаги юзлаб саноат корхоналари республика ихтиёрига ўтказилди. 1960 йилларда Ўзбекистон саноатида бир қанча ўзгаришлар юз берди. 1959-65 йиллар 450 дан зиёд саноат корхоналари (шундан 150 йирик) ва цехлар ишга туширилди. Тошкент (биринчи навбати) Навоий, Тахиатош иссиқлик электростанциялари, Газли газ кони шулар жумласидандир.

1953 йили Сеталонтепа, 1955 йилда Жарқоқ, 1956 йилда Газли нефть конларининг очилиши натижасида газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-1960 йилларда Жар-

қоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент магистрал газ қузури қурилиши билан республика саноат корхоналари, шаҳар ва айрим қишлоқларни газлаштириш бошланди.

Республика аҳолисининг аксарият кўпчилиги табиий газга муҳтожлигини қондириш ва бутун иқтисодий ишлаб чиқаришини газлаштириш асосида қайта қуриш мумкин бўлган шароитда четга табиий газни олиб кетиш авж олди. Ўзбекистон табиий газни собиқ Иттифоқнинг Европа қисми, Урал, Қозоғистон, Тожикистон, Болтиқбўйи мамлакатлари ва бошқа минтақаларга узлуксиз жўнатиб турилди. Ваҳоланки, табиий газ етиштириш Республикада йилдан-йилга ортиб борди. Масалан, 1960 йилда 447 млн м³ ҳажмда табиий газ олинган бўлса, 1970 йилга келиб бу миқдор 32 млрд. м³ ни ташкил қилди.

Рангли металлургия саноати соҳасида Оҳангарон, Олмалик ҳавзаси ва Зарафшон тизма тоғ конлари ўзлаштирилди.

Урушдан аввалги йилларда Фарғона водийсида уранинг бир неча манбалари очилган бўлиб, урушдан кейин барча уран конлари Иттифоқ ихтиёрига ўтказилган эди. 1948 йил январидан Ўрта Осиёдаги уран қидириш ташкилотлари ягона — “Красногорский” экспедициясига бирлашди. 1951 йил ана шу “10-корхона” деб ном олган ташкилот базасида “Краснохолм” экспедицияси тузилиб, иттифоқ Геология вазирлигига бўйсундирилди. Қизилқумда 50-60-йилларда жами 27 комплекс уран конлари очилди. Навоий, Учқудуқ, Зарафшон, Зафаробод, Нуробод шаҳарларида бир неча юз километрни ташкил этган темир йўл, автомобиль йўллари қурилди.

Урушдан кейинги қийин шароитда транспорт йўллари қурилишига алоҳида эътибор берилди. Амударёнинг чап қирғоқлари бўйлаб 400 км масофага Чоржуй-Урганч темир йўли қурилди. Бу билан Ашхобод, Самарқанд, Душанбе, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан товар, йўловчи поездлари Россия орқали Европа мамлакатларига йўл олди.

1966-1970 йилларда саноатдаги зўраки жадаллаштириш натижасида янги (олтин, уран, нефть ишлаб чиқарувчи)

соҳалар ривожланди. Республикада кимё толаси, органик синтез маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бошқаришнинг буткул марказлаштирилиши кўп ўтмай самара бермай қўйди. 70-йиллардан бошлаб йилдан-йилга саноат ва қишлоқ хўжалиги режалари бажарилмай қолди.

70-80 йилларнинг биринчи ярмида халқ хўжалигини ишчи кадрларга бўлган талаби илмий асосланган тарзда ўрганилмади. Натижада кадрлар тайёрлашни режалаштиришда жиддий хатоликларга йўл қўйилди, баъзи соҳаларда керагидан ортиқ ишчи кадрлар тайёрланди, бошқа соҳаларда, айниқса, техника тараққиётини белгиладиган тармоқларда маҳаллий миллат вакилларида ишчи кадрлар танқислиги сезилиб қолди.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон аҳолисининг сони ва таркибига, республика иқтисодий тараққиётига салбий таъсир кўрсатган эди. 1971 йилдан — 1985 йилларга қадар Ўзбекистон халқ хўжалигида ишчи ва хизматчилар сони 2641,5 мингдан 4833,5 минг нафарга кўпайди. Бироқ, бу ўсиш сунъий равишда, яъни республикамизга ташқаридан кўплаб кишиларни кўчириб келтириш ҳисобига бўй берди.

Аҳоли таркибида ишчилар сони ўсганлигига қарамай, республикамиз бу кўрсаткич бўйича собиқ Иттифоқ республикалари ичида 1979 йилги маълумотга кўра, 13-ўринда турар эди. Ўзбекистон ишчилар синфининг миллий салмоғи жиҳатидан ҳам орқада қолмоқда эди. Масалан, ўзбеклар 1973-1983 йилларда саноатда — 51,1 фоизни, қурилишда — 46,5, транспортда — 38,6, алоқада — 40,6, кимё ва нефть кимёсида — 24,9 фоизни ташкил қилар эди.

Тошкент шаҳрида 1985-1986 йилларда меҳнат ресурслари ортиқчаллиги 200 минг киши бўлишига қарамай, республикага ташқаридан 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар жалб қилинди.

Шу билан бирга, ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳоли сони ортиб борди. Уларнинг сони 1983 йилда 836 минг нафарни ташкил қилди.

Саноатнинг замонавий тармоқларида “ўзбек халқи гўё

ишлашга қодир эмаслиги” ва шу муносабат билан қўп ёшлар ишсиз юрганлиги ҳақида турли асоссиз мулоҳазалар кенг тарқалди. Дарҳақиқат, республикамизда 80-йиллар охирида бир млнга яқин ишсиз бор эди. Бироқ, бунинг боиси уларнинг ишлаш иштиёқи йўқлигида эмас, балки юқорида таъкидланганидек, асосан, марказнинг махсус йўналтирилган сиёсати туфайли, ва қолаверса, баъзи маҳаллий мутасадди раҳбарлар томонидан ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг замонавий усуллари яхши йўлга қўйилмаганлиги, уларнинг иш жойлари, турар жой, болалар боғчалари, ҳунар-техника билим юртлари билан таъминлаш имкони етарлича яратилмагандир. Ўн йиллар давомида маҳаллий ёшлар орасидан ишчи кадрлар тайёрлаш билан астойдил шуғулланиш ўрнига, миллий ғурур топталгани ҳолда, Россия ва Украинадан тайёр кадрлар келтириш сиёсатини маъқул кўрдилар.

Республика иқтисодиёти аҳволи жамиятни бошқариш усулларини қайта кўриб чиқиш, уларни янги шароитга мослаштиришни талаб қилса ҳам Ўзкомпартия, унинг қўмиталари, уруш даврининг иш тажрибасини давом эттириб, марказда ва жойларда ҳокимиятни ўз қўлида маҳкам ушлаб, маъмурий-буйруқбозлик тизимини яна ҳам кучайтирди.

Урушдан кейинги йилларда партия ва ҳукумат раҳбарлиги лавозимларига назарий жиҳатдан кам тайёрланган, иш тажрибаси етарли бўлмаган ходимлар келди. Давлат бошқарув тизимида маҳаллий халқ вакиллари фақат 47 фоизни ташкил қилди. Партияга қабул қилишга юзаки, тўраларча ёндашув натижасида қабул қилинганларнинг кўпчилигини ишчи ва деҳқонлар ташкил қилиб, илғор зиёлилар, малакали мутахассислар раҳбарлик ишларидан четлаштирилди. Ўзбекистон ССР Олий ва маҳаллий кенгашларига сайловлар юзаки ўтказилиб, олдиндан тузилган рўйхат ва режа асосида депутатликка номзодлар кўрсатилди. Сайловчиларнинг 99,9 фоизи овоз беришда қатнашиб, “якдиллик” билан коммунистларнинг вакилларига овоз берди. Бу қанчалик ҳақиқатга тўғри келади, тушуниш қийин эмас. Советлар фаолиятида юзакичилик, қорғобозлик кучайди. Олий Советнинг,

айниқса, маҳаллий советларнинг сессиялари вақтида чакирилмасдан ундаги масалалар кўпинча муҳокама қилинмай ёки ҳурфикрлиликсиз қабул қилинади. Сайланган советлар вазифасини унинг ижроия қўмиталари бажарадиган бўлди. Советларга депутат бўлиб сайланганларнинг аксарият қисми жамият тараққиётининг қонунларидан хабарсиз, умуман ҳокимиятни бошқариш масалалари билан қизиқмайдиган шахслар эди. Айтиқса, олий советларга сайланган депутатлар рус тилида олиб борилган сессия мажлисларида республика манфаатларини ҳимоя қиладиган даражада фаолият кўрсата олмасди. Партия ва жамоат ташкилотларининг олий органларига аъзо бўлиб сайланганлар, бу ташкилотларнинг анжуманларига делегат бўлиб борганлар орасида ҳам ўз вазифаларини тушунмайдиган, тушунса ҳам уни рўёбга чиқаришни билмайдиганлар, лоқайдлар кўпчиликини ташкил қилар эди. Бундай депутатлар ва делегатлар ичида Республикамиз номига доғ туширганлар ҳам оз бўлмади.

Республика Олий Кенгашининг I чақириқ депутатларидан 158 депутат, II чақириқ депутатларидан эса 167 нафари қайта сайланган. Булар партия, маъмурий хўжалик ходимлари, жамоа хўжалиги раислари бўлган. Бундан кўринадики, маъмурий-буйруқбозлик тизими даврида депутатлик номенклатура ходимларига имтиёз бўлиб хизмат қилган. Йиллар ўтиши билан бундай депутатлар ишга тўғаноқ бўла бошладилар.

Партия совет ходимларининг саводхонлик даражасини кўтаришга қанчалик уринмасин депутатлар орасида ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотлилар сони салмоқли эдики, бу республика Олий Кенгаши фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Баъзи депутатлар ўрта маълумот билан Олий Кенгашнинг доимий қўмиталари аъзоси ҳам бўлди.

30-йилларнинг иккинчи ярмидан 1959 йилгача Советларга Марказдан келган раҳбар, партия ва совет ходимларини сайлаш йўлга қўйилди. IV чақириқ Олий Кенгашнинг 294 депутатидан 16 таси марказ вакиллари эди. Бундай иш юритиш 70-йиллардан қайтадан йўлга қўйилди.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан савдо ва маданий алоқалари кенгайди. 1958 йили Ўзбекистон дунёнинг 32 мамлакатига саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чиқарган бўлса, 1970 йил 76 мамлакат билан савдо алоқаларини ўрнатди. Чет давлатларга маҳсулот чиқаришда Ўзбекистон собиқ Иттифокда РСФСР ва Украинадан кейинги учинчи ўринда турди. Қорақўл тери ва пахта толасидан бошлаб, машинасозлик маҳсулотларининг 250 тури турт қитъанинг деярли ҳамма мамлакатларига чиқарилди. Минг афсуски, бу маҳсулотлар Ўзбекистон номидан эмас “СССРда ишланган” деган тамга билан дунёга танилди.

Андижон Машинасозлик заводининг маҳсулотлари 44 мамлакатга, Тошкент Кабел заводининг маҳсулоти 27, Чирчиқ электрохимкомбинати 20, Самарқанддаги “Кинап” заводи 30 мамлакатга ўз маҳсулотини чиқарди. Кўп йиллар давомида пахта ташқи бозорга чиқарилган асосий маҳсулот бўлиб, 1953 йилдан бошлаб Ўзбекистон пахта-си Америка Қўшма Штатлари, Мексика, Сурия каби пахта етиштирувчи мамлакатларнинг рақобатини енгиб, йирик капиталистик давлатлар бозорига чиқди ва жами 35 давлатнинг бозорини эгаллади.

1960-70 йиллари Ўзбекистон Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари учун минглаб Олий ва ўрта маълумотли мутахассислар ҳамда малакали ишчи кадрлар тайёрлаб берди. 1961 йили Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) қошида чет элликлар учун тайёрлов бўлими очилди. Ўзбекистоннинг минглаб мутахассислари бир қатор мустақилликка эришган мамлакатларнинг иқтисодиётини ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшди. Ўзбекистонлик машинасозлар, пахтакорлар, сув хўжалиги иншоотлари ва ипакчилик соҳаси мутахассислари кўп мамлакатларда ўзларининг бой тажрибаларини ташвиқот қилдилар. Мисрдаги “Асвон” ва “Хелвонн” сув иншоотлари, Афғонистондаги Жалолобод канали ва Кубадаги саноат қурилмаларида Ўзбекистон мутахассислари ҳам иштирок этдилар.

1947-1955 йиллари дунёнинг 46 мамлакати, шу жумла-

дан, илғор тараққий этган давлатлардан 180 делегация Ўзбекистонга ташриф буюрди. Ана шу даврда собиқ Иттифоқнинг делегациялари таркибида 200 дан ортиқ Ўзбекистон фуқаролари хорижий мамлакатларда бўлиб қайтди. Бундан ташқари, санъат ва адабиёт ходимлари ўртасида делегациялар алмашилди. Бу тадбирлар натижасида бизнинг ўлкада “казарма социализми” ўрнатилгани ҳам ошкор бўлди.

Ўзбекистон халқаро биродарлашган шаҳарлар уюшмасига аъзо бўлди. Тошкент Покистоннинг Карачи, Ливиянинг Триполи, Ҳиндистоннинг Патнала, АҚШнинг Сиэтл, Марокашнинг Марокаш, Югославиянинг Скопле шаҳарлари билан биродарлашди. Ўша даврнинг муҳим муаммолари бўйича Тошкентда халқаро йигинлар, учрашувлар ва илмий кенгашлар чақирилди. Жумладан, 1959-72 йилларда ўттиздан ортиқ илмий сессия ва кенгашлар бўлиб ўтди. 1958 йилнинг кузида Тошкентда 37та Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг анжумани ўтди ва бу ерда “Тошкент руҳи” юзага келиб, халқаро миқёсда Ўзбекистоннинг мавқеи ошди.

Ўзбекистон чет давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларини кенгайтириш, уни самарали олиб бориш учун барча имкониятларга эга бўлса ҳам бу имкониятдан тўла фойдалана олмасди.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76, 77, 112, 122-моддаларига кўра Ўзбекистон чет давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, дипломатлар ва элчилар тайинлаш, чақириб олиш ҳуқуқларига эга ва халқаро ташкилотлар билан мустақил алоқалар ўрнатиши мумкин. Лекин, амалда республиканинг халқаро муносабатлари марказда режалаштирилиб, чизиб берилган доирада олиб борилди. Чет давлатлардан бирор делегациянинг қабул қилиниши, жумҳуриятда ўтадиган учрашувлар, кенгашлар, анжуманлар учун “марказдан” рухсат олиниши шарт эди. Иттифоқчи республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллиги тўғрисидаги қонунлар аслида қорозда қолди.

Республикада 1946-90 йиллардаги маънавий-маданий қарамлик ва унинг оқибатлари

Тоталитар тизим шароитида оммага ғоявий таъсир ўтказиш мақсадида маданий-маърифий муассасалардан кенг фойдаланилди. 1960 йиллар республикада 2.977 клуб бўлса, 1970 йилда уларнинг сони 3.441 тага етди. Шу йиллари кутубхоналар сони тегишли равишда 3.418 тадан 5.822 тага; музейлар сони 14 тадан 26 тага; киноқурилмалар сони 2.178 тадан 3.988 тага ошди. Лекин буларнинг кўпчилиги статистик ҳисоботларда ошириб кўрсатилган бўлиб, аслида ўзларининг бевосита функцияларини самарали бажариш учун ҳаётий имкониятга эга бўлмади. Уларнинг моддий техника базаси паст даражада бўлиб, молия билан етарли таъминланмади. Бу жиҳатдан Ўзбекистон собиқ совет республикалари ўртасида энг қуйи поғонада турди.

1969 йилда Россияда аҳолининг 10 минг нафарига 14 та клуб муассасаси тўғри келса, Белоруссияда 11 та, Ўзбекистонда эса атиги 4 та эди. Маданий-маърифий муассасаларга давлат томонидан ажратилган маблағ аҳоли жон бошига Эстонияда 21,3 сўмни, Арманистонда 17,9, РСФСРда 9,7 сўмни ташкил қилса, Ўзбекистонда 4,5 сўмни ташкил қиларди. Республика кутубхоналарининг китоб фонди 1950-1970 йилларда ўн баробарга кўпайган бўлса ҳам, лекин уларнинг кўпчилигини мафкуравий тарғибот учун зарур бўлган марксизм-ленинизмга оид асарлар ташкил қилар эди. Олинган китобларнинг 8-10 фоизигина республикада нашр этилган бўлиб, қолганлари четдан келтирилиб, уларнинг аксарияти рус тилида эди. Маданий-маърифий муассасалар молиявий жиҳатдан давлат назоратидан четда қолганлиги учун бундай муассасалар кўпинча жамоатчилик асосида қурилди. Масалан, 1961 йили Ўзбекистон қасаба уюшмалари ташкилотлари томонидан жамоатчилик асосида 45та маданият ва техника университетлари, 5 та халқ театрлари, 1.258 та жисмоний тарбия жамоалари иш олиб борди.

Ўзбекистонда таълим тизимини яхшилаш учун ўнлаб қарорлар қабул қилинарди. Бироқ, бу қарорлар миллий мактабларда тўлиқ бажарилмасди. Мактаблар урушдан кейин ҳам дарсликлар билан тўлиқ таъминламади. Моддий ўқув базаси русийзабон мактабларникидан анча паст эди.

Ўрта мактаб битирувчилари орасида эрта турмушга берилиши туфайли қизлар камчиликни ташкил қилар эди. Маорифни ривожлантиришда маҳаллий миллатларга паст назар билан қараш совет тузуми сиёсатининг пинҳона фаолиятига яширинган эди. Кейинги йилларда очилган архив маълумотларида собиқ Иттифокдаги республикаларда онгли, маданиятли, ҳурфикрли кишиларнинг бўлишига йўл қўймаслик ҳақидаги махфий кўрсатмалар бежиз эмас эди. 1985 йилда олий ўқув юртлари сони 42 тага етди.

1946-47 ўқув йилида республикада 4483 мактаб бўлиб, унда 212.000 ўқувчи ўқиган бўлса, 1965-66 ўқув йилида мактаблар сони 9716 га, ундаги ўқувчилар сони 2.476.000 га етди. Олий ўқув юртларида талабалар сони 21.190 дан 168.800 тага етди. Бу миқдор “маҳаллий миллат йигит қизлари билим учун эмас, диплом учун қизиқсин” деган ақидага асосланганлигини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамай, ўзбекистонликларни, хусусан, ўзбекларни илмга чанқоқлиги ҳар қандай сунъий тўсиқларни енга бошлади.

Ўзбекистонда фан ва техниканинг ҳамма соҳаларида йирик олимлар етиштирилиб, фан номзодлари ва докторларини тайёрлаш бўйича собиқ СССРда олдинги қаторларга чиқди.

1950 йил Ўзбекистонда 1760 фан номзоди, 180 фан докторлари илмий иш олиб борди. 1965 йилда эса, фан номзодларининг сони 4000, фан докторлари сони 324 га етди. 50-60-йиллари Ўзбекистон Фанлар Академияси олимлари, айниқса, математика-механика, тиббиёт, энергетика, қишлоқ хўжалиги соҳаларида ишлар олиб борди. Бир қанча илмий-текшириш институтлари, травматология ва ортопедия, энергетика, математика, онкология ва радиология, Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш, кибернетика ва бошқа бир қанча

институтлар шу йилларда ишга туширилди. ЎзФА қошида Фалсафа ва ҳуқуқ институти ташкил этилиб, Шарқшунослик институти фаолияти кенгайтирилди.

50-йиллардан бошлаб республикадаги илмий-тадқиқот ишларида атом қувватидан фойдалана бошланди. Дастлабки пайтда атом қуввати Тошкент ва Самарқанд Давлат университетлари лабораторялари, Фанлар академиясининг Физика-техника институти, Политехника ва Медицина институтларида ишлатилди. Лекин техника базаси етарли бўлмаганлигидан атом қувватидан фойдаланиш доираси тор бўлиб қолди. 1956 йил бошларида Тошкентдан 30 км йироқда, 750 штат бирлигига мўлжалланган Ядро илмий-тадқиқот институти ва барча қулайликларга эга бўлган шаҳарча қурилиб, 1958 йили ишга туширилди. Унинг биринчи директори этиб йирик физик олим, академик — Убай Орифов тайинланди.

1951-1954 йиллари республикада яна бир йирик илмий марказ бунёд этилди. 80 гектар майдонда, иттифокда ягона табиий шароитда ўсадиган Тошкент ботаника боғи яратилди. 1956 йили 5 ноябрда Ўрта Осиёда биринчи Тошкент телемаркази ишга туширилди. Кейинчалик 1962 йили Урганчда, 1964 йили Нукусда ҳам телевизор марказлар иш бошлади.

Ўзбекистонлик олимларнинг бир қанчаси, айниқса, табиий фанлар соҳасида ўзларининг илмий ютуқлари билан, нафақат, собиқ Иттифок доирасида, балки жаҳон миқёсида тан олинди ва юқори даражадаги давлат мукофотларига сазовор бўлдилар. Ўзбек математик олимларидан — Т.Н.Қори-Ниёзий, Т.А.Саримсоқов, С.Х.Сирожидинов, физиклар — У.О.Орифов, С.А.Азимов, химиклар — О.С.Содиқов, С.Ю. Юнусов, М.И.Набиев, геологлар — Х.М.Абдуллаев, И.Х.Хамрабоев, Г.А.Мавлонов, биологлар — А.М.Музаффаров, К.З. Зокиров, Т.З.Зоҳидов, техника соҳасида — М.Т.Ўразбоев, Х.А.Раҳматуллин, Х.Файзиев, жамиятшунослик фани соҳасида — И.М.Мўминов, Ҳ.Сулаймонова, Я.Ғ.Ғуломовлар шулар жумласидандир.

Республика зиёлилари қаторида 125 мингдан ортиқ олий ва ўрта махсус маълумотга эга мутахассислар бўлиб, шулардан 25 мингдан кўпроғи муҳандис ва техниклар, 10 минг қишлоқ хўжалик мутахассислари, 24 минг шифокор ва 60 мингдан ортиқ ўқитувчилар, юздан ортиқ ёзувчи, шоир, драматурглар, рассомлар уюшмасида 105 киши, композиторлар уюшмасида 26 нафар аъзолари бор эди. 1956 йилнинг охирларида республика зиёлиларининг Биринчи қурултойи бўлиб ўтди.

Партия ғоявий тизгинига қарамасдан адабиёт ва санъат соҳасида кўзга кўринарли асарлар яратилди. Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, Туроб Тўла, М.Бобоев, Мирмуҳсин ва бошқаларнинг тинчлик мавзусига бағишланган шеърлари юзага келди. Ойбекнинг “Олтин водийдан шабадалар”, Парда Турсуннинг “Ўқитувчи”, Асқад Мухторнинг “Опа-сингиллар” романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана”, “Оғриқ тишлар”, Б.Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” драмалари катта шухрат қозонди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий қатағондан озод бўлган ижодкорларнинг асарлари юзага чиқа бошлади. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи, Миртемирнинг “Сурат”, Шайхзоданинг “Тошкентнома” дostonлари нашрдан чиқди.

60-йиллардан адабиётда янги авлод пайдо бўлди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Ҳусниддин Шарипов, Озод Шарафутдиновлар билан изма-из янги ижодий тафаккурга эга бўлган истеъдодли Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Хошимов, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Омон Матжон, Рауф Парфи каби ёш адабиётчилар майдонга келди. Ўзбек адабиётининг ривожланиш даврида адабиётга мафкуравий таъсир ўтказишнинг қуроли сифатида қаралиб, ижод эркинлиги бўғилди ва партиявий синфий ақидалар тикиштирилди. 50-80-йилларда аҳён-аҳёнда бўлса ҳам озодликка интилувчи фикрлар кўзга чалинарди. Бироқ бунга дарҳол танқидлар, маъмурий жазолар тўсиғи қўйиларди.

80-йилларнинг ўрталаридан адабиёт халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттириш йўлида янги қадамлар қўя бошлади. Бадий асарларнинг мавзу доирасига Орол фожеаси, ўзбек деҳқонининг машаққатли тақдири, табиат, тил, маданият ва тарихимизга оид муаммолар кириб келди. Янги мазмун ижодда янгича замонавий шакл, халқона оҳангларга кенг йўл оча бошлади.

50-60-йилларда Республика санъатида, хусусан, театр ва рақс санъатида силжишлар юз берди: 1947 йили Тошкентда хореография билим юрти очилди. 1957 йили машҳур раққоса М.Тургунбоева томонидан “Баҳор” ўзбек халқ рақс ансамбли, 1958 йили Г.Раҳимова раҳбарлигида Хоразм ашула ва рақс ансамллари тузилди. Бу жамоалар ўзбек сахна рақсларини бойитди. Республикада театр санъатининг ривожланишида Самарқанд Давлат ашула ва балет театри (1964 йил), Тошкентда “Ёш гвардия” (1990 йилдан Аббор Хидоятлов номидаги) ўзбек драма театрининг очилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Муסיқа ва театр соҳасидаги бу ўзгаришлар бир томонлама бўлиб, жаҳон санъати даражасига тезроқ етиб олиш учун ўзбек миллий маданиятидан узоқ бўлган опера, балет, симфоник муסיқага асосий эътибор берилиб, миллий драма театрларимиз эътибордан четда қолди. “Шаклан миллий, мазмунан социалистик” шиори остида ривожланган совет адабиёти ва санъатининг асл мақсади “байналмилаллаштириш” бўлиб, бадий асарларда миллийлик йўқола борди.

Урушдан кейинги чорак аср мобайнида Ўзбекистон санъати ва қишлоқ хўжалиги, маданияти ва фани ривожланишида маълум натижаларга эришди. Лекин бу ривожланиш зиддиятлар билан тўла бўлди, демократлаштириш йўлида олиб борилган тадбирлар етарли натижаларни бермади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими кучайиб бораётган Ўзбекистонда халқнинг турмуши, аҳолига кўрсатиладиган маиший хизмат жиҳатидан Республика собиқ Иттифокда охириги ўринларда эди. Таълим-тарбия ва соғлиқни сақлаш соҳа-

сидаги баландпарвоз кўрсаткичлардан социалистик тизимнинг ташвиқот-тарғиботи учун фойдаланилди. Умуман олганда, жамиятнинг инқироз томон йўл тутиши кучая борди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, хусусан, республика раҳбариятининг қатъиятли ҳаракати билан ноҳақлик барҳам топди. Минглаб бегуноҳ фуқароларнинг номлари оқланди.

КПСС МК Апрель (1985 й) пленуми совет жамиятини “қайта қуриш”, бу жамият ҳаётининг барча соҳаларини “чуқур ислоҳ қилиш” йўлини эълон қилди. Бунда, аввало, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, ошкоралик, иқтисодий ўсишни фан-техника ютуқларига таяниб жадаллаштиришга қарор қилинди.

Бироқ узоқ йиллар тоталитар режимга мослашган давлат монополияси, идоралар бюрократик аппарати кўзда тутилган режаларни амалга оширишга йўл қўймади.

80-йилларнинг ўрталарига келиб, мамлакатдаги иқтисодий тараққиётни чуқур таҳлил қилмай, 90-йилларнинг охирига бориб, собиқ СССР да миллий даромадни 2-2.5 баробар ўстириш, аниқроғи, 70 йил ичида амалга оширилган ишларни кейинги 15 йил ичида бажариш вазифалари қўйилдики, бу мутлақо ҳақиқатдан узоқ эди. Бу ҳол табиий равишда 70-80-йиллар бошида жамият олдидаги муҳим халқ хўжалиги вазифаларини ишлаб чиқаришни жадаллаштириш йўли билан эмас, балки қўшиб ёзиш, пора бериш, ошна-оғайнигарчилик билан осонгина ҳал қилишга олиб келди.

Давлат режалаштириш тизими мураккаб ижтимоий ва хўжалик вазифаларини маъмурий-буйруқбозлик йўли билан ҳал қилишга қодир бўлмай қолди. Натижада, иқтисодий ўсиш йилдан-йилга камайиб борди. Республика халқ хўжалигида умумий ижтимоий меҳнат унумдорлигининг пасайиши ҳисобига мўлжалдагидан 4,3 фоиз ёки 850,4 миллион сўмга кам миллий даромад олинди. 1989 йилда Ўзбекистондаги ҳар бир кишига собиқ Иттифокдаги ўртача даражадан бир ярим баравардан кам капитал маблағ тўғри келди.

Ушбу муаммолардан халқ эътиборини чалғитиш учун кўп йиллар давомида йиғилиб қолган миллий норозиликлардан фойдаланилди. Коммунистик мафкура ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун, ҳатто, айрим республикаларда миллатлараро низоларни уюштира бошлади. 1989 йилда Тошкент, Фарғона, Андижонда рўй берган миллатлараро можаролар, Кавказдаги қуролли тўқнашувлар, қувғин қилинган халқларнинг норозиликларидан разилона манфаат йўлида, республикаларда, шу жумладан, Ўзбекистонда пайдо бўлаётган хурлик овозини бўғиш учун фойдаландилар.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигига келганда СССРда миллатлараро муносабатларда жиддий муаммолар келиб чиқди. 1989 йил 24 майда Қувасой шаҳрида ёшлар ўртасида (Р. Нишонов таърифича, “бир банка кулпуной учун”) бўлган безорилик миллатлараро (маҳаллий ёшлар билан месхети турклар ўртасида) тўқнашувни келтириб чиқарди ва бу можаро Фарғона водийсида оммавий тус олди. Республиканинг сиёсий раҳбарияти юзага келган бу мураккаб вазиятнинг тўғри баҳолай олмагани учун, ёшларнинг оммавий чиқишлари, миллатлараро тўқнашувлар содир бўлди.

Бундай оммавий чиқишларга, коммунистик мафкура тартибига қаршиликларга “қўникмаган” сиёсий раҳбарият намоийишчиларга қарши ҳарбий қисм ташлади. 1989 йил 8 июнда Қўқонда тинч намоийишчилар ана шу ҳарбий қисм аскарлари томонидан ўққа тутилди. Натижада, намоийишда қатнашган 50 дан зиёд аҳоли ҳалок бўлди (уларнинг кўпчилиги ёшлар эди), 200 дан ортиғи эса ярадор қилинди. Умуман 3-12 июнь кунлари Фарғона вилоятида бўлган миллатлараро тўқнашувларда ҳарбийлар томонидан ўққа тутилиш оқибатида 103 киши ҳалок бўлган. 1009 киши ярадор бўлган ва 650 хонадонга ўт қўйилиб, вайрон қилинган.

Фарғона фожиаларига тааллуқли маълумотларнинг (лекин маълумотлар йўқ даражада) таҳлили шуни кўрсатадики, месхети турклари учун бу можаро мустабид тузум айби билан уруш даврида мажбуран ташлаб чиқилган она ватанларига қайтиб боришлари учун баҳона сифатида керак бўлган. Маҳаллий аҳоли эса бу можарога табиий равишда қўшилиб

кетган. Чунки жойларда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларига эътибор берилмаган, маҳаллий ёшлар ўртасида ишсизлик кўпайиб, аҳолининг турмуш даражаси пасайиб борган, аҳоли уй-жой билан таъминланмаган, уй қуриш учун участкалар ажратилмаган, пахта яккаҳокимлиги, экология муаммолари ҳал қилинмаган, порахўрлик, кўзбўямачилик, қонунбузарлик авж олган.

Мудҳиш воқеалардан кейин берилган расмий баёнотларга кўра, республикада вужудга келган ижтимоий-иқтисодий кескинликдан оммавий тартибсизликлар оқасида миллатлар ўртасида нифоқ ва тўқнашувларни келтириб чиқаришга уринган экстремистик кучлар турган. Бу атайлаб уюштирилган сиёсий ифвогарлик эди. Фарғонадаги мудҳиш воқеа Сумгаит, Боку, Тоғли Қорабоғ, Ўш-Ўзган ва бошқа минтақаларда худди шундай тарзда уюштирилган ифвогарлик билан бир қаторда турар эди. Фарғона воқеаларидан кейин Ўзбекистоннинг И.Каримов бошлиқ сиёсий раҳбарияти, республика зиёлилари ва сиёсий кучлари ана шу таҳликали кунларда сиёсий ва маънавий жиҳатдан юксак мавқеда турди. Фожеанинг асл сабабларини очиб ташлаш, ўз халқининг шон-шухрати ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш йўлидаги ўзларининг машаққатли уринишларида улар республиканинг энг кескин муаммоларини биринчи бор ошқора равишда муҳокамага қўя бошладилар.

80-йилларнинг ўрталарига келиб СССРнинг парчала ниши реал объектив ҳақиқатга айланиб қолди. Миллий онгни ўсиши, ўзбек тили масаласининг кун тартибига қўйилишига олиб келди. Р. Нишонов бошчилигидаги республика раҳбарияти бу муаммони ҳал қилишга эмас, аксинча, бу ҳаракатни “жамиятга қарши” деб, уни барҳам топтиришга, қонунчилик, ошқоралик ва оммавий талабларга риоя қилиш оқимига буриб юборишга уринди.

Демократик тараққийпарвар кучлар томонидан қўйилган масалани И.Каримов бошчилигидаги янги раҳбарият ўз вақтида англаб етди ва уни ҳал этишга киришди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Туркистон ўлкасида совет ҳукумати ўрнатилишига маҳаллий сиёсий кучлар ва аҳоли қандай муносабатда бўлди?
2. Туркистондаги миллий давлат чегараланиши қандай мақсадларни кўзлаб амалга оширилган эди?
3. Совет даврида Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ривожига қайси йўналишларда амалга ошди?
4. Советларнинг Ўзбекистонда амалга оширган қатағон сиёсатининг асл мақсади нимада кўринади?
5. Совет даврида Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари қандай аҳволда эди?
6. Иккинчи жаҳон урушидаги ғалабага Ўзбекистон қандай ҳисса қўшди?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маъруза. // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
6. Аҳмад Закий Валидий Туғон. Бўлинганни бўри ер (Хотиралар). -Т.: "Адолат", 1998.
7. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. -Т.: "Маънавият", 2000.
8. Зиёев Ҳ. Тарих — ўтмиш ва келажак кўзгуси. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.

10. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. -Т.: "Маънавият", 2002.
11. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917-1935 йиллар). -Т.: "Ўзбекистон", 2000.
12. Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. -Т., 1992.
13. Гойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. -Т.: "Ўзбекистон", 1994.
14. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. -Т.: "Шарқ", 2000.
15. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.

**10-мавзу. Ўзбекистонда давлат
мустақиллигининг қўлга киритилиши.
Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг
иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёти
Давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши**

Ушбу мавзу бугунги кунда долзарб бўлиб, ижтимоий соҳа вакиллари тадқиқотлари диққат марказидан ўрин олган. Жумладан, Н.Жўраев ва Қ.Усмонов тадқиқотларида мавзунинг тарихий жиҳатлари таҳлил этилган бўлса, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришув йўлидаги ҳаракатлари А.Азизхўжаев илмий изланишларида ўз аксини топган. Мустақил Ўзбекистондаги демократик жараёнлар, суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар ҳамда иқтисодий ҳаёт талқини таниқли олимлар — А.Саидов ва М.Шарифхўжаевлар илмий ишларидан ўрин олган. Умуман, ушбу мавзуни атрофлича ўрганиш ўз долзарблигини йўқотмаган.

XX аср 90-йилларига келиб жаҳон ва собиқ Иттифокдаги ўзгаришлар ҳамда юзага келган вазият ўзбек халқининг мустақиллик учун бўлган курашини тезлаштириб юборди.

Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилинишида Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ навбатдан ташқари 1991 йил 31 августдаги VI сессияси катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Унда “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида” ҳамда “Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида”ги масалалар кун тартибига қўйилиб, қизғин муҳокама қилинди. Сессияда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Президент И.А. Каримов маъруза қилди. У ўз нутқида Марказий Хукумат олиб бораётган ички сиёсатни таҳлил қилди. 19-21 август кунлари Москва Фавқулодда ҳолат давлат комитети (ГКЧП) аъзолари фаолиятининг халқлар озодлиги, жумҳуриятлар мустақиллигига қарши қаратилганлиги халққа рўй-рост билдирилди. Олий Кенгаш депутатлари ҳар бир модданинг муҳокамасидан сўнг, “Ўзбекистон Республикаси-

нинг Давлат мустақиллиги тўғрисида”ги Қонунни қабул қилдилар. Сўнгра “Республика Давлат мустақиллиги тўғрисида”ги Баёнот қабул қилинди. Ўзбекистон ССР нинг номи Ўзбекистон Республикаси деб ўзгартирилди. Мустақиллик белгиланган кун — 1 сентябрь 1991 йилдан бошлаб миллий байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди.

“Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида”ги Қонун 17 моддадан иборат бўлиб, мустақил республика учун вақтинча конституция ролини ўйнайдиган бўлди.

Ушбу қонунда Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тuzилиши, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилаш қонунлаштирилди. Республиканинг давлат бўлиниши ҳамда иқтисодий асослари ҳам Қонунда ўз аксини топди. Хужжатда Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон билан муносабатлари хусусида сўз бориб, Ўзбекистон Қорақалпоғистоннинг ҳудудий яхлитлигини тан олди, у Ўзбекистон таркибида эканлиги эътироф этилди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилиниши билан бирга Давлат мустақиллиги билан боғлиқ қонунлар тизимини яратиш зарур эди. Ўзбекистон эришган истиқлолни мустаҳкамлаш учун мамлакатда референдум ўтказишга қарор қилинди. 1991 йили 18 ноябрда Олий Кенгаш VIII сессияси Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисида Қарор қабул қилди. Шунга мувофиқ, 29 декабрда “Сиз Олий Кенгаш томонидан Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинишини маъқуллайсизми?” мавзуида референдум ўтказишга катта тайёргарлик кўрилди. Референдум якунига кўра унда қатнашган аҳолининг 98,2 фоизи Ўзбекистон мустақиллигини ёқлаб овоз берди. Ўзбекистоннинг мустақил республика деб эълон қилиниши жаҳон жамоатчилиги томонидан ҳам зўр қониқиш билан кутиб олинди.

1991 йил 14 сентябрида эса Ўзбекистон Компартиясининг фавқулодда XXIII съездида Ўзбекистон Компартияси КПСС таркибидан чиққанлиги эълон қилинди. Партиянинг бундан буён фаолият кўрсатмаслиги эътиборга олинб, ушбу партия ўрнида Халқ Демократик партияси

тузилди. Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинган куннинг ўзидаёқ мустақил давлат рамзларини жорий қилиш юзасидан амалий чоралар кўрилди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи тўғрисида, республика гербининг нусхаси ва Давлат мадҳиясининг мусиқий баёни ҳақида махсус қарор қабул қилинди. Унда Конституция комиссиясининг эксперт гуруҳига Давлат байроғининг вариантлари устида ишлашни давом эттириш, Олий Кенгашнинг тегишли қўмиталарига Конституция комиссияси ижодий гуруҳи билан ҳамкорликда Давлат байроғи, мадҳияси ҳақида қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиб, навбатдаги сессияга тақдим этиш топширилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 18 ноябрида бўлиб ўтган VIII сессияси “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи тўғрисида” Қонун қабул қилди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи улуг аجدодларимизнинг ақида ва маслакларига мос келувчи, миллат табиати ва халқимиз руҳиятидан келиб чиқиб, унинг миллий ва маънавий жиҳатларини ҳам ўзида акс эттирмоғи керак эди. Мамлакатимиз давлат байроғи юртимизнинг ўтмиши, бугунги куни ва келажагининг ёрқин рамзи бўлиб қолди.

1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Герби” тўғрисида Қонун қабул қилинди. Давлат гербидаги ҳар бир белги чуқур маънога эга. Герб рангли тасвирда бўлиб, Хумо қуши кумуш рангда, қуёш, бошоқлар, пахта чаноғи ва “Ўзбекистон” деган ёзувлар тилла рангда, ғўза шохлари, барглари ва водийлар яшил рангда, тоғлар ҳаво рангда, чанокдаги пахта, дарёлар, ярим ой ва юлдуз оқ рангда. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тасвирланган лента тўрт хил рангда берилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 10 декабрида бўлиб ўтган XI сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида”-ги Қонун қабул қилинди. Сессияда шоир Абдулла Орипов ва бастакор Мутал Бурхонов томонидан тайёрланган мадҳия тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни 1992 йили 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ XI сессиясида қабул қилинди.

Конституция муқаддима, олти бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат бўлиб, биринчи бўлимда Конституциянинг асосий принциплари баён этилди, унда Давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташқи сиёсатнинг бош йўналишлари ўз ифодасини топди. Асосий Қонуннинг Иккинчи бўлими 35 моддадан иборат бўлиб, Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Бунда, Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга эканлиги, Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилганлиги, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, виждон эркинлиги ва унинг кафолатланиши ёритилган. Инсоннинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали қатнашиши, сиёсий партиялар ва ҳаракатларга қўшилиш ҳуқуқлари таққослаб кўрсатилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин давлат бошқарувининг Президентлик шакли ривожланди. 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайловлар бўлиб ўтди. Сайлов муқобиллик тарзида ўтди ва бу лавозимга икки номзод — Ўзбекистон ХДП ва Ўзбекистон қасаба уюшмалари федерацияси номзоди И.А.Каримов ва “Эрк” Демократик партияси вакили Салой Мадаминов (Муҳаммад Солиҳ) номзоди қўйилди.

Сайловлар якунига кўра 8 миллион 514 минг 136 овоз ёки овоз беришда қатнашганларнинг 86 фоизи Ислон Каримов номзодини, 1 миллион 220 минг 474 сайловчи (12,3 %) Салой Мадаминов номзодини ёқлаб овоз берди. Марказий сайлов комиссияси округ комиссиялари мажлис баёнларини кўриб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонуннинг 35-моддасига асосан Ислон Абдуғаниевич Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланган деб ҳисоблашга қарор қилди.

Мамлакатда кенг миқёсли ислохотларни узлуксиз давом эттириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 26 мартда Президент И. Каримовнинг ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш юзасидан умумхалқ референдумини ўтказди. 2000 йил 11 январда Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг навбатдаги мажлиси — 2000 йил 9 январь куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига бўлган сайлов натижалари тасдиқланди. Шу куни «Фидокорлар» миллий демократик партиясидан номзоди кўрсатилган И.Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз берди. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Абдулҳафиз Жалолов учун 505 минг 161 сайловчи, яъни 4,17 фоиз сайловчи овоз берди.

“Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонуннинг 35-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси И.А.Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланганлиги тўғрисида қарор қабул қилди.

Амалдаги Конституцияда Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимиятнинг бошлиғи қилиб белгиланишини ижро этувчи ҳокимиятни кучайтиришга қаратилган тадбир деб айтиш мумкин. Мамлакатимизнинг ижро этувчи ҳокимиятининг таркиби Президент томонидан тайинланиб, Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистонда президентлик институти ўрнатилган дастлабки даврда Вазирлар кенгаши ҳукумат сифатидаги ҳуқуқий мақоми ва ваколатларини сақлаб қолган эди. Унинг 1990 йил 30 мартда Олий Кенгаш тасдиқлаган янги таркиби 41 киши, яъни Раис, Бош вазир, унинг икки биринчи ўринбосари, тўрт ўринбосар, 19 вазир, 14 давлат кўмитаси раисидан иборат эди. Бошқарув идоралари фаолиятни такомиллаштириш мақсадида 1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II сессияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 35 кишидан иборат янги таркибини тасдиқлади. 2000

йил иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси иккинчи йиғилиши (11 февраль) Вазирлар Маҳкамасининг яна янги таркибини тасдиқлади. Бошқарув тизимининг бошқа бўғинлари ҳам бозор иқтисодининг Ўзбекистонга хос йўлига мослаштирилди.

1991 йил 6 сентябрида Республика мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги тузилди. Шу мақсадларни қўзлаб унинг таркибида 1992 йил январь ойида Ўзбекистон Республикаси миллий гвардия бригадаси барпо этиш лозим деб топилди. 1992 йил июлида у Мудофаа Вазирлигига бўйсундирилди.

Мустақил Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан шуғулланувчи давлат идоралари тизимида тубдан ўзгаришлар амалга оширилди. Мамлакатда 1990 йил декабрида Давлат режа қўмитаси Иқтисод комиссиясига айлантирилди. 1992 йил 5 августида эса ушбу қўмита ва статистика давлат қўмитаси негизида Вазирлар Маҳкамасининг Истиқболни белгилаш ва статистика давлат қўмитаси ҳамда жойларда унинг тегишли идоралари барпо этилди. 1997 йилдан ушбу Қўмита Макроиқтисодиёт Вазирлигига айлантирилди.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг янги усули сифатида концернлар вужудга келтирилди. Бу, аввало, иқтисодий мустақиллик ва бозор иқтисодига ўтиш зарурияти билан боғлиқ бўлди. “Ўздонмахсулот”, “Ўзбекнефтгаз” ва бошқа қўплаб концернлар шулар жумласидандир. 1991 йил 7 сентябрида Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил қилинди.

1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги Қонунга кўра республика парламентида сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси I чақириқ Олий Мажлисига сайловда 250 депутатдан иборат Олий Мажлис — Янги Парламент демократик ва қўппартиявийлик асосида тузилди. Ўтган давр мобайнида Олий Мажлис “Ўзбекистон Республикаси-

нинг Конституциявий суди тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги тўғрисида”, “Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонунлар, Меҳнат кодекси (1995), “Фуқаролик Кодекси” (1996) (биринчи ва иккинчи қисмлари) каби кўплаб қонун ва қарорлар қабул қилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1997 йил 29 августда “Жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури”ни тасдиқлади. Дастурнинг мақсади аҳолининг барча қатламларини ҳуқуқий саводхонликка эриштишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларини кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг кенг қамровли мунтазам тизимини яратишдан иборат бўлди.

Олий Мажлис фаолиятини эркинлаштириш мақсадида икки палатали Парламент тузиш тўғрисида 2002 йил 27 январда умумхалқ референдуми ўтказилди. Референдумда қатнашган фуқароларнинг 93,65 фоизи парламентнинг икки палатадан иборат бўлишини қўллаб-қувватлади.

2004-2005 йилнинг декабр-январида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг икки палатасига сайловлар бўлиб ўтди. Ўзбекистон фуқароларининг фаол иштироки, маҳаллий ва халқаро ташкилотлар, хорижий мамлакатлар вакиллариининг назорати остида ўтган сайлов натижасида Қонунчилик палатасига 120 депутат сайланди. Буларнинг 28 нафари Халқ Демократик партиядан, 41 нафари Либерал-демократик партиядан, 18 нафари “Фидокорлар” миллий демократик партиядан, 11 нафари Миллий тикланиш демократик партиядан, 10 нафари “Адолат” социал-демократик партиядан сайланди. 12 депутат ташаббускор гуруҳлардан бўлди. Маҳаллий ҳокимият органларидан юқори палата — Сенатга ҳар вилоятдан 6 нафардан жами 84 сенатор сайланди, яна 16 сенатор Президент томонидан кўрсатилди.

Республикада инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча республика аҳолисининг инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятини ошириш мақсадида 1996 йил 31 октябрда Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг "Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Марказини тузиш тўғрисида"ги Фармони эълон қилинди. 1997 йил апрелда Олий Мажлис таркибида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакиллик (Омбудсман) ташкил қилинди.

Вакил Олий Мажлиснинг ёрдамчи институти бўлиб, у ижтимоий манфаатларнинг мувозанатига, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича энг мақбул давлат тизими яратилишига кўмаклашади. Омбудсман фуқароларнинг ариза ва мурожаатларини кўриб чиқишда, зарур ахборотни талаб қилиб олишда мансабдор шахслар ва давлат органлари билан ҳамкорлик қилади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил фаолиятини таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда ҳуқуқий, инсонпарварлик, демократик ва фуқаролик жамияти қурилиши учун мустаҳкам пойдевор қўйилди.

Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши

Мустақил Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизимининг вужудга келиши давлат ҳокимияти олий ва маҳаллий органларининг такомилида катта аҳамият касб этди. Мустақиллик йиллари вужудга келган сиёсий партиялар ўз фаолиятида ўзбек халқининг энг яхши демократик анъаналари, адолат, эзгулик, тенглик ва инсон эркинлиги каби умуминсоний қадриятлар ҳамда ғояларга, ахлоқийлик ва одамийлик қоидаларига суянди. Сиёсий партиялар демократик фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, аҳоли турли қатламлари манфаатларини ифода этишда муҳим демократик инсти-

тут ҳисобланиб, вакиллик демократиясининг ривожланиши, янги ғоялар, муқобил таклифлар қарор топишида муҳим аҳамият касб этади. Шу боис Ўзбекистонда ташкил этилган турли партиялар ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 1996 йил 26 декабрдаги “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, шунингдек, ўз дастурларига асосан амалга оширдилар.

Халқ демократик партияси сиёсий партия сифатида мамлакатда биринчилардан бўлиб, 1991 йил 1 ноябрда ташкил топди. 440 минг аъзога эга бўлган бу партия I чақириқ Олий Кенгашга 69 депутат сайлади. II чақириқ Олий Мажлисга 48 депутат сайлади. Аъзоларининг сони 2001 йилнинг 1 майига келиб, 557 минг 168 та бўлди.

“Ватан тараққиёти” партияси 1992 йили 24 майида ташкил топган бўлиб, 35 минг аъзоси бор эди. I чақириқ Олий Кенгашга 14 депутат сайланди. II чақириқ Олий Мажлисга 20 депутат сайланди.

Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси (СДП) 1995 йили 18 февралда ташкил топди ва 30 минг аъзога эга бўлди. Олий Кенгашдаги фракциясига 47 депутат бирлашди. “Адолат” СДП сининг ҳозирда 33 минг аъзоси бўлиб, улардан II чақириқ Олий Мажлисга 11 депутат сайланди.

Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси 1995 йил 3 июнда ташкил топди. МТДП аъзоларининг сони дастлаб 6 мингга бўлиб, ҳозирда 11 мингдан ошди. II чақириқ Олий Мажлисга бу партиядан 10 киши депутатликка сайланди.

“Фидокорлар” миллий демократик партияси 1998 йил 28 декабрда ташкил топди. Унинг 20 минг 500 аъзоси бўлиб, II чақириқ Олий Мажлис депутатларининг 34 нафари “Фидокорлар” миллий демократик партиясига мансуб аъзолардир. ФМДП билан “Ватан тараққиёти” партияси 2000 йилнинг 14 апрелида бирлашди ва 54 депутат Олий Мажлисида “Фидокорлар” Миллий Демократик партияси фракциясини тузди.

ЎЗЛДП Республикадаги катта нуфузга эга партиялардан бири ҳисобланади. Бу партия сонига кўра ХДП дан кейин иккинчи ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда “Халқ бирлиги” ҳаракати ҳам 1995 йил июнидан фаолият кўрсатган.

Ҳаракатнинг асосий мақсади — қўп миллатли мамлакатда халқлар бирлигини янада мустаҳкамлаш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва кафолатларини тўла-тўқис амалга ошириш ва фуқаролик, ватанпарварлик туйғуларини ривожлантиришдан иборат.

Мустақиллик йилларида шаклланган ушбу партияларнинг дастурларида соғлом муҳолифатчилик кўринмайди. Фақатгина Ўзбекистон “Фидокорлар” миллий демократик партияси дастурида жамиятда учраб турадиган айрим қонунсизликлар, суиистеъмолчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик, ақиданарастлик иллатларига нисбатан муҳолифатда бўлиши таъкидланган, холос. Шундай бўлса-да, сиёсий ҳаётни эркинлаштириш, сиёсий партиялар фаолиятини кучайтириш вазифалари кўндаланг бўлиб турган бугунги кунда партиялар ўз ўринларини аниқ топмоқда.

Шу нуқтаи назардан ёндашганда ҳаракат дастурларида ўзаро яқинлик бўлганлиги сабабли ҳамда демократик жараёнларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда “Ватан тараққиёти” партияси билан ФМДПнинг ўзаро бирлашиши ҳам шу руҳни ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан буён Республика Президенти ва ҳукумати томонидан чуқур ўйланган миллий сиёсат амалга оширилмоқда.

Давлат умуммиллий сиёсатига миллий сиёсатдан ташқари иқтисодий ва социал, илмий-техника, таълим ва соғлиқни сақлаш, халқаро муносабатлар (ташқи сиёсат), миллий хавфсизлик ва бошқа сиёсатлар киради.

Ўзбекистон умуммиллий сиёсатининг катта тизимида миллий аҳоли сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Бу сиёсат диққат марказида миллатидан қатъи назар инсон туради. Бунда миллий аҳоли сиёсати республика аҳолисига хос сифат кўрсаткичларини яхшилашни кўзда тутади.

Ўзбекистон полиэтник, яъни кўп элатли давлат турига мансуб бўлиб, давлатга ўз номини берган миллат — ўзбеклар (1996 йил 1 январь ҳолатига кўра — 76,4%) — аҳоли сони бўйича кўпчиликни ташкил қилади.

1999 йилга келиб бу мувозанатда қисман ўзгариш бўлди. Мамлакатимизда ўзбеклар аҳолининг деярли 80 фоизини ташкил этса, қолганлар эса кам сонли миллат вакилларидир.

“Ижтимоий фикр” маркази томонидан республика Байналмилал маданий маркази ҳамда миллий маданий марказлар вакиллари иштирокида “Мустақил Ўзбекистонда фуқароларнинг элатлараро ва конфессиялараро муносабатлари” юзасидан 1999 йил 14-18 ноябрда социологик сўров ўтказилди. Унда ўз фаолияти билан 150 мингдан ортиқ киши ва йирик миллий гуруҳларни қамраб олган 24 та Миллий маданий марказ иштирок этди. Унга кўра қуйидаги асосий хулосалар чиқарилган:

— Ўзбекистондаги барча этник гуруҳлар учун энг асосийси — Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис этишдир;

— турли элатлар ва конфессиялар вакиллари ўзаро ҳурмат, тушуниш ва тўла келишувчанлик муҳитида фаолият кўрсатмоқдалар;

— Ўзбекистон фуқаролари, уларнинг миллатидан қатъи назар, мустақил Ўзбекистондаги элатлараро келишув ва мослашувчанлик феномени - давлатимиздаги барқарорлик ва фуқаролар тинчлигининг энг муҳим факторларидан биридир, деган ягона фикрдалар;

— фуқароларнинг миллатларидан қатъи назар уларнинг ҳуқуқий тенглиги, иқтисодий ва ижтимоий эркинлиги учун давлат томонидан барча шароитлар яратилган;

— туб миллат бошқа этник гуруҳлар билан биргаликда умумижтимоий тафаккурни шакллантириш жараёнида тезлаштириш ва рағбатлантиришнинг улкан салоҳиятини ташкил этади, юзага келган миллатлараро муносабатлар эса тинчлик ва барқарорликни, ҳар бир оиллага муносиб ҳаётни таъминлаш кафолати бўлиб хизмат қилади;

— келажакда башорат этиш мумкинки, Ўзбекистондаги элатлараро ва конфессиялараро муносабатлик ўзбек

халқининг маънавий янгиланиши ва миллий тафаккурнинг ўсиши билан чамбарчас боглиқ ҳолда жамиятнинг янгиланиши ва унинг демократиялашувида кучли туртки бўлиб хизмат қилади, республиканинг жаҳон ҳамжамоатчилиги билан интеграцияси учун қулай шароит яратади.

Маълумки, дунёдаги барча мамлакатларда оммавий ахборот воситалари етакчи ўрин тутати. Газета ва журналлар, радио ва телевидение воситалари ҳар бир давлатда омма билан ҳокимият ўртасида ўзига хос алоқа воситаси, ошкоралик кўзгуси, ҳақиқат жарчиси бўлиб хизмат қилади. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи роль ўйнаганлиги учун ҳам уларга тўртинчи ҳокимият тусини бериш оммалашган. Давлат бошқарув органлари демократиянинг муҳим таянчи бўлганлиги учун ҳам оммавий ахборот воситалари билан маслаҳатлашишга, таклифларини эътиборга олишга мажбурдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида: “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди”, — дейилган. Қўриниб турибдики, оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш, эркинлигини кўрсатиш, уларнинг халққа садоқат билан хизмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуни мамлакатимиздаги барча газета ва журналлар, радио ва телевидение воситаларини дунё миқёсига олиб чиқиш учун хизмат қилувчи асосий дастур бўлди.

2004 йилнинг 1 январь ойига қўра мамлакатимизда 571 та газета, 140 та журнал, 4 та ахборот агентлиги, 85 та телерадио ва кабель студияси, 298 та электрон ахборот воситалари ишламоқда.

Мазкур йилларда яна икки Қонун: Ўзбекистон Республикасининг “Журналистлик касбини ҳимоя қилиш тўғрисида” ҳамда “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” қонунлар қабул қилинди. Бу қонун-

лар фуқароларнинг ахборот қидириб топиш, олиш, уза-тиш ва тарқатиш ҳуқуқини тўла миқёсда таъминлайдиган ҳуқуқий қурол бўлиб, аҳоли учун ахборот олиш ва етказиш-нинг бош воситачиси бўлган журналистнинг самарали фаоли-ят кўрсатиши учун ҳуқуқий асосни вужудга келтирди.

Мустақиллик йилларида оммавий ахборот воситалари мансабдорларнинг тўрачилиги, коррупция, мустабидлик ва боқимандалик психологияси йўлида мустаҳкам ғов бўлиб, қонунчиликини рўёбга чиқариш ислохотларнинг бориши ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назорат қилиш-нинг таъсирчан воситаси бўлиб қолмоқда. Лекин хорижий оммавий ахборот воситалари билан алоқа ўрнатиш маса-ласи ташқи сиёсий фаолиятнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Чунки Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамия-тига қанчалик тез кириб бориши ана шу ахборот воситала-ри тарқатадиган хабарларининг тўғрилигига боғлиқ.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида яратил-ган бошқарув тизими ва унинг қонунчилик асослари, фу-қаролик жамияти мамлакатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва ҳуқуқий демократик давлат барпо этилганли-гини кафолатлайди. Зеро, Президент И.Каримовнинг Олий Мажлис II чақириқ IX сессиясида сўзлаган нутқи (2002 й., 29 август), Қонунчилик палатаси ва Сенат қўшма йи-ғилишидаги маърузасида (2005 й., 28 январ) оммавий ах-борот воситаларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини ошириш тўғрисида амалий таклифлар илгари сурилди.

Мустақиллик йилларида маънавий ва маърифий ҳаёт

Миллий истиқлол ғояси ва мафкуравий масалалар

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан бир вақтда, маънавий меросимиз, маданий қадриятларимизни тиклаш ва уларни халқимизга етказиш борасида кенг қўламда фаолият олиб борилмоқда.

Президент И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, маъ-навиятнинг моҳияти шунчалик кенги, уни ўлчаб ҳам,

поёнига етказиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир оламдир. Бозор муносабатлари шароитида маънавият ва маърифат ишларига ғоят катта эътибор берилиши Мустақил Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Шу борада “Маънавият ва маърифат” жамоатчилиқ марказини ташкил қилиш ва унинг иш самарадорлигини оширишга қаратилган 1994 йил 23 апрелдаги ва кейинги Президент фармонлари Республикада маънавий ва мафкуравий ишларни юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Президентининг 2000 йилнинг 2 июнидаги Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш туғрисидаги янги Фармони мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни изчил амалга ошириш, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини халқимиз онги ва қалбига синдириш борасида улкан ишларни амалга оширишга қаратилган муҳим дастур бўлди. Юртбошимизнинг маънавиятга бош ҳомий бўлаётгани, вилоят ҳокимларининг маънавий ва маърифий Кенгашларига шахсан ўзлари раислик қилаётганлари мамлакатимизда маънавий кадриятларни тиклаш, ҳар томонлама камол топган инсонни тарбиялашга қанчалик катта эътибор берилаётганлигини кўрсатади.

Республика маънавият ва маърифат кенгаши Президент Фармонининг ижросини таъминлаш мақсадида “Жамият маънавиятини янада юксалтириш”, “Аҳолининг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш” юзасидан ҳужжатлар қабул қилиб, 39 та кичик ишчи гуруҳларини тузди. Қабул қилинган дастурларни амалга ошириш, маънавий-маърифий ишларнинг самарадорлигини кучайтириш юзасидан кенгашнинг жойлардаги бўлимлари муайян ишларни амалга оширмоқдалар.

Ишларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда — аждодларимизнинг бизгача етиб келган бой маданий меросларини ўрганиш ҳам катта ўрин эгаллайди. Шу сабабли Ўзбекистон Президенти томонидан кадриятлар, урф-одатлар, буюк ота-боболаримизнинг бизга қолдирган меросларини ўрганиш ва тарғиб этиш учун кенг йўللار

очилди. Бу борадаги тадбирлар мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ амалга оширила бошланди. Хусусан, маънавий-маърифий ишларнинг ривожланиши учун давлат томонидан катта маблағ ажратилди. Ўзбекистондаги барча давлат театрлари, маданият уйлари, санъат олий ўқув юртлари, фольклор-этнографик гуруҳлар маданият ўчоқларига айланди. Театр сахналарида янги замонавий спектакллар қўйила бошлади.

Бадий адабиётга партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридан ёндашишга чек қўйилди. Баҳовуддин Нақшбанд, Феруз, Ҳужа Ахрор, Чўлпон, Фитрат каби алломаларнинг номлари тикланиб, асарлари чоп этилди. Баркамол авлодни тарбиялашдаги катта хизматларини ҳисобга олиб, адабиётнинг илғор намоёндалари — Абдулла Орипов, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Қайипберген Тўлепбергенов, Иброҳим Юсуповлар “Ўзбекистон Қаҳрамони” унвонига сазовор бўлдилар.

1991 йили буюк аллома, ғазал мулкнинг султони — Алишер Навоий юбилейини ўтказиш катта аҳамиятга молик воқеа бўлди. Бу тантанага бағишлаб Республикамизда шоирнинг асарлари нашрдан чиқарилди. 1994 йил Мирзо Улуғбек таваллуд топган куннинг 600 йиллиги кенг қўламда, жаҳон миқёсида нишонланди. ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида юбилейга бағишланган ҳафталик ўтди.

Мустақиллик йилларида буюк соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллиги бўлиб ўтди. ЮНЕСКО томонидан 1996 йил “Амир Темур йили” деб эълон қилинди. Шу йили ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида “Темурийлар даври, фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши” мавзуида анжуман ва унга бағишланган қўразма очилди. Мамлакатимизда “Темур ва темурийлар” музейи, Амир Темур номи берилган боғлар, кўчалар барпо этилди.

Ислом оламининг алломаси Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Баҳовуддин Нақшбандийнинг 675 йиллиги кенг қўламда нишонланди. Уларнинг бой асарлари нашрдан чиқарилди.

Барча вилоятлар ва шаҳарларда ҳар йили Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳийларга бағишлаб кечалар ўтказилди, Жалолоддин Мангубердиннинг 800 йиллик таваллуди, “Алпомиш” достони яратилишининг 1000 йиллиги кенг миқёсда нишонланди.

Маънавий ҳаётни такомиллаштириш мақсадида Имом Бухорийнинг юбилейига бағишлаб, “Қуръони Карим”дан кейин иккинчи ўринда турадиган “Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ” (Ишонарли тўплам), “Ал-адаб, ал-муфрад” (Адаб дурдоналари) асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, нашрдан чиқарилди.

1998 йили Имом Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Аҳмад Фарғоний таваллуднинг 1200 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланди. Республикада юбилейлар муносабати билан алломалар ҳаётига бағишланган илмий анжуманлар ва бадий кўргазмалар очилди.

Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси ва бевосита иштироки билан буюк ватандошларимиз фикҳ илмининг билимдони, номи Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган Абул Ҳасан ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги, калом илмининг асосчиси Имом Абу Мансур Мотрудий таваллудининг 1130 йиллиги бутун мамлакатимизда кенг нишонланди. Юртимиз ҳали иттифоқ таркибида бўлган, Кремлнинг ҳукмронлиги ҳали кучини йўқотмаган бир пайтда — 1990 йил июнь ойида Республика Президенти Ислом Каримов “Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига Ҳаж қилиши тўғрисида”ги Фармонга имзо чекди. Ўзбекистон ҳукуматининг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши билан 1991 йилда Ҳаж қилиш бахтига 350 киши сазовар бўлган бўлса, 2001 йили ҳожиларнинг сони 3801 кишига етди. Ҳама мустақиллик йиллари Ҳаж ибодатини адо этишга мувофиқ бўлганларнинг сони 31.057 кишини ташкил қилди.

Сўнгги йилларда Ҳаж сафарига борувчилар 4 минг нафар кишини ташкил этмоқда. Давлат уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда. 1992 йил Президент Фармони билан Рамазон ва Қурбон ҳайит кунлари умумхалқ байрами деб эълон қилинди. Халқимиз асрлар давомида

нишонлаб келган байрамларидан бири — “Наврӯз” умум-халқ байрами сифатида қайта тикланди.

Мовароуннаҳр диний бошқармаси Республикамиз ҳаётида ўз ўрнини эгаллади. Диний бошқарма қошида Ислом Университети ва вилоятларда мадрасалар ташкил этилди. «Ислом нури» газетаси чоп этилмоқда. Мустақиллик арафасида Ўзбекистон бўйича 87та масжид бўлса, 1998 йилда уларнинг сони 3000тага, ҳозир эса 5000тага етди. Дин инсон руҳини поклаши, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлаши, миллий қадрият ва анъаналарни асрашга хизмат қилиши билан жамият ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Ўзбек юрти азалдан қадимий динлар ривож топган макондир. Ҳозирги кунда кўп миллатли Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда ўн тўртта диний конфессия ёнма-ён яшаб келмоқда.

1995 йили рус православ черкови ташаббуси билан Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси ташкил этилганлигининг 125 йиллиги юбилейи, Ўзбекистон евангель-люттеран жамоаси ташкил этилганлигининг 100 йиллигига бағишланган “Бир осмон остида” шиори билан мусулмон ва христиан динлари вакиллари ўртасида ўтказилган мулоқат катта аҳамият касб этди. 2000 йилнинг сентябрида ЮНЕСКО раҳнамолигида Тошкентда “Жаҳон динлари тинчлик маданияти йўлида” мавзуида динлараро мулоқот, халқаро анжуман бўлиб ўтди. Унда АҚШ, Франция, Россия, Эрон, Исроил, Ҳиндистон, Хитой, Ватикан каби ўттизга яқин мамлакат, шунингдек, халқаро диний муассасалар вакиллари қатнашдилар. Анжуманни ўтказиш учун айнан Ўзбекистон танлангани бежиз эмас. Зеро, бу ўлкадан дунёга донғи кетган буюк алломалар, Ислом оламида катта ҳурматга эга бўлган буюк зотлар етишиб чиққан. Ҳозирги кунда мустақил Ўзбекистонда дин ва виждон эркинлиги мустаҳкам қарор топган ва барча диний конфессиялар биргаликда мустаҳкам тинчликни сақлаш, диний экстремизм ва халқаро террорчиликка қарши дадил кураш олиб бормоқда. АҚШ собиқ давлат

котиби Мадлен Олбрайт 2000 йил апрелида Тошкент Синагогида ибодат қилганидан кейин: «Ўзбекистонда яна такрор айтаман, Ўзбекистонда барча динларга бир хил эътибор берилаётгани, виждон эркинлиги тўла таъминланганлиги мени жуда қувонтирди. Бу жиҳатдан Ўзбекистонни бутун дунёга ибрат қилиб кўрсатса арзийди», деган эди.

Истиқлол йўлида қадам ташлаб бораётган Ватанимиздаги мавжуд маънавий, маданий омилларига эътибор бериш билан бирга маориф, таълим-тарбия ишларига ҳам эътибор кучайтирилмоқда. “Таълим-тарбия тизими-ни ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, биз кўзлаган олий мақсад — озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди”, — дейди И.А.Каримов.

Республикамизда таълимнинг янги тизимини амалга оширишда, Ўзбекистон ҳукумати тарихимиздаги таълим жараёнларини ўрганиб чиқиб, илғор тараққий этган мамлакатларнинг таълим ташаббусини инобатга олиб таълимни ислоҳ қилиш дастурини тайёрлади. Барча эътибор таълим тизимларини демократик ва инсонпарварлик тамойиллари асосида такомиллаштириб, унинг моддий техника базасини замон ва давр талаблари даражасига кўтариш ҳамда Ўзбекистоннинг маърифий салоҳиятини кучайтиришга қаратилди. Шу мақсадда 1992 йил 2 июлда Республикамизда “Таълим тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди.

Таълимни ислоҳ қилиш қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилади:

— таълим-тарбиянинг инсонпарварлиги ва демократиклиги;

— таълим тизимининг узлуксизлиги, изчиллиги, илмийлиги ва дунёвийлиги;

— таълимда умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий қадриятларнинг устуворлиги;

— эътиқоди, динидан қатъи назар барча фуқаролар учун таълим олиш имкониятлари яратилганлиги;

— таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ҳаракатлар таъсиридан холилиги.

1993 йил Республикамиз Президенти томонидан “Ўзбекистонда ўқувчи ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғриси”даги Фармонига биноан талаба ва аспирантлар учун махсус стипендиялар белгиланди. Улар учун ривожланган давлатлардаги университетларда таълим олиш, улардаги илмий марказларда ишлаш, малакаларини ошириш учун шароитлар яратиб берилди.

Ўзбекистон мустақиллигига эришган дастлабки кунлардан бошлаб энг муҳим масалалардан бири сифатида эски тафаккур, эътиқодидан қутилган, истиқлол учун, ўз онаюрти учун хизмат қиладиган кадрлар тайёрлаш масаласи турди. Эски тузумни аста-секин таг-томири билан тугатиб, батамом янги, жаҳонинг илғор тараққий этган мамлакатлари йўлидан борадиган ҳақиқий демократик жамият қуриш эндиликда янгича фикрлайдиган қуйидан тортиб, юқори тоифадаги кадрларга боғлиқ бўлиб қолди.

Собиқ Иттифоқ даврида катта-кичик раҳбар ходимлар ҳар хил даражадаги партия ва комсомол мактабларида, коммунистик мафкура тарғиботчиси ва ташвиқотчиларини тайёрлайдиган Университет ва академияларда тайёрланган бўлса, эндиликда бу ўқув юртлари, табиийки, тарих саҳнасидан тушиб қолди. Бозор муносабатларига асосланган янги жамиятда раҳбар кадрларни тайёрлаш мақсадида Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети, айрим вазирликлар қошида академиялар ташкил этилиши катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон мустақиллигининг келажаги юқори малакали, маърифатли, эл-юртига садоқатли мутахассисларни тайёрлашга бевосита боғлиқ. И.А.Каримов мухбирларнинг “Сизнинг сиёсатингизда таълим-тарбия масаласига катта эътибор берилишининг сабаби нимада?”, деган саволига, “онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб янги жамият қуриб бўлмайди, онг, ғоя, тафаккур таълим-тарбия билан узвий боғлиқ, бир-бирини тўлдиради”, деб жавоб беради.

1997 йил 29 августда Республика Олий Мажлисининг IX сессиясида И.А.Каримовнинг “Баркамол авлод —

Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” номли маърузаси асосида янги таҳрирда “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Истиқлол йилларида мактабгача тарбия муассасаларида, бошланғич синфларда ўқув-тарбия ишларига эътибор кучайтирилиб, ўрта-махсус ва олий ўқув юртлари тизимида лицейлар, коллежлар, бизнес мактаблари очилди, 8 та институт асосида университетлар ташкил қилинди. 2000 йил бошларига келиб, мамлакатимизда 61 та олий, 258 та ўрта-махсус ўқув юртлари, шу жумладан, 75 та коллежларда 360 мингдан ортиқ талаба билим олмақда. Мустақиллигимиз келажаги ёшлар қўлида экан, билимдон, маънавияти юксак, мустақил фикрлаб, мустақил иш юритадиган ёшларни, Юртбошимиз таъбири билан айтганда, жамиятимизнинг энг катта бойлиги, миллатимизнинг интеллектуал, ақл-заковат бойлиги бўлмиш йигит-қизларимизни тарбиялаш мамлакатимиз ҳаётида биринчи даражали вазифа этиб белгиланди.

Бу борада “Умид” (1997 й.), “Улуғбек” (1993 й.) жамғармалари олиб бораётган ишлар алоҳида ўрин тутати. Фақат “Умид” жамғармаси синовларида 1997-1999 йиллар мобайнида 5500 нафар ёшлар қатнашиб, 658 таси Президент грантларига сазовор бўлди. 2000-2001 ўқув йилидаги бу танловда 3000 нафар ёшлар билими синовдан ўтказилиб, улардан 124 таси хорижий давлатларнинг энг нуфузли ўқув юртларида ўқишга сазовор бўлди.

Яқинда ўз фаолиятини бошлаган “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг асосий мақсад ва вазифалари келажак авлодимиз дили ва онгига миллий истиқлол ғоялари ҳамда мафкурасини сингдириш, аҳолининг аксариятини ташкил қилган йигит-қизларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялашга қаратилгандир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий тамойиллари аниқ белгилаб кўрсатилди:

- узлуксизлик: таълим-фан-ишлаб чиқариш;
- мутахассисларга талаб истиқболини ўрганиш;

- ўқитувчи ва мураббийларни қайта тайёрлаш;
- ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқли, маънавиятли ва виждонли этиб тарбиялаш;
- корхоналарда мактаб-институтлар базасини мустаҳкамлашдан фойдаланиш;
- чет эл сармояларидан фойдаланиш.

Таълим тўғрисидаги янги Қонунга кўра, узлуксиз таълим бир неча босқичларда амалга оширилиши зарур:

1.Мактабгача — оила ва боғча тарбияси.

2.Бошланғич таълим — 1-4-синфлар.

3.Умумий таълим мажбурий бўлиб, 5-9-синфларда умумий билим асослари, дунёқараш шаклланади.

4.Мажбурий-ихтиёрий тусдаги ўрта-махсус билим ва касб-хунар ўқув юртлари: 3 йилга мўлжалланган академик лицейлар, махсус касб-хунар коллежлари.

5.Олий таълим: бакалавр — 4 йил, магистратура — 2 йил ўқиш муддати, кейинчалик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун аспирантура — 3 йил, докторантура — 2 йил муддатга белгиланган.

Таълим-тарбия, илм-фан соҳасидаги ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилиши зарур:

I. 1997-2001 й.й. Ўтиш даври.

II.2000-2005 й.й. Ислохотни кенг миқёсда амалга ошириш даври.

III. 2005 йилдан кейин кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, янада ривожлантириш даври.

Ўтган қисқа давр ичида “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга оширишнинг биринчи босқичидаги натижалар кўзга кўринарли даражада бўлди. Ҳозирги кунда умуман таълим тараққиёти 2005-2004 йилларга мўлжалланган махсус қарор асосида амалга оширилмоқда.

Маориф соҳасидаги ислохотлар натижасида ўрта махсус билим юртлари тубдан қайта қурилди. Эндиликда 9-синфни битирганлар учун академик лицей ва касб-хунар коллежларининг эшиги кенг очилди. Ўзбекистон ҳукумати ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан кенг шуғулланиши учун барча шароитларни яратиб қўйди. Ҳозирги кунда Республикада жисмоний тарбиянинг 15085 бош-

лангич ташкилоти мавжуд бўлиб, улардан 9501 таси мактабларда, 710 таси лицей ва коллежларда, 63 таси олийгоҳларда ташкил этилган.

Республикада спорт иншоотларини қуришга катта эътибор қаратилган. Жумладан, ҳозирги кунга келиб 500 дан ортиқ спорт клублари, 536 та спорт маскани, 5 та олимпия клуби, 8 та Республика олий спорт мактаби ва Жисмоний тарбия институти ишлаб турибди. Спорт билан шуғулланувчиларга 233 та стадион, 135 та сузиш ҳавзаси, 32.865 та спорт майдончалари хизмат кўрсатмоқда. 4841 та футбол майдони, 168 та теннис, волейбол, баскетбол майдонлари мавжуддир.

Мамлакатда спорт ва жисмоний тарбия соҳасида эришилган ютуқларни янада ривожлантириш юзасидан Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган 1999 йил 27 майдаги 271-сонли Қарор ва шу Қарор асосида қабул қилинган Давлат Дастури катта аҳамиятга эга бўлди. Дастурга кўра, айниқса, қишлоқ ёшлари ўртасида жисмоний тарбия ва спорт шахобчаларини кенгайтириш ҳамда уларнинг моддий техника базаларини кучайтириш тадбирлари белгиланди. Бунга жавобан ўтган бир йилдан кўпроқ вақт ичида қишлоқ туманларида 184 та спорт-соғломлаштириш клублари ташкил қилинди.

2000 йил Ўзбекистон спорти тарихида, умуман олганда, муваффақиятли йил бўлди. Саралаш мусобақаларида ғолиб чиққан 77 спортчимиз 13 спорт тури бўйича Австралиянинг Сидней шаҳрида бўлиб ўтган XXVII Олимпиада ўйинларида қатнашишга муяссар бўлдилар. Олимпиадачиларимиз 1 та олтин, 1 та кумуш ва 2 та бронза медалларини қўлга киритиб, 200 мамлакат ўртасида 41-ўринни эгалладилар. Республика курашчилари, боксчилари, теннисчилари, дзюдочи ва каратэчилари мустақил Ўзбекистонимизни бутун жаҳонга танитмоқда.

Мустақиллик йилларида энг тез ривожланиб бораётган спорт турларидан бири шахматдир. Собиқ Советлар даврида шахмат бўйича битта гроссмейстер тайёрланган бўлса, эндиликда уларнинг сони 11 нафар бўлди. Туркияда бўлиб

Ўтган жаҳон шахмат олимпиадасида ҳамюртларимиз 120 дан ортиқ мамлакатлар ичида 11 ўринни эгалладилар. Республика чемпиони Рустам Қосимжонов ўз тахтасида бронза медалига эга бўлди. 2004 йили дунёнинг энг кучли шахматчилари иштирокида ўтган жаҳон чемпионатида Р.Қосимжонов жаҳон чемпиони унвонини қўлга киритди.

Жамият тараққиётида рўй бераётган ўзгаришларни тушуниш, ҳурфикрликка интилиш, кишиларни истиқлол йўлидан олиб борувчи ғоявий қарашлар ҳозирги куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Жамиятимизда сиёсий мустақилликка эришиб, иқтисодий, маданий-маърифий ишлар амалга оширилаётган бир вақтда миллий истиқлол ғояси ва мафкураси, Юртбошимиз айтганидек, «сув билан ҳаводек зарурдир». Бусиз, яъни фикрлаш, эътиқод ўзгармай бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликка эришиш мураккаб вазифадир. И.А.Каримов миллий мустақиллик ғоясининг зарурлиги тўғрисида гапирар экан “ўзининг келажагини қурмоқчи бўлган ҳар қандай давлат ёхуд жамият, албатта ўз миллий ғоясига суяниши ва таяниши керак” деб таъкидлайди ва миллий истиқлол мафкурасининг вазифасини кўрсатиб, унинг “...асл маъноси эскича ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат” дейди. Мустақиллик ғояси ва мафкурасининг халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи, уни бирлаштирувчи, буюк мақсадлар учун бутун кучларимизни уйғунлаштирувчи аҳамиятини назарда тутиб, Президент И.А. Каримов мустақилликнинг дастлабки даврида, 1993 йил 6 май Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг II чақириқ, XII сессиясида: “Олдимизда турган энг муҳим масала, бу — миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга татбиқ этишдир”, деган эди. Кишиларимизни қайси тоифа ва гуруҳда бўлишидан қатъи назар маънавий инқироздан чиқарадиган ягона миллий ғоя атрофида бирлаштирадиган бирдан-бир қудратли куч ана шу миллий мустақиллик мафкурасидир.

Ягона мақсад, ягона ғоя бўлмаса, жамият инқирозга уч-

райди, ҳалок бўлади. Буни биз яқин ва олис ўтмишдаги тарихимиздан биламиз. Миллий истиқлол ғояси келажак мақсадни ифодалайдиган халқимизнинг минг йиллик тарихини буюк келажак билан боғлайдиган, ана шу юксак мақсад йўлида 120 дан ортиқ миллатлар ва эллатларни, барча кишилари-мизни бирлаштирувчи байроқ вазифасини бажаради.

Мустақил Ўзбекистон тарихи миллий истиқлол ғоясининг тарихидир. И.А.Каримов: “Ўзининг ҳаётини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафкурасиз яшамаган ва яшай олмайди”, — дейди.

Миллий истиқлол ғояси Ўзбекистон Республикасининг қўп миллатлиликлари омилини сақлаб қолиши ва уни ривожлантиришдек буюк мақсадни ўзининг адолатли, инсонпарвар ҳуқуқий жамият қуриш йўлидаги устувор йўналиши деб қарайди. “Ўзбекистон ватаним маним” ғояси барча ўзбекистонликларнинг дилидан ўрин олган. Бу фикрларнинг тасдиғини “Ижтимоий фикр” маркази томонидан 1999 йилнинг июнь ойида ўтказилган социологик тадқиқотларнинг натижасида қуриш мумкин. Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Тошкент, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳрида 1350 респондент иштирокида ўтказилган тадқиқотда ўзбеклардан ташқари тожик, қozoқ, татар, қирғиз, рус, украин, белорус миллати вакиллари Ўзбекистонда миллатлараро ва фуқаролик барқарорлигининг сабаблари нимада деган саволга яқдиллик билан қўйидагича: 59,5%и — Республика Президенти И.Каримовнинг оқилона сиёсати, 31,3%и — давлатнинг оддий халққа кўрсатаётган ғамхўрлиги, 22%и ўзбек халқининг бағрикенглиги, 15,3%и — иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги барқарорлик, деб жавоб бердилар.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш йўлидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ишларидаги барқарорлик мафкуравий таҳдидларни олдини олишни муҳим вазифа қилиб қўяди. Шу мақсадда халқимизнинг анъаналари, удум-

лари, тили, дини, руҳиятига асосланиб келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини кишилар онгига сингдириш лозимдир.

Миллий мустақиллик ғоясининг энг муҳим вазифаларидан бири мустақиллигимиз таянчи ва келажаги ёш авлодни миллий гурур, Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. Мустақиллик ғояларига эътиборсизлик оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. 1999 йил 16 февраль "қонли сешанба" кунги воқеалар миллий мустақиллик ғояси, мафкурасини ёшларимиз онгига етказиш зарурлигини, бунинг учун ғоявий, мафкуравий ишларимизни кучайтириш лозимлигини кўрсатди.

Бу борада Юртбошимизнинг 2000 йил апрелида Оқсарой қароргоҳида зиёлилар билан бўлиб ўтган мулоқотида, шу йилнинг июнь ойида "Фидокор" газетаси мухбири саволларига берган жавобларидаги миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти, зарурияти, аҳамияти, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий асослари тўғрисидаги таълимоти истиқлолигимизнинг буюк ғояларини кишиларимиз тафаккурига сингдиришда ишларимиз дастуридир.

Миллий истиқлол ғояси, унинг тушунча ва тамойилларини халқимиз, биринчи навбатда, ёшларимиз ўртасида тарғиб ва ташвиқ этиш усулларини шакллантириш йўлида дастлабки қадамлар қўйилмоқда. "Маънавият ва маърифат" маркази қошида тарғибот-ташвиқот марказининг тузилгани, жамоатчи маърузачилар ишининг йўлга қўйилаётгани, улар учун "Воизга ёрдам" рукнида рисолалар чоп этилаётгани — шулар жумласидандир. Президентимиз Фармони билан "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" махсус фан сифатида таълим тизимининг барча босқичларига киритилди.

Мустақиллик йилларида фан ва маданиятнинг ривожланиши

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан бошлаб, астрономия, математика, тиббиёт, кимё, меъморчилик, маъданшунослик, фалсафа, мусиқа, тилшунослик, адабиётшунослик каби фан соҳалари ривожланган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон олимлари ота-боболаримиз яратган илмий меросни чуқур ўрганиб, янада бойитмоқдалар. Улар ўз миллий асарлари, кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданиятига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Республикамизда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Нукус ва Самарқандда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг бўлимлари очилган. Илмий тадқиқот ишлари халқ хўжалигининг турли тармоқларида фаолият кўрсатувчи илмий тадқиқот институтлари, илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари, илмий марказлар, шунингдек, университет ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам олиб борилади. Илмий кадрлар Фанлар академияси тизимида ҳам, олий ўқув юртлари, халқ таълим тизимида ҳам тайёрланади. Фақат Олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув юртларида 600 дан ортиқ фан докторлари ва деярли 6 мингга яқин фан номзодлари ўқитувчилик ва илмий фаолият билан шуғулланишар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатда илм-фанга алоҳида эътибор берилди. Халқ хўжалиги ва маданий ҳаётнинг тобора ортиб бораётган талабларидан оққада қолаётган илмий тадқиқот институтлари тугатилиб, янги институтлар очилди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 3 апрелидаги Қарори билан Ўзбекистон Республикаси ФАнинг янги Низоми тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 8 апрелидаги Фармони ҳамда уни амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Фанлар ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қув-

ватлаш тадбирлари ва инновация фаолияти ҳақида”ги Қарори мамлакатимизда илм-фанни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Республика олимларини хорижий мамлакатларга малака оширишга юборишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Илмий ечимларни ички ҳамда ташқи бозорда тарғиб этиш ва тарқатиш мақсадида Республика илмий ишланмалари инновация тижорат маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони-га биноан Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий Аттестация комиссияси ташкил этилиши муносабати билан ФАнинг мавқеи ортди. Ўзбек олимларининг фан-техника соҳасидаги ютуқлари нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам тан олина бошлади ва кўпчилик олимларимиз давлатимиз мукофотларига сазовор бўлдилар, хорижий давлатлар академияларига ҳақиқий ҳам фахрий аъзоликка сайландилар. Ўзбекистон Республикасининг Фанлар академияси ал-Хоразмий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги олтин медалларни таъсис этди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги Ҳ.Ф. Фозилов табиий ва техникавий соҳада катта ютуқларга эришгани учун ал-Хоразмий номидаги “Олтин медал”нинг биринчи соҳиби бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги “Олтин медал” биринчи бўлиб шу йили ижтимоий ва гуманитар фанлар соҳасида катта ютуқларга эришгани учун филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг аъзоси У.И. Каримовга топширилди.

1992 йил октябрь ойида эса геология-минерология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги И.Ҳ. Ҳамробоев геология ва геофизика соҳасида эришган муваффақиятлари учун Ҳабиб Абдуллаев номидаги “Олтин медал”нинг биринчи соҳиби бўлди. У АҚШ да чиқадиган “Глобал тектоника ва металлогения” халқаро илмий журнали таҳририятига аъзо этиб сайланди.

“Фан ва техникада ким ҳақиқатан ким?” деб номланган жаҳон фан ва техникасининг ривожланишига муно-

сиб ҳисса қўшган энг буюк олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисидаги асосий маълумотларни ўз ичига олган Қомусга Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги П.Қ. Ҳабибуллаев киритилган. Ўзбек олими бу шарафга ўзининг қаттиқ ва юмшоқ жисмлар иссиқлик физикасининг катта муаммоларини ҳамда энергетиканинг физикавий-техникавий муаммоларини ишлаб чиққанлиги учун муяссар бўлган.

Мустақиллик йилларида (1996) ФАнинг 40га яқин илмий маркази ва тадқиқот лабораторияларида йирик олимлар фаол меҳнат қилмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси ФА институтлари олимлари хорижий давлатлар олимлари билан ҳамкорликда илмий алоқаларни кенгайтириб бормоқдалар. Натижада, 1992 йил декабрь ойида техника фанлари доктори Ф.Ғ.Умаров К.Э.Циолковский номидаги Космонавтика Халқаро академиясининг аъзоси бўлди. У мазкур Халқаро Академиянинг аъзоси бўлган биринчи ўзбек олимидир. Шунингдек, ўзбекистонлик М.С. Булатов, С.М. Сутягин, И.И. Ноткинлар 1993 йилда Иордания Ислом Фанлар академияси аъзолигига, М.С. Салоҳиддинов ЮНЕСКО Информация Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига, 1994 йил октябрь ойида Худоёр Оллоёров, 1995 йил февраль ойида Азамат Шамсиев Нью-Йорк ФАнинг фахрий аъзолигига, З.С.Салимов, А.А.Аъзамхўжаев Экология ва ҳаёт фаолияти хавфсизлиги халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига, 1997 йил октябрида У. Тожиқонов ва З.Зариповлар табиат ва жамият фанлари Халқаро академиясининг аъзолигига, академик Э.Юсупов эса Туркия Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзолигига сайландилар. Америка Биография институти жаҳон фани ва маданияти тараққиётига қўшган ҳиссаси учун Ўзбекистоннинг етакчи олимларидан бири бўлган Омонулла Файзуллаевга "2001 йил инсони" унвонини берди ҳамда у мазкур институтнинг маслаҳатчилар Кенгаши аъзолигига сайланди. Булар Ўзбекистон фанининг халқаро миқёсда тан олиншининг яққол мисolidир. Юртбошимиз айтганидек, ХХI асрда қуроли, қўшини бўлган давлат эмас, балки

турли соҳалар бўйича кучли мутахассислари бўлган давлатгина қудратли давлат ҳисобланади. Зероки, ҳар бир халқ фан соҳасида катта ютуқларни қўлга киритган машҳур фарзандлари билан буюқдир.

Мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий қайта қуришлар қаторида маданият соҳасида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Бу, аввало, театр санъати, миллий мусиқа, меъморчилик, адабиёт соҳаларида яққол кўзга ташланади. Маданият мутахассисларининг ижодий фаолияти, уларнинг моддий ва техникавий ускуналари, замонавий бинолар билан таъминланиши давлат раҳбари Ислом Каримовнинг бевосита ғамхўрлиги остида бўлди. 2001 йилнинг давлат бюджетидан маданият ва санъат муассасаларини ривожлантириш учун 12 миллиард 703 миллион сўм (бу кўрсаткич 2000 йили 9 млрд. 463 млн. сўмни ташкил қилган эди) ажратилиши фикримиз далилидир. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Республикада янги театр жамоалари ташкил этилди. 1991-1994 йилларда бир қатор вилоят марказларида янги театрлар ишга туширилди. 1993 йил август ойида Тошкент шаҳрида иш бошлаган “Туркистон” саройи нафақат меъморчиликнинг ёрқин намунаси, балки сахна гуруҳлари ва атоқли артистларнинг чиқишлари бўладиган даргоҳга айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Туркистон” саройи очилиши маросимида нутқ сўзлаб: “Ушбу саройда халқимизнинг, шунингдек, жаҳон халқларининг, Марказий Осиё халқларининг анъанавий анжуманларини, санъат байрамларини ўтказишни ният қилганмиз. Бу қошона, иншооло, миллатлар, эл-элатларнинг дўстлик, бирдамлик қалъасига айланади”, — деган эди.

1998 йил 26 мартда Президент И.Каримовнинг “Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш туғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Бу Фармонга мувофиқ Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-

маърифий ислоҳотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол иштирокини таъминлаш мақсадида “Ўзбектеатр” ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Театрларнинг 90-йилларнинг иккинчи ярмидаги репертуарида тарихий пьесалар кенг ўрин олди. 1996 йили Амир Темурнинг 660 йиллик юбилеи муносабати билан 10 та янги спектакль саҳналаштирилди. “Наврўз-97” театр фестивали муносабати билан Соҳибқирон образи яратилган 14 та спектакль намойиш этилди. 1998 йили Аҳмад Фарғоний, Бухорийлар юбилейига бағишланган пьесалар яратилди. Мамлакатимизнинг бой тарихини намойиш этувчи спектакллар Тошкентнинг етакчи театрларидагина эмас, барча вилоятларнинг театр саҳналарида қўйилди. 1995-1997 йиллари Республика театрлари томонидан 313 та янги спектакль қўйилди.

Ўзбекистонда мусиқа ва рақс санъатини ривожлантириш мақсадида “Ўзбекнаво” гастроль-концерт бирлашмаси ташкил этилди. Унда мусиқа-рақс санъатини ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари кўзда тутилди. Санъатни барча соҳалари, маданий-маърифий муассасалари учун малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш Республика Президентининг доимо диққат марказида бўлиб келди. Советлар давридаги маданият ўқув ишлари қайта тузилиб, кўплаб янги ўқув масканлари ташкил этилди. 90-йиллар охирида мамлакатимизда 27 та махсус ўқув юрти фаолият кўрсатди. Шундан биттаси олий ўқув юрти, 20 та ўрта махсус билим юрти, 2 таси мактаб-интернат.

Мустақиллик йилларида ўзбек адабиёти, адабиётшунослик фани тараққиётида ҳам янги саҳифалар очилди. Асарлари зарарли, ўзлари миллатчи деб ноҳақ айбланган Чўлпон, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд, Мунаввар қори сингари миллатпарвар ёзувчи, маърифатпарварлар ижоди ҳолисона ўрганилиб, асарлари чоп этилиб, театр саҳналарида ўз ўрнини эгалладилар.

Маърифатпарварлар фаолиятининг асл моҳияти, адабий, маданий, сиёсий ҳаётдаги ўрни рўйи-рост кўрсатиб

берилди. Ўтмишда диний ва сарой адабиёти вакили деб тамға босилган буюк шоир ҳамда мутафаккирлар ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа қайтарилди.

Мустақиллик шарофати боис муътабар Қуръони Карим ва ҳадислар чоп этилди. Бундай асарларнинг халқимиз қўлига етиб бориши бутунлай янги, соғлом, соф миллий ғояларимиз, мақсад ва интилишларимизнинг сифат даражасини белгилайди. Адабиёт соҳасидаги ва кўплаб нашр этилган бошқа асарлар миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг буюк ҳаётбахш кучини кўрсатади.

Мустақиллик даври адабиётининг байроқдорлари бўлган “Ўзбекистон Қаҳрамонлари” Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ўзбекистон халқ шоирлари Муҳаммад Юсуф, Ҳабиб Саъдуллаевлар ижоди билан бутун халқимиз фахрланади.

Миллий истиқлол давридаги ўзбек адабиётшунослиги олдида турган муҳим вазифаларни ҳал этишда Озод Шарофиддинов, Бегали Қосимов, Наим Каримов, Эркин Каримов, Аҳмад Алиев, Нажмиддин Комиловларнинг асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Т.Маликнинг романлари, О.Матжон, О.Ҳожиева, Х.Султонов, А.Суюн, Й.Эшбек, Ҳ.Дўстмуҳаммад, Ш.Салимова сингари шоир ва адибларнинг бадиий баркамол, ғоявий етук асарлари ўзбек миллий истиқлол адабиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Мустақиллик йилларида маданий-маърифий муассасалар фаолиятида ҳам кескин ўзгаришлар юз берди. Бу муассасаларнинг сони 1997 йили 9442 та бўлса, булардан 60 таси музей, 2657 таси клуб, 6725 таси кутубхоналардир. Мустақиллик йиллари бу муассасалар аҳоли ўртасида маданий-маърифий тарбиянинг ўчоғига айланди.

Аҳоли ўртасида маданий-маърифий ишларни ташкил қилувчи муассасалардан бири кутубхоналар бўлиб, уларнинг сони 1996 йилда 6723 та эди. Кутубхоналарда жами китобхонлар 6 млн. 211 кишини ташкил қилса, шундан 4 млн. 425 минг кишлоқ жойларида эди. Кутубхона ходимларидан 65 фоизи олий ва ўрта маълумотли мутахассислардир.

Миллатимизнинг ўзлигини англашида миллий, тарихий

қадриятлармиз тикланишида музейлар алоҳида ўрин ту-
тади. Шу жиҳатдан Президент И.А.Каримовнинг 1998 йил
12 январдаги “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва
такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони музейлар иши-
ни ривожлантиришда дастур ролини бажармоқда.

Мустақиллик йиллари республикамизда музейларга
бўлган эътибор ошиб бормоқда “Темурийлар тарихи дав-
лат музейи”нинг очилиши, “Ўзбекистон халқлари тари-
хи музейи”, “Халқ амалий санъати музейи” нинг қайта
жиҳозланиши бунинг далилидир. Ҳозирги кунда давлат
қарамоғидаги музейлар сони 81 тани ташкил қилиб, бу-
лар: 15 та тарих музейи, 23 та ўлкашунослик, 10 та ба-
дий санъат кошонаси, 20 та мемориал муассаса, 8 та
адабиёт, 4 та тиббий музейидир. Шунингдек, мамла-
катнинг шаҳар ва туманларидаги мавжуд 510 та музей
халқимизнинг бой тарихий-маданий хазиналарини намо-
йиш этиб, ёш авлодни маънавий-маърифий жиҳатдан
тарбиялашда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги
тасарруфидаги жами музейларда, 2000 йил бошлари маъ-
лумотларига кўра, 1.350 минг экспонант сақланмоқда ва
уларни ўтган вақт давомида 1.655.400 киши томоша қилган.

Шарқ ва Ғарб меъморчилиги уйғунлашган бинолар юр-
тимиз пойтахти ва вилоят марказларида қад кўтариб, ша-
ҳарларимиз ҳуснига ҳусн қўшмоқда. Миллий банк, меҳ-
монхона бинолари ҳамда маданият ва истироҳат боғлари-
нинг бунёд этилиши бунинг ёрқин мисолидир. Хайкалта-
рошлик, амалий безак санъати, тасвирий санъат, рақс,
кино санъатларида ҳам анъанавий ва замонавий усуллар
уйғунлашиб, етук асарлар яратилди ва яратилмоқда.

1998 йили 10 ноябрда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ
қилиш тўғрисида Президент Фармони эълон қилинди. Дав-
лат соғлиқни сақлаш муассасалари билан бир қаторда, но-
давлат, шахсий тиббий муассасалар ривожланмоқда. 1991-
2001 йилларда 19,5 минг ўринли шифохоналар ишга туши-
рилиб, 2001 йили уларнинг сони 1500 га етди. Бундан ташқар-
и, жами 5700 нодавлат шахсий тиббий муассасалар фао-
лият юритмоқда. 2001 йил март ойдан 1-Республика кли-

ник шифохонаси Республика тез тиббий ёрдам илмий марказига айлантирилди. Кардиология, хирургия, офтальмология, онкология республика марказлари ташкил этилди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон мустақиллик йиллари давомида иқтисодий-ижтимоий соҳадаги ютуқлари билан бир қаторда, мафкуравий-маънавий, маданий соҳаларга ҳам эътиборни кучайтириб, жаҳоннинг ривожланган давлатлари орасидаги нуфузи ва обрўси ошириб бормоқда.

Ўзбекистоннинг тинчликсевар мустақил ташқи сиёсати ва унинг жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олиниши

Ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши, унинг истиқболлари хусусида оммавий ахборот воситаларида кенг ёритилмоқда. Ўзбекистон мустақиллиги республикани жаҳон ҳамжамиятига кириб боришига шароит яратди. Президент И.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарларида Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб боришининг истиқболлари ва Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги ўрни ҳамда унинг иқтисодий ислохотлари билан боғлиқ томонлари кўрсатиб берилган.

Бинобарин, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатдаги асосий тамойиллари Ўзбекистоннинг жаҳондаги мавқеини белгилаб беради.

XX асрнинг охириги ўн йиллиги инсоният тарихига буюк ўзгаришлар даври бўлиб кирди, ер юзидаги вазият, кучлар нисбати кескин ўзгариб, бир-бирига қарама-қарши бўлган СССР ва АҚШ етакчилиқ қилган икки ижтимоий-сиёсий тузум, икки ҳарбий-сиёсий блок барҳам топди. Дунё янгиланиши жараёнида ҳар бир давлат ўз тараққиёт қўлами билан жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш учун ҳаракат қила бошлади. Шулар қатори

Ўзбекистон ҳам жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаш мақсадида ўзининг ижтимоий-сиёсий янгиланиш дас-турини ишлаб чиқди. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт истиқболлари учун қулай жўғрофий-сиёсий имкониятларга эга эканлиги ҳам мустақил ташқи сиёсат юритиш, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш учун имкон берди. Хусусан, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасидаги ўрни, бу ҳудудда истиқомат қилувчи халқларнинг қадимдан ҳамфикр бўлиб келгани Марказий Осиё минтақасида ташқи сиёсат юритишда ижтимоий зарурат ҳисобланмоқда. Ўзбекистоннинг бу борада қўлга киритган улкан ютуқлари умумжаҳон цивилизацияси билан муштарак эканлигини алоҳида қайд этиш билан бирга, бу сермашаққат йўлда Президент И. А. Каримовнинг ўрни беқиёслигини ҳам айтиб ўтмоқ лозим.

Мустақиллик йиллари Ўзбекистонда халқаро ташкилотларнинг фаолиятини ўрганиш, хорижий давлатлар билан дипломатик, сайёҳлик алоқаларини йўлга қўйиш ва ушбу соҳа учун юқори малакали миллий кадрлар етиштириш эҳтиёжи пайдо бўлди.

1991 йил 31 августда Олий Кенгаш VI сессиясида қабул қилинган “Мустақиллик ҳақидаги Баёнот”да: “Халқаро ҳамжамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистон халқаро муносабатларда мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашади, унинг мақсадлари мустаҳкам тинчлик, қуролсизланиш, ўз ҳудудини қурол-яроғлардан холи қилиш, ядровий қурол ва бошқа оммавий қирғин қуролларини йўқотиш, суверен давлатлар ўртасидаги низо ва зиддиятларни ҳал этишда куч ишлатиш ва тазйиққа йўл қўймасликдан иборат”, — деб ўз ташқи сиёсатининг асосий йўлини белгилаб олган Ўзбекистон 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституция-мизнинг 17-моддасида бу йўлни Қонун билан мустаҳкамлади. Халқаро ҳуқуқнинг тамойиллари ва нормаларининг бутун мажмуи Конституцияга БМТ Устави, Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид

бошқа халқаро ҳуқуқ битимлари, Хельсинки битими, Париж ва Мадрид хартияларига асосланди. Шунингдек, асосий Қонунга киритилган қонунларни ривожлантириш мақсадида “Дипломатик муносабатларни ўрганиш тартиби”, “Ўзбекистонда халқаро шартномаларни тузиш, ижро этиш ва бекор қилиш” ҳақидаги актлар ҳам қабул қилинди. Уларда ташқи сиёсатнинг ҳар томонлама асосланган тамойиллари ўз аксини топди.

Ушбу тамойиллар қуйидагилар:

— миллий-давлат манфаатларини устун қўйган ҳолда ташқи сиёсатда давлатларнинг суверен тенглигини ҳисобга олиш;

— умумбашарий қадриятларни устун қўйган ҳолда низоли можароларни тинч йўл билан ҳал этиш;

— ташқи сиёсатдаги тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорликни ўрнатишда бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

— барча тинчликсевар давлатлар билан ташқи алоқаларни ўрнатишга интилиш;

— халқаро ҳуқуқ нормаларини тан олган ҳолда жаҳон ҳамжамиятида халқаро талабларга риоя қилиш;

— ташқи сиёсатда кўп томонлама алоқаларни ўрнатишда халқаро ташкилотлар доирасида алоқаларни кенгайтириш масалалари киритилди.

Шу ўринда айтиш лозимки, бу тамойиллар ёш суверен давлатнинг асосий ташқи сиёсий доктринасини ифода этиши билан бирга, давлатлараро муносабатлар йўналишларининг ривожланиши ва кенг доирадаги ташқи муаммоларни ҳал қилиш имконини берди. Мамлакатимизни жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсатининг жаҳон миқёсида мустақил давлат сифатида тезда тан олиншини таъминлади. Ўзбекистон Республикаси ўзининг ташқи сиёсатдаги фаолиятини демократик принципларга асосланган ҳолда олиб борар экан, 1991 йил декабрдан 1992 йил июль ойигача бўлган давр ичида республикани 111 давлат, ҳозирги кунга қадар эса Ўзбекистон мустақиллигини 180 дан ортиқ давлат тан олди, улар-

нинг 100 дан ортиғи билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа ривожланган мамлакатларнинг элчихоналари очилди. Шунингдек, Ўзбекистонда хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг, 24та ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида, Ўзбекистоннинг элчилари дунёдаги йирик давлатларда фаолият юритмоқда.

Мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосини очиқ-ойдинлик, тенг ҳуқуқлилиқ, демократик принципларига содиқлик, умуминсоний қадриятларни улуғлаш, республика ижтимоий ҳаётидаги демократик жараёнга таъсир қилиш қабилар ташкил этади. Республика ташқи сиёсати тинчлик ва хавфсизлик учун умумжаҳон эътироф этган очиқ яқдиллик талабларига асосланади. 1992 йил 2 мартда Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлиб дунё миқёсида тан олинди. Бу воқеа Республиканинг мустақил давлат сифатида халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрин эгаллашида ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. 1993 йил февраль ойига келиб Тошкентда БМТ ваколатхонаси очилди. Холид Малик БМТнинг Ўзбекистондаги вакили этиб сайланди.

Ўзбекистон БМТнинг тўлақонли аъзоси сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг йиғилишларида иштирок этиши билан ўзининг халқаро ҳамжамиятга кириш жараёнини давом эттирди. Ўзбекистон раҳбариятининг дунёдаги глобал муаммоларга жаҳон миқёсида эътиборини қаратиши Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатда тутган аниқ ўрнини белгилаб берди. Чунончи, 1993 йил БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузасида Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг илгари сурган биринчи халқаро ташаббуси Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги адолатпарвар сиёсатидан дарак берди. И.А.Каримов бу

маърузасида бир қатор аниқ таклифлар билан чиқди. Буларга: Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича БМТнинг доимий ишлайдиган семинарини чақириш, БМТ хавфсизлик кенгашида юзага келаётган можароларни таҳлил қилиш ва истиқболни белгилаш бўйича махсус гуруҳ тузиш, Марказий Осиёни ядросиз зона деб эълон қилиш, бу минтақада кимёвий модда, ҳамда бактериологик қуролни тақиқлаш бўйича халқаро назорат ўрнатиш, Марказий Осиёда наркобизнесга қарши ҳамкорликда курашиш учун БМТнинг минтақавий комиссиясини тузиш, Орол муаммосини ҳал қилиш масаласи бўйича БМТнинг махсус комиссиясини тузиш масалалари киритди.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов 1995 йил БМТнинг эллик йиллиги муносабати билан Бош Ассамблеянинг махсус тантанали йиғилишида сўзлаган нутқида ҳам асосий эътиборни, бу ташкилотнинг фаолиятини янада кенгайтириш билан бир қаторда, яна минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик, экстремизм, терроризм, наркобизнесга қарши кураш масалаларига қаратди. Президентимиз муайян “оловли нуқталар” деб аталаётган минтақаларда биргалашиб ҳаракат қилиб, тинчлик ва барқарорликка эришиш лозимлиги ҳақидаги аниқ таклифларни киритди ва Ўзбекистон “оммавий қиргин қуролларини тарқатмасликни таъминлаш бўйича керакли халқаро кафолатларни қабул қилиш, ядро синовларини бутунлай тўхтатиш ҳақидаги шартноманинг тезда тузилиши тарафдори” эканлигини ҳам кўрсатиб ўтди.

Ушбу йиғилишда давлатимиз раҳбари томонидан Орол денгизи қуриши билан боғлиқ бўлган глобал муаммо кўтариб чиқилгани ҳам муҳим аҳамият касб этди. Президент И.А.Каримов “Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ экологик фожеа, бутун ер юзини қамраб оладиган биосфера, ўнлаб миллион кишиларнинг ҳаёт шароитлари, саломатлиги, наслига ҳалокатли таъсир кўрсатувчи глобал муаммо” эканлигини кўрсатиб, бугунги кунда БМТнинг

ташкilotчилик фаолиятисиз бу муаммони ҳал этиш мумкин эмаслигини ҳам асослаб берди. Бундай муаммолар Президентимизнинг фундаментал асари “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида батафсил назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берилди. Асарда дунёда барқарорлик ва жўғрофий-сиёсий мувозанат сақланиб қолган шароитдагина ҳар қандай минтақада ривожланиш кучли бўлиши асослаб ўтилди.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар ва хорижий мамлакатлар билан иқтисодий-сиёсий алоқаларининг йўлга қўйилиши

Ўзбекистоннинг ўз ташқи сиёсатида минтақалараро хавфсизликни таъминлашда халқаро ташкilotлар фаолияти, уларнинг дастурларидан кенг фойдаланиши истiqболли натижаларни кўрсатди. Бир қатор минтақавий ташкilotлар, чунончи, НАТО, ЭҚО, Ислом конференцияси, Қўшилмаслик ҳаракати билан ҳам самарали ҳамкорлик йўлга қўйилди. 1994 йил июль ойида Ўзбекистон НАТОнинг “Тинчлик йўлидаги ҳамкорлик” Дастурига қўшилди. Бу дастурга кўра Ўзбекистон ҳарбий қисмлари Шимолий Королина (АҚШ)даги Кемп Лежюп денгиз пиёдалари полигонида ўтказилган ҳарбий машқларда, Ўзбекистон ҳудудида америкаликлар билан ўтказилган десантчиларнинг “Ультрабаланс-96” ҳарбий машқларида қатнашдилар. Шунингдек, Республика ҳарбий билим юрти талабалари 1997 йил Норвегияда ўтказилган “Кооператив банкерс-97” машқларида ҳам қатнашдилар. Бу каби алоқалар жаңгчиларимиз учун ўзига хос маҳорат мактаби, тажриба бўлиб, уларнинг жанговарлик қобилиятлари ошишига ёрдам берди. 1999 йил апрелда И.А.Каримов Шимолий Атлантика Иттифоқи қошидаги “Тинчлик йўлида ҳамкорлик” дастурининг аъзоси сифатида НАТО нинг 50 йиллик юбилеи тантаналарида қатнашди. Ўзбекистоннинг “Тинчлик йўлида ҳамкорлик” Дастуридаги иш-

тироки Марказий Осиё минтақасида коллектив хавфсизлик ва барқарорликнинг кенг тизимини вужудга келтиришни режалаштириш жараёнида Ўзбекистоннинг иштирокини кафолатлади. Президентимиз таъбири билан айтганда, “НАТО билан ҳамкорлик қилиш ҳарбий-сиёсий воқеалардан хабардор бўлиб туриш, бу уюшма доирасида амалга оширилаётган тадқиқотлар ва ишланмалардан баҳраманд бўлиш учун имкон берар эди”. НАТО Бош қотиби Х.Солана ва АҚШнинг НАТОдаги доимий вакили Р.Хантернинг Ўзбекистонга ташрифлари Ўзбекистон ва мазкур ташкилот ўртасидаги тинчлик йўлидаги сиёсатининг ҳамоҳанг эканлигини кўрсатди.

Ўзбекистон БМТга аъзо бўлиб кирган йиллари ЕХХТнинг катта мансабдор ходимлари қўмитасининг Прагадаги йиғилишида МДХ таркибидаги давлатларни ушбу ташкилотга аъзо бўлиб кириши масаласи кутарилди. 1992 йил 26 февралга келиб Ўзбекистон ҳам бу ташкилот кенгашининг яқунловчи ҳужжатига имзо чекди. Мазкур ҳужжат имзоланган вақтдан бери Ўзбекистоннинг Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти бўлинмаларидаги иштироки тобора кенгайиб бормоқда. ЕХХТнинг Марказий Осиё билан алоқалари бўйича Бюроси минтақада барқарорликни таъминлаш мақсадида минтақадаги республикалар билан ҳамкорликни йўлга қўйиб олгани қувонарли ҳолдир. Ушбу бюронинг ташаббуси билан Тошкентда ЕХХТнинг “Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар”, “Оммавий ахборот воситалари демократлаштириш шароитида” мавзuidaги бир қатор анжуманлари ўтказилди. Бундай йиғилишларда Ўзбекистоннинг иштироки тинчликпарвар ташқи сиёсат юритишида асосий омил бўлиб қолди. Ўзбекистоннинг 1996 йил Лиссабон Саммитидаги иштироки республика раҳбариятининг хавфсизлик доирасига кирувчи қарашларини баён этишга ҳам имкон берди. Унда Ўзбекистон раҳбарияти томонидан “хавфсизликнинг, шу жумладан, Европа хавфсизлигининг чегараси йўқ. Шундан келиб чиққан ҳолда, бизнинг

фикримизча, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг роли, аҳамияти, қолаверса, масъудияти Европа билангина чегараланиб қолмаслиги, ундан ташқаридан келаётган хавфни ҳам ҳисобга олиши керак бўлади” деб айтилган сўзлари алоҳида аҳамият касб этди. Мазкур анжуманда Ўзбекистон хавфсизлик муаммосига доир ўз қарашларини баён этиш ҳуқуқига эга бўлди. Президентимиз йиғилиш иштирокчиларига Марказий Осиё минтақасини ядросиз зона деб яна бир бор эълон қилди. Ўзбекистон раҳбариятининг можаролар кучайиб бораётган ерларга қурол-яроғ етказиб беришни тўхтатиш ҳақидаги фикри Лиссабон учрашувининг якунловчи ҳужжатига киритилди.

1999 йил 18-19 ноябрь кунлари мазкур ташкилотта аъзо 54 мамлакат раҳбарларининг Туркиянинг Истамбул шаҳрида Олий даражадаги учрашуви бўлиб, мазкур анжуманда долзарб муаммолар ҳал қилинди. Йиғилишда Ўзбекистон раҳбарининг маърузаси дунё мамлакатлари иқтисодий тараққиёти ва фуқароларнинг ижтимоий турмуш тарзини фақатгина хавфсизлик таъминлангандагина амалга ошириш мумкинлиги масаласига қаратилди. И.А.Каримов йиғилишда глобал аҳамиятга эга бўлган терроризмга қарши марказ тузиш ҳақидаги таклифини киритди ва турли қабих ниятдаги кимсаларга ёрдам бераётган ташкилотларни илдизи билан йўқотиш орқалигина мамлакатлар хавфсизлигини таъминлаш мумкинлигини алоҳида таъкидлади. Бу ўринда Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи билан ҳамкорлиги масаласига ҳам тўхтаб ўтмоқ жоиз. Мазкур Иттифоқ билан ҳамкорлик учун тузиладиган битим бўйича ишлар республикада 1995 йилдан бошланган бўлиб, бу музокаралар 1996 йилга қадар давом этди. Бу музокараларнинг натижаси ўлароқ Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасидаги битим 1996 йил 21-22 июнь кунлари Италиянинг Флоренция шаҳрида ЕИ давлатлари раҳбарларининг йиғилишида Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов томонидан имзоланди. Флорен-

циянинг “Фортезза де басса” қалъасида Европа Иттифоқига кирувчи давлатлар ва ҳукумат бошлиқларининг навбатдаги учрашуви-саммитда имзоланган шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги бу ҳужжат Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бориши, ўз ўрни ва овозига эга бўлишида катта аҳамият касб этди. И.А.Каримов қўлга киритилган бу битимни “Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасидаги муносабатларда “янги турмуш нуқтаси” деб атади. Мазкур битим Ўзбекистонни Европанинг ривожланган давлатлари билан ҳар томонлама алоқалари, республика салоҳиятини юзага чиқаришда, демократия ва бозор ислохотларини амалга ошириш йўлида муваффақиятли ҳаракат қилиш учун катта имконият яратди. Хусусан, Италия, Германия, Франция, Буюк Британия каби илғор давлатлар билан бўлаётган ҳамкорлик давлатларнинг иқтисодий, маданий алоқаларида катта аҳамиятга эга бўлди. Илм-фан, маданият, санъат, таълим соҳасидаги ўзаро ҳамкорликнинг кенг қўламда олиб борилиши ҳам республика тараққиёти учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикаси Ислом конференцияси, Қўшилмаслик ҳаракати каби минтақавий ташкилотлар билан ҳам самарали алоқалар ўрнатди. Булар орасида, айниқса, юздан ортиқ аъзога эга, 1985 йилда тузилган Қўшилмаслик ҳаракати томонидан олиб борилаётган сиёсат Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари, халқаро келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш, турли ҳарбий-сиёсий блоклар фаолиятида қатнашмаслик, тинчликсеварлик каби йўналишларга тўла мос келади. Ўзбекистон бу ташкилотга 105-аъзо бўлиб кирди.

Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган пухта ташқи сиёсатида — жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, хорижий мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатиш масалалари долзарб вазифалар қаторига кирди. Шу боис Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётида интеграциялашиш йўлидан бориб, Жаҳон банки, Халқаро Валюта

фонди, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга қўмаклашув ташкилоти ва бошқа молиявий иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиб олди. Шу билан бирга, Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар — Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, БМТ нинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифок, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро олимпиада қўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро алоқаларини тиклаб олди. Уларнинг ваколатхоналари Республикамизда очилди ва фаолият кўрсатмоқда. Шу кунларда БМТ нинг таълим, илм-фан ва маданият масалаларига ихтисослашган ЮНЕСКО ташкилоти билан Республикамиз ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлари муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Ўзбекистон 1993 йил ЮНЕСКОга аъзо бўлган эди. (Ўша пайтдаёқ ЮНЕСКО дастурига буюк мунажжим Муҳаммад Тарағай Улуғбек таваллудини дунё миқёсида нишонлаш масаласи Ўзбекистон билан ушбу ташкилот ўртасидаги ҳамкорликнинг янги асосдаги ривожини бошлаб берди.) 1994 йилга келиб эса, Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссияси ташкил этилди ва бу ҳам ўзаро ҳамкорлигимизнинг самарадорлигини оширишда муҳим қадам бўлди. 1996 йилга келиб, Тошкентда ЮНЕСКОнинг ваколатхонаси очилди. Шу ўтган вақтдан бери Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ташкилоти ўртасидаги алоқалар йилдан-йилга кенгайиб борди. Айниқса, 1995 йил август ойида ЮНЕСКО Бош директори Ф.Майорнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи, унинг Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов билан музокаралари муҳим тарихий воқеа сифатида тарихга битилди.

1996 йил Ўзбекистон Президенти ҳам ЮНЕСКО қароргоҳига расмий ташриф билан борди. Бу ташриф чоғида И.А.Каримов ЮНЕСКО ижроия кенгашининг 149-сессиясида нутқ сўзлади. ЮНЕСКО нинг Бош директори ва Фран-

ция Президенти иштирокида ЮНЕСКО қароргоҳида “Темурийлар даврида фан, маданият ва маърифатнинг гуллаб-яшнаши” кўргазмаси очилди.

Ўзбекистон билан ЮНЕСКО нинг ўзаро ҳамкорлиги кенгайиши натижасида ЮНЕСКО иштирокида Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институти очилди, 2000 йил 28 декабрда эса Шаҳрисабз ЮНЕСКО рўйхатига киритилди. Шаҳрисабз бу рўйхатга киритилган республика-миздаги учинчи шаҳар бўлди. Бундай алоқалар, ўз навбатида, муносабатларимизни янада юқори поғонага кўтариб, ҳамкорлигимиз соҳаларини кенгайтирди. Мустақиллик йиллари республикада ўтказилган барча тадбирларда ЮНЕСКО иштирок этди. Амир Темури таваллуд топган куннинг 660 йиллиги, Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Жалолиддин Мангуберди каби буюк шахсларнинг юбилей тантаналари, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, “Алпомиш” достонининг 1000 йиллиги каби тадбирлар бевосита ЮНЕСКО ҳомийлигида ўтказилди.

Мустақил Ўзбекистон 2001 йилнинг июнь ойида «Шанхай бешлиги» деб юритилган халқаро ташкилотнинг ХХРнинг Шанхай шаҳрида чақирилган Саммитида бу ташкилотнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлди. 1998 йили ташкил этилган «Шанхай бешлиги»га — Хитой, Россия, Қозғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари аъзодир. Шундан кейин ташкилот Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) номи билан юритилиб, ҳар томонлама ҳамкорлик ўрнатиш, айна бир вақтда халқаро терроризм ва экстремизмга қарши кураш ташкилотнинг фаолият марказида турадиган бўлди. Терроризмга қарши кураш қароргоҳи (штаби) Бишкекдан Тошкентга кўчирилди. Ташкилотнинг аниқ вазифалари Ташқи ишлар, Мудофаа вазирликлари кенгашларида ҳал қилинади.

2005 йилнинг 2 июль куни Қозғистоннинг Астана шаҳрида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг ўнинчи учрашуви бўлиб ўтди. Саммитда доимий аъзо давлат раҳбарларидан ташқари Мўғулистон Республикасининг вакили ку-

затувчи сифатида қатнашди. Кенгаш Хиндистон, Покистон ва Эрон давлатларини ташкилотга кузатувчи сифатида қабул қилди ва уларнинг вакиллари саммитда иштирок этди. Астана учрашуви қатнашчилари «Терроризм ва экстремизмга қарши кураш концепцияси»ни яқдиллик билан қабул қилдилар, ўзаро иқтисодий алоқаларни кенгайтириш тўғрисида ҳужжатларни имзоладилар.

2006 йил июнь ойида Шанхай ташкилотига аъзо мамлакатлар давлат раҳбарларининг навбатдаги саммити бўлиб ўтди. Саммитда ШХТни янада ривожлантириш, минтақавий аксилтеррор тузилма ва ишбилармонлар кенгаши фаолиятини такомиллаштириш, аъзо давлатлар ўртасида сиёсий, савдо-иқтисодий, ижтимоий-маданий алоқаларни кенгайтиришга оид масалалар муҳокама қилинди ва бир неча битимлар имзоланди.

Кейинги йилларда ёш мустақил давлатлар ичида Марказий Осиё давлатлари учун дини, урф-одатлари ва анъаналари яқин бўлган Шарқ мамлакатлари билан ўзаро алоқалар олиб бориш имкониятлари бу мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни кенгайтирди. Бу ўринда, биринчи навбатда, Саудия Арабистони билан алоқаларни айтиб ўтиш ўринлидир. Шунингдек, Ўзбекистон 1992 йил 6 февралда Туркия, Покистон, Эрон томонидан тузилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва 1992 йил Эрон, Туркия, Покистон, Туркменистон, Қозғистон давлат ва ҳукумат раҳбарлари билан имзоланган “Транс-Осиё” темир йўл алоқасини тиклаш мақсадида Тажан-Серахс-Машҳад йўли қурилиши ҳақидаги битимда фаол иштирок этди. Бу Ўзбекистон учун денгиз йўллари, халқаро транспорт тармоғи, товар ва капитал халқаро бозорига чиқиш имкониятини берди. Араб мамлакатлари билан олиб борилган алоқалар маданий ва диний томондан ҳам узвий боғлиқ бўлди. Бу йўлдаги ҳаракатлар натижасида савдо-сотиқ, туризмни ривожлантириш ва кадрларни ўқитиш имкониятларига йўл очилди.

Ўзбекистоннинг Хитой Халқ Республикаси билан ҳам алоқалари кенгайиб бериб, бу икки давлат ўртасидаги

ўзаро манфаатли ҳамкорлик бир-бирининг ишига аралашмаслик тамойилига асосланди. Хитой Халқ Республикаси Ўзбекистон мустақиллигини биринчилардан бўлиб, 1991 йил 27 декабрда тан олди ва 1992 йили 2 январда дипломатик алоқалар ўрнатди. 1992 йилда икки мамлакат ўртасида ҳамкорлик алоқалари ўрнатилгандан кейин иқтисодиёт, савдо, фан ва техника, маданият ва санъат соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик жадал ривожланиши учун кўпдан-кўп имкониятлар вужудга келди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир неча бор ХХР га қилган давлат ташрифлари, хусусан, 1992 йилнинг май ойида, 1994 йил октябрь, 1999 йилнинг ноябрь, 2006 йил июнь ойидаги махсус ташрифлари, ХХР Давлат Кенгаши раиси Ли Пеннинг 1994 йил апрелидаги, ХХР ҳукумати раисининг муовини Ху Цзин Таонинг 1995 йил октябрдаги, ХХР раиси Цзянь Цзе Миннинг 1996 йил июнидаги Тошкентга қилган Махсус ташрифлари натижасида икки мамлакат ўртасида сиёсий, иқтисодий-ижтимоий соҳадаги ҳамкорликлар, Хитой инвестицияси билан ишлаётган корхоналар, шу жумладан, қўшма корхоналар кўпайиб бормоқда. Икки давлат ўртасида ташриф, олий таълим соҳасидаги ҳамкорлик ҳам кенгаймоқда. Хусусан, 1977 йили Ўзбекистон Жаҳон тиллари университетида Хитой тили бўлими очилган эди. 2004 йили икки давлат Тошкентда институт очишга келишган эди, натижада 2005 йили Конфуций номидаги Хитой Институти очилди. Маданий алоқаларда фан, маданият, санъат аҳлининг ўзаро фойдали ҳамкорлигини кучайтириш борасида ҳам турли-туман тадбирлар амалга оширилди. Тошкент ва Самарқандда ўтказиладиган халқаро кино ҳамда мусиқа анжуманларида икки давлат маданият арбобларининг иштироки ҳам фикримизнинг далилидир. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг ХХРга 2005 йилнинг июнь ойидаги ташрифи икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг янги, юқори босқичини очди. И.Каримов ва ХХР раиси Ху Цзин Тао ўртасида Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикасида стратегик шерикчилик тўғрисида битим имзо-

ланди. Ўзбекистонда энергетика-ёқилғи саноатини ривожлантириш, халқаро терроризм ва диний экстремизмга қарши кураш тўғрисида тузилган битимлар алоҳида аҳамият касб этади.

Президентимизнинг жаҳондаги турли мамлакатларга ташрифи Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги мавқеини янада мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Масалан, Президентнинг Япония, АҚШга ташрифи давомида бу мамлакатлар билан ўзаро ҳамкорлик масалалари ҳал этилди. Бу ўринда АҚШ билан бўлаётган ўзаро алоқаларга тўхталиб ўтмоқ жоиз. Дунёнинг етакчи давлати, жуда катта сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш мамлакатимиз учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам икки давлат учун муҳим бўлган йўналишлардаги муносабатлар изчиллик билан ривожланди. Ўзбекистон раҳбариятининг 1995 йил АҚШ вице-президенти Альберт Гор билан учрашуви давомида Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли алоқалар ривожига ҳамда МДХдаги хавфсизликка дахлдор масалалар ҳал этилди. Айни пайтда, АҚШ Ўзбекистоннинг Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни таъминлашдаги етакчилик ролини тан олиб, республикаимиз билан терроризм, наркобизнесга қарши кураш, минтақавий хавфсизлик ва И.Каримовнинг АҚШга ташрифи чоғида муҳокама этилган бошқа масалалар соҳасида тенг ҳуқуқли ҳамкорликни ривожлантириш ниятида эканлигини маълум қилди.

Ўзбекистон раҳбарининг 1996 йил июнь, 2002 йил март ойида АҚШга қилган етти кунлик ташрифи Ўзбекистон ташқи сиёсатида ўзига хос ўрин тутати. Мазкур ташриф давомида Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш, ҳамкорликнинг ҳуқуқий асосларини кенгайтириш, Марказий Осиёда барқарорлик ва хавфсизлик масалаларига оид фикрлар юритилди. Сиёсий жиҳатдан ушбу ташрифнинг аҳамияти шундан иборат бўлдики, Ўзбекис-

тон раҳбарияти АҚШда камдан-кам қўлланадиган удум — мукаммал аскарый ташрифот билан кутиб олинди.

Ҳеч бир мамлакат иқтисодий ҳамкорликсиз ривожлана олмаслигини ҳозирги кун воқеалиги исботлаб турибди. Ўзбекистон раҳбариятининг бу вазиятга чуқур ёндашиши орқали ташқи иқтисодий алоқаларда Республикамиз иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб этишга катта аҳамият берилди. Иқтисодиётга хорижий сармояларни жалб этишда Ўзбекистон қуйидаги тамойилларга амал қилади:

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
- Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий сармоядорларни кенг жалб қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий ижтимоий, иқтисодий шарт-шароитлар яратиш, ташкилотлар ва муассасалар тузиш;
- илғор технологиянинг кириб келиши, ҳўжалик таркибини замонавийлаштишига қўмаклашадиган хорижий сармояларга нисбатан “очиқ эшиклар” сиёсатини ўтказиш;
- республика мустақиллигини таъминлайдиган ўта муҳим соҳаларни ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратиш.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш ва бу алоқаларни эркинлаштиришни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашда қонунларнинг аҳамияти катта бўлди. “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги ва “Хорижий инвесторлар ва инвестицияларга кафолат бериш тўғрисида”ги, “Банкротлик тўғрисида”ги қонунлар шулар жумласига киради. Шу қаторда бу республика чет эл инвестицияларини ишончли суғурта билан ҳимоялашни ҳам таъминлади. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатлар ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириш, халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш учун шарт-шароитлар яратди. Амалдаги қонунлар чет эллик инвесторлар учун кафолатлар билан бир қаторда, солиқ соҳасида кенг имтиёзлар берди. Биринчи навбатда, Ўзбекистон иқтисодига умумий ҳажми 50 миллион доллардан ортиқ миқдорда қилинадиган инвестиция-

лар бож тўлашдан озод қилинди. Бу инвестицияларнинг давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалардаги иштироки натижасида етти йил мобайнида фойдадан солиқ тўлаш ва корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва технология билан қайта жиҳозлашга сарфланадиган қисми солиқ тўлашдан озод қилинди. Ишлаб чиқарилган товарларни импорт ва экспорт қилиш учун божхона тўловлари анча камайтирилди.

Шу ўринда айтиб ўтмоқ лозимки, чет эллик инвесторларга ёрдам кўрсатиш мақсадида Ўзбекистонда ихтисослаштирилган ташкилотлар ва муассасалар тармоғи ташкил этилди. Булар қаторида “Ўзбекинвест” Миллий экспорт-импорт сугурта компанияси, чет эл инвестициялари бўйича агентлик, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси катта аҳамиятга эга бўлди.

Ана шундай яратилган қулай шарт-шароитлар, имкониятлар натижасида Ўзбекистон ҳукумати жаҳондаги нуфузли давлатлар — Германия, ХХР, Туркия, Япония, Италия, Бубк Британия билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларда ўз мавқеига эга бўлиб бориши қувонарли ҳолдир. Бу ўринда мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб АҚШ билан ўзаро ҳамкорлик ва иқтисодий алоқаларни кенг миқёсда олиб борилиши хусусида тўхтаб ўтмоқ лозим. Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан АҚШ билан Ўзбекистон ўртасида имзоланган ўзаро манфаатли шартномалар асосида Ўзбекистонга АҚШнинг сармоялари кириб келди. Бу сармоялар иштирокида республикада қўшма корхоналар ташкил қилиниб, фаолият юритмоқда. Ўзаро тузилган шартномаларга кўра АҚШ Ўзбекистондаги бепоён ер ости ва ер усти бойликларини ўзлаштириш учун катта сармоя маблағларни ажратишни ўз зиммасига олди, натижада республикага Американинг замонавий техникаси кириб келди. Ўзбекистонда Американинг “Ньюмонт-Майнинг” компанияси билан ҳамкорлик-

да олтин қазиб оладиган “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонаси куриб ишга туширилди.

Шунингдек, хорижий сармоялар иштирокида Ўзбекистонда “СамКучавто”, “ЎзДЭУавто”, “Қўқдумалоқ” компресор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи курилди.

Жанубий Корея сармоядорлари билан “ЎзДЭУавто”, “ЎзДЭУ электроникс” ҳиссадорлик бирлашмаларининг фаолияти натижаси ўлароқ Ўзбекистон жаҳондаги автомобиль ишлаб чиқарувчи 28 мамлакат қаторидан ўрин эгаллади ва юқори баҳоларга сазовор бўлди. Бу мамлакат билан ҳамкорликда телефон тармоқлари янгиланди.

Ўзбекистон билан Корея ўртасидаги халқаро алоқалар 1992 йилда бошланган бўлиб, у асосий савдо-иқтисодий шериклардан саналади. 2005 йилга келиб, икки давлат ўртасидаги ўзаро товар айирбошлаш ҳажми 38 фоизга ошган ҳолда Кореянинг Ўзбекистонга киритган сармояси 1,5 миллиард доллардан ошди. Жанубий Корея Республикаси киритган сармоялар билан ишлаётган корхоналар 2006 йилга келиб 138 тага етди. Хусусан, Корея Республикаси томонидан ажратилган имтиёзли кредитлар миқдори 77 миллион АҚШ долларини ташкил этиб, бу маблағ телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш, икки юздан зиёд коллежни ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга йўналтирилди.

Ўзбекистоннинг МДХдаги ўрни ва мавқеининг ошиб бориши

1991 йил 8 декабрда Минск шаҳри яқинида собиқ Иттифоқнинг барҳам топиши муносабати билан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига асос солинди. МДХнинг вужудга келиши ҳақидаги ҳужжатга дастлаб Россия Федерацияси, Украина ва Белоруссия давлатлари имзо чекдилар. 13 декабрда Ашхободда ўтган Ўрта Осиё ва Қозоғистон Республика раҳбарларининг Кенгаши ҳамдўстликни кенгайтириш зарур деб топди. Натижада, шу йили 21 декабрда Алматида ўтган учрашувда МДХ битимини

жами 11 давлат имзолади. Улар бу битимда давлатларнинг ҳудудий бутунлигини тан олиш, амалдаги чегаралар, уларнинг очиқлиги, фуқароларнинг ҳаракати эркинлиги, халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни таъминлаш, ҳарбий ҳаракат ва қурол-яроғ тарқатишни олдини олишда биргаликда ҳаракат қилишга келишиб олдилар.

МДХ аъзоларининг биргаликдаги ҳаракатларига қуйидаги вазифалар киритилди:

- ташқи сиёсий фаолиятларини мувофиқлаштириш, мудофаа сиёсати ва ташқи чегарани муҳофаза қилиш;

- умумий иқтисодий муҳитни ривожлантириш ва Умумевропа, Евроосиё бозорини шакллантириш;

- иқтисодий ислоҳот ўтказиш;

- божхона сиёсатини бирга олиб бориш;

- транспорт, алоқа, энергетика тизимларини ривожлантириш;

- экологик, атроф-муҳит ҳавфсизлигини таъминлаш;

- уюшган жиноятчиликка қарши курашиш.

Ўзбекистон Республикаси ўз ташқи сиёсатида Ҳамдўстлик мамлакатлари билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият берди. Ўзбекистон ҳам давлатлараро банк ва бошқа ҳамдўстлик иқтисодий тузилмаларининг шаклланишида фаол иштирок этди. “Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил қилувчи мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш, — деган эди И.А.Каримов, — ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан биридир”.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўз асарларида МДХ доирасидаги ҳамкорликка катта эътибор бериб, Ўзбекистоннинг МДХ доирасидаги иштирокини қуйидаги ҳолатларини белгилаб берган эди:

- янги мустақил давлатларнинг кўп йиллар мобайнида таркиб топган муносабатлари чуқурлашиши халқаро майдондаги вазиятнинг чигаллашишига олиб келиши мумкинлиги;

- республика иқтисодиёти ягона транспорт ва энергетика тизимига эга бўлган собиқ умумиттифоқ иқтисо-

дий макони доирасида шаклланганлиги, мустақиллик йилларида бўлса, МДХ доирасидаги давлатларнинг ўзаро алоқаларини узиб қўйиши ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайиб кетишига олиб келиши мумкинлиги;

— МДХ доирасидаги давлатларда чегараларнинг очиқлигини сақлаб қолиш республикада ижтимоий-иқтисодий барқарорлик ва миллатлараро муносабатларда тотувликни таъминлашда муҳим роль ўйнаши;

— ёш мустақил давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги халқаро мақомда ўз мавқеини сақлаб қолиши учун муҳим омил бўлиб ҳисобланиши.

1991-2000 йилларда МДХ давлатлари бошлиқларининг 30 га яқин кенгашлари бўлиб ўтди ва муҳим ҳужжатлар имзоланди. Улар орасида хавфсизлик масалалари, тинчликни сақлаш, иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиб олиш учун давлатлараро иқтисодий қўмита тузиш, иқтисодий интеграцияни тўлақонли амалга ошириш, божхона ва иттифоқ тўлови масалаларини изга солиб олиш масалалари муҳим ўрин эгаллади. Ўзбекистон МДХ доирасида сиёсий, иқтисодий, маданий соҳалар бўйича шартнома ҳамда келишувларни Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия ва бошқа мамлакатлар билан имзолаб, ўзаро манфаатли ҳамдўстлик алоқалари учун мустаҳкам асос яратди.

Ўзбекистон МДХ давлатлари билан ҳамкорликда иқтисодий минтақалараро муносабатларни мустаҳкамлашга киришар экан, уларнинг сиёсий мустақиллигига дахл қилмаслик нуқтаи назаридан ёндашди. 1992 йил май ойида МДХ давлат раҳбарларининг Тошкент учрашувида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан бошланган коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши, МДХга аъзо давлатлар ўртасидаги алоқаларнинг янги босқичга кўтарилишига сабаб бўлди. 1993 йил МДХ давлатлари билан имзоланган “Иқтисодий иттифоқ” ҳақидаги шартнома ҳам бу давлатларнинг иқтисодий тараққиёти ва ўзаро ҳамкорликларининг янада мустаҳкамланишига катта таъсир кўрсатди.

Айни вақтда, Ўзбекистон 1996 йил Венада собиқ Итти-

фокдош давлатлар Грузия, Украина, Озарбайжон, Молдова давлатлари асос солган ўзига хос тузилмага ҳам 1999 йил апрель ойида аъзо бўлди. Натижада, бу тузилма унга уюшган давлатларнинг номидан олинган бош ҳарфлар асосида ГУУАМ деб юритила бошланди. Мазкур тузилма минтақавий ҳамкорлик доирасидаги Осиё-Кавказ-Европа транспорт йўлагини ривожлантириш, иқтисодий ҳамкорликни кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб олди. 2001 йил июнь ойида ана шу ташкилотга аъзо давлатларнинг учрашуви бўлиб, унда Ўзбекистон ҳам иштирок этди. Ялтада бўлиб ўтган Саммитда ҳамкорликни мустақкамлашга доир айрим масалалар кўриб чиқилди.

Сўнгги йилларда ГУУАМ давлатлари кўпчилигининг ички ва ташқи сиёсатида кескин ўзгаришлар юз бериши оқибатида Ўзбекистон бу ташкилотга аъзолигини бекор қилди.

Мустақиллик йилларида Россия Федерацияси билан Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик яхши самара бераётганини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Бу икки мамлакат ўртасидаги 1992 йил ўрнатилган дипломатик алоқалардан сўнг сиёсий, иқтисодий соҳаларда 150 дан ортиқ шартномалар имзоланди. Россия Федерацияси бош вазири В.Черномирдин, кейинроқ Е.Примаков, 1998 йил Россия Федерацияси президенти Б.Ельцин, 1999 йил декабрь ва 2000 йил май ойларида президент В.В.Путиннинг Ўзбекистонга қилган ташрифлари Россия ва Ўзбекистоннинг ўзаро иқтисодий ҳамкорликларини йўлга қўйиш, диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши биргаликда курашида алоҳида ўрин тутди.

2003 йилнинг августида икки мамлакат Президентларининг навбатдаги учрашуви Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтди. Учрашувда Россиянинг «Газпром» ва «Лукойл» компанияларининг Ўзбекистонда нефть ва газ манбаларида қидирув ишлари олиб бораётган корхоналарни техника жиҳатидан қайта қуриш масалалари муҳокама қилинди. Икки давлат ўртасидаги товар алмашуви 2002 йили бир миллиард АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2003 йили бу кўрсаткич 25 фоизга ошди.

2004 йили Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар яна ҳам мустаҳкамланди. Шу йили икки давлат Президентлари жами етти марта учрашди. Ўзбекистонга 32 маротаба Россия ҳукумати делегациялари ташриф буюрди, шу жумладан, Россия давлати Хавфсизлик Кенгашининг Раиси, Мудофаа, Ташқи ишлар, Транспорт вазирлари ўзбекистонлик давлат раҳбарлари билан муҳим масалалар бўйича битимлар тузди. 16 июнь куни И.Каримов ва В.Путин учрашуви натижасида стратегик ҳамкорлик тўғрисида Битим тузилди. Бунда сиёсий, ҳарбий, ҳарбий-техника, иқтисодий-ижтимоий ва бошқа масалалар бўйича алоҳида битимлар имзоланди. Ёқилғи-энергетика соҳасида нефть ва газ қидирув ишларини бир миллиард доллар, «Газпром» ва «Узнефтьгаз» бирлашмаси ўртасида мавжуд ёқилғи корхоналарини техник жиҳатдан қайта қуриш учун 1 миллиард 200 миллион доллар ҳажмда иш бажаришга келишилди. 2005 йил октябрда Москвада Ўзбекистон Президенти И.Каримов ва Россия Федерацияси Президенти В.Путин ўртасидаги учрашув икки томонлама алоқаларни юқори поғонага кўтарди.

Бундай учрашувлар Украина билан ҳам кенг йўлга қўйилди. 1994 Украина президенти Леонид Кучма давлат ташрифи билан Тошкентга келди. Ўзбекистон ва Украина давлат раҳбарлари ўртасидаги ўзаро мулоқотда иқтисодий ҳамкорлик, транспорт, саноат, қишлоқ хўжалиги, минерал хом ашё қазиб олиш, фан-техника тараққиётидаги ютуқларда ўзаро ҳамкорликни амалга ошириш бўйича тузилган битимларни амалга ошириш билан алоқадор бўлган масалалар асосий ўрин эгаллади. Нафақат иқтисодий, балки маданий алоқалар ҳам йўлга қўйилди. Леонид Кучма ўзининг Ўзбекистонга ташрифи давомида Ўзбекистон байналмилал маданий марказида ҳам бўлди. Ўз навбатида, Ўзбекистон Президенти ҳам Украинага сафарлар уюштирди. Бу икки давлат ўртасидаги алоқалар ҳозирги кунга қадар давом этиб, товар айирбошлаш ҳажми 300 миллион АҚШ

долларидан ошди. Ўзбекистон Украинага рангли металл, газлама ва бошқа турдаги маҳсулотларни етказиб берган бўлса, Украинадан Ўзбекистонга техника асбоб-ускуналари келтирилди. Бугунги кунда Ўзбекистонда 20 дан ортиқ ўзбек-украина қўшма корхоналари ишлаб турибди.

2001 йил МДХ ташкил топганлигининг 10 йиллиги муносабати билан Россия давлати пойтахтида МДХ давлатлари раҳбарлари иштирокида Саммит ўз ишhini бошлади. Саммитда ўтган вақт мобайнида қилинган ишлар сарҳисоб қилинди ва ўзаро савдодаги чеклашларни бартараф этиш, товарлар ва хизматлар оқимини кўпайтириш учун ахборот-маркетинг марказларини тузиш, таълим, маданият, солиқ, божхона соҳаларида фаолият кўрсатувчи муассасалар, хўжалик судлари ҳамкорлигини кенгайтириш масалалари муҳокама этилди. Саммит иштирокчилари МДХ тузилганлигининг ўн йиллиги муносабати билан ҳамда Афғонистондаги вазиятга доир Баённога имзо чекдилар. Ўзаро ҳамкорлик доирасидаги бундай учрашувлар, ўз навбатида, ҳамкорлик, давлат чегарасини ҳимоя қилиш, МДХ доирасидаги давлатларнинг фан-техника тараққиётидаги ютуқларидан ўзаро кенг фойдаланиш, иқтисодий алоқаларни кенг қамровли олиб бориш, экологик муаммоларни ҳал этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Халқаро терроризм ва экстремизмга қарши курашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни

XX аср охири XXI аср бошлари халқаро терроризмга қарши кескин кураш даври бўлди. Бу курашга Ўзбекистон ўзининг катта ҳиссасини қўшмоқда.

Ўзбекистон раҳбарининг юксак минбардан туриб киритган халқаро миқёсда манфаатли бўлган таклифлари жаҳон ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланди. 1995 йил 16 сентябрда Тошкентда БМТнинг Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалаларига бағишланган семинар-кенгаши иш бошлади. Дунёнинг бир қатор давлатлари ишти-

рок этган бу семинарда Ўзбекистон раҳбарининг сўзлаган нутқи бош ҳужжат сифатида қабул қилинди. И.А.Каримов бу учрашувнинг “Тинчлик, Барқарорлик, Ҳамкорлик” шиори остида ўтаётганини мамнуният билан изҳор қилиб, бу учрашув минтақавий барқарорликни таъминлашда муҳим йўл бўлиб хизмат қилишига ишонч билдирди.

Халқаро муносабатлар равнақи мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорлик, аҳоли турмуш даражасини юксалтиришнинг ўзига хос кафолати эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Шу боис ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг ташқи сиёсатда минтақавий барқарорликни сақлаб қолиш мақсадида илгари сурган ташаббуслари кўпгина давлатлар ва БМТ томонидан доимо тасдиқланиб келинди. БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти саммитидаги йиғилишларда Ўзбекистон Президентининг киритган аниқ ташаббуслари, минтақа хавфсизлигини таъминлашга қаратилган таклифи БМТ бошчилигидаги “6/2” гуруҳининг тузилишига асос бўлган эди. (Ўзбекистон, ХХР, Россия, Эрон, Покистон, Тожикистон, кузатувчи сифатида БМТ, Бирлашган фронт ва “Толибон” ҳаракати) Ушбу гуруҳнинг 1999 йил июль ойида Тошкентда ўтказилган учрашуви муҳим халқаро воқеа бўлдики, бу учрашув минтақанинг ўзида бўлиб ўтди. Учрашувнинг якуни сифатида 19 июль куни “Афғонистондаги можароларни тинч йўл билан ҳал қилишнинг асосий принциплари тўғрисидаги” тарихий ҳужжат имзоланди. Ушбу ҳужжат БМТнинг расмий ҳужжати сифатида тарқатилди. Мазкур анжуман Ўзбекистон раҳбариятининг кўп йиллик саъй-ҳаракатлари натижаси эди. Ўзбекистон раҳбариятининг тинчлик йўлидаги ҳаракатлари мазкур учрашувдан, Афғонистонда муҳолиф кучлар ўртасида бошланган жанговар ҳаракатларнинг олдини олиш учун Республика Ташқи ишлар вазирлигининг Баёнотида ҳам яққол кўзга ташланди. Мазкур Баёнотда ўзаро қон тўкилишининг оқибатлари ҳақида жиддий ташвишланган

ҳолда муҳолиф томонларнинг ҳаракатлари қораланди. Буларнинг барчаси дунё ҳамжамияти олдида Ўзбекистоннинг тинчлик йўлидаги реал ҳаракатларининг асоси сифатида яққол кўзга ташланиб қолди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритишига хизмат қилган омилларни санаб беринг.
2. Мустақиллик арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистонда давлат бошқаруви соҳасида қандай ислоҳатлар амалга оширилди ва нима учун?
3. Ўзбекистонда иқтисодий ривожланиш учун қандай реал шарт-шароитлар мавжуд?
4. Ўзбекистонда миллий-маданий меросни тиклашга, тартиб қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Бунинг сабаби нимада?
5. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон халқаро майдонда қандай мавқега эга бўлди?
6. Ўзбекистонда кадрлар сиёсати қандай тамойилларга асосланиб амалга оширилмоқда?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маъруза. // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ватанпимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз. (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза.). // Халқ сўзи, 2008 йил 6 декабрь.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамияти барпо этилишида мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Кон-

ституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.

5. Азизхўжаев А.А. Чин ўзбек иши. -Т.: "Академия", 2003.
6. Левенчук Л., Дональд, Карлайл С. Ислом Каримов — Янги Ўзбекистон Президенти. -Т.: "Ўзбекистон", 1996.
7. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
9. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
10. Ўразаев Ш. Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси. -Т.: "Адолат", 1999.
11. Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Университет", 2003.
12. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. — Т.: "Академия", 2001.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: "Ўзбекистон", 1992.
- Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг узига хос йўли. -Т.: "Ўзбекистон", 1993.
- Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. -Т.: "Ўзбекистон", 1994.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: "Ўзбекистон", 1995.
- Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. -Т.: "Ўзбекистон", 1995.
- Каримов. И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-ж., -Т.: "Ўзбекистон", 1996.
- Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: "Ўзбекистон", 1997.
- Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: "Ўзбекистон", 1997.
- Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: "Шарқ", 1998.
- Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. -Т.: "Ўзбекистон", 1998.
- Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
- Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. "Туркистон-пресс" ахборот агентлиги муҳбирининг саволларига жавоблар. -Т.: "Ўзбекистон", 1999.
- Каримов И.А. Олий Мажлис II чақириқ I сессияси 2-йиғилишида сўзланган нутқ. "Ўзбекистон овози", 2000, 12 февраль.
- Каримов И.А. Юсак маънавият — енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
- Абаев В.И. Миф и история в Гатах Зороастра. В кн.: Историко-филологические исследования. -М.: 1974.
- Абдуллаев Р. Миллий сиёсий ғоялар тарихидан. // Инсон ва сиёсат, 1991, № 9, 87-94-бетлар.
- Абдулҳамидов А. Орошение в предгорьях Узбекистана. -Т.: 1990.
- Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саройи мажмаи баҳрайи. 1-2-ж. Т.: "Ўзбекистон", 2008.
- Абдураимов М.А. Очерк аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI в. — первой половине XIX века, Т.І. -Т.: 1966.
- Абу Райҳон Бериуний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. // Танланган асарлар. 1-ж. -Т., "Фан", 1968.
- Авесто. Янги китоби. -Т.: "Шарқ", 2001.
- Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. -М.: 1990.
- Алимова Д.А. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). -Т., "Шарқ", 2000.
- Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.

- Алимова Д. А., Голованов А.А. Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.
- Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. -Т.: "Фан", 1991.
- Амир Темур жаҳон тарихида. -Т.: "Шарқ", 1996.
- Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. -Т.: "Ўзбекистон", 1997.
- Арриан. Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеевко. -М. -Л., 1962.
- Арциховский А. Археология асослари. -Т., 1970.
- Археологлар ҳикоя қилади. Муаллифлар жамоаси. -Т., 1976.
- Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. -Т., 1973.
- Асқаров А.А. Саппалитена. -Т.: "Фан", 1978.
- Асқаров А. Энг қадимий шаҳар. -Т.: "Маънавият", 2001.
- Ахмедов В.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т., 1991.
- Ахмедов Б.А. Ўзбек улуси. -Т., 1991.
- Ахмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. -Т., 1994.
- Аъзамова Г. Сўнги ўрта асрлар ўтра Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.
- Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. -Т.: "Маънавият", 2000.
- Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. -Т.: "Университет", 1999.
- Бартольд В.В. Бактрия, Балх и Тохаристан. Соч., т. 7, М., 1972.
- Бартольд В.В. Согд. Соч., т.3. М., 1965.
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. 1. М., 1963.
- Бердяев Н. Смысл истории — М.: Мысль, 1990.
- Бехбудий. Таянган асарлар. -Т.: "Маънавият", 1999.
- Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. М, 1986.
- Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах Средней Азии в древние времена. Т.1-3. -М., -Л., 1950.
- Бойс М. Зороастрийцы. Верование и обычаи. -М., 1987.
- Борисовский И.И. Древнейшее прошлое человечества. -М., 1980.
- Буниёдов З. Ануштагин хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). -Т., Ғофур Ғулом нашриёти, 1998.
- Бухоро тарихи саҳифалари. Бухоро, 1998.
- Бухоро Шарқ дурдонаси. -Т.: "Шарқ", 1997.
- Валидий. Бўлинггани бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар. -Т.: "Адолат", 1997.
- Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. -Т., 1991.
- Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. -Т., 1960.

- Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.О. Александр Македонский и Восток. -М., 1980.
- Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. -Л., 1972.
- Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. Т., "Фан", 1992.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки., М., 1967.
- Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV в.-ВДИ, 1959. № 1.
- Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
- Дандамаев М.А. Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. - М., 1980.
- Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. М.-Л., 1956.
- Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира. В кн.: "История иранского государства". -М., 1971.
- Жадидчилик: истохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги қизгилар). Даврий тўплам № 1.-Т., "Университет", 1999.
- Жалолитдин Мангуберди. -Т., "Шарқ", 1999.
- Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.-Л., 1962.
- Зеймаль Е.В. Амударьинский клад. -Л., 1979.
- Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар) Т., 1962.
- Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари. -Т., 1965.
- Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. -Т., "Шарқ", 1998.
- Зиёев Ҳ.З. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. -Т., 2001.
- Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). -Т., "Шарқ", 2000.
- Зиёева Д. Туркистон миллий озоодлик ҳаракати. -Т.: Гафур Фулом нашриёти, 2000.
- Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-II китоблар. -Т., 1992.
- Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар... -Т., "Шарқ", 1999.
- Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. -Т., 1993.
- Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.) - М., 1958.
- Из истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Коллектив авторов. -Т., 1977.
- Исламов У. Пещера Мачай. -Т., 1975.
- Исламов У., Тимофеев В. Культура каменного века Центральной Ферганы. -Т., 1986.

- Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. -Т., 1993.
- Исомиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган. -Т., 1984.
- Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. -Т.: "Фан", 1992.
- История Бухары. -Т., "Фан" 1976.
- История Хорезма. -Т., "Фан" 1977.
- История Узбекистана. Т. III (XVI-первая половина XIX века). Коллектив авторов. -Т.: "Фан" 1993.
- История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. -Т.: "Фан", 1984.
- История Узбекистана в источниках (VII-XVIII вв.). Составитель Б.В.Лу-нин. -Т.: "Фан", 1988.
- Итина М.А. История степных племен южного Приаралья. М., 1977.
- Йўлдошев М. Хива хонлигида ер эгаллиги ва давлат тузилиши. -Т.: 1959.
- Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.). -М.: 1977.
- Кабиров А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. -Т.: 1976.
- Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. -Т., 1990.
- Кадўрова Т.К. Из истории крестьянских движений в Маверауннахре и Хорасане в VIII-начале IX вв. -Т., 1965.
- Камалиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX-начала XIII вв. -Т.: "Ўзбекистон", 1996.
- Касымов А. Васькин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. -Т., 1994.
- Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Под. ред. В.С. Соколова. -М., Наука, 1963.
- Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). -М., 1970.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. -М., 1964.
- Литвинский Б.А., Соловьев В.В. Средневековая культура Тохаристана. -М., 1985.
- Лунин С.В. Города Южного Согда в VIII-XII вв. -Т., 1984.
- Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги алоқа ва савдо йўллари. -Т.: "Akademiya", 2008.
- Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.А. Ахмедова. -Т.: "Фан", 1977.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М.-Л., 1959.
- Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959, № 73.
- Массон В.М. Страна тысячи городов. -М., 1966.
- Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. -М.: Наука, 1964.

Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Маверауннахр. Труды ЮТАКЭ, т. УП. Ашхабад, 1966.

Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. -Т., 1973.

Мец А. Мусульманский ренессанс. -М., 1973.

Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т., "Ўзбекистон", 2000.

Мозийдан таралган зиё. Имом ал-Бухорий. -Т.: "Шарқ", 1998.

Муаллифлар жамоаси. История государственности Узбекистана. -Т.: "Ўзбекистан", 2009.

Муаммар ал-Каззофи. Яшил китоб. -Т., 1992.

Муминов А. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. -Т., 1993.

Мунавварқори Абдурашидхонов. Хотираларимдан. Нашрга тайёрловчи С.Холбоев. -Т.: "Шарқ", 2001.

Муртазаева Р.Х. К вопросу идеологии независимости в Республике Узбекистан. Тезисы докладов Международной научной конференции. Ташкент, 15-17 апреля, 1997.

Муртазаева Р.Х. ва б. Ўзбекистон тарихи (Маърузалар матни). -Т., 2000.

Мусбюро РКП(б) в Туркестане, 1,2 и 3 Туркестанские Краевые Конференции РКП 1919-1920 гг. введением тов. Рыскулова. -Т., Туркгосиздат, 1922.-92 с.

Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. -Т.: "Шарқ", 2000.

Мустафа Чокай оглы. Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата). -Париж, Яш Туркестан, 1935.

Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). -Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1992.

Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. -Т.: "Фан" 1991.

Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т.И. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. -Т., 1957.

Мухитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. 1-китоб. -Т.: "Ўзбекистон", 1995.

Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. -Т., 1988.

Муҳаммад Ризо Огаҳий. Зубдатут-таворих. -Т.: "Ўзбекистон", 2009.

Муҳаммад Ризо Огаҳий. Шохид-ул-иқбол. -Т.: "Мухаррир", 2009.

Набиев Р. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. -Т., 1942.

Наршахий. Бухоро тарихи. -Т.: "Фан" 1966.

Негматов Н.Н. Государство Саманидов. Душанбе, 1977.

Независимость и история: новые подходы к изучению истории Узбекистана. -Т.: "Университет", 1997.

Неразик А.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. -М., 1966.

- Низамиддинов Н. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. -Т., 1966.
- Нильсен В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.). -Т., 1966.
- Низомулмулк. Сиёсатнома. -Т.: "Адолат", 1997.
- Норкулов Н. Беруний ва Хоразм. -Т.: "Фан", 1973.
- Норкулов Н.К. Темурийлар маданияти тарихидан лавҳалар. Урганч, 1966.
- Окладников А.П. Палеолит и мезолит Средней Азии. "Средняя Азия в эпоху камня и бронзы". -М. -Л., 1966.
- Оранский И.М. Иранские языки в историческом отношении. -М., 1979.
- Ота-Мирзаев О. Миллий аҳоли сиёсати. Мустақиллик бу ҳуқуқ. Т., "Ўзбекистон".
- Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. -Т.: изд ЦСНХ, 1920.
- Ошанин Л.В., Зезенкова В.Я. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Т., 1953.
- Пигулевская Н.В. Маздакидское движение. "Известия АН СССР". Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пидаев Ш.Р. Поселения кушанского времени Северной Бактрии. Т., 1978.
- Пидаев Ш.Р. Сирли кушанлар салтанати. -Т., 1990.
- Пидаев Ш.Р. Қадимги Термез. -Т., 2001.
- Пилипко В.Н. Поселения северо-западной Бактрии. Ашхабад. 1985.
- Полвонов Н. "Ёш хиваликлар" партияси тарихини ўрганишда Полвоновиёз Хожи Юсупов "Хотиралар"нинг аҳамияти. // "ЎзМУ хабарлари", 2000. 4-сон.
- Пугаченкова Г.А. Пути развития Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. -М., 1958.
- Пугаченкова Г.А. Халчаян. -Т., 1966.
- Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисабз, Хива. -М., 1976.
- Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. -М., 1979.
- Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. -Т., 1986.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. -М., 1982.
- Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. -Т., 1990.
- Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.
- Равшанов П. Қашқадарё тарихи. -Т.: "Фан", 1995.
- Радкевич В.А. Великий шелковый путь. -М., 1990.
- Ражабова Р.Ё. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар). -Т.: "Ўқитувчи", 1994.
- Раджапова Р.Я. и др. История Узбекистана (1917-1993 гг.). -Т.: "Ўқитувчи", 1995.
- Ражабов Қ.К. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.

- Ризаев Ш. Жадид драмаси. -Т.: "Шарқ", 1997.
- Ртвеладзе Э.В. Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. -Т., 1987.
- Ртвеладзе Э.В., Лившиц В.А. Памятники древней письменности. -Т., 1985.
- Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Памятники минувших веков. -Т., 1986.
- Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. -Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 1999
- Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. -Т.: "Адолат", 2001.
- Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-1919 гг. -Т., Уз ГИЗ, 1925.
- Рыскулов Т.Р. Собрание сочинений в трёх томах. -Т.1. -Алматы, Қазақстан, 1997.
- Саидов А, Султонов С. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. -Т.: "Адолат", 1996.
- Саидов А. Сайлов ҳуқуқи, Ўқув қўлланмаси. -Т., 1999.
- Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). -М., Госиздат, 1921.
- Самарқанд тарихи. I-II томлар. -Т.: "Фан" 1971.
- Сагдуллаев А.С. Усадбы древней Бактрии. -Т., 1987.
- Сагдуллаев А.С. Огненные стрелы. -Т., 1993.
- Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. -Т., 1996.
- Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. -Т.: «Университет», 2004
- Сагдуллаев А.С., Эшов Б. Заратуштра-ҳақиқатми ё афсона? // Фан ва турмуш, 1995. 4-сон.
- Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ў, Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият қуриш тараққиёти. -Т., 2000.
- Сагдуллаев А.С., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. -Т.: "Akademiya", 2006.
- Сарианиди В.А. Древние земледельцы Афганистана. -М., 1977.
- Ставиский Б.Я. Средняя Азия в кушанский период. -М., 1963.
- Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. -М., 1970.
- Страбон. География в 17 книгах. Пер. Г.А. Стратановского. -М., 1964.
- Струве В.В. Поход Дария I на саков-массагетов. В. кн. "Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии". -М., 1968.
- Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографический очерк). -Т., 1958.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: "Фан", 1991.
- Тарн К. Эллинистическая цивилизация. Пер. с англ. С.А. Ляковского. -М., 1949.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Д.А. Коропчевского. -М., 1989.

- Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. -Т.: "Академия", 2001.
- Тарих шохидлиги ва сабоқлари. -Т., "Шарқ", 2001.
- Темур ва Улугбек даври тарихи. -Т.: "Қомуслар бош таҳририяти", 1996.
- Темур даврининг меъморий қаҳкашони. -Т.: "Шарқ", 1996.
- Тереножкин А.И. Согд и Чач.-КСИИМК, вып. XXXIII. 1950.
- ТошДу илм ва маърифат маскани. -Т.: "Университет", 1995.
- Тойнби А. Дж. Постижение истории. сб. -М.: Прогресс, 1991.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. -М., 1962.
- Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. -Т., 1964.
- Турсунов И.И. Ўзбекистон маорифчиларининг истиқлол йўлидаги ишлари тарихидан (1917-1939). -Т., 1995.
- Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я.Раджапова. -Т.: "Шарқ", 2000.
- Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. -Т.: "Фан", 1996.
- Уманский Я. Ўзбекистон Республикаси: миллатлараро муносабатларнинг тараққиёти. // Ижтимоий фикр, 1998. №1, 31 б.
- Умняков И.И. Тохары и тохарский вопрос. — Тр. Уз. ГУ. Новая серия, № 31.
- Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. -Т.: "Чўлпон", 1995. Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 1-ж. -Т.: "Фан", 1976.
- Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. -Т.: "Фан", 1997.
- Фитрат. Танланган асарлар. 1-ж. -Т.: "Маънавият", 2000.
- Фитрат. Танланган асарлар. 2-ж. -Т.: "Маънавият", 2000.
- Фрай Р. Наследие Ирана. Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймаль. -М., 1972.
- Хасанов Б.В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917-начала 50-х годов. -Т., 2000.
- Хасанов Х. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. -Т.: 1964.
- Хива — минг гумбаз шаҳри. -Т.: "Фан", 1997.
- Хлопон И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии (античность и раннее средневековье). Ашхабад, 1983.
- Ходжайов Т.К. К палеантропологии древнего Узбекистана. -Т., 1980.
- Ходжайов Т.К. Ўзбек халқи этногенези тарихидан. -Т.: "Университет", 1995.
- Ходжанов С. К 10-летию Туркестанской советской автономии Туркестана. -Т.: "Правда Востока", 1928.
- Хоразм тарихи. 1-2-ж. Урганч, "Хоразм", 1997.
- Хусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият (хуқуқий, ташкилий масалалар ва муаммолар). -Т., 1996 й.
- Хусанов О. Фуқаролик ўз-ўзини бошқариш, хуқуқий демократик ислохотлар. -Т.: "Ўзбекистон", 1997й.

- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. -М., 1985.
- Чориев А. Миллий истиқлол мафкуриси ва унинг асосий хусусиятлари. "Мулоқот", 4-сон, 1996.
- Чўлпон. Ғўзал Туркистон. -Т.: "Маънавият", 1997.
- Шаҳобиддин Яссавий Исмоилшайх ғўли. Turkistan Acciq Haqiqatlari. -Истанбул, 1984.
- Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. -Т.: "Шарқ", 2001.
- Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шахид кетганлар. -Т.: "Шарқ", 2001.
- Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. -Т.: "Шарқ", 1997.
- Шониезов К.Ш. Қанг давлати ва қағғилилар. -Т., 1990.
- Шониезов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т.: "Шарқ". 2001.
- Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. -Т., 1936.
- Шишкин В.А. Варахша. -Т.: "Фан", 1963.
- Ширинов Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского Междуречья. -Т.: "Фан", 1986.
- Эгамназаров А. "Бу кимнинг тапшили?" "Шарқ юлдузи" 1992, 10-сон, 140-147 б.
- Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. -Т.: «Университет», 2002.
- Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. -Т.: «Зар қалам», 2004.
- Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. -Т., 2006.
- Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: Фан ва технология, 2009.
- Юсупов П. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). -Урганч, "Хоразм", 2000.
- Юнусова Х. Миллатлараро муносабатлар тарихидан. // "Мулоқот", 2001, 2-сон.
- Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. -Т., 1941.
- Якубов Б. Шахрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши., Насаф, 1996.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. -М.: Изд. полит. литературы, 1991.
- Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан. Даврий тўплам. -Т.: "Университет", 1998.
- Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жаҳидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. -Т.: "Элъдимур", 1998.
- Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. II нашри. (масъул муҳаррирлар А. Сағдуллаев, Б. Эшов). -Т.: "Университет", 1999.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. -Т.: "Шарқ". 2000.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. -Т.: "Шарқ", 2000.
- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. -Т., -2001.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.

- Ўзбекистон тарихи. Р.Х.Муртазаеванинг умумий таҳрири остида. -Т.: «Янги аср авлоди», 2003.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. -Т.: «Академия», 1998.
- Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-ж. -Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2000-2001.
- Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: «Қомуслар бош таҳририяти», 1997.
- Ўзбекистон тарихи (қисқача маълумотнома). -Т.: «Шарқ», 2000.
- Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам № 2. -Т.: «Шарқ», 1999.
- Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. «Ўзбекистон тарихи», 1999, 1-сон.
- Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. А.С.Сагдуллаев таҳрири остида. -Т.: «Шарқ», 1998.
- Қудратов С.С. Сардобалар ўлкаси. -Т., 2001.
- Қудратов С.С. Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Гулистон. 1999.
- Қушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. -Т.: Матбуот консалт., 2007.
- Қорақалпоғистон тарихи (1917-1994 йй.), Нукус, 1995.
- Ғоибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. -Т.: «Ўзбекистон», 1994.
- Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Т., 1959.
- Ғуломов Я.Ғ. Археология-тарих фани хизматида. -Т.: «Фан», 1976.
- Ғуломов Я.Ғ., Исмолов У., Асқаров А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. -Т., 1966.
- Ҳайдаров М. ТАССР даврида совет ҳокимияти олиб борган сиёсат: тарих ва ҳақиқат. // Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан. -Т.: «Университет», 1998, 44-52 бетлар.
- Hayit Baymirza. "Basmatcilar". Turkistan Milli Mycadele Tarihi (1917-1934). -Ankara, 1997. 367 S.
- Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. I-II-китоблар. -Т.: «Шарқ», 1999-2000.

Мундарижа

Кириш.....	3
1. Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари. Қадимги Бактрия, Хоразм ва Сўғд давлатлари	6
2. Антик давр давлатлари. Даван, Қанғ, Кушон давлатлари	61
3. Илк ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги: эфталитлар ҳамда Турк хоқонлигида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт.....	89
4. IX-XII асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиёти. Уйғониш даврида фан ва маданият равнақи.....	122
5. Мўғуллар истилоси ва зулмига қарши кураш. Жалолиддин Мангуберди — Ватан ҳимоячиси. Чигатой улусида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт.....	166
6. Ўзбек давлатчилиги асосларининг Амир Темур даврида мустаҳкамланиши. Темурийлар даврида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт.....	213
7. Ватанмиз ҳудудининг хонликларга бўлиниб кетишининг сабаб ва оқибатлари.....	242
8. Ўзбек хонликларининг Россия империяси томонидан босиб олинishi. Мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати. Жаҳидчилик.....	277
9. Ўзбекистон советлар ҳукмронлиги даврида.....	298
10. Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёти.....	404
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	461

Ўзбекистон тарихи

Akademiya
Тошкент 2010

Мухаррирлар М.Абдуллаева, Г.Абдуллаева
Техник муҳаррирлар Н.Курбанова,
Д.Дустмухаммедов
Рассом Л.Туйчиев
Нашр учун масъуллар Б.Умаров, Д. Қобулова

Теришга берилди 6.11.09. Босишга рухсат этилди 12.12.09. Бичими
84x108¹/₃₂ Офсет босма. Шартли босма табағи 29.0 Нашриёт ҳисоб
табағи 29.0. Адади 500. Баҳоси шартнома асосида.

МСНЖ «Yosh kuch press matbuoti»
Тошкент, Содиқов кўчаси 13 уй.